

Мальвіль

Робер Мерль

Робер Мерль

МАЛЬВІЛЬ

З французької переклав ГРИГОРІЙ ФІЛІПЧУК

...На Великдень 1977 року друзі Емманюеля Конта зібралися в льоху його замку Мальвіль, щоб обговорити питання про майбутні муніципальні вибори в селі Мальжак. І саме цього дня Земля стада жертвою атомної катастрофи. Групі людей, що випадково врятувалися, доводиться переборювати неймовірні труднощі, щоб вижити...

I.

У нас у вчительському інституті був викладач, закоханий у прустівську мадлену . З його волі я захоплено завчив цей славнозвісний текст. Та збігло вже чимало часу, й тепер мені здається надто літературним оте тістечко.

О, я добре знаю, що саме вже тільки смакове відчуття або милозвучність тексту вельми жваво на якусь мить викликають у вас спогад. Але то триває лише хвилику. Короткий спалах, потім завіса знову опускається, й гнітюча теперішність перед вами. Було б чудово, коли це правда, уявити все минуле, ласуючи розмоченим у наливці солодким пирогом.

Мені спадає на думку прустівське тістечко, бо якось на дні однієї шухляди натрапив на старезну пачку сірого тютюну, яка, очевидно, належала дядькові. Я віддав її Коленові. Не тямлячись од радості, що після тривалого часу йому поталанило роздобути улюблену отруту, він натоптує тютюном люльку й запалює її. Я дивлюся, як він курить, і з першими клубами диму, що їх вдихаю, в моїй уяві знову постають дядько й "попередній світ". Мені перехоплює подих. Однак, як я сказав, це триває зовсім недовго.

А Колен занедужав. Він був надто чутливий до отрути або тютюн був дуже старий.

Я заздрю Прустові. Щоб згадати своє минуле, він спирався на міцний ґрунт: надійне теперішнє, безсумнівне майбутнє. А для нас минуле — це двічі минуле, подвійно втрачений час, бо ж разом з ним ми втратили той світ, в якому він протікав. Відбувся злам. Плин століть уперед обірвався. Ми не знаємо більше, де опинилися й чи є взагалі якесь майбутнє.

Само собою зрозуміло, ми силкуємося приховати від себе свою немічність за допомогою слів. Щоб повести мову про злам, ми вдаємося до перифраз. Спершу говорили, як висловлюється Мейссоньє, хоч трохи по-військовому: "День "Д". Але це може видатися надто войовничим. І завдяки Мену та її селянській розсудливості ми вигадали цнотливий евфемізм: "День події". Чи можна мріяти про щось болезаспокійливіше?

Знову ж таки за допомогою слів ми зарадили хаосові й навіть налагодили лінійне відмірювання часу. Ми кажемо: "До дня події"; "Після дня події". Це наші мовні хитрощі. Вони додають нам почуття впевненості пропорціонально до їх лицемірства. Бо "після дня події" означає водночас наше непевне сучасне й загадкове майбутнє.

І без тістечка та диму з люльки ми часто згадуємо "попередній світ". Кожен у своєму закутку. В розмові намагаємося контролювати один одного: озирання назад мало допомагають нам вижити. Ми уникаємо таких озирань.

Інша річ, коли ми опиняємось на самоті. Хоч мені перейшло лише за сорок, після "дня події" в мене з'явилася схильність до безсоння, наче в літніх людей. Саме вночі я згадую. Вживаю це дієслово без додатку, бо щоночі додаток буває інший. Щоб вибачитися перед самим собою за це самозамилування, думаю про те, що "попередній світ" існує тільки в моїй уяві, він перестав би існувати взагалі, коли б я не думав про нього.

Віднедавна я поділяю спогади на випадкові й звичайні. Зрештою мені поталанило збагнути різницю між ними: звичайний спогад — це той, що допомагає впевнитися, що я ще існую, те переконання, яке необхідне мені в цьому "після", всі орієнтири якого зникли. Й ось що, власне кажучи, я роблю в безсонні ночі: в оцій пустелі, сипучих пісках, минулому, яке двічі минуло, переставляю віхи з місця на місце, аби впевнитися, що не заблукав. І коли я кажу "не заблукав", то маю на увазі "не перестав існувати".

1948 рік — одна з тих віх. Мені дванадцять років. Я перший у кантоні — нечувана слава! — щойно одержав свідоцтво про освіту. Й під час обіду за столом на кухні ферми "Велика стодола" намагаюся переконати батьків викорчувати ліс. У цьому мав би бути здоровий глузд. З сорока п'яти гектарів ми маємо, як усі тут, лише десять гектарів лугів та орних земель. Решта — ліси, причому ліси поганенькі, в них більше не збирають каштанів і не рубають обручеве дерево.

Мої старі не слухають мене. Незворушні, наче брили землі. До речі, в них і колір землистий — буре волосся й шкіра. В мене також, але я успадкував од дядька голубі очі.

Я дивлюся знову на цю сцену з відстані часу очима дорослого, розумію її краще, розмірковую, й вона здається мені невтішною.

Взяти хоча б мою матір. Скиглійка й базікало, вона належить до тих недалеких людей, які докорами відповідають на докори. Єдине алібі для черствого характеру. Відтоді, як справи на фермі пішли гірше, вона вважає, що нічого й старатися. Моя пропозиція викорчувати ліс її ображає.

— А за які гроші? — глузливо мовить вона. — Ти оплатиш бульдозер?

Хоч тон її презирливий, я добре знаю, що на ощадній книжці лежать суми, які щомісяця девальвуються. Знаю, що вони девальвуються, мені пояснював дядько. І я в свою чергу пояснюю, не посилаючись на дядька. Ось тут я й утратив обережність.

Тато слухає, але не каже жодного слова. Мої міркування знову ображають матір. Вони ковзнули по її твердому черепу з убогим волоссям. Вона навіть не дивиться на мене. Звертається до батька через мою голову.

— Цей хлопчисько, — мовить вона, — викапаний твій брат Самюель. Пихатий. Любить повчати. І відтоді, як він отримав свідоцтво про освіту, зовсім носа задер.

Мої менші сестри Полетта й Пелажія починають давитися зі сміху, й ту, що сидить, ближче до мене, я стусаю ногою під столом, вона скиглить.

— До того ж він жорстокий, — додає мати.

Тепер ми слухаємо її балаканину про мою жорстокість. Протягом усього часу, доки не випорожнимо по дві тарілки супу. Бо в моєї матері бухгалтерський хист. Як тільки в чомусь я завиню, докладно перераховує всі мої попередні провини. Й дарма, що за них мене вже карали. Мої злочини не забуваються.

До того ж це мовиться жалібним тоном, від якого мене поймає жах: нечиста сила засіла в моєму тілі. Пелажія скиглить. Полетта, яку я не зачіпав, пхикає. Комедія — та й годі. Пелажія задирає спідничку й показує гомілку — вона червона. Материнський стогін вливається в багатоголосий зойк:

— ...І чого ти чекаєш, Сімоне, чому не даси потиличника своєму синові?

Ще б пак, я батьків син, а не її. Батько мовчить. Тепер мати накидається на нього. Позбавлена будь-якої логіки, вона ніколи не збагне того, що каже тато. Бона зробила з тата мовчуна.

— Чуєш, Сімоне?

Я кладу виделку та ножа й одриваю сідницю від стільця, приготувавшись спритно ухилитися від ляпаса. Та батько не ворухиться. На мою думку, татові слід би відважишся, бо цього вечора на нього чекає нудна проповідь у подружньому ліжку, де всі його вади будуть перераховані йому знову.

Але він якийсь полохливий. Я бачив, як дядько — чудове видовище! — підводився, гримав і лупцював свою дружину, так схожу на мою матір, бо обидва брати одружилися з двома рідними сестрами. Я запитую себе: чому всі вони в тій родині такі черстві, вперті, плаксиві, занудні?

Тітка ж таки не витримала. Була страшенно в'їдлива і в сорок років сама себе звела зі світу. А дядько надолужив своє — став бігати за молоденькими дівчатами. Я не осуджую його, бо так само робив, коли досяг зрілого віку.

Я заспокоююся. Не дістав ляпаса ні від тата, ні від матері. Охота в неї не відпала, але зовсім недавно я навчився досить спритно відбивати її удар ліктем, яким, не видаючи відвертого наміру, б'ю матір у передпліччя. Це розрахований удар: я щосили викидаю кулак, назустріч її руці.

— Не отримаєш пирога, — мовить мати, поміркувавши трохи. — Знатимеш, як мордувати цих сердешних крихіток.

Тато цмокає язиком. Він не скаже більше нічого. Я також гордовито мовчу. Скориставшись тим, що тато встромив носа в тарілку, а мати підвелася, щоб зняти з плити бурду, яка давно там вариться, я гнівно перекиркую плаксиву Пелажію. Вона заходиться знову скиглити й, оскільки їй бракує, слів, скаржиться матері, що я на неї "подивився",

— Авжеж, — кажу я, по черзі обвівши всіх невинними очима (подвійно невинними,

бо ж вони голубі), — тепер я не маю більше права подивитися на тебе.

Западав мовчанка. Я вдаю, що неохоче їм чудове мамине вариво. Відважуюся навіть одмовитися від додаткової порції, яку за звичаєм мені пропонують. І поки всі бенкетують, мій погляд прикипає до засидженої мухами гравюри, що висить над буфетом. На ній зображено "Повернення блудного сина".

В куточку картини стоїть, сумно скривившись, порядний син. Я не докоряю йому. Бо хоч він тяжко працював на свого батька, йому відмовилися дати маленьке ягнятко на обід з товаришами. А на честь цього нечупари, який, розтринькавши свою частку з повіями, повертається на ферму, не шкодують влаштувати цілий бенкет.

Я, міцно стуливши губи, думаю: "Це так само, як з моїми сестрами й мною". Макухи вони, дурисвітки! Їй, незважаючи на це, мати завжди пестить їх, напахчує парфумами, зачісує, накручує їм гарненькі кучерики, Я нишком глузую з них. Минулої неділі навшпиньки підкрався ззаду до них і поначіпляв їм павутиння на кучерики.

Мені досить цього щасливого спогаду, щоб не впасти у відчай, водночас переводжу погляд з "Блудного сина" на пиріг з абрикосами, запах якого вдихаю в себе й бачу його золотисте кружало на деку. Цієї миті мати підводиться, не без пихи, й кладе його на стіл — просто мені під ніс. Я негайно встаю й, сховавши руки в кишені, простую до дверей.

— Що ж, — озивається тато хриплим голосом неговіркої людини, — ти не хочеш пирога?

Запізнілий відступ, за який я йому аж нітрохи не вдячний. Обертаюся й, не виймаючи рук з кишень, сухо кидаю через плече:

— Я неголодний.

— Як розмовляєш з батьком? — одразу ж втручається мати.

Далі я не слухаю. Бо цьому не буде кінця. Вона зіпсує йому апетит до пирога, так само як зіпсувала й мені.

Виходжу в двір ферми "Велика стодола" й походжаю, стиснувши кулаки в кишенях. У Мальжаку подекують, що мій тато добрий, як хліб. Справді. Надто багато м'якушки й замало шкуринки.

Я гніваюся. Неможливо спокійно порозмовляти з цією довбехою (отаке слово я вживаю). Вона мене утискує, віддає на посміховище цим дурепам і до того ж карає. Я затямлю їй цей пиріг. І не тільки пиріг, а й образу. Залишити без солодкого першу зі свідоцтвом особу в кантоні!

Це та лиховісна остання крапля, і я сповнююся гнівом. Палаю без вогню. І навіть через тридцять років знову шаленію. Мабуть, я був поганим Едіпом. Йокаста навіть подумки нічим не ризикувала. Я "роблю" свій комплекс, але не з нею, а з Аделаїдою, нашою торговкою. Крім того, що Аделаїда весело сміється й легковажна, вона ще й пишна білявка з персами, про які можна тільки мріяти. Я також добряче "вподібнююся" — яке слівце! — але не до тата, а до дядька, який, — однак цього тоді я не знав, — у найкращих стосунках з Аделаїдою. Отож, сам не відаючи того, я мав справжню родину поряд з тією, якої тепер зрікаюся.

Ще одна родина вельми дорога мені, яку я сам собі створив, — "Гурток". Надтаємне товариство з семи членів, що його я заснував у школі Мальжака (401 житель, церква XII століття) і, в свою чергу, батьком якого вважаюся, поширюючи всюди діловий дух, котрого бракує моєму предкові. За моєю м'якою зовнішністю тверда рішучість.

У мене визріло рішення: важко ображений тут, я знайду притулок саме в цій родині. Вичікую, доки тато піде відпочивати після обіду, а мати заходиться мити посуд в оточенні двох донечок, що вічно тримаються за її спідницю.

Прямую до комірчини, натоптую саквояж (дядьків подарунок) і, застібнувши його, кидаю на купу дров під моїм вікном. Перш як утекти, залишаю на столі цидулку. Церемоніально адресую її панові Сімонові Конту, хліборобові, ферма "Велика стодола", Мальжак.

"Дорогий тату!

Я йду геть. У цьому домі поводяться зі мною не так, як я на те заслуговую.

Обнімаю тебе,

Емманюель".

І поки мій сердега татусь спить за зачиненими віконницями, не відаючи, що його ферма вже більше не має спадкоємця, я з саквояжем за плечима натискую на педалі велосипеда в напрямку до Мальвіля.

Мальвіль — великий напівзруйнований замок-красень XIII століття, він тулиться до грудей стрімкої скелі, яка височить над невеличкою долиною Рюнів. Господар кинув його напризволяще, а відтоді, як кам'яна брила відірвалася од галереї бійниць головної башти й убила якогось туриста, входити до нього заборонили. Товариство охорони історичних пам'яток вивісило два написи, а мальжакський мер перекрив єдиний доступний шлях з пагорка чотирма низками колючого дроту. Хоч мерія не має ніякого зиску з цього, вона й далі снує це дrottя, й щороку п'ятдесятиметрова перегородка дедалі густішає вздовж старовинного шляху між скелею та шпильастим стрімчаком, який відділяє запаморочливий Мальвіль від пагорка, на якому бовваніє дядькова ферма "Сім буків".

Ось саме тут під моїм натхненням керівництвом "Гурток" порушив усі заборони. За крутим вигином, щоб не було видно з шляху, ми приробили в дроті дверцята, вирізавши й замаскувавши у височенній перегородці отвір. Полагодивши частково стелю на другому поверсі, зробили настил із старих дощок, яких назбирали на дядьковій конюшні. Таким чином зуміли проникнути до маленької кімнатки в глибині величезної зали, й Мейссоньє, який уже добре майструє в столярні свого батька, вставив у ній вікно та двері з всячим замком.

Вода не затопила головну башту. Ребристе склепіння не піддалося часові. А в нашому барлозі є камін, старенький волосяний матрац, обшитий мішковиною, стіл і табурети.

Таємниця не розголошувалася. Вже рік минув відтоді, як "Гурток" перебрався в це місце, про яке не знали дорослі. Я розраховую перебути тут аж до початку навчального року. Йдучи сюди, перекинувся словом з Коленом, той про все перекаже Мейссоньє,

який поговорить з Пейссу, а той повідомить інших. Я не вирушаю в мандрівку без сухарика.

Просиджую в цій келії другу половину дня, ніч і наступний день. То не так уже й чудово, як мені здавалося, Зараз липень, друзі допомагають батькам у полі, й я побачуся з ними аж увечері. Однак не відважуюся вийти з Мальвіля. На фермі "Велика стодола", мабуть, уже вдарили на сполох.

О сьомій годині хтось стукає в двері "Гуртка". Чекаю на велета Пейссу, який повинен принести мені їсти. Я відімкнув двері й зі свого жорсткого матраца, на якому лежу з книжкою про криваві пригоди, щосили гукаю: "Прошу, здоровий дурню!"

З'являється дядько Самюель Він протестант, звідси й біблійне ім'я в нього Переді мною виринає кремезна постать у картатій сорочці, з якої визирає м'язиста шия, в стареньких кавалерійських штанах (дядько служив колись у кавалерії). В низенькому прогоні дверей, торкаючись головою кам'яного одвірка, він дивиться на мене, всміхаючись і зморщивши чоло.

Я зупиняюся на цьому образі. Бо малесенький хлопчик на матраці — це я. Й дядько, який стоїть на порозі, — також я. Дядько Самюель мав тоді приблизно стільки років, скільки мені тепер, і всі, наче змовилися, твердять, що я дуже схожий на нього. А в цій сцені, коли було сказано так мало елів, здається, бачу хлопчика, яким був я колись,

Якщо намалюю портрет дядька Самюеля; то водночас намалюю й свій. Він був вищий середнього зросту; кремезний, але з худими стегнами; квадратним засмаглим обличчям, смолянистими бровами й голубими очима. В Мальжаку люди гомонять з ранку до вечора, знаходячи в словах розраду. А дядько не вимовить і слова, коли йому немає що сказати. Однак коли вже розмовляє, то надто коротко, без зайвих слів, тільки про головне. Рухи в нього також стримані.

Найбільше мені подобається його рішучість. Бо ми — батько, мати, сестри — всі такі зніжені. Думки в нас невиразні. Розмова багатослівна.

Захоплююся я також дядьковою діловитістю. На своїх землях він викорчував ліс, наскільки це було можливо. Поділив на б'єфи один рукав Рюнів, що перетинав його поля, й розводить форель. Придбав собі двадцять вуликів. Випадково купив навіть лічильник Гейгера, щоб обстежити вулканічну породу, яка виходила на поверхню на одному зі схилів його пагорба, чи немає там часом урану, А коли почалася мода на кінні заводи, він попродав худобу й придбав собі коней.

— Я знав, що знайду тебе тут, — озвався дядько.

Я зацікавлено дивлюся на нього. Але ми добре розуміємо один одного. Й він відповідає на мою мовчанку:

— Дошки. Дошки, що їх ти назбирав минулого літа на моїй конюшні. Ти не міг їх нести. Ти волочив їх. Я натрапив на твій слід.

Отже, він знав ще торік! І не сказав про це нікому, навіть мені.

— Я перевірів, — мовив дядько. — Бійниці в головній башті непошкоджені, каміння більше не падатиме.

Серце моє сповнюється вдячністю. Дядько потурбувався про мою безпеку, але здалеку, не признаючись мені, не дошкуляючи. Дивлюся на нього, але він уникає мого погляду. Не бажає розчулитися. Бере один табурет і, перевіривши, чи міцний, сідає, широко розкинувши ноги, наче на коні. Тепер він говорить квапливо й прямо:

— Послухай, Емманюелю, вони нічого нікому не сказали й не попередили жандармів. — І злегка посміхається. — Ти боїшся людської огуди. Ось що я тобі пропоную. Заберу тебе до себе до кінця канікул. Не буде проблеми й з навчанням: ти навчатиметься в Ла-Рокському пансіоні.

Западає мовчанка.

— А в суботу й неділю? — питаю я.

У дядькових очах спалахують іскорки. Я говорив, як і він, вельми коротко. Якщо подумки я вже повернувся до школи, то це означає, що я погоджуюся провести решту канікул у нього.

— Якщо забажаєш, житимеш у мене, — відповідає він жваво, описавши рукою в повітрі коло. Він знову на хвилюк замовкає. — Обідатимеш час од часу на фермі "Велика стодола".

Цілком правильно, матінко моя, аби зберегти про людське око пристойність. Я добре розумію: всі намагаються в такий спосіб зарадити справі.

— Гаразд, — озивається дядько, хвацько підводячись. — Якщо згоден, то застібай саквояж і приходь до мене в Рюни, там я збираю сіно для своїх коней.

Він пішов, а я застібаю саквояж.

Пролізши через отвір у дротяній загорожі й замаскувавши його, спускаюся велосипедом униз, до русла пересохлого струмка, яке відділяє скелю Мальвіля від круглого дядькового пагорка. Дуже задоволений, що вибрався з цього вертепу. Дерев, що повиростали всюди між зруйнованими мурами, відкидають на них тіні, і я полегшено зітхаю лише тоді, коли опиняюся в сонячній долині Рюнів.

Надвечірня пора, десть між шостою й сьомою годинами, найпривабливіша. На це колись дядько звернув мою увагу. Повітря тоді таїть у собі щось дуже ніжне. Луги яскраво-зелені, тіні видовжені, а проміння сонця золотаве. Я кочу велосипедом до дядькового червоного трактора з причепом, на якому накидано копицю жовтавого сіна. А вдалині, паралельними рядочками понад Рюною, вишикувалися тополі з тремтливим сіро-срібlistим листям. Мені дуже подобається їхній шелест: він схожий на тиху зливу.

Дядько бере мій велосипед, прив'язує до нього мотузку й витягує його на сіно. Потім лаштується за кермо, а я сідаю на крило трактора. Ні пари з вуст. Навіть не зиркаємо один на одного. Але, завваживши, як у нього тремтить рука, я здогадуюся: він радіє, що везе сина до маєтку "Сім буків", бо ж так і не мав дитини з моєю худорлявою тіткою.

На мене на порозі чекає Мену, схрестивши кощаві руки на плоских грудях. Від усмішки в неї зморщується мертвотно-сіре обличчя. Вона любить мене тим більше, що відчуває відразу до моєї матері. Відчувала її і до тітки, коли та ще жила. Не подумайте, що... Мену спить з дядьком. Вона й не служниця його. Має свій маєток. Дядько косить

їй луги, вона порається в його господарстві, він годує її.

Мену також худорлява, але в неї весела вдача. Мену не стогне, вона бурчить із запалом. Важить кілограмів із сорок разом зі своїм чорним убранням. Однак у глибоких очницях очі горять любов'ю до життя. За винятком дівочої цнотливості, їй властиві всі чесноти. В тому числі й ощадливість.

В праці вона незугарна. Руки наче шпичаки, але коли поле виноградник, ніхто не вженеться за нею. А тим часом її єдиний син Момо, якому пішов вісімнадцятий рік, тягне за ниточку поїзд і ухкає.

Щоб зробити собі життя цікавішим, Мену веде тривалі суперечки з дядьком. Суперечки — це її стихія. Я беру участь у цих суперечках. На честь мого прибуття в "Сім букв" вона приготувала дуже розкішний обід. І увінчує свою хитрість величезним пирогом.

Коли б я був кіномитцем, то зняв би цей пиріг широким планом. Поступово зм'якшуючи барви, з переходом з напливу на короткий кадр: літо 1947 року. Інша "віха".

Мені одинадцять років. Я закохуюся в Аделаїду, переселяю "Гурток" у Мальвіль, і в мене виробляється інший погляд на релігію.

Я вже розповідав про значення мальжакської торгівки в моєму пробудженні. Їй тридцять років, її зрілість зачаровує мене. Зазначаю, що й досі, незважаючи на такий суперечливий досвід, я далі завдяки їй поєдную доброту й — самі знаєте, завдяки кому — жалюгідність і черствість душі. Шкода, що це не тема моєї розповіді. Мені хотілося б розповісти про всі пристрасті на життєвих перехрестях. Коли абат Леба починає хвилюватися за нашу поведінку й каже нам під час читання катехізису про "тілесні гріхи", я цілком перетворююсь на нерви й м'язи, не можу повірити, що те "тіло" моє. Це я переповідаю Аделаїдині слова, й значення гріха здається мені чарівним.

Я навіть не журюся, що мій кумир, трохи суворий з виду, не відзначається суворістю моралі. Навпаки, дивлюся з надією в майбутнє. Однак мені здаються надзвичайно довгими ті роки, поки ростимуть у теляти роги.

Чекаючи того часу, я, принаймні влітку, дуже зайнятий. Іде шалена війна. Хвацький гугенотський капітан Емманюель Конт, замкнутий у Мальвілі зі своїми братами по релігії, боронить фортецю від зловісного Мейссоньє — ватажка Католицької ліги. Я кажу "зловісного", бо його мета — пограбувати замок і перерізати єретиків — чоловіків і жінок. За жінок правлять оберемки, а за дітей — в'язки хмизу.

Перемога не здобувається заздалегідь, вона залежить від запасів зброї. Якщо в когось поцілить або бодай злегка доторкнеться спис, стріла, камінь або в рукопашному поєдинку вістря шаблі, він вигукує: "Я отримав своє!" — і падає на землю. Дозволяється після закінчення бою дорізати поранених, убивати жінок, але не накидатися на великий оберемок хмизу, як це одного разу вчинив здоровань Пейссу з наміром згвалтувати. Ми чисті й жорстокі, якими були паші предки. Принаймі про людське око. Розпуста — справа приватна.

Якось пополудні мені щастить поцілити стрілою з вершка фортечного кам'яного

муру в груди Мейссоньє. Він падає. Я висуваю голову з бійниці й, погрожуючи кулаком, вигукую лунким голосом: "Смерть тобі католицька падлюко!"

Цей жажливий крик приголомшує супротивників, вони забувають прикриватися, й наші стріли пронизують їх наскрізь.

Я виходжу з-за муру й кваплю своїх лейтенантів Колена та Жіро, щоб вони добили Дюмона й Конду, а сам прикладаю шаблю до горла Мейссоньє.

Щодо здорованя Пейссу, спершу відрубую йому ті частини тіла, якими він пишається, потім встромлюю шаблю в груди, штрикаю нею й "холодно" запитую, чи це йому приємно. Я завжди залишаю дебелого Пейссу наостанок, бо він чудово хрипить.

Цей теплий день скінчився. Ми збираємося за столом у барлозі головної башти, викурюємо по останній цигарці й жуємо жуйку, щоб приховати цигарковий запах.

І тут з того, як Мейссоньє ворухить щелепою, я здогадуюся, що він чимсь невдоволений. Під його чолом, яке увінчане волоссям, підстриженим бобриком, близько посажені сірі очі безперестанку кліпають.

— Ну ж бо, Мейссоньє, — кажу я щиро, — що з тобою? Ти розгнівався?

Його повіки заблимали ще більше. Він вагається кинути мені докір, бо завжди це обертається проти нього. Однак на його вузький череп натискають з усіх боків, і він змушений заговорити.

— Я хочу сказати, — нарешті запально мовить він, — що ти не мав би називати мене католицькою падлюкою!

Дюмон і Конда промимрили щось, погоджуючись з ним, Колен і Жіро з прихильності до мене мовчать, але в такий спосіб, що я не можу не завважити цього. Лише Пейссу, на круглому обличчі з гарним розрізом очей якого з'являється широка посмішка, залишається байдужий.

— Як? — кажу я зухвало. — Але ж це гра! В грі я — протестант; звісно ж, не стану говорити щось добре про католика, який має намір мене вбити.

— У грі не все пробачається, — рішуче мовить Мейссоньє. — Й гра має межу. Наприклад, ти вдаєш, що відрізаєш Пейссу окремі частини тіла, однак насправді цього не робиш.

Посмішка па обличчі Пейссу ще більше розпливається.

— До того ж ми ніколи не домовлялися ображати один одного, — каже Мейссоньє, втупивши очі в стіл.

— І особливо в релігії, — докидає Дюмон.

Я зиркаю на Дюмона. Цей також надто вразливий, я його знаю.

— Я тебе не образив, — кажу енергійно, щоб його розлучити з Мейссоньє. — Я розмовляв з Мейссоньє.

— Це одне й те ж, — мовить Дюмон, — бо я католик. t

Я вигукую:

— Але ж я також католик!

— Справді, — перебиває Мейссоньє, — ти не мав би говорити погане про свою релігію.

Здоровань Пейссу зверхньо починає говорити, що "все те казки, бо й католицизм, і протестантство одне й те ж".

З усіх боків його негайно грубо обірвали. Характерна риса для цього Пейссу — фізична сила й грубість! Хай він на цьому зупиниться! Хай не втручається в релігію!

— Ти ж навіть не знаєш десяти заповідей, — мовить з презирством Мейссоньє.

— А якщо я їх знаю, — озивається здоровань Пейссу.

Він підводиться й мовби за катехізисом починає натхненно декламувати, але раптом зупиняється вже після четвертої заповіді. Його взяли на кпини, й він, осоромившись, сів.

Пригода з Пейссу дала мені змогу поміркувати.

— Гаразд, — кажу я з виглядом наївної дитини. Припустимо, що я помилився. Передусім я, коли помиляюся, не чиню, як дехто, а тут же визнаю, що помилився. Що ж, ось я помилився, ти задоволений?

— Замало сказати, що ти помилився, — бурчить Мейссоньє, наче збирається сваритися.

— Отже, — кажу я обурено, — ти думаєш, що все ж таки я зараз стану плазувати перед тобою, бо назвав тебе падлюкою?

— Мені наплювати на те, що ти мене називаєш падлюкою, — мовить Мейссоньє, — я ситий по горло твоїми образами. Але ж ти сказав: "Католицька падлюка".

— Справді, — кажу я, — не тебе я образив, а релігію.

— Еге ж, — озивається Дюмон.

Я глипаю на нього. Мейссоньє щойно втратив свого найкращого союзника.

— Ну-ну, от і маєш, — раптом подає голос маленький Колен, обертаючись до Мейссоньє. — Адже Конт визнав свої помилки, що ще тобі треба?

Мейссоньє хотів розтулити рота, але Пейссу, радий з влучної нагоди, вигукує, аж підстрибнувши:

— Все це — казки!

— Слухай, Мейссоньє, — мовлю цілком справедливо, — я тебе назвав падлюкою, а ти — мене, ну й що ж, ми — квити.

Мейссоньє червоніє.

— Я не називав тебе падлюкою, — каже він обурено.

Я дивлюся на членів "Гуртка", задумливо киваю головою й замовкаю.

— Навіть якщо ти сказав: "Я ситий по горло твоїми образами", — озивається Жіро.

— Але це не одне й те ж, — мовить Мейссоньє, який відчуває різницю між випадковою образою й навмисне сказаною, але не вміє цього висловити.

— Ти прискіпуєшся до дрібниць, — кажу я сумно.

— Не упирайся, — підстрибнувши, вигукує Мейссоньє, — ти образив релігію й цього не можеш заперечити.

— А я й не заперечую! — відказую я, щиросердо розвівши руками. — Й хвилини не збігло, як я це визнав. Правда?

— Правда, — вигукує "Гурток".

— Що ж, оскільки я образив релігію, — кажу я рішучим тоном, — піду вибачуся перед ким слід. — ("Перед ким слід" — це дядьків вислів).

"Гурток" занепокоєно дивиться на мене.

— Все ж таки ти не станеш уплутувати священика в наші ігри! — вигукує Дюмон.

Адже, на нашу думку, в абата Леба не всі клепки в голові. На сповіді має звичку зневажливо прощати, наче якийсь дріб'язок, усі наші гріхи, крім одного.

Розмова відбувається ось так: "Отче мій, я каюся, що був гордий", — "Гаразд, гаразд. Що далі?" — "Отче мій, каюся, що казав погане про свого ближнього". — "Гаразд, гаразд. Що далі?" — "Отче мій, каюся, що брехав учителеві". — "Гаразд, гаразд. Що далі?" — "Отче мій, каюся, що вкрав десять франків з маминого гаманця". — "Гаразд, гаразд. А що далі?" — "Отче мій, каюся, що чинив погані речі". — "Ох, ох, — мовить абат Леба, — нарешті!"

І починається інквізиція: "З дівчиною? З хлопчиком? З твариною? Сам? Голий чи вдягнений? Лежачи чи стоячи? В своєму ліжку? В кабінеті? В лісі? В школі? Перед дзеркалом? Скільки разів? А про що ти думаєш, коли це робиш? ("Гм, я думаю про те, що я роблю", — відповів йому якось Пейссу). Про кого ти думаєш? Про дівчину? Про товариша? Про дорослу жінку? Про родичку?"

Коли ми заснували "Гурток", перше, чому поклялися, — не прохопитися й словом перед священиком про нашу затію, бо нам здалося, що він ніколи не схоче повірити в невинність таємного товариства, яке знайшло собі схованку в місці, не відомому для дорослих. Однак "Гурток" був таки "невинним" у тому значенні цього слова, як його розуміє абат.

Я низую плечима.

— Звичайно, ні, я не стану розповідати про це священикові. Щоб мати право на всі витівки? Ви про це думаєте. Я сказав, що піду вибачитися перед ким слід. І йду туди.

Я підводжуся й кажу коротко та поважно:

— Йдеш зі мною, Колене?

— Так, — відповідає маленький Колен, запишавшись, що я обрав його.

Він зиркає на мене й іде слідом за мною, викликавши подив у "Гуртка".

Наші велосипеди сховані в хащах перед Мальвілем.

— До Мальжака, — кажу я коротко.

Ми ідемо поряд, але мовчки, навіть на рівнині. Мені дуже подобається маленький Колен, і спершу в школі я всіляко його боронив, бо серед цих міцних хлопчаків, які в дванадцять років уже водять трактор, він тонкий і кволий, наче бабка, очі в нього — два лісові горішки — жваві й лукаві, криві брови, а кутики рота добігають аж до скронь.

Я сподівався, що в церкві не буде нікого, але не встигли ми вмотитися на лаві, як абат Леба, тягнучи ноги й згорбившись, виходить з ризниці. В напівтемряві з великою огидою завважую, як з-за колони показуються його довгий, опущений вниз ніс та задерте вгору підборіддя.

Тільки-но він помічає нас о цій незвичній порі в своїй церкві, навально нападає на нас, мов шуліка на польову мишу, й утуплюється своїми пронизливими очима в наші.

— А чого ви прийшли сюди? — питає він несподівано.

— Я прийшов виказати невеличку молитву, — відповідаю я, прикипівши до нього голубими очима й з гідністю схрестивши руки на своїй шириньці. Потім елементарно докидаю: — Як ви нам заповідали.

— А ти? — запитує він суворо, обернувшись до Колена.

— Я також, — відповідає Колен, насмішуватий рот та іскрометні очі якого зробили його відповідь надто несерйозною.

Його чорні очі викликають підозру, абат глипає то на одного, то на другого.

— Хіба ви не могли прийти раніше висповідатися? — запитує він, обертаючись до мене. ,

— Ні, пане священику, — відповідаю рішуче й додаю: — Я вже сповідався в суботу.

Він сердито випростовується й мовить, багатозначно дивлячись на мене:

— Ти почнеш мені казати, що не нагрішив від суботи?

Я хвилююся. Ой леле, абат не відає про мою кровозмісну пристрасть до Аделаїди. Принаймні я вважаю її кровозмісною відтоді, як священик мені сказав: "Тобі не соромно! Жінка віку твоєї матері". І я не знаю, чому він додав: "І яка важить удвічі більше від тебе". Адже насправді кохання — це не питання про кілограми. Особливо коли йдеться тільки про "погані думки".

— О, нагрішив, але не дуже.

— Не дуже! — каже він, стиснувши собі пальці, щоб присоромити нас. — Що, наприклад?

— Ну, — кажу я цілком випадково, — набрехав татові.

— Гаразд, гаразд, — мовить абат Леба. — А що ще?

Я дивлюся на нього. Все ж таки він не почне зараз сповідати мене без моєї згоди просто серед церкви! Й до того ж у присутності Колена!

— Більше нічого, — відповідаю я впевнено.

Абат Леба кидає на мене доскіпливий погляд, але мої прозорі очі уникають його, й цей погляд губиться десь у просторі.

— А ти? — запитує він, обертаючись до Колена.

— Я також, — відповідає Колен.

— Ти також! — глузує абат. — Ти також набрехав своєму татові. Й це, на твою думку, ти також не дуже нагрішив!

— Ні, пане священику, — каже Колен, — я... я своїй матері набрехав, — і кутики його губ здіймаються аж до скронь.

Я побоююся, щоб абат Леба не розгнівався й не вигнав пас із святого дому. Але він зумів опанувати собою.

— Отже, — каже він майже погрозливым тоном, звертаючись до Колена, — тобі просто спало на думку завітати до церкви, щоб виказати невеличку молитву?

Я розтуляю рота, щоб відповісти, але абат Леба перебиває мене:

— Ну ж бо, Конте, замовкни! Я тебе знаю! У тебе завжди є відповідь! Дай змогу Коленові відповісти.

— Ні, пане священику, — відповідає Колен, — то не мені спало на думку, а Контові.

— А, Контові! Чудово! Чудово! Ще правдоподібніше! — каже абат Леба з прикрою іронією. — А де ви перебували, коли йому спало це на думку?

— На шляху, — відповідає Колен. — Ми просто собі їхали, ні про що погане не мислили, як раптом Конт каже мені: "Нумо, ходімо до церкви й викажемо невеличку молитву". — "Й справді", — відповідаю я. І ось ми тут, — провадить далі маленький Колен, кутики губ якого мимоволі здіймаються вгору.

— "Нумо, ходімо до церкви й викажемо невеличку молитву"! — перекиривляє його абат Леба з прихованим гнівом. Він допитується: — А звідки ви поверталися, коли їхали велосипедами цим шляхом?

— З ферми "Сім буків", — не вагаючись, відповідає Колен.

Еге ж, це геніально з боку маленького Колена, бо, якщо є людина в Мальжаку, до якої справді не зможе звернутися абат Леба, аби переконатися, що ми в неї проводили своє дозвілля, то це — мій дядько.

Абат Леба переводить погляд з моїх прозорих очей на гондолоподібне усміхнене Коленове обличчя. Він перебуває у становищі мушкетера, який під час дуелі дивиться на свою шаблю, що відлетіла від нього за десять кроків: принаймні я уявляю собі таку картину, щоб потім розповісти про нашу розмову "Гурткові".

— Що ж, моліться, моліться, — зрештою каже ущипливо абат Леба, — вам треба молитися, одному й другому! Він одвертається від нас так, мовби залишив нас на поталу злему духові. І, тягнучи ноги, згорбившись, виставивши вперед важке обличчя, простує до ризниці, двері якої з грюкотом зачиняються за ним.

Коли знову настає тиша, я схрешую руки на грудях, зосереджую погляд на маленькому світельці дарохоронильниці й веду пошепки, але так, щоб міг почути Колен:

— Боже мій, я каюся, що образив релігію.

Якби цієї миті відчинилися дверцята дарохоронильниці, засвітившись, і якби поважний та лункий голос, наче в радіодиктора, промовив: "Дитино моя, я прощаю тобі, а за кару ти маєш десять разів виказати "отче наш", я зовсім не здивувався б. Але не відбулося нічого, й важко було мені пізнати власний голос та накласти на себе кару з десяти "отче наших". Для рівноваги я наготувався додати десять "молитов богородиці", але відразу відмовився, подумавши, якщо часом бог — протестант, він не буде анітрохи мені вдячний, що я висунув пречисту надто вперед.

Я ще не встиг проказати тричі "отче наш", як Колен штовхнув мене ліктем.

— Що ти робиш? Підемо звідси.

Я повертаю до нього голову, суворо дивлюся.

— Зачекай! Мушу спокутувати свої гріхи.

Колен замовкає. Й далі він мовчатиме. Наче оніміє. Ніякого подиву. Ніяких запитань.

А сьогодні я вважаю, що тоді не був щирим. У одинадцять років усе зводиться до гри, ніяких проблем не виникає. Лише приголомшує мене моя відвага — адже я

подумав, що можу проминути абата Лебу й налагодити безпосередні стосунки з богом.

Квітень 1970 року: наступна "віха". Стрибок на двадцять два роки. Я трохи шкодую, що довелося замінити коротенькі штанці на довгі штани дорослої людини. Мені тридцять чотири роки, я — директор Мальжакської школи; навпроти мене сидить у себе на кухні дядько й смокче люльку. В нього справи з кіньми йдуть добре, навіть надто добре. Щоб розширити діло, він намагається скуповувати землю, але тільки-но йому припаде до вподоби якась нива — його мають за багатія, — одразу правлять за неї вдвічі більше.

— Взяти хоча б Берто. Ти знаєш Берто. Два роки він водив мене за носа. А тоді загнув таку ціну! До річч, мені наплювати на ферму Берто. Я купив би її тільки в крайньому разі. Ні, Емманюелю, я скажу, що мені було потрібне, — Мальвіль.

— Мальвіль!

— Так, — мовить дядько. — Мальвіль.

— Але ж, — дивуюся я, — там тільки ліс і руїни.

— О-о, — каже дядько, — я тобі розповім, що таке Мальвіль. Мальвіль — це шістдесят п'ять гектарів землі першого гатунку, що менш як п'ятдесят років тому поросла лісом. Мальвіль — це виноградник, що давав найкращий виноград у наших краях за часів мого батька. Звісно, все доведеться пересаджувати, але ж земля буде. В Мальвільі є льох, іншого такого в Мальжаку не знайдеш: склепистий, прохолодний і великий, наче шкільне підвір'я. Мальвіль оточений муром, до якого можна прибудувати піддашок і з обтесаного каміння, — варто тобі тільки нахилитися, щоб підняти його, — побудувати чимало конюшень і окремих стійл. До того ж Мальвіль зовсім поруч. Він межує з фермою "Сім буків". Можна подумати, що, зрештою, — додав він, мимовільно усміхаючись, — колись замок належав до ферми.

Розмова відбувається після вечері. Дядько сидить на кухні — не за столом, а біля нього, попихкує люлькою, попустивши на одну дірочку пасок на своєму худому животі.

Я дивлюся на дядька, й він здогадується, що я все зрозумів.

— Еге ж, — озивається дядько, — я провалив справу. — Знову смокче люльку. — Я грубо вилаяв Грімо.

— Грімо?

— Повіреного в справах графа. Побачивши, що він користується довір'ям у графа й що граф, який живе десь у Парижі, нічого не вдіє без нього, Грімо став вимагати хабара. Він назвав це "гонораром за переговори".

— Пікантний вислів.

— Тобі теж так здається? — питає дядько.

Він далі смокче люльку.

— І багато?

— Два мільйони.

— Та ну?!

— Не така вже й мала сума. Та була змога наторгуватися. Але замість цього я написав графові, а той, як завжди, передав листа Грімо. Й Грімо став мені докоряти.

Дядько зітхнув, випустивши з рота хмарку диму.

— Друга помилка, якої я припустився, вже непоправна: я трубо вилаяв Грімо. Як бачиш, доказ того, що й у шістдесят років ще роблять дурниці. В ділі не слід ніколи нікого лаяти, затям собі це, Емманюелю, навіть шахрая. Бо шахрай, хоч який би він там був, усе ж таки має почуття власної гідності. З того дня Грімо став мені на перешкоді. Я писав графові двічі. Він мені не відповів.

Запала мовчанка. Я надто добре знаю дядька, щоб перебивати його вічні нарікання. Він не любить сумувати. А втім, він знизує плечима, простигає ноги на стілець, закладає великого пальця лівої руки за пасок і веде далі:

— Все провалилося, провалилося. Однак я можу жити без Мальвіля. Й я живу непогано. Заробляю вдосталь грошей і, головне, роблю все, що мені забагнеться. Немає жодної особи ні наді мною, ні поряд, яка могла б надокучити мені. На мій погляд, життя цікаве. А оскільки в мене міцне здоров'я, то я так можу прожити ще з двадцять років. Більше не хочу.

Очевидно, це занадто багато. Розмова ця відбулась у неділю ввечері. А наступної неділі, повертаючись з футбольного матчу з Ла-Рока, дядько разом з моїми батьками загинув у автомобільній катастрофі.

Дише якихось п'ятнадцять кілометрів відділяють Мальжак від Ла-Рока, але цього вистачило, щоб якийсь автобус приплескав маленький автомобільчик "4-L" до дерева. За інших обставин дядько міг би поїхати на матч з хлопчиками автомобілем "пежо" з універсальним кузовом, але "пежо" саме був у ремонті у власника гаража, а його грузовика "сітроен", яким дядько перевозив коней, не було на фермі: один із дядькових клієнтів наполягав, щоб йому доставили коней в неділю. Я також мав би їхати автомобілем "4-L" на футбол, але один із моїх старших учнів упав уранці з мотопеда, й я пішов пополудні до лікарні, щоб довідатися про його здоров'я.

Якби ще жив абат Леба, він сказав би: "То провидіння врятувало тебе, Емманюелю". Так, але ж чому мене? Побоюючись подібної розмови, люди в такий спосіб тільки відсувають на задній план цю проблему. Ліпше буде нічого не казати. Справді ж бо, тут нічого не вдієш. Пригода така безглузда, й, незважаючи ні на що, тане велике бажання зрозуміти її.

Спотворені тіла привезли на ферму "Сім буків", і я сидів біля них з Мену, чекаючи на своїх сестер. Сиділи ми мовчки біля небіжчиків в суцільній тиші, Момо вмотивувався на долівці в куточку кімнати й на все відповідав "ні". Пізно ввечері заходилися іржати коні: Момо забув насипати їм ячменю. Мену подивилася на нього, але він, з виду суворий, заперечливо похитав головою. Я підвівся й пішов насипати коням ячменю.

Не встиг я повернутися до кімнати покійників, як мої сестри підкотили на автомобілі з головного міста департаменту. Їхня проворність мене дивує, але ще більше дивує те, що вони вже були в жалобі. Вони вдяглися з ніг до голови в чорне, мовби заздалегідь передбачили загибель батьків. Переступивши поріг ферми "Сім буків", навіть ще не скинувши капелюшки й вуалі, залилися слізьми й заголосили.

У них якась незбагненна злість на мене. Кожна з них по черзі стає луною другої.

Що каже Полетта, те повторює Пелажія або, навпаки, запитання, яке ставить Пелажія, негайно ж ставить і Полетта. Немає нічого огиднішого. З усякого приводу ви маєте два варіанти однієї й тієї самої нісенітниці.

До речі, вони схожі одна на одну: кволі, біляві й кучеряві, зовні так і випромінюють фальшиву ніжність.

— А чому, — мекає Полетта, — тато й мати не в своєму ліжку на фермі "Велика стодола"?

— Замість того, — озивається Пелажія, — щоб лежати тут, у дядька, ніби в них немає своєї домівки,

— А як би було прикро бідоласі татові, коли, б він жив, — підхоплює Полетта, — дізнатися, що він помер не в своєму домі.

— В усякому разі, — кажу я, — він помер не в своєму домі, а нагло в авто "4-L". А щоб сидіти біля небіжчиків, я не міг поділитися навпіл, одну свою половину послати на ферму "Велика стодола", а другу залишити на фермі "Сім буків".

— Не заперечуй, — каже Полетта.

— Не заперечуй, — повторює Пелажія, — бідолашний тато не був би радий лежати тут. Мати тим більше.

— Особливо матуся, — мовить Полетта, — сам знаєш, як вона ставилася до небораки дядька.

Слово "неборака" викликає в мене гнів, бо вони не любили дядька.

— Подумай, — втручається Пелажія, — що зараз на фермі "Велика стодола" нікому доглянути худобу.

— Що татові корови, — підхоплює Полетта, — все ж таки варті більшого, ніж коні.

Вона не говорить "дядькові коні", бо дядько лежить тут, перед їхніми очима, жахливо знівечений.

— Пейссу, — кажу я, — догляне їх.

Вони презираються.

— Пейссу! — вигукує Полетта.

— Пейссу! — підхоплює Пелажія. — Ну що ж, справді, Пейссу!

Я грубо перебиваю їх.

Ну, що Пейссу! Що ви маєте проти Пейссу? — Й віроломно додаю: — Ви ніколи не бажали чогось лихого Пейссу.

Вони не відповідають. Дуже заклопотано якусь хвилину ридають. Потім відбувається драматична сцена витирання очей хустиною та шморгання носом. Відтак Пелажія знову кидається в наступ.

— Поки ми тут, — каже вона, багатозначно презирнувшись із сестрою, — Пейссу коїтиме все, що йому забагнеться, на фермі "Велика стодола".

— Думаєш, — мовить Полетта, — ніби він посоромиться нишпорити в шухлядах.

Я знизую плечима. Мовчу. Вони знову починають голосити, витирати очі хустиною. Збігає чимало часу, доки дует знов озветься. Але він озивається.

— Я хвилююся за цих бідних тварин, — мимрить Пелажія. — Запитую себе, чи не

піти собі додому, щоб заспокоїтися.

— Подумай же, — мовить Полетта, — що то не тільки справа Пейссу.

— Ох, той Пейссу! — докидає Пелажія.

Коли б цієї миті вдалося проникнути в серця моїх сестер, то там можна було б побачити збільшений відбиток ключа від ферми "Велика стодола". Вони гадають, що цей ключ у моїй кишені. Але під яким приводом попросити його в мене? Звісно ж, не для того, щоб піти доглянути худобу.

А я вже ситий їхнім стогоном. Несподівано, не підвищуючи голосу, кажу:

— Ви знаєте тата. Він не поїхав би на футбольний матч, не позамикавши все. Коли привезли його тіло, я знайшов у нього ключ. — Я веду далі, наголошуючи на кожному слові: — Я забрав ключа. Й кроку не ступив звідси, відколи привезли сюди батьків, усі можуть вам це сказати. А щодо того, щоб піти на ферму "Велика стодола", то ми всі троє підемо туди позавтра, після похорону.

Вони загомоніли, відкинувши чорні вуалі:

— Ми ж довіряємо тобі, Емманюелю! Знаємо тебе! Зрозумій, ніхто й не міг би подумати про це! Особливо в такий час!

Уранці того дня, коли мав відбутися похорон, Мену попрохала мене допомогти їй помити Момо. Я вже не раз бачив оте дивне купання. Це не така проста справа. Треба впіймати Момо зненацька, здерти з нього одяг, наче шкуру з кролика, посадити його в цебер і тримати там, бо він відбивається, мов несамовитий, волаючи диким голосом: "А дамеспо адибо нелюво" ("Та дайте мені спокій, ради бога! Не люблю води!").

А цього ранку він чинить ще шаленіший опір, ніж звичайно. Під квітневим сонцем з цебра, що стоїть на кам'яних плитах у дворі, йде пара. Я тримаю Момо попід пахви, а Мену стягує з нього штани й плавки. Момо, тільки-но він ступає на землю, підставляє мені ногу. Я падаю. Голий, мов черв'як, він тікає, з нечуваною швидкістю перебираючи худими ногами. Добігши до одного з великих дубів, що внизу, по той біг луку, він стрибає вгору, повисає в повітрі, підтягується, дереться з гілки на гілку й опиняється на вершечку дерева.

Я вдягнутий по-святковому й, у всякому разі, не збираюся лізти за Момо на дерево. Мену, захекавшись, наздоганяє мене. Я намагаюся умовити Момо. Хоч я молодший від нього на шість років, він дивиться на мене як на літнього дядька.

Проте я зазнаю невдачі. Наштовхуюся на стіну. Момо не вигукує своє звичне: "А дамеспо адибо нелюво!" Він не каже ні слова. Дивиться на мене згори й стогне, його чорні очі поблискують з-за весняних листочків.

Я чую лише одну відповідь: "Неду!" ("Не піду!"), не пискляву, а виголошену тихо, рішуче. Я знову звертаюся до нього.

— Ну ж бо, Момо, будь хоч трохи розсудливим. Тобі треба помитися, щоб іти до церкви. — (Кажу "до церкви", бо він не зрозуміє слів "до храму").

— Неду! Неду!

— Ти не хочеш іти до церкви?

— Неду! Неду!

— Але чому? Ти ж любиш ходити до церкви.

Вмостившись на гілці, він махає перед собою руками й сумно дивиться на мене з-за лисучого листа. Й усе. Я не чую більше ніякої відповіді, тільки бачу цей погляд.

— Доведеться його залишити, — каже Мену, яка здогадалася принести синів одяг і кладе його під деревом. — У всякому разі, він не злізе доти, доки ми не підемо.

Вона обертається на закаблуках і йде вгору лугом. Я зиркаю на годинник. Вже пізно. Мене жде похоронна церемонія, а я зовсім на неї не настроений. Момо має рацію. Якби я міг так, як він, стогнати на дереві замість того, щоб з своїми заплаканими сестрами грати комедію про синівську любов.

Я також піднявся вгору лугом. Схил видався мені важким. Дивлюся собі під ноги й з подивом завважую, що луг вкрився кущиками молодії, надзвичайно зеленої трави. Вона швидко виросла за кілька сонячних днів. Я думаю, що менш як за місяць доведеться з дядькам косити її на сіно.

Ця думка раніше сповнювала мене радістю, але, дивна річ, сьогодні ця радість починає розвіюватися. Приголомшений, я зупиняюся посеред лугу. По моїх щоках котяться сльози.

II.

Події прискорюються. Швидко наближається наступна "віха". Минув рік після нещасливого випадку. Пай Гайяк телефонує мені, щоб я приїхав до його канцелярії.

Коли я прибуваю на побачення, нотар не приймає відвідувачів, і старший писар веде мене до його порожнього кабінету. Запрошує "перепочити", поки прийде нотар, і я сідаю в одне з шкіряних крісел, у яке до мене сідало багато інших людей зі страхом програти.

Обідній перепочинок. Я оглядаю кімнату. Вона здається мені похмурою. За столом пана Гайяка всю стіну, від підлоги до стелі, затуляють маленькі шухлядки з посмертними справами. Вони скидаються на скриньки, в яких ховають прах у колумбарії. Вже така звичка у людей: усе заносити в списки.

Завіси темно-зелені, стіни оббиті зеленого тканиною, зелені скриньки й, нарешті, зелена шкіра, якою покритий письмовий стіл. А там, біля великого чорного прибору, зробленого під золото, стоїть одна штукенція, яка завжди мене зачаровувана: нежива миша в брилі прозорого пластику. Вона також занесена в списки.

Я припускаю, що цю мишу впіймали, коли вона гризла якесь досє, й засудили до довічного ув'язнення в пластику. Я схилиюся й піднімаю мишу та її камеру. Ця штучка досить важка. Й тепер пригадую: тридцять років тому, супроводжуючи дядька до нотаря, я бачив, що батько пана Гайяка використовував її як прес-пап'є. Я розглядаю цього гризуна, засудженого на довічно. Коли пан Гайяк піде також на спочинок, то передасть цю дрібничку своєму синові, як і скриньки свого колумбарію та кладовище тек у своїй коморі. На мене навіюють смуток ці династії нотарів, що передають один одному єдину мишу. Не відаю чому, але це робить для мене смерть відчутнішою.

Виходить пан Гайяк-син. Смаглявий, високий, рудий і вже посивілий. Він приймає мене до певної міри з шаблонною чемністю. Відтак, одвернувшись від мене, витягує

одну з шухлядок, дістає, з неї теку, а з теки — запечатаного сургучем листа й, перш ніж дати мені, крадькома обмацує його, мовби дивуючись, чому він такий тонкий.

— Ось, пане Конт.

І своїм лагідним голосом він починає зовсім непотрібне роз'яснення, бо я прочитав уже на конверті напис, зроблений дядьком: "Вручити моему небожеві Емманюелю через рік після моєї смерті, якщо він господарює па формі "Сім буків".

Я мав у місті багато справ й усю пообідню пору проносив дядькового листа в кишені куртки. Розпечатав його після вечері, сховавшись у маленькому кабінеті на фермі "Сім буків". Коли розрізав конверт ножом у формі кинджала, що його подарував мені дядько, в мене тремтіла рука.

"Емманюелю!

Цього вечора, зовсім безпідставно, бо здоров'я в мене чудове, я думаю про свою смерть і вирішую написати цього листа. Мені дуже прикро, як подумаю, що ти прочитаєш його, коли мене вже не буде, й ти продовжуватимеш мою справу. Як кажуть, колись таки доведеться вмерти. Це зовсім безглуздо з боку тих, хто так каже, бо я не бачу в цьому необхідності.

Серед тих багатств, що я лишаю тобі, — не тільки ферма "Сім буків", а й біблія та енциклопедичний словник Ларусса в десяти томах.¶

Знаю добре, що ти невіруючий (а чия в тому вина?), та все ж читай час од часу біблію на згадку про мене. В цій книзі важливі не звичаї, важлива мудрість.

За мого життя ніхто, крім мене, не розгортав енциклопедичного словника Ларусса. Коли ти розгорнеш його, то зрозумієш чому.

Нарешті, Емманюелю, хочу сказати тобі, що без тебе моє життя було б порожнім і що ти приніс мені велику радість.

Пам'ятаєш той день після твоєї втечі, коли я прийшов по тебе до Мальвіля? Цілую тебе.

Самюель".

Я читав і перечитував цього листа. Дядькова великодушність викликала в мене почуття сорому. Він завжди піклувався про мене, а тепер ще й дякував. Оте "ти приніс мені велику радість" примушує серце болісно защеміти. Власне, якась невеличка незграбна фраза, але ж скільки любові приховується за словами, сам не відаю, як я міг бути гідним такої любові.

Перечитав листа втретє й зупинився на словах "а чия в тому вина?". Впізнав дядьків натяк. Він давав мені можливість самому відповісти на це загадкове запитання. Чи не татова вина, бо він навернувся до "поганої" релігії? Може, моєї матері, яка мала таку вбогу душу? А може, абата Леби, який занадто доскіпувався до наших "тілесних гріхів"?

Я запитував себе також, чому дядько натякнув на свій прихід до Мальвіля під час моєї втечі. Щоб наголосити на тому днів, коли я "приніс йому велику радість"? А може, він мав на увазі щось зовсім інше, але не зважувався відверто назвати? Я добре знав, що дядько полюбляв, коли його розуміли з півслова.

Я добув з кишені чималеньку в'язку дядькових ключів і одразу ж розшукав серед них ключа від дубової шафи. Я знав його добре, він, плескатий і зубчастий, замикав замок шафи за допомогою вертикального металевого засуву. Відчинивши шафу, побачив серед книжкових полиць, заповнених теками, одну полицю з томами енциклопедичного словника Ларусса й біблії — разом чотирнадцять книг, а біблія була монументальна, оправлена тисненою брунатного кольору шкірою і складалася з чотирьох томів. Я взяв з полиці всі чотири томи, поклав їх на стіл і почав один за одним гортати. Мене приголомшили ілюстрації. Вони були розкішні.

Митцеві й на думку не спало бодай трохи прикрасити святих. Навпаки, він намалював їх огрубілими, а вождів племен — з дикунськими обличчями. Коли дивишся на кошавих, худих, з неотесаними обличчями, босих людей, то здається, що від них тхне лоєм, верблюжим кізяком, пустельними пісками. Навколо них вирує повнокровне життя. Навіть сам бог, як його уявив собі художник, не відрізнявся від цих страхітливих кочівників, які міряли свою маєтність кількістю дітей і стад, хоч він був дебелиший і страшніший. Коли дивишся на нього, то несамохіть думаєш, що він зробив цих людей "за своїм образом". Ні в якому разі не навпаки.

На останній сторінці біблії я побачив довгий перелік слів, написаний олівцем дядьковою рукою, й це мене зацікавило.

Мені впав в око штучний перелік цієї низки слів. Узяв перший том словника й розгорнув на слові "абрикотин". І тут, між двома аркушиками, зчепленими посередині сторінки скріпкою, побачив бону державної скарбниці вартістю в десять тисяч франків. Так, у десятих томах між сторінками з рідкісними словами, що їх дядько виписав, були розкладені бони різної вартості.

Загальна сума — 315 тисяч франків — здивувала мене, але не засліпила. Зауважую, що цей посмертний дар ні на хвилику не викликав у мене почуття власника. Мені скоріше здалося, що я став депозитором цього капіталу, як і ферми "Сім буків", і мусив звітувати перед дядьком про те, як його використаю.

Я так швидко прийняв цю ухвалу, що запитав себе, чи вона не визріла в мене ще до того, як я знайшов гроші. Негайно став утілювати її в життя. Пригадую, що поглянув тоді на наручного годинника. Було пів на десяту, і я на хвилику зрадив, мов дитина, зрозумівши, що ще не дуже пізно і я можу зателефонувати. Розшукав номер телефону Грімо в дядьковому записнику й подзвонив йому по автомату.

— Пан Грімо?

— Я вас слухаю.

— Це Емманюель Конт, колишній директор Мальжакської школи.

— Чим можу бути корисний вам, пане Конт?

Голос у нього був щирий і добродушний, зовсім не такий, як я сподівався.

— Чи можу поставити вам одне запитання, пане Грімо? Замок Мальвіль ще й досі продається?

Запала тиша, відтак озвався той самий голос, але вже стриманіше, обережніше, черствіше:

— Наскільки мені відомо, так.

Я помовчав, і Грімо вів далі:

— Чи можу спитати вас, пане директор: ви не родич Самюеля Конта з ферми "Сім буків"?

Я чекав такого запитання й приготувався до нього.

— Я його небіж, але не знав, що мій дядько був знайомий з вами.

— Так, звичайно, так! — мовив Грімо таким же черствим і обережним тоном. — Це він дав вам мій номер телефону?

— Він помер.

— Ох, я не знав, — тон його змінився.

Я мовчав, щоб не заважати йому говорити, проте він не сказав більше нічого, не висловив ні співчуття, ні скорботи. Я мовив:

— Пане Грімо, чи можемо ми з вами побачитися?

— Якщо ваша ласка, пане директор, — відповів він лагідним голосом, яким говорив на початку розмови.

— Завтра перед обідом?

Він навіть не вдавав, що дуже зайнятий.

— Авжеж, приходьте, коли вам зручно. Я завжди тут.

— Об одинадцятій годині?

— Коли вам зручно, пане директор. Я до ваших послуг. Приходьте об одинадцятій, якщо ваша ласка.

І раптом він став такий люб'язний і ввічливий, що мені потрібно було ще п'ять хвилин, щоб скінчити розмову, в якій усе головне було сказане двома словами.

Я поклав трубку й подивився на червоні штори, що затуляли вікно в дядьковому кабінеті. Мене пойнjali суперечливі почуття: я був щасливий за своє рішення й вражений розмірами свого маєтку.

Землевласник-абсентеїст, підозріла людина, рішучий покупець: тижнем пізніше Мальвіль змінив господаря. Шість наступних років були по вінця наповнені найрізноманітнішими справами.

Я просувався вперед широким фронтом: розводив коней на фермі "Сім буків", корчував ліс навколо Мальвіля, реставрував замок. Мав тридцять п'ять років, коли почав корчувати ліс і реставрувати замок, а в сорок один завершив усе це.

Рано встаючи й пізно лягаючи, шкодував, що не можна прожити кілька життів, які б я цілком присвятив своїм справам. А Мальвіль, супроти всього іншого, був мені винагородою, любов'ю, пристрастю. В часи другої імперії фінансисти мали своїх танцівниць. А я мав Мальвіль. Щоправда, була й у мене танцівниця, але про це розповім трохи далі.

До речі, купити Мальвіль — це була не тільки пристрасть, а й необхідність, якщо я бажав розширити дядькове діло, бо родинні чвари примусили мене продати ферму "Велика стодола", щоб віддати сестрам їхню частину спадщини. Крім того, бракувало вже місця в "Семи буках" для коней, кількість яких безперестану зростала: для тих, що

їх вирощував сам, тих, що купував, аби потім знову продавати, й тих, що брав на відгодівлю. Купуючи Мальвіль, я мав намір поділити свою кінноту на дві частини: одну перевести до замку й водночас самому разом з Мену й Момо переселитися туди, а другу залишити під доглядом Жермена, мого робітника, на фермі "Сім буків".

Ось чому реставрація Мальвіля не була якимсь безкорисливим рятунком шедевра феодальної архітектури.

А втім, не посоромлюся визнати, що Мальвіль, хоч він вельми імпозантний і дуже подобається мені, не відзначається красою. Звичайно, з цього боку він відрізняється від багатьох тутешніх замків, що мають чудові пропорції й краще вписуються в пейзаж.

Бо тут пейзаж з холодними струмками, спадастими лугами, зеленими пагорбами, увінчаними каштанами, милує людське око. Посеред цієї ніжної пишноти суворо височить Мальвіль.

На березі Рюнів, які в середньовіччя, мабуть, були однією широкою рікою, він здіймається до половини стрімкої скелі, яка з півночі важко нависає над ним. Склея неприступна з усіх боків, і я впевнений, що отой єдиний шлях із заходу було прокладено по насипу, щоб дістатися до кам'янистого майданчика, на якому вирішили спорудити замок і будинки для челяді.

По той бік Рюнів, навпроти Мальвіля, височить замок Рузі, також епохи феодалізму, але витончений, прикрашений докладно розташованими невисокими круглими баштами, й навіть бійниці на них мають вигляд орнаменту.

Коли дивитись на Рузі, з першого ж погляду завважуєш, що його сусіда Мальвіль якийсь "нетутешній". Каміння, з якого його спорудили, видобували в місцевих кар'єрах, але архітектурний стиль завезений з чужини. Мальвіль — замок англійський. Його збудували англійські загарбники під час Столітньої війни, й він правив за оселю Чорному принцеві.

Англійцям, що опинилися далеко від своїх туманів, либонь, сподобався цей край, його яскраве сонце, вино, чорняві дівчата. Вони прагнули тут утриматися. Цей намір видно з усього. Мальвіль був задуманий як неприступна фортеця, звідки жменька озброєних людей могла тримати в покорі великий край.

Ніяких заокруглень, ніякої витонченості. Все використане доцільно. Наприклад, надбрамна башта. У Рузі — це склепистий отвір з круглими башточками з обох боків. У Мальвілі англійці просто зробили під аркою ворота в зубчастій кам'яній стіні, а поруч спорудили прямокутний триповерховий будинок, у високих, голих і непривітних стінах якого вирубані продовгуваті бійниці. Він великий, квадратний і, я певен, у тисячу разів зручніший. Біля підніжжя зубчастих стін і надбрамної башти вони викопали рів, удвічі ширший, ніж у Рузі.

Коли ви входите до надбрамної башти, то ще не потрапляєте в замок, а тільки за першу огорожу, в двір п'ятдесят метрів на тридцять, де стояли будинки для челяді. В цьому її полягає хитрість: замок добре захищає ці будинки, але й вони також захищають його. Ворог, якому вдалося б захопити надбрамну башту і територію за першою огорожею, мусив би вести важку битву у вузьких провулках.

Коли б ворог виграв цю битву, то на цьому його клопіт ще не скінчився б. Він наштовхнувся б на другу огорожу, що, як і перша, тулилася між скелею та гострим стрімчаком, захищаючи — вона й тепер захищає — власне замок.

Цей зубчастий кам'яний мур набагато вищий від першого, а рів також глибший. Якщо перед першим муром над ровом було перекинуто звичайний міст, то тут нападникові додаткову перепону створює звідний міст, перекинутий від квадратної башточки.

Квадратна башточка витончена, однак, на мою думку, англійські будівельники спорудили її такою ненавмисне. Треба було збудувати приміщення для механізмів звідного мосту. І їм поталанило: пропорції башточки їм вдалися.

Коли опустити звідний міст (я його реставрував), то ліворуч постає гігантська квадратна головна башта заввишки сорок метрів, обіч якої стоїть ще одна квадратна башта. Вона не тільки має захисне призначення. Вона постачає також замок водою, бо в ній джерело, що б'є зі скелі; надлишок води наповнює рови.

Праворуч можна натрапити на сходи, що ведуть до велетенського льоху, який так вабив дядька, й навпроти, посередині, перпендикулярно до головної башти — яке диво після такої суворості! — стоїть дуже гарненький двоповерховий будиночок, обіч якого височить чудова кругла башта із сходами всередині. Цього будиночка не було в часи Чорного принца. Його спорудив набагато пізніше, в епоху Відродження, — в спокійніші часи, — якийсь французький феодал. Але я мусив реставрувати цей дерев'яний зруб і його дах з кам'яних плит, бо він не так зберігся, як кам'яне склепіння головної башти.

Такий він, цей незграбний англійський Мальвіль. Та він мені подобається. Дядька й мене в часи "Гуртка" замок до того ж зачарував ще й тим, що був притулком під час релігійних воєн протестантського капітана, який протягом усього свого життя завдавав звідти разом з друзями нищівних ударів могутнім арміям Католицької ліги. Цей капітан, який так самовіддано боронив свої погляди й незалежність, був першим героєм, з якого я брав приклад.

Я сказав, що від будиночків для челяді за першою огорожею лишилися тільки купи каміння. Але це каміння, якого тут цілі гори, стало мені у великій пригоді. З нього я збудував піддашок біля кам'яного муру з південного боку, а з північного — одиночні стійла для коней.

Майже посередині першої огорожі в скелі відкривається велика й глибока печера. Там знаходять сліди доісторичних людей, правда, їх замало, щоб дати печері якусь наукову характеристику, але достатньо, аби довести, що за багато століть до побудови замку Мальвіль уже правив людям за сховище.

Я обладнав цю печеру. На піввисоті зробив дощатий настил, на який склав сіно. Під настилом спорудив одиночні стійла для тварин, що їх треба було ізолювати: тикозного коня, непокірного бичка, поросну льоху, корову, що мала незабаром отелитися, або кобилу, що ось-ось ожеребється. Оскільки майбутніх "матерів" було багато в стійлах печери, яка добре провітрювалася, й мухи до неї не залітали, Біргітта (про неї я розповім трохи далі), яка, на мій погляд, зовсім не схильна до гумору, назвала все це

разом "Материнством".

У головній башті, шедевр англійської міцності, мені довелося тільки настелити підлогу й у віконні отвори, пробиті пізніше французами, вставити вікна з невеличкими шибками в свинцевій оправі. План трьох горизонтальних площин — першого, другого й третього поверхів — був однаковий: площадка біля сходів розміром десять метрів на десять, з якої вели входи до двох кімнат розміром п'ять метрів на п'ять. На першому поверсі в цих "маленьких" кімнатках я розмістив кочегарку та комору. На другому — ванну й житлову кімнату, на третьому — дві житлових кімнати.

Зваживши, що на схід, на долину Рюнів, відкривався гарний краєвид, я обладнав свій робочий кабінет на третьому поверсі й, незважаючи на незручності, — ванну кімнату на другому, в колишньому приміщенні "Гуртка". Колен переконав мене, що вода, яка збирається в квадратній башті, не зможе піднятися аж на третій поверх, а я хотів уникнути в Мальвілі неприємного шуму моторної помпи.

Саме в кімнаті, на третьому поверсі головної башти, поряд з моєю, я й оселив Біргітту на літо 1976 року. Тепер мова піде про мою передостанню "віху", — у безсонні ночі я цілком віддаюся їй.

Раніше кілька років Біргітта працювала в дядька на фермі "Сім буків", і на Великдень 1976 року я отримав від неї листа, в якому вона настирливо пропонувала свої послуги на липень і серпень.

Хочу сказати тут, забігаючи наперед, що в мене, безперечно, був намір одружитися. Та я зазнав поразки. Цілком можливо, звичайно, що дві погані сім'ї, на які я надивився в дитинстві — татова й дядькова, й зумовили цю поразку. В усякому разі, принаймні тричі я збирався одружитися, але все ламалося. Двічі — з моєї вини, а третього разу, 1974 року, — з вини обраниці.

1974 рік — також одна "віха", але я її вирвав. На певний час ця третя наречена відбила в мене навіть охоту до дівчат, і я не хочу згадувати про неї.

Одне слово, впродовж двох років я почував себе так, наче жив у якійсь пустелі, доки в Мальвілі не з'явилася Біргітта. Ні, я не закохався в неї. Ні, ні! Це зовсім на те! Було мені сорок років, я був надто досвідчений і водночас безсилий спалахнути цим почуттям. Справді ж бо, наші стосунки з Біргіттою були дуже скромні, що принесло мені розраду. Не пам'ятаю, хто сказав, що душу можна лікувати почуттями. Але я вірю в це.

Тоді, коли пристав на пропозицію Біргітти, я зовсім не мав на увазі подібне лікування. Під час її першого перебування на фермі "Сім буків" я сказав їй кілька люб'язних слів, та вона знехтувала ними. До речі, далі компліментів я не заходив, бо завважив, що став дядьковим суперником. Проте, коли вона написала листа на Великдень 1976 року, я відповів їй, що чекаю на неї. Як фахівець, Біргітта могла б подати мені велику допомогу. Вона була вершниця, розумілася на конях і вміла терпеливо та регулярно їх вичісувати.

Мушу сказати, що вона здивувала мене: за першим же обідом почала відверто кокетувати зі мною. Те кокетство було настільки очевидним, що навіть Момо

здивувався. Він забув відчинити вікно й сердечно заіржати до своєї улюбленої кобили Любоньки, а коли Мену, прибираючи зі столу супову миску, пробубоніла: "Після дядька — небіж", — він, сміючись, вигукнув: "Остеліга, Емамуель!" ("Остерігайся, Емманюелю!").

Біргітта — баварка з підстриженим золотистим волоссям, з блідими маленькими оченятами, досить неприємним обличчям та надто важким підборіддям. Але статура в неї була гарна, міцна, аж пашіла здоров'ям. Вона сиділа навпроти мене, зовсім не зморена дорогою, рум'яна й свіжа, паче щойно підвелася з ліжка, жадібно наминала шинку, втупившись у мене очима. Все в неї було визивне: погляд, усмішка, зітхання й те, як вона м'яла в руках хлібну м'якушку й потягалася.

Згадуючи, як колись вона дала мені одкоша, я не знав, що думати, точніше, боявся подумати, що все може обернутися досить просто. Але Мену не була делікатною, наприкінці вечері, навіть не моргнувши, мовила місцевою говіркою, кладучи чималенький шмат пирога на тарілку Біргітті: "Їй уже замало синиці в жмені, тепер їй подавай журавля в небі".

Другого дня я зустрівся з Біргіттою в "Материнстві". Вона кидала в люк в'язки сіна. Я наблизився до неї, не промовивши ні слова, обняв її (вона була така ж висока, як і я) й одразу ж заходився обмацувати руками цей пам'ятник арійського здоров'я. Вона не пручалася, що здивувало мене.

Вона була приваблива, але занадто зухвала. Я пішов далі в наступ, однак мені завадив Момо, який, побачивши, що більше не спускалися вниз в'язки сіна, виліз на драбину, просунув у люк кудлату голову й став сміятися, вигукуючи: "Остеліга, Емамуель!" Потім зник, і я почув, як він побіг до надбрамної башти, очевидно, щоб розповісти матері про те, що побачив.

Біргітта, впавши на в'язку сіна, випросталася, її золотистий шолом волосся ледь скуйовдився, й, подивившись на мене холодними оченятами, сказала граматично правильною, але важкою французькою мовою:

— Ніколи не віддамся чоловікові, що дотримується таких, як ви, поглядів на одруження.

— Мій дядько дотримувався таких самих, — мовив я, коли отямився.

— То інша річ, — відказала Біргітта, сором'язливо відвернувши обличчя. — Ваш дядько був літньою людиною.

А я ж за своїм віком міг би одружитися з нею. Я дивився на Біргітту й мовчки тішився її простотою.

— Я не маю наміру женитися, — відповів рішуче.

— А я, — сказала вона, — не маю наміру віддаватися вам.

Я не надав значення цьому викликові. Однак, щоб показати їй, що нехтую цими абстрактними спекуляціями, почав знову пестити її. Обличчя в неї одразу ж спалахнуло, й вона стала пручатися.

Наступними днями я не намагався більше її вмовляти. Але щоразу, коли вдавалося покласти на неї руку, гладив її й помічав, що їй, мабуть, це подобалося, бо зручні

нагоди для пестошів випадали все частіше. Та дарма, треба було ще добрих три тижні, щоб вона відмовилася од свого першого плану й перейшла до другого. Й навіть тоді то не було з її боку якоюсь раптовою безладною податливістю, а поступовим відступом, що відбувався за певним розкладом.

Якось увечері, коли я знову ввійшов до її кімнати (ми вже були там разом до того), вона сказала мені:

— Емманюелю, завтра віддамся тобі.

Я ж одразу випалив:

— А чому не зараз же?

Вона не сподівалася на таке й, певно, здивувалася, навіть завагалася. Однак вірність планові перемогла.

— Завтра, — рішуче мовила вона.

— О котрій годині? — з іронією спитав я.

Але Біргітта не вловила іронії й поважно відповіла:

— Під час обіднього відпочинку.

Саме після того обіднього відпочинку (то було спекотного дня в липні 1976 року) я поселив Біргітту в кімнаті поряд з моєю в головній башті.

Біргітті сподобалося це. Вона приходила до мене в ліжко кожного досвітку, о другій годині під час обіднього відпочинку, а ввечері була в мене аж до першої години ночі. Я радо приймав її в себе, але ще більше радів, коли вона занеджувала: тоді я міг нарешті виспатися досхочу.

На мою думку, Біргітта була надзвичайно щиросердна. Вона прохала любощів, як дитина тістечка. Й коли одержувала їх, чемно мені дякувала.

Я розумів, що коли б не мій гаманець, я не існував би для неї. Бо щоразу, коли ми йшли до міста, вона зупинялася перед вітринами "дрібничок", як висловлювався мій дядько, оченята в неї жадібно заокруглювалися, й вона перераховувала, що їй припало до вподоби.

Біргітта не була розумною, але добре розуміла мене, і хоч не була вибагливою, мала свій смак. Отже, достоту знала межу своїм вимогам, і те, що купувала, було не таке вже й погане.

Спершу я намагався вивчити її характер. Але дуже швидко помітив, що роблю це даремно. Біргітта не була ні доброю, ні злою. Просто вона існувала. Й цього було досить. Вона подобалася мені в двох випадках: коли я її обіймав, а також коли кидав, бо ж одразу забував про неї.

Настав кінець серпня, й я попрохав Біргітту залишитися ще на один тиждень. На мій подив, вона відмовилася.

— В мене ж батьки, — сказала вона.

— Ти не звертаєш уваги на батьків.

— О! — вигукнула приголомшена Біргітта.

— Ти їм ніколи не писала.

— Бо я не люблю писати листи.

Проте, як покаже майбутнє, це було не так. Але дата є дата. А план є план. Її від'їзд було призначено на 31 серпня.

В останні дні Біргітта впала в меланхолію. До неї з пошаною ставилися в Мальвілі. Один бідолаха наймит упадав біля неї. Двоє робітників, особливо Жермен, милувалися її статуєю. Момо, тримаючи руки в кишенях, пускав слину, коли дивився на неї. І навіть Мену, незважаючи на її глибоку, принципову неприязнь до розпусти, ставилася шанобливо до Біргітти. "Це — повія, — казала вона, — але робота горить в її руках".

Біргітті також подобалося в нас. Їй припали до вподоби наше сонце, наші страви, вина, "дрібнички" й мої пестоші.

28 серпня була неділя, й Біргітта, яка не належала до тих жінок, що складають свої речі в останню мить, почала збиратися. Раптом вона розгубилася: їй щойно впало в око, що в валізах замало місця, щоб забрати всі мої подарунки. В неділю й понеділок крамниці зачинені. Доведеться чекати вівторка, тобто "останньої хвилини" — жахлива річ! — щоб купити валізу.

Щоб заспокоїти жінку, дав їй одну зі своїх валіз. На її настійливе прохання я на аркуші паперу описав дні, проведені разом з нею. Скінчивши своє оповідання, приніс його їй. І хоч воно з літературного боку було слабке, коли вона читала цей текст, у неї палали очі й наливалися рум'янцем щоки. Вона пообіцяла мені, що, коли повернеться до Німеччини, перечитуватиме його один раз на тиждень у своєму ліжку. Я не вимагав у неї цієї обіцянки. Вона сама дала її, проронивши сльозину, й старанно поклала мій жовтий аркушик до інших подарунків, що брала їх з собою.

Біргітта не змогла приїхати на різдвяні свята, й я був настільки розчарований, що й сам не сподівався цього. У кожному разі, різдво ніколи не було для мене веселим святом. Пейссу, Колен, Мейссоньє святкували в колі своїх родин. Я ж залишався самотнім зі своїми кіньми. А Мальвіль узимку, незважаючи на комфорт, про який я подбав, не дуже привітний. Хіба що молодому подружжю, якому було б тепло і в цих високих мурах, він міг видатися романтичним.

Про свій настрій я не промовив і слова, але Мену все збагнула й одного холодного зимового ранку за столом повела тривалу буркотливу розмову про моє парубоцьке життя, що дісталось мені в спадок від дядька.

Мені не щастило з одруженням. І особливо з Аньесою. Мену оповідала далі, буцімто вона сьогодні вранці зустріла Аньесу в Аделаїди й зрозуміла, що та приїхала в Мальжак до батьків на свята, й нібито Аньеса розпитувала про мене, хоч одружена з книгопродавцем з Ла-Рока. Аньеса — дівчина серйозна, вона була б мені до пари. Одне слово, не слід було все ж таки махати на все рукою. Та й інші нагоди траплялися. Он скільки молоді в Мальжаку. Я міг би зробити вибір, коли б захотів того, незважаючи на мій вік, адже тепер я багатий і ще вродливий чоловік. Набагато буде ліпше одружитися з тутешньою дівчиною, а не з якоюсь німкенею. Безперечно, робота аж горить у руках Біргітти, однак німці все-таки не ті люди, які знають своє місце. Доказ цього те, що вони тричі нападали на нас. І навіть коли б моя французенка була б менш принадною, ніж німчурка, бо ж одружуються не заради насолоди, а заради дітей, і що з того, що я

так багато працюю, коли не маю кому залишити Мальвіль.

Не одружився я й у наступні місяці, але принаймні знайшов собі приятеля. Він мав двадцять п'ять років, звали його Тома Ле-Культр. Я зустрів його в лісі ферми "Сім буків", він був у джинсах, біля нього стояв мотоцикл "хонда", коліна в нього були забруднені землею. Він стукав молотком по камені. Я довідався, що Тома готував дипломну роботу про кремій. Запросив його до Мальвіля, двічі чи тричі позичав йому дядькового лічильника Гейгера, а коли дізнався, що Тома не дуже подобається жити в його родичів у Ла-Році, запропонував йому кімнату в замку. Він погодився. Й відтоді не залишав мене.

Тома подобається мені своєю непохитністю духу. Й хоч я не спроможний збагнути його пристрасті до кременю, люблю його відвертий характер. До вподоби мені і його зовнішність: Тома вродливий і, що добре, не знає про це. Обличчя в нього спокійне й поважне, наче в грецької статуї, і майже таке ж незворушне.

*

Квітень 1977 року: остання "віха". Коли я думаю про ті кілька тижнів щасливого життя, що залишилися для нас, мене поймає сповнене сумної іронії почуття: згадуючи, що для тих, хто входив колись до "Гуртка", й для мене тоді головне питання, найвищі помисли, справа, яка так захопила нас, план, який ми тоді задумали, полягали в тому, щоб повалити муніципалітет у Мальжаку (412 жителів) і самим посісти його місце в мерії. О, ми були безкорисливі! Ми діяли тільки для загального добра!

У квітні, оскільки наближалися муніципальні вибори, ми жили як у лихоманці. 15 чи 16 квітня, в усякому разі, одного недільного ранку, я запросив опозицію до великої зали в будиночку епохи Відродження, бо вчитель пан Поля, як він сам висловився, посоромився зібрати нас у шкільному приміщенні.

Я тільки-но вмеблював цю залу й, пишаючись цим, ходив туди й сюди, з радістю розглядав її, чекаючи на своїх друзів. Посеред зали стояв восьмиметрової довжини монастирський стіл в оточенні дванадцяти штофних, з високими спинками стільців в угорському стилі. Простінок між двома вікнами був завішаний старовинною зброєю. На протилежній стіні розмістилася вітрина з документами, з обох боків якої стояли два грубих комоди стилю часів Людовіка XV, перевезені сюди з ферми "Велика стодола"; Мейссоньє замінив у них ніжки й укріпив дверцята. Матільда Мейссоньє старанно натерла їх воском, і темне горіхове дерево комодів здавалося мені дуже красивим на тлі золотистого каміння стіни. Вилюкували також великі кам'яні плити підлоги, що їх чистенько вимила Мену. Й незважаючи на скісне сонячне проміння, що проникало крізь невеличкі, злегка забарвлені шибки, Мену, схильна думати, що "повітря завжди холодне", але розміркувавши, що вогонь надасть гідності обстановці, розпалила два величезні каміни, які були один навпроти одного.

Я попрохав Мену вдарити в дзвін надбрамної башти, коли вона почує, що члени "Гуртка" зупинили свої автомобілі в паркінгу перед першою огорожею. Момо пантрував у машинному залі за другою огорожею, отримавши наказ опустити звідний міст на рів зразу ж, як з'являться мої друзі.

Я згоден, що в цьому приготуванні є деяка театральність, однак це неабиякий замок і неабиякі друзі.

Коли вдарив дзвін, я вибіг з будиночка й стрімголов метнувся до квадратної башточки, де Момо крутив коловорот. Увесь механізм працював чудово: глухо й сумовито порипували добре змащені ланцюги, повільно опускаючи вали, які величаво оберталися навколо осі й на яких два інших ланцюги підтримували міст. Кілька шківів і противаг полегшували зводити й гальмувати при опусканні моста; Момо, худорлява постать якого вигнулася дугою, з серйозним обличчям притримує ручки коловорота, як я його навчив, щоб настил мосту м'яко ліг на землю.

Через квадратне віконечко я побачив за першою огорожею своїх трьох приятелів, що йшли один за одним у напрямку рову, який був від них за якихось п'ятдесят метрів, і дивилися на нас. Вони йшли також повільно й мовчки, мовби свідомо грали свою роль у цій сцені.

До речі, в цьому приготуванні таїлася якась урочистість, її створювали навіть коні, що на однаковому рівні одним рядочком повисували голови над дверима зі своїх стійл і з острахом утупились чорними чутливими очима у звідний міст, прислухаючись до брязкоту ланцюгів.

Коли настил мосту ліг на землю, я спустився вниз і відчинив браму приятелям, або, точніше кажучи, хвіртку, що в правій стулці брами.

— Ну, ось ми й прибули! — сказав малюк Колен, широко посміхаючись і лукаво дивлячись на мене жвагими очима.

Дебелий Пейссу, вишкіривши зуби, замилювався велетенськими валами, що обертаються, величчю ланцюгів і міцним настилом мосту, оббитим залізом. Мейссоньє мовчав.

Пейссу забаглося негайно піти до квадратної башточки й самому звести міст, але він дарма виставляв напоказ свої м'язи, бо малюк Колен, який замінив його на півдорозі, дуже легко закінчив цю справу. Зрозуміла річ, що зведений міст треба було знову опустити, бо ще пан Поля не прибув. Але тут енергійно взявся за справу Момо ("А дамеспо адибо!" — "Та дайте мені спокій, ради бога!") і перебрав у свої руки опускний механізм. Мейссоньє ходив разом з нами, але не промовив ні слова й не взяв участі в зведенні мосту, бо відчував огиду до нашого "реакційного" захоплення феодальною архітектурою.

Не встигли ми посідати за монументальним столом у будиночку, як Пейссу почав розпитувати мене про Біргітту, цікавитися, коли ми знову побачимо цю вродливу хвойду. "На великдень". — "На великдень? — перепитав дебелий Пейссу. — Ну що ж, дивись, не пускай її в ліс на клячі, бо якщо я зустрінуся з нею, то не посоромлюся щось веселеньке втнути. "Панно, — скажу я їй вельми чемно, — ваш кінь загубив підкову", — "Та невже!" — здивується вона й злізе з коня. Так, ти здогадуєшся, не встигне вона це зробити, як я вже зніматиму з неї чоботи". — "Остережись підков", — докинув малюк Колен.

Ми засміялися. Навіть Мейссоньє всміхнувся. Цей жарт про Біргітту не новий.

Пейссу так жартує завжди, коли ми збираємося разом. Та дарма, Пейссу, хлібороб середнього віку, людина поважна, він не зраджує дружину.

Однак старається, щоб про нього трималася та думка, яка склалася в часи "Гуртка", й за це ми вдячні йому.

Розмова стала одразу ж серйозною, коли з'явився пан Поля, що перебрав у мене школу.

Він був одягнений у чорне, з глибоко запалими щоками, жовтуватим обличчям, з "академічними пальмами" в петлиці. Ми зустріли його ввічливо — ознака того, що він не був нашим товаришем. На відміну від нашого південно-західного акценту (що трохи тяжіє до центрального) його педантично точний акцент ставив нас у незручне становище, особливо його приглушена, млява, позбавлена соковитості літературна французька мова. До того ж ми знали, що він, хоч у принципі приєднався до нас, щось навмисне замовчував, плекав якісь потаємні задуми.

Наприклад, він тиснув руку Мейссоньє кінчиками пальців. Мейссоньє був членом Комуністичної партії, а раз так, то це вже погано. Колен, звісно, чоловік хвацький, був за фахом слюсарем-водопровідником. Пейссу — недосвідчений хлібороб і досить-таки нерозумний, а щодо мене, то хіба мало того, що я кинув школу й заходився вирощувати коней?

— Панове, — повів пан Поля, — передусім дозвольте від вашого й від мого імені подякувати панові Контові за його гостинність, бо я цілком свідомо вважаю, що школа, яка перебуває в фінансовій залежності від мерії, не може стати місцем для наших зборів.

Він, задоволений, замовк. Ми були набагато менше задоволені. Бо все в його коротенькій промові нам видалося недоречним: і тон, і зміст. Пан Поля забув важливий республіканський принцип: світська школа належить усім. Ми могли підозрювати пана Поля, що він таємно підтримує опозицію, а на очах у людей хотів мати добрі стосунки з мером.

Коли він говорив, я дивився на своїх приятелів. Мейссоньє схилив над столом своє худе обличчя з вузьким чолом. Я не бачив його близько посаджених очей, проте добре знав, що він думав цієї миті про людину, яка сиділа навпроти нього.

Прочитав я на добродушному обличчі Пейссу, що й він не дуже високо оцінив цю промову. Справді ж, як і вважав пан Поля, Пейссу не дуже розумний і зовсім неосвічений. Одначе, на мою думку, для нього була характерна одна риса, про яку не відав пан Поля: чутливість, яка замінювала йому дотепність. Він збагнув, що вчитель намагався чинити так, щоб і вовк був ситий, і вівці цілі, навіть більше, помітив, що той опинився в незручному становищі. Щодо малюка Колена, то коли я зазирнув йому в вічі, вони спалахнули.

Запала тиша, значення якої пан Поля не збагнув, бо ж знову сам собі надав слово.

— Ми зібралися тут, щоб обговорити недавні події, які відбулися в Мальжаку, й дати належну відсіч нашим супротивникам. Але спершу, на мою думку, треба уточнити деякі моменти, бо, наприклад, я чув дві версії цієї справи й хотів би, щоб мені все

розтлумачили.

Отак, ставши в позу й до того ж узявши на себе роль арбітра, пан Поля замовк, мовляв, хай інші стають на слизький шлях звинувачення мера. До тих "інших", з усього було видно, належав Мейссоньє, на якого той багатозначно подивився, коли сказав, що треба було б уточнити деякі моменти, бо, мовляв, "версія" Мейссоньє, що виходила від комуніста, не могла апріорно викликати підозру до поважної людини.

Мейссоньє зрозумів усе це. Проте він був непохитної вдачі, ось чому його виступові бракувало гнучкості. В його відповіді бриніли нотки обурення, що, очевидно, було на користь його супротивникові.

Не існує двох версій, — провадив він сухо, — є тільки одна, й усі тут її знають. Мер, запеклий реакціонер, не побоявся звернутися з проханням до єпископату, щоб він призначив священика в Мальжак. Єпископат відповів: гаразд, але за умови, що ви відремонтуєте будинок священика й проведете туди воду. Й мер одразу ж підкорився цьому розпорядженню. Викопали траншею, підвели воду від джерела й витратили чималеньку суму грошей на ремонт будинку. І все це, зрозуміла річ, на наші кошти.

Пан Поля примружив очі й, поклавши лікті на стіл, притиснув кінчики всіх пальців однієї руки до другої й сказав так, ніби хотів когось приголомшити:

— І досі не бачу в цьому чогось, "вартого осуду".

Він дозволив собі посміхнутися на словах "вартого осуду", мовби не брав на свій рахунок ці "клерикальні слова".

— Пан Нардійон має за собою католицьку більшість, правду кажучи, досить слабеньку, яку ми сподіваємося перемогти. Й цілком природно, що він набгається вдовольнити її, призначивши у Мальжак цілого священика (знову усмішка), а не ділити ла-рокського отця, як це було досі. З іншого боку, будинок священика — стара оселя XVII століття з різьбленими даховими віконечками й дверцятами на фронтоні. Жаль буде, коли він перетвориться на руїну.

Мейссоньє побагровів і опустив своє худе обличчя, наче збирався кинутися в наступ. Я не дав йому змоги зробити це й сам узяв слово.

— Пане Поля, — повів я чемно, — якщо більшість жителів Мальжака хоче мати свого священика й прагне відремонтувати йому будинок, то я погоджуюся з вами: це не "варте осуду" (ми лукаво посміхнулися один одному). А з іншого боку, погоджуюся, що муніципалітет не повинен допустити, щоб будинки, які належать йому, руйнувалися. Але треба додержуватися певної черговості. Адже будинкові священика ніщо не загрожує. На ньому чудовий дах. І дуже шкода, що в ньому перестелили підлогу, перш ніж полагодити дах на критому шкільному подвір'ї, яке необхідне всім дітям Мальжака незалежно від поглядів їхніх батьків. Знову ж таки шкода, що воду провели насамперед до будинку священика, перш ніж провести її до всіх осель Мальжака, що слід було вже давно зробити. І ще більше шкода, що водопровід, який іде до будинку священика, прокладено біля хатини однієї вдови, в якій немає ні криниці, ні цистерни, а мер і не здогадався підвести їй воду, аби ця вдова, мати п'ятьох дітей, не ходила по неї щодня аж до водокачки.

Пан Поля, опутивши очі й притискаючи кінчики пальців, кілька разів кивнув головою й мовив:

— Авжеж.

Мейссоньє хотів щось сказати, але я подав йому знак мовчати: хотілося, щоб пан Поля мав змогу чітко й прилюдно висловити свій осуд. Однак він лише знову кивнув головою й скрушно повторив:

— Авжеж, авжеж.

— Найгірше, пане директор, те, — озвався поважно малюк Колен, і з його обличчя стерлася усмішка, — що всі кошти, вкладені в будинок священика, пропали марно. Бо старий ла-рокський священик виїхав звідси майже тиждень тому. Єпископат, як завжди, призначив нового священика знову ж таки для Ла-Рока й Мальжака, проте порадивши йому жити в Мальжаку. Але новий священик надав перевагу Ла-Року.

— Від кого ви дізналися про це? — суворо подивився пан Поля на Колена.

— Від нового священика — абата Реймона, — відказав Колен, — Либонь, ви знаєте, я мешкаю в Мальжаку, але маю невеличку майстерню в Ла-Році, й ла-рокський мер замовляв у мене дещо для священикового будинку.

Пан Поля насупив брови.

— І новий священик міг би вам сказати...

— Він не "міг би мені сказати", пане Поля, цей умовний спосіб тут недоречний. Він мені сказав.

Ці слова він виголосив з чемною усмішкою, не підвищуючи голосу. Худе й жовте обличчя пана Поля здригнулося.

— Він сказав мені, — повів далі Колен, — що йому запропонували на вибір, де жити, Мальжак і Ла-Рок, наполягаючи на Мальжаку. "Але ж ви погодитеся, — признався мені той священик, — Мальжак — це глушина. В Ла-Році принаймні є чимало молоді. А я вважаю, що моє місце з молоддю".

Запала мовчанка.

— Звісно ж, — озвався пан Поля.

І більше не промовив ні слова. Відтак Мейссоньє заходився говорити про те, яку слід дати "відсіч", а я послабив увагу, бо цю "відсіч" сам уже приготував, вона, мабуть, збентежить пана Поля. Я вичікував, коли дискусія зайде в безвихідь, щоб запропонувати її, а щоб уловити цю мить, достатньо було слухати краєчком вуха.

Я дивився на Колена, всміхаючись очима. Радів, що він утер носа вчителю, причому втер добряче — за допомогою граматики й умовного способу дієвідмінювання.

Поки Мейссоньє говорив, я барабанив пальцями по столу й трохи дорікав собі. До появи пана Поля було зрозумілим: на муніципальних виборах опозиція виставить проти мерового списку свій список Прогресивного союзу й справедливо буде обрана. Колен, Пейссу, Мейссоньє, а та ще двоє хліборобів, що поділяли наші погляди, стануть муніципальними радниками, а Мейссоньє балотуватиметься на мера.

Незважаючи на погляди Мейссоньє, з нього буде добрий мер. Він відданий, безкорисливий, позбавлений будь-якої пихи, й дарма здається, що для нього

характерна половинчастість. З ним ми проведемо воду до Мальжака, почепимо електричні лампочки на перехресті вулиць, подбаємо про футбольний майданчик для молоді й водокачку на Рюнах, щоб хлібороби мали змогу поливати тютюн і кукурудзу.

Саме ці плани найдужче обурювали пана Поля. Він дотримувався міської концепції в політиці й таємно плекав у собі центристські погляди. Стояти однією ногою в кожному таборі: обиратися лівими силами й бути в блоці з правими. Але в Мальжаку ми не були настільки зіпсовані.

Пан Поля сидів навпроти мене, й, поки точилися дебати, я розглядав його. В нього карамелевого кольору обличчя, кирпичний ніс. Язик здавався завеликий для його рота: він щоразу з'являвся між повними губами, калічив йому вимову й примушував безперестанку попльовувати. Глибокі зморшки навколо рота свідчили про погане травлення шлунка, а з-під білого комірця виглядала жилага потилиця, вкрита червоними маленькими фурункулами. Коли я відвів погляд, мені спало на думку, що в нього знову з'являться інші такі фурункули.

Водночас я відчув до нього якусь жалість. Я помітив, що такі жовтуваті, диспепсичні й вугруваті люди ніколи в житті не бувають щасливі. Вони стають у позу честолюбства, цебто присвячують себе не тій справі, яка приносить їм задоволення, а тій, яку інші вважають важливою.

Є люди, яких не варто слухати, досить подивитися на них. Колен іскритися, як добре вино. Пан Поля схожий на слимака. Мейссоньє належав до тих дійових і дисциплінованих хлопців, які становлять головну силу армій і політичних партій. Пейссу, незважаючи на його незграбну зовнішність, наче дівчина. Зараз, до речі, він зовсім не боявся. Відкинувся на спинку стільця стилю Людовіка XIII, і я, зиркнувши на нього саме тоді, коли він длубався великим пальцем у носі, зрозумів, що він надто занудьгував, а дискусія зайшла в безвихідь.

Я мимохіть уловив кілька слів, що підтвердили це.

— Все ж таки треба щось робити, — промовив я. — Ми не можемо не реагувати на це. Хочу подати вам одну пропозицію, яку поставлю на голосування. — Я зробив невеличку паузу й провадив далі: — Пропоную написати листа мерові. Цього листа я вже приготував і з вашого дозволу зараз прочитаю його.

І негайно, не чекаючи дозволу, якого просив, дістав з кишені текст листа й прочитав його.

— Ні! Ні! — вигукнув тремтячим голосом пан Поля, замахавши перед собою обома руками. — Не треба листа! Не треба! Я цілком проти такого способу!

Він бризнув слиною, заїкався, вкрай розгнівався. Очевидно, послання, особливо спрямоване проти мера, коли б він його підписав, могло тяжко обернутися проти нього.

І тоді пан Поля повів півторагодинну битву за відступ назад, наприкінці якої, вдавшись до юридичної процедури, попрохав відкласти наші дебати. Я негайно запропонував проголосувати за цей конкретний пункт. Пан Поля висунув вимогу спершу поставити на голосування доцільність голосування. Він обидва рази програв.

— Ну, пане Поля, — мовив я примирливим тоном, — з якими пунктами з цього

тексту ви не погоджуєтеся?

Він запротестував. Бачте, я його підштовхував! Хапав його за горло! Це — насильство!

— І потім, — додав він, — я не можу вам сказати цього так одразу! Цей текст надто довгий, його треба ще раз прочитати!

— Ось вам копія, — мовив я, простягнувши йому через стіл копію листа до мера. Цей аркушик був жовтий, і я, збуджений дискусією, якось мить думав про Біргітту.

Пан Поля вмів чудово грати.

— Ні, ні! — заперечував він, хитаючи головою й навіть плечима, але все ж таки потягнувся до листа. І сказав роздратованим тоном: — До речі, я не прихильник заздалегідь заготовлених текстів.

— У цьому тексті, — сказав я ввічливо, — викладені думки, що їх ми обговорювали сто разів. Він зрозумілий, конкретний, стриманий, і в ньому нема нічого нічого нового. Не розумію, що вам не подобається в тексті.

— Я не сказав, що він мені не подобається, — мовив пан Поля у відчаї. — В цілому я згоден...

— Е, тоді голосуйте! — вигукнув Мейссоньє.

Пан Поля поставився з презирством до його слів.

— Та що ви, пане Поля, — втрутився я, люб'язно посміхнувшись, — невже не бажаєте сказати нам, у чому ви не згодні з нами?

— Але не зараз, не в цю хвилину! — відповів пан Поля, зиркнувши на свого наручного годинника. — Панове, — повів він далі тремтячим голосом, — ви твердо вирішили вчинити насильство над моїм сумлінням. Що ж, у такому разі мушу попередити вас, що ви не отримаєте мого голосу.

Запала мовчанка.

— Що ж, голосуймо, — озвався Колен. — Я — "за".

— "За", — сказав Мейссоньє.

— "За", — озвався Пейссу.

— "За", — докинув я.

Ми подивилися на пана Поля. Він був жовтий і роздратований. Зціпивши зуби, промовив:

— Я не голосую.

Дебелий Пейссу зміряв його поглядом, широко роззявивши рота, відтак обернувся до мене й, витріщивши очі, запитав:

— Що це означає — "не голосую"?

— Дуже просто, я відмовляюся голосувати, — з досадою сказав пан Поля.

— А хіба він має право так поводитись? — спитав мене Пейссу, отетерівши; слово "він" вимовив так, ніби пана Поля більше не було тут.

Я схилив голову.

— Це беззастережне право пана Поля.

— На мою думку, — озвався Пейссу перегодя, — відмовитися голосувати або

голосувати проти — це одне й те саме.

— Зовсім ні! Ніскілечки! — жваво заперечив пан Поля. — Не плутайте. Я не проти цього тексту. Але відмовляюся голосувати за нього, бо вважаю, що мені не дали часу його обміркувати.

Пейссу повільно обернув голову до пана Поля й мовчки замислено подивився на нього.

— Все ж таки, — сказав він, — ви не "за". Інакше ви голосували б "за".

— Я ні "за", ні "проти", — мовив пан Поля й від хвилювання ще більше став бризкати слиною. — Я просто відмовляюся голосувати. А це зовсім інша річ.

Пейссу обмірковував цю відповідь, втупившись сповненими подиву сірими очима в пана Поля. Мейссоньє засовався на стільці, мовби збирався підвестися й заговорити, однак я моргнув йому, щоб він не ворушився. Я слухав. Колен також. Мейссоньє наслідував наш приклад. Ми чекали, що воно буде далі. І те "воно" не забарилося.

— Я не втямлю однієї речі, — повільно сказав Пейссу. — Чого ви прийшли сюди, якщо ви ні "за", ні "проти"?

Пан Поля зблід і підвівся.

— Коли моя присутність вам не подобається, я можу піти собі геть, — відповів він не дуже виразно, ніби його душив власний язик.

Я також підвівся.

— Та ні, що ви, пане Поля, Пейссу не хотів сказати щось таке...

Я говорив таким тоном добрих п'ять хвилин, намагаючись розрядити атмосферу. Однак помітив, що пан Поля, відповідаючи мені так само, склав учетверо копію листа мерові й сховав собі до кишені. Я одразу ж сказав, що ця копія знадобиться для моїх "архівів". Якусь хвилину він вагався, потім дістав з кишені папір і, криво посміхнувшись, повернув його мені. Ця його кисла усмішка мені тільки й запам'яталася.

Коли пан Поля пішов, я мовчки провів друзів до паркінгу, що перед першою огорожею. Можливо, тривала дискусія зморила мене, бо на якусь мить відчув цілковиту немічність. Все це, по суті, було маленькою, просто крихітною історійкою. Такою ж крихітною історійкою були муніципальні вибори, що так захопили наших земляків на початку 1977 року. Не менш сміховинними, очевидно, були й проблеми, які тоді хвилювали наш уряд й створювали в нього ілюзію, ніби він піклувався про нашу долю.

В невеличкому паркінгу перед Мальвілем трапилася пригода з нашою технікою. Коленів "рено" відмовився їхати. Колен не хвилину розгубився. Він мав їхати по дружину й двох дітей до головного міста департаменту, куди о 14 годині 52 хвилини прибував швидкий поїзд. А була неділя, жоден власник гаража не міг полагодити автомобіль, часу залишалось лише стільки, щоб устигнути здолати шістдесят кілометрів, які відділяли нас од міста. Відбулася коротка розмова. Зрештою, я сів у своє авто й повіз Колена на вокзал.

Я зупиняюся, перечитую фразу, яку щойно написав, і мене щось ніби приголомшує. О, звісно, в ній немає нічогоісінько такого, що могло б здивувати. "Я сів у своє авто й

повіз Колена на вокзал". Що може бути простішого? Однак, перечитавши її, відчуваю жахливий злам. Авто, вокзал: злам саме в цих двох словах, що поділили навпіл наше життя. Справді ж, рів, який відділяє одну від одної половини нашого існування, настільки глибокий, що я зовсім не в змозі повірити, що міг — до події — зробити послідовно ці дивні речі: вивести своє авто з гаража, зупинитися на станції обслуговування, щоб набрати бензину, відвезти друга на вокзал, повернутися під вечір додому, здолавши за дві години сто двадцять п'ять кілометрів, і це цілком надійним шляхом, і мені не загрожувала ніяка небезпека, крім швидкості автомобіля, за кермом якого я сидів. Яким далеким це мені здається! І яким чудовим був той світ, в якому ми могли все те робити!

Дякуючи богу, я не думаю про це ніколи. Хіба що мимохіть під час якогось спомину. Або коли, як цього разу, затримуюся на описі "попереднього світу", такого надійного, лагідного, дитинного.

III.

Я помиляюся. Маленька подорож з Коленом у авто до вокзалу головного міста не є моїм останнім спогадом про "попередній світ". Увечері ще один спогад спав мені на думку. І я знаю, чому ледь "не забув про нього".

У вівторок я отримав листа від Біргітти. Біргітта, дівчина пунктуальна, пише мені щонеділі. Пише листи простою, граматично правильною французькою мовою, переповненою фразеологізмами, які не завжди вживає доречно.

Композиція листів щоразу однакова. Коротким реченням цікавиться моїм життям і на чотирьох сторінках розповідає про своє. В третій частині веде мову на еротичну тему.

Ця тема також не змінюється. У суботу ввечері, перед тим як лягати в ліжку, вона перечитала моє оповіданнячко, а потім, підкреслює вона, довго не могла заснути.

Чому в суботу ввечері? Мабуть, тому, що в неділю вранці не працюватиме й може дозволити собі в суботу не поспати, це наступного дня не знизить її працездатності.

Саме в цьому я пізнаю Біргіттині сумління. Прочитав раз її листа, потім удруге. Мене охоплює незбориме збудження. Та гаразд, пора й собі бути хоч трохи сумліннішим і братися за роботу. Встаю й тієї миті, коли клав листа, я помітив постскриптум.

У понеділок вона йде до лікарні, щоб їй вирізали апендицит, дає мені свою адресу й сподівається, що я їй напишу.

Біргіттин апендицит примусив мене згадати, що я повинен вирізати й свій — за словами лікаря, страшна необачність, — і занотовую до записника, що після великодня, буде робота чи ні, треба виділити тиждень, щоб його позбутися. Пишу листа Біргітті, телефоную одному власникові парфюмерної крамниці в головному місті департаменту й прохаю його вислати флакон "Шанелі" № 5 до мюнхенської лікарні.

Цілий тиждень минув без новин. Хвилюючись і побоюючись ускладнень, я написав ще одного листа, й за два тижні надійшла відповідь.

Усі Біргіттині листи прості, але останній — просто-таки шедевр. Усього десять

рядків.

Біргітта зустрілася в лікарні з молодиком, який закохався в неї. Вона також його кохає. Збирається вийти за нього заміж. Звичайно, вона шкодуватиме за моїми пестошами... "І також дякую, Емманюелю, за подарунки. Міцно обіймаю тебе. Біргітта. P. S. Я дуже щаслива".

Я згортаю листа, кладу його до конверта й уголос кажу: "Біргітта зійшла зі сцени". Але ця легковажність не приносить мені розради, й, сидючи за столом, якусь хвилину почуваю себе дуже кепсько. Мені щось стискає горло, тремтять руки, мене поймає жахливе почуття втрати, поразки, приниження. Я не кохаю Біргітту, та все ж між нами дещо було. Гадаю, я став жертвою старовинного християнського звичаю відрізняти кохання від любовострастя. Бо я не кохав Біргітту, нехтував своєю приязню до неї.

Ні, неправда. Моя моральність була фальшива, моє серце помилялося. Я відчуваю, що зараз мушу розповісти про справжній біль. А спростовую сам себе, бо тоді вірив, що нічим не ризикував. Поміркував, що кохання для Біргітти — нікчемність, ледь уловима приязнь, дуже непевна пошана (особливо тому, що в неї не було серця). Звідси й ота відчуженість до неї, іронія, численні недбалі подарунки.

Любовострастя, сказав би абат Леба. Що ж, любовострастя — це не те, що дехто думає. Абат Леба не тямився на ньому анітрохи. А втім, як цей старий дівич міг розумітися на цьому? Любовострастя — вельми міцні моральні пута, бо надто вже страждають ті, хто їх рве. Я підвівся з-за столу, ліг на ліжко й засумував. То була жахлива мить. Коли я намагаюся думати, знову заплутуюся в отому розрізнюванні тіла від душі й, одначе, завважую, що те розрізнювання удаване. Тіло мислить також! Воно мислить і відчуває зовсім окремо від душі. Ні, я не починаю з запізненням закохуватися в Біргітту, зовсім ні! Ця дівчина — черства потвора. З огидою відштовхую її від себе, наче вона мене цілує. Але думка про те, що більше ніколи не візьму в свої обійми її податливе тіло, стискає мені серце. Кажу "серце", мов у романах. Саме те слово найточніше, а може, і є якесь інше. Лише я один знаю, що відчуваю.

Коли нині думаю про цю скорботу, вона видається мені майже кумедною. Невеличке горе на рівні маленького життя й сміховинно незрівнянне з тим, що мало відбутися потім. Бо саме під час цієї мізерної інтимної драми настане "день події" й страхітливо нас приголомшить.

У суспільстві споживання головний продукт, що його найбільше споживає людина, — це оптимізм. Відтоді, як планета буквально переповнилася всім необхідним, щоб її зруйнувати — а при потребі разом з нею і найближчі планети, — люди перестали спокійно спати. Дивна річ, коли зростали лишки жахливої зброї та збільшувалася кількість націй, що володіли нею, це здавалося заспокійливим фактором. Зваживши на те, що з 1945 року така зброя не застосовувалася, пророкували, що "ніхто й не посміє" її використати й нічого не станеться. Навіть вигадали назву й описали високу стратегію цієї вдаваної безпеки, в якій ми жили. Називали її "рівновагою страху".

Треба сказати також, що нічого, нічогісінько не відбувалося протягом тижнів, які передували дневі "Д", завдяки чому можна було б його передбачити. Правда, були

війни, голод і різанина. То тут, то там траплялися всілякі звірства. Але взагалі не було нічого такого, чого б ми не бачили вже за минулі тридцять років. До речі, все це відбувалося на безпечній відстані від нас — у далеких народів. Ми хвилювалися, звичайно, обурювалися, підписували відозви, траплялося навіть, що давали трохи й грошей. Та водночас у глибині душі, поділивши для годиться з ними страждання, заспокоювалися. Смерть завжди була для інших.

Mass media (в мене збереглися останні номери газети "Монд", і одного дня я їх перечитав) тоді особливо не били на сполох. Вони непокоїлися, але за далеке майбутнє. Наприклад, за забруднення навколишнього середовища. Передбачалося, що за сорок років воно поставить планету на грань загибелі. Сорок років! Тільки мріяти можна! Чом же вони ще не попереду!

Це факт, кажу без іронії, бо вона б тут була недоречною: газета, радіо, телебачення, жоден з великих органів інформації, що нас так добре інформували — в усякому разі, так багато, — не передчував цієї події. І коли вона звалилася на світ, вони не змогли навіть прокоментувати її, бо й самі перестали існувати.

Втім, цілком імовірно, що ця подія могла бути непередбаченою. Фатальна помилка в розрахунках якогось державного діяча, якого військові штаби примусили повірити, що він володів страхітливою зброєю? А може, раптове божевілля якоїсь відповідальної особи або якогось підлеглого, причому навіть досить низького рангу, що дав наказ, який, зрештою, ніхто вже не міг скасувати? Можливо, ядерний нещасливий випадок викликаний ланцюговими реакціями, що виникали автоматично, а вони спричинили інші, в супротивників, і так далі, аж до остаточного знищення?

Можна робити багато здогадів. Ніколи ми не дізнаємося правди: засоби до її розгадки знищені.

Настає ніч великоднього дня, коли історія обривається, бо немає об'єкту: цивілізація, про життя якої вона розповідала, загинула.

*

О восьмій годині я пішов по пошту до надбрамної башти, де мешкали Мену й Момо. Як і кожного ранку, я застав там листоношу Будно, вродливого кучерявого молодика, який уже трохи розчервонівся й сп'янів від вина, що ним його частували від ферми до ферми. Він сидів за столом на кухні й пив моє вино, а побачивши мене, злегка підвівся, щоб привітатися. Я сказав йому, щоб він не вставав, узяв зі столу свої листи, а Мену дістала зі стінної шафи склянку й налила вина для мене. Як і завжди, я відмовився, а щоб "воно не пропало", Мену випила його сама.

Захмелівши, Мену повела мову про серйозні речі. "Емманюелю, все ж таки треба було б сьогодні вранці націдити вина, бо незабаром воно в нас скінчиться". Я нетерпляче знизав плечима. "Ходімо зараз же, — мовив я — о десятій годині маю вирушати з Жерменом до Ла-Рока". — "Що ж, я йду собі", — озвався Будно, поважно підводячись. Я знов уявляю собі його смолянисте кучеряве волосся, широку посмішку й веселі очі, коли вдруге він подає мені руку. Будно міцно стоїть на ногах, вино булькоче в його животі. Він радий бачити стільки людей кожного ранку й їздити в маленькому

жовтому автомобілі ПТТ, стискаючи сигарету в зубах і зручно сидючи на подушці сидіння: гарне ремесло для вродливого молодика, який має освіту й не "помиляється", коли виплачує поштові перекази, а одного дня, коли піде на пенсію, "скористається" з цього. Відтак він круто обертається на закаблуках, і я бачу його широкі плечі в отворі низеньких дверей.

Пізніше нам удалося розпізнати той жовтий автомобільчик "2-CV", погнутий і обгорілий. Однак від Будно не лишилося жодного сліду, нічогісінько, ані кісточки.

Я пішов до своєї кімнати, щоб одягти пуловер і зателефонувати Жермену на ферму "Сім буків". Попередив його, що прийду по нього не раніш, як о пів на одинадцятую, щоб разом вирушити до Ла-Рока. Вийшовши з головної башти, в дворі за другою огорожею я зустрів Мену й порадив їй одягтися тепліше, бо в льоху холодно. "О, — озвалася вона, — мені не холодно. Хіба що Момо". Поки вона говорила, я дивився на неї згори, міряючи очима всю її постать. І цієї миті мене вразила одна безглузда деталь у її зовнішності. Вона була вдягнена в якусь робочу блузу, що світилася дірками, й під самісіньким квадратним вирізом декольте цієї блузи я помітив навіть шкіру, що визирала з-за цілої низки англійських шпильок. Пригадую, що з подивом запитав себе, навіщо вони там, до якого нижнього одягу вони прищеплені, звісно, не могли вони підтримувати їй, бідоласі, ліфік? "Але ти також, Мену, — мовив я, втупившись очима в шпильки, — вдягни пуловер. У льоху холодно, не варто простуджуватися". — "Ні, ні, мені не холодно", — відказала Мену суворо чи пихато, сам не можу визначити.

З досить поганим настроєм я прилаштовую лійку-пістолет і сідаю на табуреті за двадцять кроків від Мену. Адже льох величезний, "більший, ніж крите шкільне подвір'я". Він освітлюється електричними лампами, що їх я замаскував у нішах, а в разі якогось пошкодження — великими свічками, що їх повстромляв у бра. Тут не надто сухо й не так уже вогко, температура взимку й улітку однакова — тринадцять градусів тепла, про що свідчить настінний термометр над краном. "Чудовий холодильник, — мовить Мену, — в ньому добре зберігаються наші консерви та почеплені під стелею ковбаси".

Біля крана Мену порозкладала своє "знаряддя": машинку для миття пляшок, прикріплену до бачка, в який подавалася вода з крана, підставку для сушіння посуду й автоматичний закорковувач. Вона цілком захопилася працею, настрої у неї зовсім не такий, як у мене. Для Мену, хоч пила вона дуже мало, цідити вино — священний ритуал, справжнє свято, ствердження нашого достатку, провісник майбутніх веселощів. Для мене ж — це справжнє ярмо. Ярмо, з якого не можу вивільнитися. Для цієї справи досить було б і двох осіб: одна могла б цідити, а друга закорковувати; проте ні для першої, ні для другої операції Момо не годиться. Якщо він цідить, то ще до того, як вино має потекти, встромляє шланг собі в рот, а потім уже опускає його в шийку літрової пляшки. Якщо ж він закорковує, то відсorbує ковток з кожної пляшки, перш ніж її закоркувати.

Отже, я ціджу, Мену закорковує, а Момо носить до мене порожні й до неї наповнені вином пляшки. Навіть і тепер виникають сутички. Час од часу чую, як Мену бурмоче:

"Момо, хочеш одержати потиличника?" Мені не треба підводити голову, бо й так знаю, що Момо похапцем кладе надпиті пляшки в дротяні кошики. Знаю, бо тої ж миті він обурено вигукує: "Я нічо не зло!" ("Я нічого не зробив!") .

Коли я ціджу, то вино наливається в пляшку так швидко, що слід бути дуже пильним. Хоч як дивно, але ручна праця, навіть така машинальна, заважає думати про щось важливе. Правда, сонна мелодія, яка лине з транзистора, що його Момо тримає на ремінці через плече (недавній і дуже невдалий подарунок Мену), не допомагає зосередитись.

Потроху в мене розвіюється поганий настрій, одначе я не дуже захоплююся цією працею. Цідити вино — справа не така вже й приємна, хіба що для Момо. Але ж треба не зробити. Вино ж бо моє. Я пишався ним, радо мені працювалося з Мену, проте водночас мене дратували витівки Момо та його музика. Одне слово, то були звичайні, як і щодня, хвилини мого життя.

Хтось гучно закалатав у двері, наче в Шекспірових трагедіях, і в супроводі Колена та дебелого Пейссу ввійшов трохи вже заспокоєний Мейссоньє — я одразу помітив це.

— Ми тебе всюди шукали, — мовив він, ступаючи до мене в глибину льоху в супроводі двох товаришів.

Я з досадою завважив, що він залишив відчиненими обоє дверей склепистого коридора, який вів до льоху.

— Ну й заховався ж ти. На щастя, ми зустріли Тома, який сказав нам, де ти.

— Тобто як? — вигукнув я, подаючи йому через плече ліву руку, не спускаючи очей з пляшки, в яку лилося вино. — Хіба Тома ще не поїхав?

— Ні, він сидів на осонні на сходах головної башти й читав свої карти.

Мейссоньє говорив з приязню в голосі, бо з пошаною ставився до молодика, який витрачав стільки часу на вивчення свого кременю.

— Моє шанування, пане Конт, — озвався Колен. Він так звертався до мене відтоді, як я купив Мальвіль, і це його розважало.

— Вітаю, — мовив дебелий Пейссу.

Я не дивився на них. Стежив, як піднімалося вино в пляшці. Запала напружена мовчанка.

— Що ж, — озвався дебелий Пейссу, — твоя німкенья повертається?

Ось принаймні та невинна тема. В усякому разі, так він думав.

— Вона не приїде, — відказав я грайливо. — Виходить заміж.

— Ти не казав мені цього, — з докором кинула Мену, — Бачили таке! — повела вона далі з гнівом. — Вона виходить заміж!

Я збагнув, що їй закортіло прочитати мораль, одначе, мабуть, згадала, в який спосіб сама віддавалася за свого чоловіка, й замовкла.

— Та невже? — вигукнув дебелий Пейссу. — Вона виходить заміж? Ох, і справді шкодую, що не зробив їй того, чого прагнув.

— Ти зостанешся без допомоги, — мовив Колен.

Я не міг обернутися, щоб подивитися на Мейссоньє, бо вино дуже швидко

піднімалося в плящі. Але помітив, що він і рота не розтулив.

— Наприкінці місяця матиму аж трьох "по номінальній ціні", — сказав я перегодя.

— Дівчат чи хлопців? — спитав Пейссу.

— Одного хлопця й двох дівчат.

— Двох дівчат! — вигукнув Пейссу. Але він замовк, і знову запала тиша.

— Мену, — сказав я, — принеси три склянки для цих панів.

— Не турбуйтеся, — мовив Пейссу, облизуючи губи.

— Момо, — сказала Мену, — йди принеси склянки, бачиш, я зайнята.

Насправді ж їй не хотілося полишати льох саме тоді, коли розмова ставала дедалі цікавішою.

— Неду! (Не піду!), — сказав Момо.

— Хочеш одержати потиличника? — спитала Мену, підводячись із загрозливим виглядом.

Момо відскочив од неї, щоб вона не могла до нього дотягтися, й повторив, гнівно гарцюючи на землі:

— Неду!

— Підеш! — вигукнула Мену, ступивши крок до нього.

— Момо неду! — заволав Момо з викликом, поклавши руку на ручку дверей, наготувавшись утекти.

Мену зміряла очима відстань, що відділяла її від нього, й спокійно сіла.

— Якщо підеш, — сказала вона примирливо, натискуючи на важіль закорковувала, — то сьогодні ввечері насмажу тобі картоплі.

Пристрасним бажанням спалахнуло погано поголене обличчя Момо й заблищали його маленькі чорні очі — жвавві й наївні очі тварини.

— Цяш? — бадьоро спитав він, встромляючи одну руку собі в кудлатий чорний чуб, а другу — в ширіньку.

— Обіцяю, — відказала Мену.

— ...ду, — мовив Момо, зачаровано всміхаючись. І так хутко зник, що й забув причинити двері за собою. Було чути, як його ковані черевики цокали об кахлі сходів.

Дебелий Пейссу обернувся до Мену.

— Можна подумати, що твій хлопець завдає тобі прикрощів, — сказав він чемно.

— Ох, він, як бачите, трохи впертий! — відповіла Мену.

— Ось тобі сьогодні ввечері доведеться куховарити, — докинув Колен.

Мертвотно-сіре обличчя Мену зморщилося.

— В усякому разі, — повела вона місцевою говіркою, — саме сьогодні я мала смажити картоплю. Але він, бідолашний бовдур, забув про це!

А чому ці слова місцевої говірки були набагато смішніші, ніж літературна мова, я не зміг би сказати. Мабуть, через інтонацію.

— Ну й хитрі ці жінки, — мовив Колен з круглою усмішкою на обличчі. — Вони водять нас за носа!

Запала мовчанка. В Мальжаку мали звичку вичікувати. Не зразу брали бика за

роги.

— Вам не заважає розмовляти зі мною те, що я ціджу вино? — запитав я.

Я помітив, що Колен підморгнув Мейссоньє, але той мовчав. Його видовжене обличчя здавалося ще довшим, і в нього закліпали повіки.

— Гаразд, — мовив Колен. — Зараз ми введемо тебе в курс, оскільки тут, у Мальвілі, ти тримаєшся трохи осторонь. Лист до мера зробив свою справу. Його зміст став відомий серед людей, і вони на нього добре відреагували. З цього боку все гаразд. Відбувся злам. Але Поля поводить не дуже добре.

— Отой нетяга Поля метушиться?

— Еге ж. Особливо заметушився тоді, коли побачив, що все обертається проти мера. Став пояснювати всюди, що погоджується з листом. Навіть натякає, що це він його писав...

— Ти ба! — вигукнув я.

— А не підписав він його, — вів далі Колен, — тільки тому, що не бажав ставити свій підпис поряд з підписом комуніста.

— Зате він погодився б фігурувати у виборчому бюлетені разом з комуністом, — мовив я, — коли б комуніст не стояв першим у списку.

— Авжеж! — сказав Колен. — Ти зрозумів.

— А першим, звісно, мав би бути я. Мене обрали б мером, Поля став би першим заступником, а що мені ніколи займатися мерією, то він би захопив її в свої руки.

Я перестав цідити вино й обернувся до них.

— Ну й що з того? Що нам ці підступи Поля? Не братимемо до уваги їх — і все.

— Але ж люди таки погоджуються, — мовив Колен.

— З чим погоджуються?

— Аби ти був мером.

Я засміявся.

— "Таки" погоджуються?

— Це я так висловився, — сказав Колен. — Однак вони навіть цілком погоджуються.

Я зиркаю на Мейссоньє й знову починаю переливати вино.

В Мальжаку 1970 року, коли я пішов з посади директора школи, щоб продовжити дядькову справу, мене мали за вельми нерозсудливу людину. А коли купив Мальвіль, то просто подейкували, що Емманюель, незважаючи на його освіту, такий же божевільний, як і його дядько. Але ж шістдесят п'ять гектарів непрохідних хащів перетворилися на буйні луки. Але ж навколо Мальвіля пересаджено новий виноградник, і він дає чудове вино. Але ж переді мною відкрилася можливість заробляти "сотні й тисячі", коли пущу відвідувачів до замку. Й особливо те, що я повернувся до мальжакської ортодоксальності: знову накупив собі корів. За шість років, на думку громадськості мого села, я швидко підвищив свій життєвий і культурний рівень. З божевільного став розумником. І таким розумником, який чудово веде свої справи, то чому б йому не повести так само справи й комуни?

Одне слово, Мальжак помилявся двічі: тоді, коли мав мене за божевільного, і тоді,

коли волів мені довірити мерію. Бо я не був би добрим мером, це зовсім мене не цікавило. А доброго мера Мальжак, як і завжди засліплений, мав у себе перед самісіньким носом і не бачив його.

Залишивши обоє дверей відчиненими, з'явився Момо, несучи не три, а шість склянок — доказ того, що він не забув і про себе. Всі шість склянок були вставлені одна в одну, а у верхню Момо встромив свої брудні пальці. Я підвівся.

— Дай мені їх, — мовив я, забираючи в нього склянки. Почавши з нього, дав йому забруднену склянку.

Я відкоркував пляшку з вином врожаю 1975 року, — на мою думку, воно було найкраще, — і наливав по колу, вислуховуючи звичні відмовляння й заперечення. Коли закінчував наливати, увійшов Тома, який, звичайно, старанно причинив за собою двері й ступив уперед без жодної усмішки, як ніколи схожий на грецьку статую, яку вдягли в шолом мотоцикліста й чорний дощовик.

— Візьми випий, — сказав я, подаючи йому свою склянку.

— Ні, дякую, — відповів Тома, — я не п'ю вранці.

— Добридень вам ще раз, — озвався дебелий Пейссу, ввічливо посміхаючись.

А що Тома дивився на нього, не відповідаючи ні на його посмішку, ні на привітання, той зніяковіло додав:

— Сьогодні ми вже бачилися.

— Двадцять хвилин тому, — відповів Тома з незворушним обличчям. Цілком очевидно, він не бачив необхідності вітатися вдруге, бо вже вітався з Пейссу.

— Я прийшов попередити тебе, — мовив Тома, дивлячись на мене. — Сьогодні я не прийду обідати.

— Та вимкни ж бодай на хвилину свою музику! — гримнув я на Момо. — Як же ти нам набрид!

— Чуєш, що тобі каже Емманюель? — гнівно крикнула Мену.

Момо відстрибнув за кілька кроків, полохливо стискаючи під лівою рукою транзистора й анітрохи не зменшуючи сили звуку.

— І спало тобі на думку купити йому таке на різдво! — сказав я Мену.

— Нещасний він, — відказала вона, негайно ставши на бік Момо. — Йому хоч трохи веселіше, коли він вичищає твої конюшні!

Я мовчки глянув на неї. Відтак посміхнувся, трохи насупивши брови, що, сподіваюся, віддавало належне Мену, але й оберегало мій авторитет.

— Я казав тобі, що не прийду сьогодні обідати, — нагадав Тома.

— Домовилися, — відповів я й звернувся місцевою говіркою до Мейссоньє: — Годі, не журися вже тими виборами, знайдемо ж якийсь засіб, щоб нейтралізувати Поля.

У моїй пам'яті все на якусь мить застигло, наче сценка в музеї Гревена, де історичні особи назавжди замерли в невимушених позах. Посередині Мейссоньє, Колен, дебелий Пейссу й я зі склянками в руках, з розпашілими обличчями, всі трое вельми заклопотані майбутнім одного села з населенням 412 жителів на планеті, яка нараховує чотири мільярди людських істот.

Тома, одвернувшись від нас, віддаляється великими кроками від гурту. Між Тома і нами стоїть Момо, він дивиться на мене з викликом, тримаючи в одній руці склянку, випиту до половини, а в другій — транзистор, з якого й досі лине якийсь безглуздий верескливий шлагер. Поряд з ним, наче охоронець, маленька Мену, зморщена, наче засушене яблуко, але очі в неї все ще палають радістю за свою перемогу наді мною.

Нарешті навколо нас і над нами цей велетенський льох і його ребристе склепіння, освітлене знизу, від якого відбивається проміння і, пом'якшуючись, падає нам на голови.

Кінець світу, або радше кінець світу, в якому ми жили досі, почався в найпростіший і якнайменш драматичний спосіб. Погасло електричне світло. Коли запала темрява, десь пролунав сміх, хтось сказав: "Якесь пошкодження". Двічі клацнула й спалахнула запальничка, освітивши обличчя Тома. "Хочеш засвітити свічки? — запитав я, наблизившись до нього. — Краще дай мені твою запальничку, я засвічу сам. Я знаю, де бра". — "А я все ж таки знайшов свій рот", — каже Пейссу. А хтось, мабуть Колен, озивається півголосом, сміючись: "Він досить великий для цього". Полум'я запальнички мерехтить переді мною, я проходжу повз Момо й завважую, що його транзистор більше не реве, але шкала все ще світиться. Засвічую чотири свічки на двох бра, й після темряви світло здається нам досить яскравим, хоч більша частина льоху так і залишилася в напівпітьмі. Бра прилаштовані до стіни надто низько, щоб зберегти малюнок склепіння, і наші тіні на ньому здавалися гігантськими та покривленими. Я віддав запальничку Тома, той сховав її в кишеню свого дощовика й попростував до дверей.

— Нарешті ти вимкнув свою штучку! — звернувся я до Момо.

— Нічо не мкнув, — промовив Момо, з докором дивлячись на мене, мовби я наврочив щось на його транзистор. — Не плацу білсе!

— Він більше не працює! — обурено вигукнула Мену. — Новісінький транзистор! Вчора я навіть поміняла батареї в Ла-Році!

— Справді дивно, — озвався Тома, повертаючись до нас. Його обличчя знову залило світло. — Але ж він щойно працював! — І докинув: — А ти не виймав батареї?

— Ні, ні, — мовив Момо.

— Дай-но я на нього подивлюся, — сказав Тома, кидаючи свої карти на табурет.

Я сподівався побачити, як Момо вчепиться у свій транзистор, але він віддав його негайно з виглядом стурбованої матері, яка віддає лікареві хворе немовля. Тома загасив шкалу, відтак знову засвітив, увімкнув звук на всю потужність і повільно повів стрілку вздовж позначок радіостанцій. Щось пронизливо потріскувало, але жодного людського звуку не було чути.

— Коли погасло світло, ти його опустив на землю? Ти вдарив ним?

Момо заперечливо похитав головою. Тома дістав з кишені червоного ножики й найменшим вістрям викрутив гвинтики кришки. Знявши кришку, підніс транзистор до бра й роздивився його.

— Не бачу ніяких пошкоджень, — сказав він. — На мій погляд, тут усе гаразд.

Він закрутив гвинтики один за одним, а я подумав, що він зараз віддасть транзистора Момо й піде геть, але Тома не зробив цього. Він начебто прикипів до землі, обличчя в нього було заклопотане, й лише водив стрілкою транзистора вздовж позначок радіостанцій.

Ми всі семеро мовчали, прислухалися, якщо можна так висловитися, до мовчання транзистора, коли раптом долинув шум, що його й охарактеризувати не зумію, хіба що за допомогою порівняння, яке здається мені сміховинним: гуркіт грому, стукіт пневматичних молотів, завивання сирен, постріли літаків, що долають звуковий бар'єр, шалений гул локомотивів. У всякому разі, щось схоже на грюкання, брязкіт і пронизливий свист щонайвищої гостроти й щонайнижчого звучання, злите в один звук, який неможливо сприйняти. Не знаю, чи шум, коли він досягає такого найвищого ступеня, здатний убивати. Гадаю, що він таки вбивав би, коли б тривав довше. Я затулив у розпачі руками вуха, опустився вниз, скоцюрбився й відчув, що весь тремчу. Цей конвульсивний трепет, я певен, був чисто психологічною реакцією на силу оглушливого шуму. Бо в ту хвилину мене ще не почав брати страх. Я просто сторопів. Не подумав навіть, що цей гуркіт, мабуть, страхітливо великий, бо він долинув до мене через двометрову товщу стін і один поверх підземелля.

Я вхопився руками за скроні й увесь тремтів, мені здавалося, що зараз моя голова розвалиться. Водночас в мозку мені засіла безглузда думка. Я запитував себе з обуренням, хто перекинув мою склянку, що тепер лежала за два метри від мене. Я запитував себе також, чому Момо розпростерся долілиць на кахлях, упершись обличчям у землю й поклавши руки на потилицю, й чому Мену, яка торсала його за плечі, роззявила так широко рота, але не було чути жодного звуку.

Я говорив "гуркіт, оглушливий шум, грім", але нічого не сказав про тривалість цього шуму. Він припинився за якусь мить, одразу. Гадаю, що він тривав кілька секунд. Я помітив це, коли перестав тремтіти й коли Колен, який сидів па долівці праворуч від мене, сказав мені щось на вухо, в чому я розрізнив лиш о слово "шум". Водночас почув жалібне скиглення. То скиглив Момо.

Я відірвав обережно руки від закладених вух, і скиглення стало гучнішим, злившись із доріканнями, що їх кидала місцевою говіркою Мену. Відтак скиглення припинилося, Мену замовкла, й після незвичного гуркоту, що так раптово звалився на нас, у льоху запала тиша, така глибока, дивна й болісна, що мені забаглося заволати. Здавалося, що досі я опирався на цей шум і тепер, коли він припинився, мовби повис у порожнечі. Водночас я відчував, що не в змозі поворухнутися й поле мого зору звузилося: крім Мену й Момо, що розпростерлися переді мною, не бачив більше нікого, навіть Колена, хоч той пізніше запевняв мене, що й не ворухнувся з місця.

Мене опосів страх. Я душився й заливався потом. Скинув, а скорше здер із себе пуловер з відкритим комірцем, що його вдягнув, коли йшов до льоху. Однак майже не відчував полегкості. Піт рясно виступав у мене на чолі й котився по щоках, під пахвами й по хребті. Мене мучила спрага, губи пересохли, й язик прилип до піднебіння. По якійсь хвилі помітив, що я роззявив рота й важко хекаю, мовби собака, — швидкими

короткими видихами, але ніяк не можу позбутися враження, ніби я задихаюсь. Водночас мене охопила страшенна втома, й, сівши долі та зіпершись плечима на якусь бочку, я відчув, що мені несила ні розмовляти, ні навіть ворухнутися.

Ніхто не промовив ані слова. Тепер у льоху було тихо, як у могилі, й, крім важкого сапання, не чути було більше нічого. Я побачив нарешті своїх приятелів, але то була зворушлива картинка, і я відчув таку немічність і нудоту, мовби починав непритомніти. Я заплющив очі. Здавалося, не мав сили й озирнутися навколо себе. Ні про що не думав, не ставив собі ніяких запитань, і навіть не цікавило мене, чому я задихався. Нерухомий, скоцюрбившись у своєму кутку, наче тварина в агонії, важко хекав, вбирав у себе повітря й відчував цілковите безсилля. Я був певен, що скоро помру.

В полі мого зору з'явилося обличчя Тома й потроху вимальовалося виразніше. Тома був до пояса голий, блідий, увесь спітнілий. Він вимовив одним подихом: "Роздягнися". Я здивувався, що раніше не подумав про це. Скинув верхню й спідню сорочки. Мені допоміг Тома. На щастя, я ує був у кавалерійських чоботях, бо ж навіть з його допомогою не скинув би їх. Найменший порух мене виснажував. Тричі я брався скидати штани й скинув їх тільки завдяки Тома. Він знову наблизив рота до мого вуха, і я почув:

— Термометр... над краном... сімдесят градусів.

Я почув це цілком виразно, але перечекав якусь хвилю, доки збагнув: він констатував лише те, що термометр, почеплений над краном, показував температуру в льоху — вона підскочила з плюс тринадцяти до плюс сімдесяти градусів.

Здавалося, що мені полегшало. Я помирав не від якоїсь незрозумілої хвороби, я помирав од спеки. Але я ще не подумав про те, що температура може піднятися вище й стати смертельною. Нічого з мого попереднього досвіду не могло навіяти мені думки про те, що можна загинути від спеки в льоху.

Мені вдалося стати на коліна й ціною великих зусиль доповзти до цебра, в який стікала вода з машинки для миття пляшок. Вхопився обома руками за цебер, і серце закалатало в моїх грудях, в очах потьмарилося, потім мені вдалося підвестися і занурити в воду руки й голову. Вона викликала в мене приємне відчуття прохолоди, це означало, що вона ще не встигла досягти температури навколишнього середовища. Я тримав голову у воді так довго, що міг би й утопитися, якби мої руки не намацали дно цебра, від якого я відштовхнувся й випірнув. Я помітив, що нахлебтався цієї брудної води, яка натекла в цебер з машинки для миття пляшок. Потім мені вдалося випростатися й виразно побачити приятелів. Крім Колена, який, либонь, почув, що мені казав Тома, всі були ще вдягнені. Момо, річ незвичайна, мав на собі ще светр. Він розпростерся, знесилено поклавши голову на коліна Мену. Вона ж сама зіперлася на бочку, очі в неї були заплющені, обличчя бліде, як у мерця. Мейссоньє дивився на мене очима, в яких відбилися відчай і немічність. Я здогадався, він бачив, як я пив воду, йому також хотілося пити, але бракувало сили доповзти до цебра.

Я сказав:

— Скиньте з себе одяг.

Хотів говорити поважно, але мене здивував мій голос. Він був тонкий, приглушений, кволий. Я докинув з безглуздою чемністю:

— Прошу вас.

Пейссу навіть не ворухнувся. Мену розплющила очі й докладала зусиль, щоб зняти з Момо светр, але не зуміла підвести свого сина й, обливаючись потом, знову звалилася на бочку. Вона розтуляла й стуляла рот, мов риба, що задихається. Мейссоньє глянув на мене, й пальці його стали розстібати сорочку, але так повільно, що я подумав: він ніколи не розстебне її до кінця.

Я ж опустився на землю біля цебра, важко дихаючи, але очима втупився в очі Мейссоньє й вирішив допомогти йому, якщо в мене вистачить сили. Зіпершись на лікоть, я натрапив на один з дротяних кошиків на шість гнізд, з яким недавно снував від мене до матері Момо. Нарахував там шість пляшок. Мій мозок працював так погано, що довелося двічі лічити. Вхопив найближчу від мене. Вона видалася надто важкою. З величезним зусиллям підніс її до губ і пив, дивуючись, що я надудлився брудної води в той час, як навколо мене стільки вина. Рідина була тепла й ядуча. Вихлебтав я майже півпляшки. Піт так рясно котився мені з чола, що мої густі брови не спроможні були затримати його. Він безперестанку заливав очі й засліплював мене. Я відчув, що до мене повернулося трохи сил, й поповз до Мейссоньє, не навкарачки, а лівим боком, тримаючи в правій руці недопиту пляшку.

Кахлі піді мною були гарячі. Зупинився, щоб перевести віддих, рясний піт заливав мені обличчя й усе тіло, ніби я щойно вийшов з лазні. Відкинув голову назад, щоб піт не засліплював очі, й побачив над собою ребристе склепіння. Я погано бачив його, бо світло від свічок було слабке, але склалося враження, що склепіння випромінювало стільки тепла, мовби його розпекли до білого. Й тоді, розгубившись, задихаючись і побачивши, як на розпечені кахлі з мене капають краплини поту, я подумав, що нас зачинили в цьому льоху, наче курчат у печі, коли їх підсмажують і на них здувається шкіра та вилискує розтоплений жир. Навіть у ту хвилину, коли я цілком правильно оцінив становище, я почувався так, мовби дивився на якусь картину; моє мислення було настільки паралізоване, що й на мить не уявляв собі, що коїлося надворі. Навпаки, якби в мене вистачило сил відчинити двоє дверей до склепистих коридорчиків, піднятися сходами й вийти надвір, то я зробив би це, бувши певним, що знайду там прохолоду, як і годину тому.

Я доповз до Мейссоньє, подав йому пляшку, але помітив, що він не в змозі втримати її. Тоді я встромив шийку пляшки між його пересохлі губи. Спершу чимало вина розлилося, але тільки-но його рот зволожився, губи чимдуж обхопили шийку пляшки, й він став ковтати швидше; я відчув велику полегкість, побачивши, що пляшка порожніє, бо, щоб утримати її біля його рота, потрібні були неабиякі зусилля, і я ледве спромігся покласти її на землю, коли він скінчив пити. Тоді Мейссоньє мовчки повернув до мене голову, але з такою жалісливою й водночас дитинною вдячністю, що я, незважаючи на безсилля, в якому опинився, розчулився до сліз. Воднораз той факт, що я допоміг йому, додав мені сили. І я допоміг йому роздягнутися. Відтак підсунув

одяг під нього й під себе, щоб захиститися від розпечених кахлів, і, зіпершись головою поряд з ним на бочку, я, мабуть, знепритомнів на якусь хвилину, бо раптом запитав себе, де перебуваю, що роблю тут. Усе переді мною потьмарилося й розпливлося, я здогадався, що мене засліплює піт. Ціною неабияких зусиль провів рукою собі по очах, але ще якусь мить темрява не розсіювалася: мені бракувало навіть сил зосередитися.

Коли мені знову розвиднілося в очах, я побачив Колена й Тома, які вовтузилися біля Пейссу, щоб роздягти та напоїти його, і, силоміць повернувши голову праворуч, помітив Момо та його матір, що сиділи голісінькі пліч-о-пліч, мов ті скелети доісторичного періоду, що їх викопують з могил. Я запитав себе, звідки в неї взяли сили, щоб самій роздягтися й, особливо, роздягти сина, та тут же перестав думати про це, бо в мене раптом з'явився намір, що вимагав напруження всіх моїх сил: доповзти до цебра й пірнути в нього. Яким чином я здійснив свій намір, не знаю, бо кахлі були розпечені, а коли опинився біля цебра, то безнадійно намагався підвестися, опираючись долонею лівої руки на стіну, але негайно одірвав її, бо мені вдалося, що я торкнувся металевої плитки, розпеченої до червоного. Однак я, мабуть, таки домогся успіху, бо сидів у воді, підборіддям спираючись на коліна, що правили за підпорки моїй голові, бо тільки вона була на поверхні. Згадуючи все це пізніше, був певен, що то була найгарячіша лазня, в якій я будь-коли купався, але тієї миті відчував приємну прохолоду. Пам'ятаю, що багато разів пив ту воду. Припускаю, що, мабуть, я таки задрімав, бо прокинувся раптово, рвучко підстрибнувши, коли побачив, як відчинилися двері й до льоху ввійшов якийсь чоловік.

Я дивлюся на нього. Він ступає два кроки вперед і стоїть, погойдуючись. Голий. У нього зникли брови й волосся, тіло також червоне й одутле, мовби його щойно вийняли з окропу, й особливо жахним видається мені те, що воно все потріскалося. Та, незважаючи на це, він стоїть, сам не знаю як, дивиться на мене, й хоч його обличчя — суцільна кривава рана, по очах пізнаю: це ж Жермен, мій робітник із ферми "Сім букв".

Я гукаю:

— Жермене!

Й відразу ж, наче він тільки й чекав цього оклику, Жермен падає, котиться по підлозі й непорушно застигає горілиць, витягши ноги й розкинувши руки. Водночас із відчинених дверей на мене дихнуло таким гарячим повітрям, що я вирішую вискочити з цебра й піти зачинити їх, і я таки дістаюся до них, плазуючи й ідучи навкарачки, налягаю всім тілом на розсувні важкі дубові двері, зрештою вони піддаються, і я з великою полегкістю чую, як клацає засув.

Я важко дихаю, обливаюся потом, кахлі обпікають мене, і я запитую себе з невимовним почуттям страху, чи зумію доповзти до свого цебра. Знесилений, опускаюся на лікті й коліна за кілька кроків од Жермена, не здатний наблизитися до нього. Та дарма. Я вже знаю. Він помер. І тут раптом, хоч мені несила підвести голову, лікті й коліна, що їх обпікає кахлева підлога, переборюю бажання відійти вбік, дивлюся на труп Жермена й уперше, в раптовому осяянні розумію, що ми оточені вогненним океаном, який пожер усе — людей, тварин, рослинність...

IV.

Я щойно знову прочитав свою розповідь, і мені впали в око деякі деталі, які не помітив до того, як сів писати. Наприклад, я запитую себе, як сердешний Жермен, агонізуючи, попечений, знайшов у собі сили дістатися до нас. Припускаю, що він одержав на фермі "Сім буків" невідкладне доручення від якогось клієнта й не міг подзвонити мені, бо я був у льоху, тому він поїхав мотоциклом, і коли в'їздив до Мальвіля, його захопило це лихо саме в тому місці, де його вже трохи захищала скеля від моря вогню. За цією гіпотезою, його, так би мовити, лише краєчком лизнув велетенський язик полум'я, що, наче блискавка, пробіг з півночі на південь. Гадаю, саме тому його й не зжер вогонь, як мешканців Мальжака, від яких під товщею попелу лишилися тільки обвуглені кістки.

Якби Жермен зумів дістатися до двору біля головної башти на кілька секунд раніше, то, мабуть, врятувався б. Сам замок, по суті, не пошкоджений: величезна скеля, що височить з північного боку, захистила його від вогненного урагану.

Ще одна річ дивує мене: починаючи з тієї миті, коли пролунав у льоху гуркіт поїзда (знову ж таки цей вислів здається мені сміховинним), після якого настала жахлива пекельна спека, моїх товаришів і мене мовби паралізувало, ми не здатні були рухатись, говорити, навіть думати. Ми розмовляли дуже мало, рухалися ще менше, й що найбільш дивно, як я завважив, я ніяк не міг втямити, що відбувалося за межами льоху, аж доки не з'явився Жермен. Мій мозок працював дуже мляво й не робив ніякого висновку з того, що перестав надходити струм, замовкли радіостанції, пролунав нечуваний грім і страхотливо підвищилася температура.

Водночас разом зі здатністю міркувати я втратив і відчуття часу. Навіть сьогодні не можу сказати, скільки збігло хвилин після того, як погасло електричне світло й відчинилися двері, в які ввійшов Жермен. Гадаю, це тому, що час од часу я втрачав здатність сприймати навколишній світ, мій мозок мовби завмирав.

Я втратив навіть людську гідність. Втратив її не одразу, бо спочатку спробував допомогти Мейссоньє. Але це було, якщо можна так сказати, останнім її відблиском. Мені й на думку не спало, що то зовсім негуманно захопити єдиний цебер, що був у нас, пірнути в нього й надовго лишатися зануреним у воді. З іншого боку, якщо б я не зробив цього, то хіба в мене вистачило б сили поповзти й причинити двері, які залишив відчиненими Жермен? Пізніше помітив, що ніхто з моїх товаришів і не ворухнувся, хоч їхні сповнені смутку очі прикипіли до відчинених дверей.

Я сказав, що, знесилений, стоячи навкарачки з опущеною головою за якийсь метр від Жермена, не міг зібратися з силами, щоб наблизитися до нього. Мабуть, слід повести мову скоріше про відвагу, ніж про сили, оскільки їх мені таки вистачило, щоб дістатися до цебра. Справді ж, я ще перебував у полоні того страху, що опосів мене тоді, коли я побачив, як випросталася кривава й одутла Жерменова постать й напіводірвані клапті тіла звисали з неї, наче лахміття з порваної під час бійки сорочки. Жермен був високий і кремезний, і, можливо, тому, що я скоцюрбився, а на склепіння льоху відкинулася від свічок надмірно видовжена його тінь, він видався мені велетом і

страховищем, мовби сама смерть, а не її жертва щойно ввійшла до льоху. До того ж він стояв на ногах, а ми, безсилі, валялися на землі. І, нарешті, він похитувався, втупивши в мене пронизливі голубі очі; здавалося, він збирався кинутися на мене.

Я дістався до цебра, однак, на свій великий подив, не став пірнати в нього, бо вода видалася мені гарячою. Мав би дотямкувати, що навколишнє повітря почало охолоджуватися, але я не замислився над цим ні на хвилину, тим більше не здогадався поглянути на термометр над краном. Мені хотілося лише одного: уникнути гарячих кахлів. Не без труднощів я виліз на дві бочки, що лежали поряд. Я розпростерся на них. Дерево було прохолодним, але недовго, страхітливі муки тривали, хоч вони й зменшилися. Я не так уже пітнів і не задихався, але долоні, коліна, стегна, одне слово, всі частини тіла, що раніше торкалися землі, боліли. Почув біля себе тихий стогін, якусь мить занепокоєно подумав про своїх товаришів, але тут же із соромом збагнув, що то стогнав я сам. Пізніше я зрозумів: ніщо не буває таким суб'єктивним, як біль.

Мої опіки були не такі вже й серйозні, бо я задрімав і, мабуть, спав довгенько: прокинувшись, помітив, що великі свічки на бра згоріли й хтось трохи далі засвітив інші. Тоді відчув усім тілом крижаний холод, особливо змерзла в мене спина. Я тремтів. Пошукав очима свій одяг, але не побачив його, тоді я вирішив злізти з бочок і піти подивитися на термометр. Пересуватися мені було дуже важко. М'язи напружилися, майже задерев'яніли, від кожного руху боліли долоні. Термометр показував плюс тридцять градусів, однак дарма я намагався переконати себе, що це ще тепло й нема підстав так тремтіти, але озноб не припинявся. Обернувшись, я побачив Пейссу, який, зіпершись на бочку, одягався. Цікава річ, я бачив тільки його одного, хоч решта п'ятеро теж були там. Мабуть, мої стомлені очі могли сприймати тільки один об'єкт.

— Одягаєшся? — спитав я безглуздо.

— Так, — відповів він тихо, але цілком природно, — одягаюся. Піду додому. Моя Іветта, певне, хвилюється.

Я подивився на нього. Коли Пейссу заговорив про дружину, мені в очах зовсім розвиднілося. Я дивився, як Пейссу одягався, й ось тут уперше справді зрозумів, що сталося.

— Чому ти так дивишся на мене? — войовниче запитав Пейссу.

Я опустил голову. Не знаю чому, але я почував себе страшенно винним перед ним.

— Та нічого, друже Пейссу, нічого, — відказав я тихим голосом.

— Ти подивився на мене, — мовив Пейссу так само спокійно, але у нього так тремтіли руки, що він ніяк не міг натягти штани.

Я не відповів.

— Ти подивився на мене, цього не можеш заперечити, — сказав він знову, кинувши на мене лютий, сповнений ненависті погляд.

Я мовчав. Хотів щось сказати йому, але не знаходив потрібних слів. Озирнувся довкола. Й ураз побачив усіх своїх приятелів.

Мертвотно-бліда Мену, в якої на колінах лежала голова Момо, сиділа й худими пальцями ніжно гладила його брудне волосся. Мейссоньє й Колен, закоцюблі, суворі,

сиділи пліч-о-пліч, поопускавши очі. Тома стояв, зіпершись на бочку, в одній руці тримав увімкнутий транзистор Момо, а другою безперестану крутив ручку, марно шукаючи, чи не озветься яка радіостанція. Він скидався на кам'яну статую.

Ніхто з них і не глянув на мене. Пригадую, тієї хвилини я страшенно зненавидів їх, мене пойняла непогамовна лють, така сама, з якою Пейссу подивився на мене. Ми довго мовчали, замкнувшись кожен у собі.

Я вирішив дати Пейссу спокій, хай діє на власний розсуд. Я роздратовано подумав: "Що ж, баба з воза — кобилі легше". Але враз засоромився цієї своєї підлості й навіть розчулився: "Пейссу, мій друже Пейссу".

Я похнюпив голову. Вкрай розгубився. Моє зворушення було надмірним, і воно анітрохи не пасувало мені.

Я промовив трохи засоромлено, ніби відчував, що помиляюся:

— Можливо, зараз ще небезпечно виходити.

Тільки-но я вимовив цю фразу, вона видалася мені майже комічною. Але навіть і вона розгнівала Пейссу, який, зціпивши зуби, люто, але так само тихо, як і я, мовив:

— Небезпечно? Чому небезпечно? Що ти знаєш про безпеку?

Тон цих слів видався мені ще фальшивішим. Здавалося, розігрувалася якась комедія. Я розумів, яка саме, й мені захотілося плакати. Я опустив голову, а коли підвів її знову, стрівся з очима Пейссу. Вони були несамовиті, але водночас у них прозирило якесь благання. Вони просили мене не казати нічого, залишити Пейссу якнайдовше в невіданні, наче мої слова могли навіки зробити його дуже нещасливою людиною.

Тепер я переконався, що він усе зрозумів, як Колен і Мейссоньє. Однак вони намагалися забути про свої непоправні втрати, були мовчазні й нерухомі, а Пейссу рвався вперед, заперечував усе й готовий був бігти наосліп до свого дому, що перетворився на попіл.

Я починав подумки багато речень і майже зупинився на одному з них: "Розумієш, Пейссу, коли зважити на температуру, яка була тут..." Та ні, я не міг цього сказати. То було б надто виразно. Опустив голову й уперто сказав:

— Ти не можеш піти так просто.

— А що, ти мені станеш на заваді? — сказав Пейссу з викликом. Він говорив тихо й водночас докладав чимало зусиль, щоб розправити широкі плечі.

Я не відповів. Мені в ніздрі й у глибину горла вдарив якийсь солодкуватий запах, що викликав у мене огиду. Коли двоє бра, на кожному з яких було по дві свічки, погасли, хтось, певне Тома, засвітив наступне бра, причому так удало, що та частина льоху, де біля крана стояв я, майже цілком опинилася в темряві. Лише за якусь хвилину я здогадався, що той запах, який викликав у мене відразу, ішов од Жерменового тіла, що лежало біля дверей.

Я помітив, що навіть забув про нього. Пейссу, очі якого, сповнені ненависті й благання, втупилися в мої, також зиркнув у той бік, що й я, і, загляdivши труп, здавалося, на мить заціпенів. Потім він швидко відвів очі й засоромився, що ніби раніше хотів заперечити те, що тільки-но побачив. Тепер серед нас лише він був

одягнений, але, хоч шлях до дверей був вільний і я не міг йому перешкодити вийти, Пейссу навіть не ворухнувся.

Я повторив наполегливо, проте не настирно:

— Справді, Пейссу, ти не можеш піти так просто.

Однак я припустився помилки, заговоривши, бо моя фраза тільки підштовхнула його, й він, не обертаючись до нас спиною, але й не задкуючи, ступив кілька несмілих і незграбних кроків до дверей.

Цієї миті я одержав підтримку з того боку, звідки найменше сподівався. Мену розплющила очі й сказала місцевою говіркою так просто, наче сиділа на кухні в надбрамній башті, а не лежала в льоху гола й мертвоотно-бліда:

— Емманюель має рацію, здорованю, ти не можеш так просто піти. Тобі треба щось перекусити.

— Ні, ні, — заперечив Пейссу також місцевою говіркою. — Дякую. Мені не хочеться. Дякую.

Проте, впіймавшись у пастку щирих селянських запрошень, він зупинився.

— І все-таки, — провадила Мену, — тобі не зашкодить щось перекусити. Й нам також. Пане Ле-Культр, — заговорила вона літературною мовою, обернувшись до Тома, — чи не могли б ви дати мені свого ножа?

— Кажу ж тобі, що мені не хочеться, — відповів Пейссу, якого ці слова дуже зворушили. Він дивився на неї з дитячою вдячністю, наче вона була для нього чимось дуже знайомим і заспокійливим.

— Та ні, ні, — сказала Мену з таким переконливим спокоєм, що він мусив погодитися. — Гей, ти, — звернулася вона до сина, знявши його голову зі своїх колін, — відсунься трохи, щоб я могла підвестися. — Момо вхопився за її коліна й застогнав. — Та ну ж бо, дурню, перестань, — докинула вона місцевою говіркою, добре-таки ляснувши долонею його по щоці. Де в неї взялося стільки сили, не відаю, бо, коли підвелася, гола, мала й кощава, я жажнувся від її немічного вигляду. Однак вона без будь-якої допомоги розв'язала нейлонову мотузку, на якій висів над нашими головами один з окостів, опустила й відв'язала його, а Момо, блідий і переляканий, тим часом дивився на неї й белькотів, наче немовля. Коли Мену вернулася до нього й поклала окіст на бочку над синоюю головою, той перестав пхикати, лише заходився ссати її великий палець, ніби до нього раптом знову повернулося дитинство.

Я дивився на Мену, коли вона, приклавши окіст до бочки й міцно тримаючи в руці ножа, з великими труднощами нарізала невеличкі, але досить товсті шматочки шинки. Можливо, думав я, це єдина жінка, яка вціліла, і я, завваживши її дряхлість, відчув безмежний смуток.

Мену взяла в праву руку шматки шинки, наче гральні карти, й заходилася роздавати їх, почавши з мене й скінчивши Момо. Той уходив свій шматок з диким зойком і цілісінький кинув у рот, запихаючи його пальцями. Зразу ж побагровів і, либонь, таки вдавився б, коли б мати не розімкнула силоміць йому щелепи й не засунула свою крихітну руку в самісіньку горлянку та не вийняла звідти шинку. Потім

вона порізала ножем заслинену шинку на дрібні шматочки й один за одним кидала їх у рот Момо, щоразу гримаючи й ляскаючи його по обличчю, коли він кусав її за пальці.

Я дивився на цю сцену байдуже, не посміхаючись і не відчуваючи огиди. Як тільки одержав свою порцію, в мене потекла слина, і я, тримаючи шматок обома руками, заходився рвати його зубами з не меншою пожадливістю, ніж Момо. Шинка була надто солонна, й, коли я їв цю сіль з м'ясом, в яке вона всмокталася, це викликало в мене нечувано приємне задоволення. Я помітив, що мої приятелі, серед них і Пейссу, їли також жадібно, відійшовши один від одного й майже з люттю озираючись довкола, мовби побоювалися, що хтось відбере в них їхню шинку.

Я скінчив їсти раніше за інших і, шукаючи поглядом кошик з наповненими пляшками, помітив, що він був порожній. Отже, не тільки я сам угамовував спрагу; від цього почував себе щасливо, бо мені вже почало докоряти сумління, що на такий тривалий час захопив собі цебер. Узяв дві порожні пляшки, попрямував до лійки-пістолета, наповнив їх і, роздавши знову склянки, по черзі налив у них вина. Мої приятелі, які вже з'їли свою шинку, пили й мовчки дивилися запалими очима на окіст, що лежав на бочці. Мену зрозуміла їхні погляди, але й не ворухнулася. Скінчивши пити, Мену знову дбайливо загорнула окіст і підвісила на те ж місце в нас над головами так високо, щоб не можна було дотягнутися до нього. Крім Пейссу, ми всі стояли ще голі й мовчки, напівзгнущись від втоми, з пожадливістю дивилися на м'ясо, що висіло в п'їтмі під склепінням. Ми не дуже відрізнялися від родини мавпоподібних, які жили неподалік Мальвіля на берегах Рюнів у мамонтовій печері в ті часи, коли людина тільки-но вибивалася з первісного стану.

Мої коліна й долоні ще боліли, але до мене вже поверталися сила й свідомість. Я раптом відчув сором, що стою голий. Мабуть, Мену відчула те саме, бо півголосом засоромлено мовила:

— Ой, та що ж це я!

Вона заговорила літературною мовою, офіційним і чемним тоном. І одразу ж почала одягатися, ми теж наслідували її приклад, а одягшись, Мену сказала місцевою говіркою вголос і зовсім іншим тоном:

— Я не така вже, щоб зваблювати чоловіків.

Одягаючись, я дивився крадькома на Колена й Мейссоньє, а також на Пейссу. Обличчя Мейссоньє витягнулося й змарніло, очі безперестану кліпали. В Коленового обличчя ще не зникла кругла, але дивовижно штучна й застигла посмішка, яка зовсім не відповідала тому смутку, що я прочитав у його очах. А Пейссу, який, попоївши й випивши, вже більше не мав підстав лишатися тут, навіть не подавав знаку, що збирається йти; я всіляко намагався не дивитися на нього, щоб не сполохати його. Його добродушні повні вуста тремтіли, широкі щоки судорожно сіпалися, руки звисали вниз, ноги в колінах злегка підігнулися. Я помітив, що Пейссу часто зиркав на Мену, ніби чекав, що вона звелить йому робити далі.

Я наблизився до Тома. Бачив його досить невиразно, бо та частина льоху опинилася в темряві.

- Як ти вважаєш, — сказав я тихо, — зараз небезпечно виходити?
- Якщо ти маєш на увазі температуру, то цілком безпечно. Вона впала.
- Є щось інше?
- Звичайно. Опади.

Я подивився на нього. Не подумав про опади. Я зрозумів також, що в Тома не було ніякого сумніву щодо причини, яка викликала все це.

- Отже, — мовив я, — краще зачекати?

Тома знизав плечима. Обличчя в нього було невиразне, голос сумовитий.

- Опади можуть випадати й через місяць, і через два, й три...

- Ну то що ж нам робити?

— Якщо дозволиш, я піду візьму в твоїй шафі лічильник Гейгера. Тоді ми зможемо пересвідчитися. Принаймні на цей момент.

- Але ж ти ризикуєш!

Обличчя в нього залишилося незворушним, наче кам'яне.

— Розумієш, — сказав він таким же безбарвним і холодним голосом, — шанси вижити в нас дуже малі. Ні флори, ні фауни; без них довго не проживеш.

— Тихше, — сказав я, помітивши, що друзі, не наважуючись підійти, нашорошили вуха.

Без єдиного слова я дістав з кишені ключа від своєї шафи й подав його Тома. Той одразу ж повільно вдяг дощовик, шолом мотоцикліста, великі газонепроникні окуляри й рукавиці. В цьому вбранні він мав досить страшний вигляд, бо дощовик і шолом були чорні.

- Це може захистити? — спитав я тихо, доторкнувшись до нього рукою.

Очі Тома за скельцями лишалися похмурі, але його застиглим обличчям промайнула якась м'яка тінь.

- Так усе-таки краще, ніж бути напівголим.

Коли він пішов, до мене наблизився Мейссоньє.

- Що він збирається робити? — спитав він тихо.

- Виміряти радіоактивність.

Мейссоньє глянув на мене запалими очима. Губи в нього тремтіли.

- Він думає, що це бомба?

- Так.

- А ти?

- Я також.

- Ох! — зітхнув Мейссоньє й замовк.

Я поглянув на Колена й Пейссу. Вони дивилися на нас, але не зважувалися наблизитися. Їм і хотілося про щось дізнатися, але водночас вони боялися довідатися про найгірше, тому стояли з розгубленими обличчями, наче паралізовані.

Через десять хвилин повернувся Тома в навушниках і з лічильником Гейгера в руці. Він сказав коротко:

- У дворі за другою огорожею радіації немає. Поки що.

Потім став на коліна біля Жермена й повів лічильником над його тілом.

— Також немає.

Я обернувся до приятелів і поважним тоном сказав:

— Зараз ми з Тома піднімемося на головну башту, щоб роздивитися, що сталося. Ви не йдіть звідси нікуди. Ми повернемося за кілька хвилин.

Я чекав, що троє інших почнуть заперечувати, однак вони перебували в такому стані, що готові були виконати будь-який наказ. Я був певен, що з льоху вони нікуди не підуть.

Коли ми дісталися до невеличкого подвір'я між головною баштою, звідним мостом та будиночком епохи Відродження, Тома подав мені знак зупинитися й почав водити лічильником над землею. Я дивився на нього з пересохлим горлом, не віддаляючись ні на крок від входу до льоху. Відразу ж на мене війнуло гарячим повітрям, набагато гарячішим, ніж те, що було в льоху. Однак сам не відаю, чому я й не глянув на термометр, якого захопив із собою.

Небо було свинцево-сіре, надворі все потопало в сутінках. Я подивився на годинник: десять хвилин після дев'ятої. Розгубившись, нетямлячись, запитав себе напівсвідомо, чи то був вечір дня "Д", а чи вже настав ранок наступного дня. Запитання безглузде — я дійшов такого висновку, коли примусив себе поміркувати, й з болем згадав: на великдень о дев'ятій вечора вже було б зовсім темно. Отже, то був ранок дня "Д-2": ми просиділи в льоху цілу добу.

Вгорі я не бачив ні небесної блакиті, ні хмар, здавалося, ми опинилися під одноманітним темно-сірим ковпаком. Слово "ковпак" цілком передає те враження темряви, тягару й задухи, що його викликало в мене небо. Я підвів угору очі. На перший погляд, замок не пошкоджено, лише на тій частині головної башти, яка здіймалася над скелею, поруділо каміння.

Піт знову почав заливати мені обличчя, й нарешті я здогадався подивитися на термометр. Він показував плюс п'ятдесят градусів. На віковій бруківці, над якою Тома водив лічильником, лежали напівобвуглені птахи — сороки й голуби. То були постійні гості головної башти, й я інколи нарікав на воркування голубів і скрекіт сорок. Більше не матиму на що нарікати. Довкола зависла тиша, тільки здалеку, коли я прислухався, безперервно долинали якийсь хрускіт і посвистування.

— Немає, — озвався Тома, повернувшись до мене, обличчя його заливав піт.

Я зрозумів його, але те, що він був небагатослівний, мене дратувало. Запала мовчанка, й оскільки він не ворухився, вдавши, що уважно прислухається до чогось, я нетерпляче запитав:

— Підемо далі?

Тома мовчки подивився на небо.

— Що ж, ходімо далі, — сказав я, ледь тамуючи роздратування. Гадаю, його викликали в мене надмірна втома, страх і спека. Слухати людей, розмовляти з ними й навіть дивитися на них — усе це було для мене обтяжливим. Я додав:

— У мене є бінокль, зараз я візьму його.

У моїй кімнаті на третьому поверсі стояла неймовірна спека, але все залишалося непошкодженим, тільки свинець, у який були вставлені маленькі шибки вікон, подекуди розтопившись, позатікав на скло. Доки я розшукував бінокль у всіх шухлядах комода, Тома зняв телефонну трубку, підніс її до вуха й кілька разів клацнув важільцем. По щоках моїх струмував піт, я гнівно глянув на нього, ніби докоряв йому за те, що своєю спробою зв'язатися зі світом він запалив у мені вогник надії.

— Мертво, — сказав Тома.

Я сердито знизав плечима.

— Однак треба добре перевірити, — мовив він тоном, у якому, здавалося, бриніли нотки досади.

— Ось він, — промовив я трохи ніяково.

Проте я був не здатний погамувати якусь злобливу й безпорадну неприязнь, що тепер відчував до людей. Почепив на шию ремінець бінокля й почав підніматися крученими сходами на останній поверх, Тома йшов слідом за мною. Багато разів спотикаючись на вичовганих кам'яних східцях, я хапався рукою за поручень, — і долоня в мене знову запекла. Бінокль теліпався на грудях. Він здавався неймовірно важким.

Коли ми вийшли крученими сходами головної башти під відкрите небо, то не побачили нічого: навколо тераси квадратом стояв мур заввишки в два з половиною метри. Кам'яні східці, вмуровані в стіну, вели на парапет з метр завширшки, що був без поруччя. Саме в цьому парапеті, звідки відкривався широкий краєвид, дядько вбачав небезпеку для мене, коли мені було дванадцять років.

Я зупинився, щоб перевести віддих. Неба не видно. Той самий свинцево-сірий ковпак сягав аж до обрію. Повітря було розпечене, й у мене затремтіли коліна, коли я з останніх сил долав східці; дихалося важко, і з чола на каміння капав піт. Я не піднявся на парапет. Не певен був, чи втримаю рівновагу. Зупинився на останній сходинці, а Тома — на передостанній.

Я огледівся довкола себе й сторопів. Мабуть, похитнувся, бо відчув, як рука Тома лягла на моє плече й притиснула мене до муру.

Те, що мені насамперед упало в око, я міг побачити й без бінокля. Ферма "Сім буків" уже догоряла. Не видно було більше нічого — ні даху, ні вікон, ні дверей. Стояли лише почорнілі стіни, де-не-де впиралися в сіре небо оцупки дерев, що стирчали з землі, наче палі. А повітря й не дихне. Чорний густий дим прямовисно здіймався вгору з руїн, червоне полум'я суцільним ланцюжком бігло по землі, то зводячись угору, то опускаючись, ніби набирало розгону.

Трохи віддалік, праворуч, мабуть, я розпізнав Мальжак. Дзвіниця зникла. Пошта також. Раніше її легко можна було впізнати, бо її негарна двоповерхова будова височіла на передньому плані над шляхом, що, огинаючи пагорб, стелився до Ла-Рока. Здавалося, що все село приплескали важеним кулаком і зрівняли його з землею. Не видно було більше жодного листка на деревах, жодного черепичного даху. Все мало попелястий, чорний і сірий колір, лиш інколи то тут, то там спалахувало полум'я й

одразу ж гаснуло.

Я підніс до очей бінокль і тремтячими руками відрегулював його. Колен і Мейссоньє мали будинки, перший — у селі, другий — на околиці, на схилі, що збігав до Рюнів. Я не побачив і знаку від першого, але впізнав другий по стрімкому даху з уцілілим гребенем. Від ферми Пейссу й гарних ялин, що оточували її, залишилася на землі тільки купа попелу.

Я опустил бінокль і тихо сказав:

— Самі руїни.

Тома похилив голову, нічого не відповівши.

Я мав би сказати, що не залишилося жодної людини, бо було цілком очевидно, що, за винятком нашої жменьки, всі люди навколо загинули, місцевість спустошена. Краєвид, що відкривався з висоти головної башти, здавна був знайомий мені. Коли дядько вперше дав мені свій бінокль, я пролежав півдня з друзями з "Гуртка" на парапеті (досі відчуваю приємне тепло каміння, що зігрівало тоді мої голі стегна), розпізнаючи всі ферми, які тулилися до пагорба.

На місці ферм "Фавлар", "Кюссак", "Галіна", "Борі", "Вольпін'єра" та інших, назви яких я знав, але не завжди знав їхніх господарів, тепер бачив тільки чорні руїни та дерева, що тліли.

У нашій краї не бракувало дерев. Улітку, коли дивитися на краєвид з висоти головної башти, можна побачити безмежне темно-зелене море каштанових лісів, що де-не-де перетиналося смугами сосен та дубів, а в долинах — ланцюжками тополь, що, здіймаючись увись, прикрашали пейзаж, так само як і провансальські кипариси, що самотньо височіли обіч ферм, бо це були екзотичні дерева й садили їх тут задля краси.

А тепер більшість тополь, кипарисів, дубів і сосен зовсім зникла. Каштани, які цілком укривали пагорби, залишаючи тільки окремі прогалини на вершинах, де розкинулися луки й тулилися будинки, тепер були охоплені полум'ям, з якого визирали почорнілі палі, котрі догоряли з хрускотом і посвистуванням, — саме це я й почув, коли вийшов з льоху. Водночас гілля, опавши з дерев, горіло далі, причому так, що велетенське вогнище, яке охопило схили пагорбів, створювало враження, мовби земля також горіла.

На шляху, що вів до Рюнів, трохи нижче зруйнованого й почорнілого замку Рузі, я помітив неживого собаку. Побачив його дуже виразно, бо шлях пролягав близько й скельця бінокля добре збільшували. Ви скажете, що таке неживий собака, коли стільки людей загинуло! Це правда, але є певна різниця між тим, що ти знаєш, і тим, що бачиш. Я знав, що в селах і на фермах навколо Мальвіля сотні істот згоріли, наче віхтики соломи, але цей собака після птахів у дворі був єдиним трупом, якого я побачив, і в його смерті була одна жахлива деталь, яка приголомшила мене. Бідолашна тварина, мабуть, бігла з поля чи з-за огорожі, де вона перебувала, й, коли опинилася на шляху, яким раніше не раз бігала, її лапи застрягли в розтопленому бітумі; потрапивши в таку пастку, вона спеклася на місці. Я виразно бачив у бінокль чотири кінцівки, обліплені чорним, перемішаним з рінню тістом, яке тієї миті, коли собака звалився па

землю, щільно облягло його лапи, утворивши навколо кожної невеличкі конуси, паче кайдани.

Не дивлячись на Тома, навіть не помічаючи його, ніби після того, що відбулося, людські взаємини стали неможливі, я повторив півголосом: "Жахливо, жахливо, жахливо". То була маніакальна літанія, що її я не міг зупинити. Щось лещатами стискало мені горло, тремтіли руки, очі заливав піт; я відчував лише страх, а душа моя була спустошена. Повіяв вітерець. Я глибоко вдихнув повітря, й одразу ж неприємний запах загнивання й горілого тіла огорнув мене з такою силою, що здалося, ніби він тхнув від мене. Аж замлоїло мені в грудях. То був гострий, затхлий і солодкуватий запах, який мовби вселився в мене, і я мусив нести його в собі до кінця свого життя. Світ скидався на братську могилу, а мене разом з товаришами, здавалося, залишили на цьому побоїщі для того, щоб ми поховали мертвих і жили в цьому запахіві.

Я міркував нерозумно й, певне, схаменувся, бо оглянувся й подав знак Тома, що хочу зійти вниз. Як тільки опинився на кахлях головної башти, високий парапет, що оточував нас, закрив від мене вогонь, і я, спустошений і немічний, присів навпочіпки. Не знаю, скільки часу тривав цей жахливий стан, що нагадував уже смерть. Це скидалося на психологічно коматозний стан, коли, зовсім не втрачаючи свідомості, людина втрачає рефлекс і волю.

Я відчув дотик плеча Тома й, дуже повільно повернувши голову в його бік, побачив, що він утупився в мене очима. Мені важко було зосередитися, однак, коли я цього домігся, збагнув, що хотіли сказати його очі.

Я подивився на губи Тома. Вони були безкровні й сухі, коли він заговорив, ледве розтуливши їх й промовивши єдине слово:

— ...рішення...

В очах моїх мерехтіло, я знову, докладаючи всіх зусиль, дивився на нього, бо відчував, що ось-ось знепритомнію. Промовив, насилу видобуваючи з горла слова, й злякався надзвичайної кволості свого голосу:

— Яке... рішення?

Відповіді не було так довго, що я вже подумав, чи не втратив Тома свідомість. Але з того, що він натиснув своїм плечем на моє, я зрозумів, що Тома збирався з силою, щоб заговорити. Я почув, як він озвався:

— Піднятися...

Кажучи це, Тома зробив ледь помітний болісний жест розігнутим вказівним пальцем, показавши на парапет. І докинув одним подихом:

— ...кинутися... І край.

Я подивився на нього. Потім одвів очі. Знову відчув своє безсилля. В голові моїй роїлися безладні, невиразні думки. Однак із того рою виринула одна, більш виразна. Коли б я, як Колен, Мейссоньє, Пейссу, мав дружину й дітей, які зараз були б живі, то людський рід не був би приречений на вимирання, і я знав би, за кого маю боротися. А тепер мусив повертатися до льюху й сказати друзям, що вони втратили свої сім'ї, й разом з ними чекати вимирання людини.

— Ну? — озвався ледь чутний голос Тома.

Я похитав головою.

— Ні.

— Чому? — беззвучно заплямкав губами Тома.

— Інші.

Я сказав це цілком виразно, й мені полегшало. В мене почався нестримний кашель, і мені спало на думку, що я, мабуть, просто очманів од диму, якого наковтався. Я рвучко підвівся.

— До льоху.

Спотикаючись, я пішов униз вузькими крученими сходами, не чекаючи на Тома, або точніше — покотився клубком. На щастя, колись, чекаючи туристів до Мальвіля, приробив був залізний поручень, і тепер, коли хапався за нього, він обпікав мені долоню. У дворі, що між головною баштою й будиночком, мене наздогнав Тома й сказав: "Коні твої". Я заперечливо похитав головою й надав ходи, стримуючи ридання. Сама вже тільки думка побачити їх сповнила мене жахом. Я був певен, що всі вони загинули. Думав лише про одне: якомога швидше втекти до підземелля.

Ввійшовши до льоху, я весь тремтів, настільки він видався холодним, і перше, що я зробив, — це накинув собі на плечі пуловер, зв'язавши рукави на шиї. Колен саме цідив вино, Мейссоньє носив наповнені пляшки до Мену, а та закорковувала їх. Я був певен, що цю ініціативу виявила Мену, яка, мабуть, вирішила, що негоже не доводити до кінця розпочату справу. В усякому разі, їхнє заняття справило на мене велике враження. Я ступив кілька кроків уперед, схопив пляшку, напився, потім передав її Тома й опустився на бочку, витерши рукавом пуловера піт, який, хоч я й весь тремтів, заливав мені обличчя. Поволі мені почало прояснюватися в голові.

Трохи згодом я роздивився, що приятелі стояли нерухомо й мовчки, з виразом смутку й навіть благання на обличчі дивилися на мене. Мабуть, вони знали вже, що сталося, бо ні Мейссоньє, ні Колен, ні Пейссу не відважилися про щось мене запитувати. Тільки Мену, здавалося, хотіла послухати мене, однак не промовила жодного слова, лише втупилася очима в трьох чоловіків, розуміючи, що, власне, для них означала моя мовчанка.

Я не можу сказати, скільки часу вона тривала. Зрештою, мені здалося, що набагато краще заговорити, ніж мовчати, й, дивлячись на них, я промовив тихим голосом:

— Ми не ходили далеко. Піднялися на головну башту. — Й, хоч у мене пересохло горло, я провадив далі: — Так воно й є, як ви думали. Нічого не лишилося.

Вони чекали цього, проте, тільки-но я розтулив рота, мої слова мовби приголомшили їх. Лише Пейссу зреагував на них, він, витріщивши очі, похитуючись, ступив три кроки до мене й, ухопивши мене за рукави пуловера, щосили заволав:

— Неправда!

Я не відповів. Забракло сміливості. Але, взявши Пейссу за руки, що вчепилися в мій пуловер, спробував їх відірвати. Помітивши в мене на грудях бінокль, Пейссу зі страхом уп'явся в нього очима. Я певен, що цієї миті він згадав про той далекий день, коли ми

сиділи на парапеті головної башти й дивилися на ферми. На його обличчі з'явився вираз відчаю, руки його відпустили пуловер, і, схиливши голову мені на плече, він голосно заривав, наче дитина.

Тоді в льоху всі заметушилися, причому одночасно, хоч і не змовлялися, це зворушило мене й, здається, викликало ще більше бажання жити. Я обняв дебелого Пейссу (він на півтори голови вищий за мене), й одразу ж Колен та Мейссоньє підбігли до нас, один поклав руку йому на плече, другий на потилицю й заходилися заспокоювати його. Я заціпенів, побачивши, як вони, незважаючи на те, що самі все втратили, намагалися втішити товариша. Водночас, сам не відаю чому, мені пригадалося, як востаннє, коли нам було по дванадцять років, я з Коленом так міцно тримав Пейссу, щоб Мейссоньє міг йому "заткнути пельку". Але цей спогад не погамував мого збудження, навпаки, ще підсилив його. Ми всі троє обступили цього великого неотесаного ведмедя, говорили до нього, обмацували його, плескали по плечах і тихим голосом соромили: "Та ну ж бо, здорованю, перестань". А він на це з вдячністю крізь сльози відповідав: "Дайте мені спокій, я обійдуся без вас!"

Коли Пейссу почав потроху заспокоюватися, ми відійшли від нього.

— Треба було б усе ж таки навідатися туди, — мовив блідий, із запалими очима Мейссоньє.

— Так, — голосно промовив Колен, — треба було б.

Але ніхто з них і не ворухнувся.

— Не знаю, чи вам вдасться дістатися туди, — озвався Тома. — Дерев ще горять. А звідси аж до Мальжака обабіч шляху багато дерев. Не кажучи вже про радіоактивність. Бо подвір'я замку все ж таки добре захищене. Ви ризикуєте.

— Ризикуємо? — мовив Пейссу, прибравши руки од обличчя. — А навіщо мені жити?

Запала мовчанка.

— А нам навіщо? — перепитав я, змірявши його поглядом.

Пейссу знизав плечима, розтулив рота, бажаючи щось сказати, але передумав.

Тоді заговорила Мену. Вона повела мову не так, як завжди, коли спершу бурмотіла щось собі під носа, а вже потім зверталася до інших, або після короткого розмірковування місцевою говіркою швидко вступала в розмову. Цього разу вона виголосила цілу промову, причому літературною мовою, а це означало, що вона надавала великого значення своїм словам, хоч і не випускала закорковувача з рук.

— Хлопче мій, — сказала Мену, дивлячись на Пейссу, — не нам судити, житимемо ми чи померемо. Якщо ми зараз живі, то це для того, щоб далі жити. Життя — як праця. Набагато доцільніше доводити її до кінця, аніж залишати в планах, коли нам стає важко.

Вона натиснула на важілець свого закорковувача, й корок безгучно ввійшов у шийку пляшки. Пейссу зиркнув на неї, розтулив рота, але знову передумав і не промовив ні слова. Я гадав, що Мену вже скінчила, проте вона поставила другу пляшку під закорковувач і повела далі:

— Ти міркуєш так: "Мену не втратила нічого, її Момо залишився живий". З одного боку, це правильно. Але коли б я навіть утратила Момо, — вона випустила з рук важілець закорковувача й перехрестилася, — то не сказала б того, що ти сказав. Хлопче мій, ти живеш, бо так тобі судилося. Не слід нарікати на це. Адже смерть — не подруга людини.

— Твоя правда, мамо, — сказав Колен.

Справді, коли зважити на її вік, вона могла б бути йому за матір, та досі ніхто про це не думав.

— Ходімо, — промовив Мейссоньє, несміливо рушивши до дверей.

Я зупинив його й відвів убік.

— Намагайся з Коленом не залишати Пейссу самого, — шепнув я йому. — Розумієш чому. Найліпше було б, коли б ви всі троє трималися разом.

— Про це я вже також подумав, — відповів Мейссоньє.

Тома з лічильником Гейгера в руці теж ступив кілька кроків уперед.

— Я йду з вами, — звернувся він до Мейссоньє тоді, коли Колен і Пейссу наблизилися до нас.

Вони всі троє зупинилися й зміряли його поглядом.

— Тобі нема потреби йти, особливо, коли є певний ризик, — сказав Колен Тома, забувши, що досі звертався до нього на "ви".

— Я знадоблюся вам, — мовив Тома, показавши на лічильник.

По мовчанці Мейссоньє озвався хриплим голосом:

— Зараз ми винесемо Жерменове тіло й покладемо на вході першої огорожі, щоб потім поховати його.

Я подякував йому. Тома з навушниками, які тримав наготові, й з лічильником у руці рушив першим. За ним ступали Мейссоньє та Пейссу, важко несучи Жермена. Колен ішов останнім, як ніколи раніше, тепер він здавався надто маленьким і тендітним.

Двері зачинилися, й я залишився нерухомо стояти перед ними, занепокоєний долею друзів; я запитував себе, чи не піти й собі з ними.

— У мене нема більше наповнених пляшок, щоб їх закорковувати, — озвався спокійний голос Мену за моєю спиною. — Можливо, ти б їх наповнив?

Я повернувся до свого табурета, сів на нього й заходився цідити вино. Був дуже голодний, але не хотів подавати прикладу недисциплінованості, скористатися становищем господаря і ласувати шинною. Мену взяла харчі в свої руки й добре зробила. Певне, вона буде справедливою.

— Агов, Момо! — гукнула вона, побачивши, що незабаром мені забракне порожніх пляшок.

Момо підвівся й заходився складати пляшки в кошик, Мену, не підвищуючи голосу, рішуче докинула:

— І не смій пити, коли нестимеш, бо якщо питимеш багато, це означатиме, що ти кривдиш інших.

Я сподівався, що Момо лишиться глухим до цього застереження, але помилився. Він усе зрозумів. А може, зрозумів тільки тон матері.

— Сьогодні вранці ти надто економила ту шинку, — мовив я трохи згодом. — У мене мало радості від того, що вони пішли з порожніми животами. — А відтак, кивнувши під склепіння, провадив далі:— Особливо, коли тут стільки цього добра.

— Нас семеро, — сказала Мену, також подивившись угору, — а коли все те, що там висить, скінчиться, нам навряд чи доведеться ще колись їсти свинину. Або пити вино. І чи взагалі поталанить колись зібрати якийсь урожай.

Я поглянув на неї. Мену мала сімдесят шість років. Вона передбачила цілком виразно, що ми можемо померти з голоду, однак прагнення жити в неї було непогамовне.

Раптом відчинилися двері до льоху, в них з'явилася голова Тома, й він заволав:

— Емманюелю! Твої тварини живі!

І зник. Я підвівся, роззявивши рота й запитуючи себе, чи добре розчув. Підвелася й Мену, подивилася на мене й промовила місцевою говіркою, мовби засумнівалася, що правильно зрозуміла літературну мову Тома:

— Він сказав, що тварини живі?

— Яду! {Я йду!}, — вигукнув Момо й стрімголов кинувся до дверей.

— Почекай, почекай! Кажу, почекай на мене! — закричала Мену, швиденько подріботівши слідом за ним, вона скидалася на невеличку стару мишу. Я почув, як зацокали на сходах ковані черевики Момо. Й собі кинувся бігти, випередивши Мену, я наздогнав Момо саме тоді, коли той минав звідний міст і вбігав на подвір'я за першою огорожею. Ні Тома, ні решти друзів ніде не було. Очевидно, Тома, повідомивши мене, що тварини живі, побіг за товаришами, які подалися до Мальжака.

Неподалік од нас озвалося слабке іржання, мукання й рохкання. Усе це долидало з печери, що її Біргітта назвала "Материнством".

Я побіг щодуху, обігнав Момо й примчав туди, захекавшись, обливаючись потом, серце несамовито калатало в моїх грудях. У відокремлених одне від одного невеликих стійлах у глибині печери я побачив Любоньку — чотирнадцятилітню улюблену кобилу Момо, яка ось-ось мала ожеребитися, Принцесу — одну з голландських корів Мену, також тількину, й мою Бурку — ще молоду, щоб її парувати, але вона опинилася там, бо захворіла на тик, і, нарешті, велетенську льоху, що незабаром мала опороситися. Мену без мого дозволу назвала її Аделаїдою.

Тварини дуже постраждали, але були живі — їх врятувала прохолода глибокої печери. Я не зумів наблизитися до Любоньки, бо Момо вже кинувся їй на шию, качаючись біля неї в кінському гною й стогнучи. Але коли я ввійшов до стійла Бурки, голова якої лежала на соломі, вона підвела її й присунула писок до моїх пальців, щоб понюхати їх. Мену, прибігши, не стала гримати на Момо, що він забруднив одяг у гною, а заходилася заклопотано розглядати Принцесу. ("Ну, моя старенька, ну, моя старенька"). Потім пішла до льохи, але не наближалася до неї, бо та кусалася.

Я перевірив автонапувалки. Вода в них була тепла, але вони працювали.

— Ядупояч! (Я йду по ячмінь!), — сказав Момо, підіймаючись драбиною, що вела туди, де я зберігав сіно.

— Ні, ні! — заперечила Мену. — Не треба ячменю! Ми дамо їм висівок з водою та вином. Злазь звідти, йолопе, — гримнула вона на Момо, — в тебе штани у гною, ти смердітимеш гірше, ніж Аделаїда!

Я залишив Бурку, і в мене вистачило мужності заглянути до інших стійл. По запаху здогадався про все наперед і затулив носа хустинкою, інакше вчадів би від того смороду. Всі тварини загинули, не згоріли, а задушилися від спеки. Стійла, що тулилися до скелі й були захищені нею, не зайнялися. Однак великі кам'яні плити, якими були вкриті стійла, мабуть, дуже розпеклися, бо сволоки під ними — старі, дубові й тверді, як метал, — зовні аж обвуглилися.

Мену повернулася з двома пляшками вина й, перемішавши його з водою та висівками, приготувала густе пійло й розлила в тазики. Я ввійшов до стійла Бурки, яка не вставала, й, зачерпнувши пригорщу цього пійла, підніс їй до морди. Вона понюхала його, видихнула повітря й, з огидою відкопиливши губи, стала неохоче, без будь-якого бажання пити. Коли скінчила, я набрав ще одну пригорщу пійла й підніс їй знову. Вона пила потрошку й надто повільно. В цьому була якась іронія, бо мене самого мучив голод, і я охоче покуштував би цих висівок, які вона не хотіла їсти. Водночас нишком прислухався до лайок і ласкавих слів, які неподалік од мене Момо кидав на адресу Любоньки, намагаючись примусити її пити, а також до того, як Мену сумним голосом підбадьорювала Принцесу. Потім Мену підсунула миску до льохи, й, судячи зі звуків, що долинали звідти, тільки льоха з апетитом наминала свій делікатес.

— Усе гаразд, Мену? — спитав я, підвищивши голос.

— Не дуже, а в тебе?

— Теж не дуже. А в тебе, Момо?

— Вонадуна! (Вона дурна!), — гнівно промовив Момо.

— Шкода, що не можна їм пояснити, — провадила далі Мену. — Мова й здоровий глузд — речі все ж таки корисні. Взяти хоча б Принцесу. Вона голодна, але настільки ослабла, що навіть не відає про це.

Присівши й майже не рухаючись, я чекав, поки Бурка проковтне другу пригорщу пійла. Водночас із подивом помітив, що я теж її картав і пестив. Усвідомив, що завдяки цим тваринам ми зможемо вижити. У нас навіть є коні, без яких тепер, коли скінчиться бензин і дизельне пальне, неможливо виорати поле.

Бурка раз у раз відмовлялася їсти. Знесилено клала морду на землю, й це нічого доброго не віщувало. Я хапав її за пасмо шерсті між вухами, примушував підвести голову й підносив до морди пійло. Вона й не торкалася його, лише сумними й лагідними очима дивилася на мене, ніби хотіла сказати: "Та облиш. Навіщо ти мучиш мене?" Мену не могла всидіти на місці, безперестанку бігала то сюди, то туди, заходила до льохи, поверталася до Принцеси й без упину бурмотіла щось сама до себе й до мене.

— Подивись-но на цю нечупару Аделаїду, вона вже висьорбала своє пійло, зараз дам їй ще якоїсь їжі. Ці свині справжні хвойди. Тільки подумати, скільки я втратила

корів, коли вони телилися. А скільки клопоту з твоїми кіньми, коли вони вхоплять жменю свіжої люцерни або тисового листа. Коні здихають, коли обжираються, а корови, коли теляться. А спробуй доклати цю льоху! Тільки й того, що в неї багато сосків. Вона тобі опоросить дванадцятьоро поросят і нікому клопоту не завдасть. Одного разу шістнадцятьоро мені привела, шістнадцятьоро!

Я дуже хвилювався за Бурку, але коли слухав, як спокійно, по-буденному, наче нічого й не сталося, гомоніла Мену, мені легшало на душі. Момо домігся більшого з Любонькою, ніж я, про це можна було судити з того, що він уже не лютував і не погрожував, а пестив тварину й щось промовляв до неї. Мену просунула голову в двері стійла.

— Все гаразд, Емманюелю?

— Ні, зовсім ні.

Вона подивилася на Бурку.

— Я зараз дам їй води з вином і цукром. Доглянь Принцесу.

Я перейшов до стійла Принцеси. Дядько таки прищепив мені свою неприязнь до корів, однак ця повненька Принцеса з квадратною мордою розчулила мене. Вона, по-материнському терпляча, лежала боком, виставивши своє велике черево й діжки, які в майбутньому мали годувати нас. Я був дуже знесилений, ноги підкошувалися, шлунок був геть порожній, аж під грудьми боліло, а коли побачив Принцесу, мені захотілося молока. Я не забував, що вона ще не отелилася, але це мене не спантеличило. Мені аж у голові наморочилося від голоду, і подумки я вже уявляв собі, що, наче Рем або Ромул, яких вигодувала вовчиця, лежу під Принцесою й з насолодою ссу її велику зморщену діжку, з якої в моє горло цвіркає струмок теплої рідини.

Я був увесь у полоні мрій, коли повернулася з надбрамної башти Мену, принісши кілограм цукру в коробці каштанового кольору. Ну, звісно, вона не скупилася для тварин. Я підвівся й, зачарований, наблизився до неї. Втупився очима (аж слина котилася в мене в роті) в білі, блискучі грудки цукру, що їх Мену брала худою чорною рукою й кидала у відро з водою. Вона помітила мій погляд.

— Бідолашний Емманюелю, ти голодний!

— Навіть дуже.

— Не можу тобі нічого дати, поки не повернуться інші.

— Та я й не прохаю в тебе нічого, — відказав я удавано гордо, але Мену не надала цього значення, бо все-таки вділила мені три грудки цукру, від яких я не відмовився. Стільки ж дала вона й Момо, який усі три грудки упхав собі в широкий рот. А я старанно розламував кожен грудку навпіл, щоб якомога довше смоктати їх. Мені впало в око, що Мену не взяла собі жодної грудочки.

— Ну, а ти, Мену?

— О, — мовила вона, — я маленька, мені не потрібно стільки, як вам.

Тепла, підсолоджена й змішана з вином вода сподобалася Бурці, вона жадібно випила її й тепер змогла вже з'їсти й висівки. Я був дуже радий, коли дивився, як вона поїдала висівки, пригорщу за пригорщею, що їх я їй підносив. Я подумав: раніше моя

любов до тварин, та й не лише моя, а всіх людей, навіть селян, була нещирою, бо ми відводили їм роль рабів — годувати нас, возити, працювати за нас. Я дивився на Бурку, на чорну цятку її зіниці, що трохи злякано виблискувала, й думав: ми недостатньо завдячуємо тваринам, недостатньо винагороджуємо їх.

Я підвівся. Подивився на годинника. Вже три години минуло, як ми тут. Похитуючись, я вийшов зі стійла й згадав, що поклав собі поховати Жермена до повернення друзів. Мену й Момо підійшли до мене.

— Гадаю, все буде гаразд, — сказала Мену.

Нізащо в світі вона б не сказала, що тварини врятовані. Боялася прогнівити бога чи чорта — ту силу, яка чатувала тепер на слова людей, аби покарати їх за те, що вони висловлювали надто велику надію.

V.

Вони повернулися о першій годині дня, із запалими й сумними очима, з ніг до голови в попелі, з почорнілими руками й обличчями. Пейссу був до пояса голий. Він зробив із сорочки ворочок, в якому приніс кості чи скорше уламки кісток, що їх вони знайшли в своїх домівках. Вони не промовили жодного слова, лише Мейссоньє попрохав у мене дошок і столярського знаряддя; їм не хотілося ні їсти, ні вмиватися, доки не змайстрували невеличку скриньку — шістдесят сантиметрів на тридцять. Мені знов уявляються їхні обличчя тієї миті, коли Мейссоньє, скінчивши майструвати, брав кістку за кісткою й клав їх у скриньку.

Ми вирішили закопати її в паркінгу перед першою огорожею, в тому місці, де під скелею було трохи землі, — поряд з могилкою Жермена, якого я щойно поховав. Пейссу викопав ямку завглибшки шістдесят сантиметрів, викинувши землю ліворуч від себе. Маленька скринька лежала біля нього. Навіть у тому, що вона така крихітна, було щось жалісливе. Важко було собі уявити, що в цій невеличкій домовині вмістилося все те, що залишилося від трьох сімей.

Мені впало в око, що Пейссу, опустивши скриньку в яму, поклав на неї кілька каменюк, ніби боявся, що її може вигребти якийсь собака або лис. То було даремне побоювання, бо, мабуть, усе живе загинуло. Закидавши яму, Пейссу висипав із землі, що залишилася, невеличкий прямокутний горбик, прямовисні краї якого підрівняв лезом заступа. Тоді обернувся до мене.

— Не можна ховати їх просто так. Треба прочитати молитви.

— Але ж я їх не знаю, — спантеличено відказав я.

— В тебе є книга, в якій усе це написано?

Я кивнув.

— Може, підеш пошукаєш її?

Я сказав півголосом:

— Однак, Пейссу, ти знаєш мої погляди на релігію.

— Та це нічого. Ти читатимеш для них, а не для себе.

— Молитви! — вигукнув Мейссоньє, втупившись очима перед себе.

— А хіба твоя Матільда не ходила на месу? — обернувся до нього Пейссу.

— Зрідка.

Ця суперечка велася тихим голосом і стримано, а між репліками западали тривалі паузи.

— Моя Іветта, — мовив Пейссу, опустивши очі, — ходила до церкви щонеділі, а щовечора проказувала "отче наш" і "Я вклоняюсь вам у нічнім одіянні біля ложа свого". — Цей спогад зворушив його. Голос у нього змінився, й він стояв якусь мить, наче заморожений, перш ніж повести мову далі. — Гаразд, — нарешті озвався, — якщо вона не мала нічого проти молитов, то я кажу тепер, коли прощаюся з нею, що не залишу її без них. А дітей тим більше.

— Він має рацію, — озвався Колен.

Ніхто не знав, що думала Мену, бо вона не промовила й слова.

— Піду пошукаю молитовника, — сказав я.

Трохи пізніше я довідався, що під час моєї відсутності Пейссу попрохав Мейссоньє змайструвати хрест, щоб поставити на могилі, й той погодився. Коли я повернувся, Пейссу сказав мені:

— Ти дуже люб'язний, але якщо це для тебе занадто обтяжливо, то молитви може прочитати Колен або я.

— Та ні, — заперечив я, — мені не важко це зробити, адже ти сказав, що це для них.

Свою думку з приводу цього Мену висловила мені тоді, коли ми опинилися з нею наодинці. "Коли б ти, Емманюелю, відмовився, то я тобі нічого не сказала б, бо релігія — питання трохи делікатне, однак не виправдала б тебе. Тим більше, що ти добре прочитав молитви, краще, ніж священик, який бурмоче так швидко, що ніхто нічогосінько не втямить, та й, здається, думає він зовсім про інше. Ти, Емманюелю, читав з почуттям".

Час було вже думати про те, де ми ночуватимемо. Я запропонував Тома лягти на канапу в моїй кімнаті, Мейссоньє в кімнаті поряд з моєю, а для Колена та Пейссу виділив кімнату на другому поверсі.

Я лежав у ліжку з розплющеними очима, виснажений, і ніяк не міг заснути. Навколо була суцільна пітьма. Звичайна ніч — це якесь поєднання сірих барв. Сьогоднішня ж мала чорнильний колір. Я не бачив у пітьмі нічогосінько, навіть найневиразніших обрисів, навіть свою руку, яку тримав за три сантиметри від очей. Поряд зі мною, біля вікна, безперестанку крутився в ліжку Тома. Я чув тільки порипування ліжка, але самого Тома не бачив.

Хтось постукав у двері. Я підстрибнув і машинально вигукнув: "Прошу". Двері, порипуючи, відчинилися. Всі шуми здавалися в темряві якимись незвичними.

— Це я, — озвався Мейссоньє.

Я обернувся на його голос.

— Заходь же. Ми не спимо.

— Я теж, — сказав Мейссоньє.

Він стояв нерухомо на порозі, не наважуючись увійти. Принаймні я уявляв собі таке, бо зовсім не бачив його.

— Сідай. Крісло навпроти тебе.

Про його рухи я судив із звуків. Він причинив двері, ступив уперед і спіткнувся об крісло. Певне, був босий, бо вилаявся. Потім я почув, як під ним зарипіли старі пружини крісла.

Я гадав, що Мейссоньє зараз заговорить, але він мовчав. Колен і Пейссу були вдвох у кімнаті на другому поверсі, ми з Тома — на третьому, а Мейссоньє опинився сам у Біргіттиній кімнаті. Він не міг збороти одночасно темряву, безсоння й самотність.

Цієї миті я згадав його Матільду і їхні вічні сварки. Почував себе трохи винним, бо ніяк не міг згадати імена його двох хлоп'ят. Хотів би знати, як Мейссоньє ще вдавалося жити. Якщо не брати до уваги Мальвіль та моє ремесло, то життя в мене було порожнє. А в нього! Який може бути настрій у людини, коли все, що вона любила, опинилося в землі в маленькій скриньці?

Я лежав голий в ліжку, й піт градом котився з мене. Ми наважилися відчинити вікно. Стіни в кімнаті аж пашіли теплом, і ми спершу розчинили вікно на всю ширину. Однак не змогли довго дихати гострим запахом згарищ. Надворі природа догоряла в найбільшому за всі століття аутодафе. Більше не видно було полум'я. За хвилину я попрохав Тома зачинити вікно.

У цілковитій пітьмі кімнати чулося лише дихання трьох чоловіків, а там, по той бік розігрітих стін, була мертва планета. Її спустошили в розпалі весни, знищили ще не розквітлі бруньки, вбили щойно народжених у нірках землі кроликів. Не залишилося жодної тварини. Жодного птаха. Жодної комахи. Земля вигоріла. Будинки перетворилися на попіл. Де-не-де стирчали обчухрані почорнілі стовбури, що колись були деревами. А посеред усього цього — жменька людей. Може, їм поталанило вижити, наче якимсь піддослідним кроликам? Який сміх! Посеред цієї пустки вціліло кілька пар легенів, що дихали повітрям. Сердець, що перекачували кров. Людських мозків, що мислили. А про що вони мислили?

Я заговорив тільки через Мейссоньє. Не міг довго терпіти, щоб він, сидячи в темряві перед моїм письмовим столом, сумував.

— Тома.

— Що?

— Як ти поясниш те, що немає радіації?

— Мабуть, то була літієва бомба, — сказав Тома. Він докинув тихим, але виразним і байдужим голосом: — Це була чиста бомба.

Я почув, як Мейссоньє засовався у кріслі.

— Чиста! — вимовив він сумним голосом.

— Це означає, що радіоактивних опадів не буде, — озвався Тома.

— Я зрозумів, — відказав Мейссоньє.

Знову настала тиша. Тільки було чути дихання. Я обхопив руками голову. Якщо бомба була чиста, то це означає, що той, хто кинув її, мав намір загарбати цю територію. Він не загарбає її. Він загинув також: це підтверджує мовчання радіостанцій. А щодо Франції, то навіть важко припустити, що вона встигла вступити у

війну. Нападник сплюндрував Францію, здійснюючи свою глобальну стратегію, щоб закріпитися на її території. Або щоб завадити супротивникові закріпитися тут. Звичайний пішак, заздалегідь принесений у жертву. Одне слово, "деструкція", як висловлюються військові.

— І вистачило тільки однієї бомби, Тома?

Я не додав: "Щоб сплюндрувати Францію". Він зрозумів мене.

— Однієї великої бомби, яка вибухнула над Парижем на висоті сорока кілометрів, — сказав Тома.

Він замовк, вважаючи, що не варто вести мову далі. Голос у нього був чіткий і байдужий, наче він диктував учням умову задачі. І мені здалося, мовби то моїм учням, коли я вчителював. Та все ж ця задача була трохи сучаснішою, ніж та про два крани. Знаючи, що вибухова хвиля не поширюється, бо повітря на великій висоті розріджене, водночас знаючи, що тепло з тієї ж причини поширюється на відстань, яка зростає пропорційно до висоти вибуху, на якій висоті над Парижем і якої потужності треба підірвати бомбу, щоб спалити Страсбург, Дюнкерк, Брест, Біарріц, Пор-Вандр і Марсель? До речі, я міг би варіювати. Застосувати два "я" замість одного: підрахувати одночасно необхідну потужність у мегатоннах і висоту вибуху.

— Загинула не тільки Франція, — озвався раптом Тома. — Загинула вся Європа. Весь світ. Інакше ми зловили б інші радіостанції.

Цієї миті я пригадав, як Тома в льоху, тримаючи в руках транзистор Момо, безперестанку водив стрілкою по шкалі радіостанцій. Цього разу його доскіпливість математика врятувала йому життя. Якби не оте незрозуміле мовчання радіостанцій, Тома вийшов би надвір.

— А все-таки, — мовив я, — припусти, що виникне якась перепона між тепловим променем і тобою. Гора або скеля, як біля Мальвіля.

— Еге ж, — сказав Тома, — подекуди.

Оте "подекуди" в розумінні Тома було якимсь звуженим поняттям. Але я його зрозумів інакше. Він тільки підтвердив мої думки. Цілком імовірно, що у Франції лишилися інші непошкоджені місцевості й де-не-де окремим групам людей пощастило вціліти. Я виразно відчув, як мене поймала палка надія.

— Іду спати, — озвався Мейссоньє.

Лише якихось двадцять хвилин він побув тут і сказав тільки кілька слів. Прийшов до нас, щоб розвіяти свою самотність, але самотність причаїлася в ньому. Мейссоньє приніс її з собою до нашої кімнати й забере її знову.

— На добраніч, — сказав я.

— На добраніч, — сказав Тома.

Мейссоньє не відповів. Я почув, як рипнули двері й зачинилися. Десь за чверть години я підвівся й постукав у двері Мейссоньє.

— Тома спить, — збрехав я. — Не заважатиму тобі?

— Ні, ні, — відказав він глухим голосом.

Я пішов навпомацки до плетеного з пруття письмового столика, що колись

поставив тут для Біргітти. Й заговорив, щоб порушити тишу:

— Темно, хоч в око стрель.

І Мейссоньє промовив таким самим млявим голосом:

— Я запитую себе, чи взагалі завтра розвидниться.

Я знайшов Біргіттинє невеличке плетене крісло і, доторкнувшись до нього, згадав, що востаннє сидів тут тоді, коли Біргітта стояла гола біля мене і я пестив її. Не знаю, чи цей спомин уплинув на мене, але я не сів, залишився стояти, зіпершись обома руками на спинку крісла.

— Ти, Мейссоньє, не нудьгуєш тут сам? Не хочеш, щоб я поселив тебе до Колена і Пейссу?

— Ні, дякую, — відказав він таким самим тихим і сумним голосом. — Слухати, як Пейссу без угаву говоритиме про свою родину. Дякую. Мені вистачить і свого горя.

Я чекав, що він скаже ще щось, але він мовчав. Я знав уже: він і не скаже більше нічого. Не промовить ні слова. Ні про Матільду, ні про своїх двох хлоп'ят. І ось тепер несподівано я згадав їхні імена: Франсіс і Жерар. Шести й чотирьох років.

— Як собі хочеш, — сказав я.

— Дякую, ти, Емманюелю, досить-таки люб'язний, — його голос був спокійний.

— Що ж, тоді я йду собі, — сказав я.

— Я не проганяю тебе, — відповів він таким самим тоном. — Ти вдома.

— Ти також, — промовив я жваво. — Мальвіль належить тепер нам усім.

Однак Мейссоньє нічого на це не сказав.

— Гаразд, до завтра.

— Все ж таки, — озвався його приглушений голос, — у сорок років людина не така вже й стара.

Я мовчав, але й він не сказав більше нічого.

— Не стара для чого? — спитав я переходя.

— Ну, — мовив він, — якщо ми виживемо, в нас попереду — принаймні тридцять років. І доведеться жити без нічого.

— Хочеш сказати, без дружини?

— Не тільки.

Він хотів сказати насправді "без дітей", проте не міг вимовити цих слів.

— Прощай, — мовив я, — йду до себе.

Я розшукав навпомацки його руку й потиснув її. Він відповів ледь відчутним потиском.

Все, що він відчував, передалося мені майже фізично, і то було таким жахливим, що мені аж полегшало, коли я повернувся до своєї кімнати. Але тут, здається, мене охопило ще гірше почуття — якоїсь неймовірної замкнутості й ніяковості.

— Йому погано? — спитав Тома півголосом, і в думці я подякував йому за те, що він цікавився Мейссоньє.

— Можеш собі уявити.

— Еге ж, — відказав Тома й додав: — У XIV районі жили мої племінники.

І також, я знав про це, дві сестри й батьки. Усі вони жили в Парижі.

Я промовив:

— Мейссоньє мав двох хлоп'ят. Він їх дуже любив.

— А дружину?

— Менше. Вона влаштовувала йому сцени за його політику. Вважала, що через це він втрачав клієнтів.

— А то справді було так?

— Так, справді. В Мальжаку сердешному Мейссоньє доводилося воювати на два фронти. Проти мера й клерикальної кліки. А вдома — проти дружини.

— Розумію, — мовив Тома.

Однак сказав це якимсь трохи сухим і роздратованим голосом, наче не мав наміру поспівчувати Мейссоньє. По суті, тільки я й Мену могли йому поспівчувати, бо ми не втратили нікого з близьких. Своїх сестер я вважав чужими.

Поки Тома мовчав у п'ятні, я, користуючись тим, що ніяк не міг заснути, памагався хоч трохи підбадьорити себе. Думав про Ла-Рок. Це невеличке старовинне містечко, яке було за п'ятнадцять кілометрів од нас і яке тулилося до підніжжя пагорба, з півночі, як і Мальвіль, захищала скеля. Сьогодні вранці, перебуваючи на головній башті, мені не вдалося щось побачити по той бік скелі, бо Ла-Рок можна розгледіти з Мальвіля тільки дуже ясного дня. Якщо зважити, скільки часу витратив Тома з друзями, долаючи півторакілометрову відстань, що відділяла нас од Мальжака, то ми ще довго не зможемо дістатися пішки до Ла-Рока, щоб у всьому переконалися.

— Метро або підземні автостоянки, — озвався раптом Тома.

В його голосі, як і в голосі Мейссоньє і, мабуть, моєму, бринів не біль, а якийсь сумовитий подив. Думки оберталися в моїй голові надзвичайно повільно. Мені не вдавалося навіть знайти логічний зв'язок між ними. Тільки згодом я збагнув, що хотів сказати Тома.

— Ти знаєш автостоянку на Єлісейських Полях? — повів далі Тома тихим, але чітким голосом.

— Авжеж.

— Шанси нікчемні, — мовив Тома. — Цілком вірогідно, що люди, які перебували в підземних автостоянках і метро, врятувалися. Поки що. Але потім?

— Що потім?

— Там і їм каюк. Бігатимуть від виходу до виходу, а в результаті виявиться, що всі виходи завалені руїнами.

— Можливо, не всі, — сказав я.

І знову запала мовчанка, цього разу триваліша, вона тільки підсилила в мене дивне враження, нібито темрява, в якій ми перебували, згущувалася. Потім я зрозумів-таки, що Тома, зважуючи шанси на порятунок жменьки парижан, думав про свою родину. Я повторив:

— Можливо, не всі.

— Припустімо, — мовив Тома. — Але це тільки відстрочує день їхньої загибелі. В

селі у вас автаркія. Ви маєте все: ковбасні вироби, зерно, багато консервів, варення, мед, бочки олії і навіть сіль, якою солите сіно. А в Парижі?

— В Парижі є великі продуктові магазини.

— Зруйновані або спалені, — сказав Тома суворо, мовби вирішив не плекати вже ніяких надій.

Я замовк. Так, він мав рацію. Зруйновані, спалені або пограбовані магазини. Пограбовані ордами тих, що вижили, які воюють між собою. Й раптом цілком виразно уявив собі страшну картину величезних міських руїн. Тонни зваленого на купи бетону. Кілометри зруйнованих будинків. Справжній хаос, в якому нічого не збагнеш, навіть не розшукаєш вулиці. Навкруги цілковита пустеля, тиша, запах згарищ. А під розбитими будинками — мільйони трупів.

Я добре знав автостоянку на Єлісейських Полях. Попереднього літа залишав там своє авто, коли возив на два дні Біргітту до Парижа. Власне, сама обстановка вже страхітлива, Я уявив собі, як люди, що вижили, безнадійно бігають у темряві підземель, щоразу наштотуючись на засипані виходи.

Тепер, сам не знаю як, мабуть, виснажившись до краю, я заснув, і мені приснилися жахливі кошмари: підземна автостоянка на Єлісейських Полях переплуталася з метро, а метро — з мережею каналізації, а гурт людей, що вижили, — з пацюками. Я також був одним із тих пацюків і, водночас ніби роздвоївшись, з жахом дивився збоку на свою метушню.

Наступного ранку нас розбудив Момо, гамселячи кулаками в двері. На сніданок Мену приготувала для нас невеличкий сюрприз. На довгий монастирський стіл у будиночку накинула строкату, трохи вже полатану баскську скатертину (найстарішу з дванадцяти скатертин, що їх тітка тримала складеними в шафі й що їх Мену дуже дбайливо зберігала для мене, начебто я збирався жити два століття), на скатертину поставила пляшку вина, склянки, на кожну тарілку поклала по шматочку сала й шинки — це була ознака того, що Мену трохи розщедрилася відтоді, як дізналася, що Аделаїда житиме й опороситься, — а біля тарілок — по великій намащеній смальцем скибці хліба.

Коли зібралися всі, я сів, давши волю кожному вибирати собі місце. Тома сів праворуч від мене, Пейссу — ліворуч. Навпроти вмовився Мейссоньє. Праворуч від нього — Колен, ліворуч — Момо, а поряд з ним, на самому краєчку стола, — Мену. Не знаю, чи звичка в людей виробляється з першого разу, але цей порядок не змінювався в майбутньому, принаймні доти, доки нас було семеро в Мальві лі.

Я відчував якусь нереальність, коли їв цей сніданок, який мало відрізнявся від того, що його кожного ранку Мену пропонувала листоноші Будно; їв його за допомогою ножа й виделки, сидячи на стільці перед чистенькою скатертиною, й зовсім ніщо не нагадувало в великій залі будиночка про подію, яку недавно ми пережили, хіба що патьоки розтопленого свинцю на каламутних невеличких шибках вікон і сірий прошарок порохи та попелу на сволоках під стелею. Але Мену вже здогадалася підмести й помити кахляну підлогу, дбайливо начистити горіхові меблі, мовби цією

заповзятливістю до життя й відновленням щоденних буднів прагнула зовсім стерти зі своєї пам'яті страшну подію.

Однак вона не змогла стерти той вираз, що був на обличчі в моїх приятелів. Усі вони їли, ні на кого не дивлячись, не розмовляючи й майже не ворущаючись, ніби погляди й рухи могли вивести їх зі стану оціпеніння, яке анестезувало їхнє страждання. Я передбачав, що пробудження буде страшним і викличе в них, особливо в Пейссу, нову хвилю відчаю. Після розмови з Тома й кошмарів, що приснилися мені, цілу ніч я міркував і дійшов висновку, що єдиний спосіб запобігти шоківі, що чекав на них, — це негайно знайти для них роботу й самому працювати разом з ними. Перечекав, доки вони не скінчили їсти, й мовив:

— Послухайте, хлопці, хочу попросити у вас допомоги й поради.

Вони підвели голови. Які в них були насуплені погляди! Однак завважив, що вони зреагували на моє звертання. Я сказав "хлопці" — так я не звертався до них ще з часів "Гуртка". Вимовивши це слово, я почав поводитися так, як поводився тоді, в дитинстві, й сподівався, що вони будуть наслідувати мій приклад. До того ж слово "хлопці" означало також, що нам доведеться разом виконувати складне завдання. Отже, крім прямого, це слово мало ще й переносне значення.

Я провадив далі:

— Завдання номер один. За першою огорожею лежать трупи двадцять одної тварини — одинадцятьох коней, шістьох корів і чотирьох свиней. Не кажу нічого про сморід, бо я не сам дихаю ним, але цілком очевидно, що більше не можна жити в таких умовах. Це може скінчитися тим, що ми також поздыхаємо. Ну ось, — вів далі я, — перше й найневідкладніше завдання: що нам слід зробити, аби позбутися цих трупів? На щастя, мій трактор, якого я поставив у "Материнстві", не пошкоджений. У мене є дизельне пальне, не дуже багато, але є. Маю також вірówki й навіть линви. Ну, то що ми можемо вдіяти з оцим причандаллям?

Вони пожвавішали. Пейссу запропонував вивезти "бідних тварин" на смітник, що біля Мальжака, й залишити їх там. Але Колен зауважив, що в нашій місцевості вітри віють переважно із заходу й вони доноситимуть до нас сморід від цієї могили трупів. Мейссоньє наполягав розвести багаття біля шляху над смітником і спалити їх. Проте я не погодився спалювати двадцять одну тварину, бо треба було б дуже багато дров. Адже нам потрібно буде чимало дров узимку, щоб варити їжу й зігрівати свою оселю. Мабуть, то буде нашим найважчим завданням — рубати й збирати то тут, то там, часто навіть досить далеко, напівобгорілі стовбури й гілляки і тягти їх аж сюди.

Коленові спав на думку піщаний кар'єр у Рюнах. Він містився неподалік. До нього вниз збігав шлях, туди легко можна було дістатися возом. А поскидавши тварин у кар'єр, ми могли б присипати їх піском.

Хтось, не пригадую, хто саме, зауважив, що доведеться довго працювати заступами. Тома обернувся до мене:

— Ти ж казав мені, що разом із Жерменом застосовував вибухівку в скелястих місцях, коли копали каналу для електричного кабеля до Мальвіля?

— Так.

— У тебе залишилося хоч трохи вибухівки?

— Дюжина зарядів.

Більше нам і не треба, — сказав Тома. — Не доведеться працювати заступами. Беруся обвалити на тварин стіну кар'єру.

Ми презирнулися. Теоретично справу було розв'язано, але кожен знав, що виконувати її практично буде не дуже приємно.

Мені не хотілося, щоб вони замислилися над цим.

— Треба також ухвалити ще одне рішення, і то дуже швидко. Маю на оці поля. Ось яка проблема хвилює мене: чи варто знову пересівати їх? У мене досить ячменю й сіна. Одне слово, маю чим прогодувати двадцять тварин аж до нового врожаю. Звісно, як ви самі знаєте, врожаю сімдесят сьомого року! Але з іншого боку, оскільки в мене залишилися тільки три тварини, то мені вистачить сіна й ячменю, щоб прогодувати їх аж до сімдесят восьмого року. Є також чим годувати й льоху. Це скоріше перед нами самими виникає проблема хліба, адже в мене нема зерна, хіба що тільки на насіння.

Раптом у всіх обличчя споважніли. Було страшно залишитися без хліба, якого з давніх-давен вони наїдалися досхочу. Адже вони не знали ніколи, що таке бути без хліба, не знали цього й їхні батьки, навіть під час війни. Мені часто розповідав дядько, що в нашій місцевості в 1940 році, незважаючи на карткову систему, що її запровадив Віші, використовувалися старі пекарні й нишком випікали вдосталь хліба. "Так, — казала Мену, — мій дідусь не раз розповідав про тяжкі часи. Але, Емманюелю, я не чула ніколи від нього, що йому бракувало хліба".

Це було доказом того, що забулися перекази про колишні голодовки, але не зник споконвічний страх у свідомості селянина.

— Я погоджуюся з тобою щодо врожаю нинішнього року, — озвався Пейссу. — Вчора, повертаючись із Мальжака, я копнув патином пшеничну ниву. — Це здалося мені доброю ознакою, що йому спав на думку такий спогад після того, що тільки-но він відчув. — І я на знайшов нічого, — мовив він, одночасно розтуливши долоні над столом, — нічогісінько. Земля неначе спечена. Можна подумати, що вона перетворилася на порох.

— Скільки в тебе насіння пшениці? — спитав мене Колен.

— Вистачить, щоб засіяти два гектари.

— Ох, усе ж таки, — зітхнув Мейссоньє.

Мену стояла трохи осторонь, не хотіла заважати чоловікам розмовляти, але уважно прислухалася до кожного слова. А коли Момо почав бігати навколо столу, вона перегородила йому шлях і дала ляпаса, після чого той забився в куток і там заскільки.

— На мою думку, — мовив Мейссоньє, — ти не ризикуєш нічим, якщо зореш і засієш півгектара.

— Ти не ризикуєш нічим! — роздратовано повторив дебелий Пейссу, з докором глянувши на Мейссоньє. — Ти не ризикуєш нічим, тільки можеш втратити насіння, яким засієш півгектара землі. І ти, столярє, вважаєш, що це тобі ніщо? (Ця іронічна й

водночас добродушна манера називати людей за їх фахом була властива членам "Гуртка"). А я кажу тобі, що на землі тепер за цілісіньке літо не виросте жодна кульбаба. Якщо навіть поливатимеш її.

Він поклав на стіл руку й, посунувши її вперед, схопив склянку й спорожнив одним духом, ніби бажав надати вагомості своїм словам. Я подивився на нього з полегшенням: у суперечці Пейссу був знову самим собою.

— Згоден з Пейссу, — сказав Колен. — Те місце на луках, де на великдень ти спалюєш стару траву, стоїть голе цілісіньке літо. Тільки наступної весни воно починає зеленіти. А що таке купка спаленої трави проти того, що зазнала тепер земля?

— Та все ж, — озвався Мейссоньє, — якщо глибоко зорати, добре перегорнути землю, то не бачу причини, чому б вона не вродила.

Я слухав і дивився на них. Мене переконало зовсім інше міркування, а не аргумент Мейссоньє. Не міг я повернути їм сім'ї, але принаймні міг поставити перед ними мету, спонукати їх до дії. Інакше, закопавши коней, вони зніділи б потім від бездіяльності.

— Вислухайте мене, — сказав я. — В принципі я цілком згоден з тим, що казали Пейссу й Колен. Однак усе ж таки можна спробувати, хоча б задля експерименту. — Я трохи помовчав, щоб це вагоме слово якимось вплинуло на них. — І це забере в нас небагато насіння.

— Я ж те саме казав, — докинув Мейссоньє.

Я провадив далі:

— Справді, в мене є невеличка нива в Рюнах, з півгектара, не більше. Вона одразу ж за рукавом, що тече попід скелею, але дядько добре осушив її, вона чудово збереглася. Минулої осені я добре угноїв цю ниву, і можна спробувати ще раз зорати й пересіяти її. На півгектара небагато піде зерна. Якщо весна видасться сухою, ми зможемо навіть її зрошувати, адже Рюна зовсім поряд... Мене бентежить інше, чи вистачить у нас пального, коли ми закопаємо тварин. Доведеться змайструвати якийсь плуг, — я подивився на Мейссоньє та Колена, — й навчити Бурку тягнути його, — я подивився на Пейссу, бо той мав коня, яким обробляв свій виноградник.

— Я дуже хотів би побачити, — несподівано здався Пейссу, — що ти збереш на своїй ниві, якщо засієш її.

— Не кажи "ти", Пейссу, кажи "ми".

— Все ж таки, — мовив Пейссу, — Мальвіль належить тобі.

— О ні, — сказав я, похитавши головою, — так було досі. Уяви собі, що завтра я помру від якоїсь хвороби або під час якогось нещасливого випадку, що тоді буде? Хіба є десь нотар, який би оберігав права на спадщину? Або якийсь спадкоємець? Мальвіль належить тим, хто в ньому працює.

— Я теж такої думки, — озвався Мейссоньє, задоволений тим, що хоч раз мої слова збіглися з його принципами.

— І все ж таки... — недовіриливо мовив Пейссу.

Колен мовчав, але подивився на мене, й на обличчі в нього з'явилася тінь його давньої усмішки. Здавалося, він погоджувався, але що від цього змінювалося?

— Отже, домовилися? — сказав я. — Коли закопаємо тварин, змайструємо собі цього плуга й сіятимемо в Рюнах.

Хтось пробурмотів на знак згоди, я підвівся, а Мену з осудливим виглядом заходилася прибирати зі столу. Сказавши, що Мальвіль належить тепер усім, я поставив її на один рівень з іншими й відібрав у неї всю її силу й славу єдиної тут після мене господині. Однак пізніше вона дійшла висновку, що колективізація Мальвіля — це, з мого боку, лише ввічлива форма розмови, щоб підбадьорити своїх гостей, і заспокоїлася.

Я не хочу розповідати, як ми закопували тварин, бо то було жахливо. Найважче, мабуть, було витягувати коней зі стаєнь, бо вони набрякли й довелося ламати стіни.

Треба також подумати про одяг, бо Колен, Мейссоньє та Пейссу мали тільки робоче вбрання, в якому прийшли до мене в день події. Завдяки тому, що я зберіг усю дядькову одягу, до послуг Мейссоньє був цілий гардероб. А ось екіпіровка Колена завдала чимало клопоту. Довелося переконувати Мену, щоб вона віддала йому одяг свого чоловіка, який зберігала в нафталіні ось уже два десятки років, навіть не сподіваючись колись вбрати в нього Момо, бо той був набагато вищий на зріст. Та це все-таки не причина, щоб віддавати комусь чоловіків одяг! О ні! Навіть Коленові! Довелося всім нагримати на неї й пригрозити, що заберемо силоміць, аж поки вона нарешті поступилася. Але віддала тільки половину свого скарбу.

Щодо Пейссу, то все було безнадійно. Пейссу на півтори голови вищий за Мейссоньє й за мене, він був дуже широкий у плечах, тому не міг одягти мої піджаки. Сердега відчував страх від самої думки, що колись залишиться зовсім голий. На щастя, він виплутався з цієї біди, а як саме, розповім пізніше.

Мену бурчала від ранку до вечора, шкодуючи за всіма вигодами, яких тепер більше не мала. Двічі на день клацала електровимикачем або за звичкою вмикала в електромережу млинок, на якому молола каву (в запасі в неї залишилося кілька кілограмів немеленої), й щоразу лаялася. Вона надто звикла до своєї пральної машини, електричної праски, дека, радіо, що його слухала (або не слухала), коли поралася на кухні, до телевізора, якого дивилася кожного вечора до кінця програми. Полюбляла авто й за життя дядька вигадувала різні причини, щоб серед тижня її везли до Ла-Рока, не рахуючи суботи, коли їздила туди на ринок. Навіть лікарів, до яких ніколи раніше не ходила, почало бракувати їй відтоді, як їх не стало. Її прагнення побити рекорд рідної матері й "розміняти сотню років" здалося їй нездійсненим, і вона нарікала на це щодня. "Я згадую про всі ті дурниці, — казав мені Мейссоньє, — що їх говорили "ліваки" про суспільство споживання. Послухай трохи Мену: що для неї гірше від суспільства, в якому нема більше чого споживати?"

Або від суспільства, в якому не можна більше почитати пресу своєї партії. Бо Мейссоньє дуже бракує його преси.

Нарешті Мейссоньє розшукав у кочегарці стару підшивку газети "Монд" (за 1956 рік — рік республіканського фронту!). Він схопив її і сказав мені з презирством:

— "Монд"! Але ж ти знаєш, що я думаю про об'єктивність цієї газети!

Однак він з цікавістю прочитав усі номери, один за одним, від першої до останньої сторінки. Навіть хотів нам прочитати окремі уривки. Та Колен, забувши про будь-яку поштивість, закричав:

— Наплювати нам на твого Гі Молле і його війну в Алжирі! Двадцять років сплило відтоді, коли усе це відбувалося!

— "Мій" Гі Молле! — обурено вимовив Мейссоньє, обернувшись до мене.

Від Мену я довідався, що Колен і Пейссу не зовсім мирилися в своїй кімнаті, потім час од часу кожен з них скаржився мені на свого товариша.

Я спитав Мейссоньє, чи не погодився б він оселитися в кімнаті Пейссу замість Колена. Бо твердо вирішив: Пейссу не повинен лишатися сам.

— Взагалі, — сказав Мейссоньє, — я завжди належав до тих, кого приносили в жертву. Ще за часів "Гуртка" мені набридли ці коники. Пейссу — не дуже розумний, а Колен не відповідає за свої вчинки. Ти ж надто любиш командувати. Не кажу вже про інших.

— Ну, ну, — мовив я, всміхнувшись, — ти, як секретар первинного осередку, все ж таки звик до отих коників.

Мейссоньє не підвів голови.

— Запам'ятай, — провадив він далі, — я ставлю Пейссу на двадцять голів вище від Колена, навіть якщо Колен завжди був твоїм улюбленцем. Колен може бути люб'язним, однак він буває й дуже уїдливым. Пейссу — золотий хлопець. Та все ж, якщо я оселюся в кімнаті Пейссу, треба попросити його, щоб він менше вдавався до спогадів, бо від них у мене вже розколюється голова.

Він мовби заціпенів і поринув раптом у задуму, кутики його вуст опустилися, і він навіть похилив голову.

— Ну ось, щодо спогадів, то один з них мені допікає особливо, і я хочу поділитися ним з тобою, щоб більше не згадувати про нього. Я не хотів би пережовувати одне й те саме багато разів. Уранці дня "Д" мій маленький Франсіс хотів піти зі мною до Мальвіля, щоб подивитися на замок, і я вже був дозволив йому, але Матільда затялася, мовляв, не вплутуй дитину з самого малку у свою брудну політику. Я завагався. І мій хлопчик дуже засмутився. Але напередодні ввечері я посварився з Матільдою "через свою політику" — ти ж бо знаєш жінок. Спершу я вмовляв, вмовляв її, а потім буркнув: "Та невже ти ніколи не вгамуєшся". Однак раптом відчув, що мені набридли ці сварки, й сказав: "Гаразд, я піду сам". Одне слово, не хотілося мені ще однієї сварки. Я виявив легкодухість. І Франсіс залишився вдома. Дивився па мене, і з очей його котилися сльози. А якби я не був таким боягузом, Еммаюелю, мій Франсіс був би живий.

Він замовк. Я також мовчав. Сподіваюся, йому полегшало на душі, коли він поділився зі мною своїм лихом. Не знаю, про що ми ще з ним розмовляли, але розмовляли. Й увесь цей час я запитую себе, як мені тактовно сказати Пейссу, щоб він менше згадував про своє горе.

Аделаїда зачекала, поки ми закопаємо тварин, а тоді народила з дюжину поросят. Та ми змогли порухувати їх лише тоді, коли вона підвелася, — їх було аж

п'ятнадцятеро. І ми, зіпершися підборіддям на дерев'яний брус перегородки, одразу ж почали дискутувати про те, що в нас з'явився надлишок нових харчів, і міркували, як найрозумніше використати їх. Бо, на жаль, ми не мали чим вигодувати п'ятнадцятеро свиней. Доведеться одразу ж, як тільки вони перестануть ссати, пожертвувати деякими з них. Ми вдавали, що глибоко цим засмучені, хоч у самих уже котилася слина в роті від думки про молоде поросля, підсмажене на вогні каміна. Я помітив тоді, що ця пожадливість викликала в нас якусь гарячковість. Вона не мала ніякого зв'язку, як бувало раніше, з життєрадісністю, а скоріше виникла зі страху перед майбутнім. Спогади про колишні бенкети відігравали тепер у нашій розмові якусь незвичну роль — це доказ того, що страх зостатися без нічого й далі потай нас катував.

За два дні Принцеса народила бичка, який зможе в майбутньому ціною змішання родинної крові забезпечити можливість своєму поріддю вижити. Все це відбувалося не так просто, тому мусила втрутитися Мену, яка покликала на допомогу Пейссу. Але той відмовився. Справді, й у своєму домі він не любив цього, боявся, що зробить щось не так; то завжди його Іветта допомагала корові отелитися, а коли були якісь ускладнення, він біг по Колена. "Ну що ж, хай тоді буде Колен", — коротко сказала Мену. Цієї ночі ми зібралися всі тут, щоб допомогти Мену, я присів навпочіпки й тримав велику свічку, взятую з льоху. Я весь спитнів од збудження, а також від різкого запаху. Отелення тривало чотири години, й ми, хвилюючись, мовчали. За якусь мить мені набридли й свічка, й тварина, тому я передав свічку Мейссоньє; через кожні чверть години вона переходила з рук у руки, аж доки знову не опинилася в мене. З Момо не було ніякої користі, він плакав у стійлі Любоньки від самої думки, що ми можемо втратити єдину нашу корову і, хто знає, може, й Любоньку також, яка не забариться ожеребитися. Він висловлював свої побоювання вголос, монотонно бурчав і скиглив, раз чи двічі Мену підводила голову й картала його, однак без звичних різких слів, бо сама була надто стривожена. Момо відчув, а не осягнув розумом материнську пересторогу, й перестав скиглити.

Коли нарешті бичок з'явився на світ, у якому тепер не було більше випасів, Мену, не довго думаючи, назвала його Принцом.

Швидке одужання матері й поява її нащадка трохи нас заспокоїли, й знову до нас повернувся оптимізм, який, на жаль, розвіявся за кілька днів, коли Любонька народила лошичку.

Любоньці було чотирнадцять років, Бурці — три. А Насмішці (саме так назвав лошичку Момо, мабуть, тому, що вона нас розчарувала) — один день. Три кобилиці різного віку й різної породи, але всі три приречені померти, не залишивши по собі нащадків.

Цього вечора ми довго сиділи сумні в будиночку.

Коли ми закопали тварин, витративши решту дизельного пального, я вирішив використати свій запас бензину за винятком п'ятилітрового бідона, що його залишив про всяк випадок, — для роботи бензопилки. Й поки Мейссоньє та Колен переробляли плуг, що його колись тягав мій трактор, на кінний, я з Пейссу й Тома почав запасатися

дровами на зиму, намагаючись не чіпати навіть покалічені стовбури, під корою в яких ще був сік.

Бурка стояла покійно, коли на неї надів посторонки, адже вона вже звикла до сидла й тепер дозволила впрягти себе в голоблі, що їх Мейссонье припасував до мого причепа. Почорнілі дерева, що їх ми поскидали на купи то тут, то там, інколи навіть далеченько від Мальвіля, ми везли до замку й складали в одному із стійл за першою огорожею.

Від дня події над нашими головами висіло темно-сіре небо. Було холодно. Сонце не з'являлося. Й ні разу не випадав дощ. Від посухи земля, вкрита попелом, перетворилася на порошок, і за найменшого подиху вітру здіймалися чорні хмари, ще більше затягуючи обрій. Притиснувшись один до одного за столом у Мальвілі, який захищали вікові мури, ми ще трохи відчували життя. Але тільки-но ступали за фортечну стіну, нас огортав смуток. Нас гнітило все: обгорілий краєвид, скелети почорнілих дерев, свинцевий ковпак над нами, тиша спустошених рівнин. Я завважив, що ми розмовляли мало й тихенько, наче на цвинтарі. Коли сірість трохи розсілася, ми сподівалися, що з'явиться сонце, однак вона знову згущалася, з ранку до вечора огортаючи нас тьманими сутінками.

Тома казав, що це після атомних вибухів надто багато пилу здійнялося в стратосферу, який тепер і перепиняв шлях сонячному промінню. Однак він вважав, що було б добре, якби дощ якомога довше не випадав. Бо якщо це вибухнули "брудні бомби" навіть на великій відстані від Франції, дощ міг принести на землю радіоактивні опади. Щоразу, коли ми виїздили возом з Мальвіля, він наполягав, щоб брали з собою дощовики, рукавиці, чоботи й головні убори, наголошуючи, що й цього для захисту замало.

Вечорами в будиночку епохи Відродження, незважаючи на весняну пору, було надто холодно, й ми, повсідавшись у залі навколо одного з двох камінів і підтримуючи в ньому невеличкий вогонь, якийсь час розмовляли, щоб, як казала Мену, "не йти лягати спати, мов тварини".

Я брав участь у розмові, але іноді, сидячи на низенькому табуреті, зіпершись плечима на камін, читав біблію. Мену, вмостившись біля каміна, поправляла полінця, коли полум'я опускалося надто низько, або підкладала під них гілочки, які тримала під лавою.

У своєму посмертному листі, який я знав напам'ять, дядько радив мені читати біблію: "В цій книзі важливі не звичаї, важлива мудрість". Проте я настільки був зайнятий Мальвілем і турботами про худобу після його смерті, що "не встигав" цього робити. А тепер, хоч я ще більше втомлювався, ніж раніше, час, дивна річ, змінився, він став сприятливіший, і я помітив, що можу "встигнути", коли цього захочу.

Того вечора, коли Любонька народила Насмішку, — не наважуся думати, що на нас вплинуло її ім'я, скоріше її лагідна мати, яка ніколи раніше не була такою примхливою, — розмова, як я уже зазначав, була в нас дуже сумна. Спершу під час вечері нас гнітила нестерпна тиша. Потім, коли Мену й Момо розставили стільці й посідали біля

вогню одне навпроти одного, а я читав, зіпершись спиною на камін, мовчання тривало так довго, що ми майже прочитали в Коленових очах його думки: через двадцять п'ять років не залишиться більше людного коня.

— Двадцять п'ять років, — озвався Пейссу, — це надто мало! А я, скажу тобі, бачив у Жіро — не в того з "Вольпін'єра", а з "Кюссака" — одного мерина, якому йшов двадцять восьмий рік. Правда, він був трохи підсліпуватий і аж скрипів од ревматизму, але ще добре виорював виноградник Жіро.

— Ну, скажімо, тридцять років, — мовив Колен, — додамо, ще п'ять років. Більш як тридцять років Насмішка не протягне. Й Бурка теж. А Любоньчині й кості давно згниють.

— Замовкни, — гримнула Мену на Момо, який сидів, точніше майже лежав біля каміна навпроти неї й залився слізьми, коли почув про майбутню смерть Любоньки. — Це буде не завтра, а через тридцять років. А що з тобою, дурнем, буде через тридцять років? Ти хіба знаєш?

— Усе ж таки, — озвався Мейссон'є, — Момо зараз сорок дев'ять років. За тридцять років він матиме сімдесят дев'ять і буде ще не дуже старий.

— А я скажу тобі, — мовила Мену, — моя мати вмерла в дев'яносто сім років, але я не сподіваюся прожити стільки, особливо тепер, коли немає медицини, бо навіть звичайнісінький грип може загнати в могилу.

— Це ще не доказ, — сказав Пейссу. — Навіть у ті часи, коли в селі була медицина, ти не так уже й часто зверталася по допомогу до неї. А були ж люди, що дожили до глибокої старості. Наприклад, мій дід.

— Ну, скажімо, п'ятдесят років, — мовив Колен, і в його голосі забринів гнів. — За п'ятдесят років усі ми повмираємо, геть усі, за винятком хіба Тома, який матиме тоді сімдесят п'ять. Ну, хлопче, — докинув він, обернувшись до Тома, — тобі буде весело, коли зостанешся сам у Мальвілі.

Запало гнітюче мовчання. Я не міг бачити Мену, бо вона сиділа позаду, невиразно бачив і Момо, який розлігся навпроти мене, бо його прикривало полум'я й дим. Однак мені зручно було дивитися на чотирьох чоловіків, які сиділи обличчям до мене, оскільки я сидів спиною до вогню, який зігрівав мені тільки правий бік а лівий так змерз, що невдовзі я перебрався з табуретом і книжкою на другий бік каміна.

Тома, як і завжди, був байдужий. На доброму круглому обличчі Пейссу з широким ротом, довгим носом, великими, трохи вибалушеними очима й таким вузьким чолом, що здавалося — чуб починався майже біля брів, залягла тінь смутку. Та горе малюка Колена було найболючішим. Бо воно, хоч і не стерло з його обличчя усмішки, вбило в нього всю радість. Мейссон'є виглядав знебарвленим, наче давня фотографія. Обличчя в нього було худе, очі сірі, надто близько посаджені, лоб вузький і високий, чуб підстрижений коротко, під щіточку.

— О ні, — сказав Пейссу, повернувши голову до Колена. — Ніхто не може запевнити, що Тома, хоч він і наймолодший, залишиться тут останнім. У такому разі на мальжакському цвинтарі лежали б тільки літні люди, але ти знаєш, що де не так.

Кажучи це, я не хотів образити Тома, — додав вія ввічливо, трохи нахилившись до Тома.

— В усякому разі, — озвався байдужим голосом Тома, — якщо я залишуся сам, то проблеми не виникне. Вилізу на головну башту й стрибну звідти.

Мені не сподобалися його слова, надто тепер, коли всі перебували в пригніченому стані.

— Бачиш, синку, — мовила Мену, — а я іншої думки. Якщо б я залишилася сама в Мальвілі, то не наклала б на себе рук, бо залишаться ще тварини, яких треба доглядати.

— Справді ж бо, тварини, — озвався Пейссу.

Я був вдячний йому, що він одразу ж підхопив тон Мену.

— Тварини, — сказав малюк Колен з прикрістю, яка була цілковитим контрастом до його грайливої й пустотливої веселості, що її колись він вкладав у свої слова, — зуміють прожити й без тебе. О, звісно, не тепер, коли все згоріло. Але тоді, коли трава виросте знову, варто тільки тобі відчинити ворота, й Аделаїда та Принцеса щось собі знайдуть.

— Тварини, — мовила Мену, — це також товариство. Ось пригадую, як Поліна залишилася сама на фермі, коли її чоловік помер від апоплексичного удару, а сина вбили на алжирській війні. Вона казала мені: "Мену, не повіриш, але я розмовляю зі своїми тваринами цілісінький день".

— Поліна була стара, — сказав Пейссу, — а чим люди старіші, тим більше хочуть жити. Сам не розумію чому.

— Зрозумієш, коли постарієш, — відповіла Мену.

— Я сказав це не про тебе, — мовив дебелий Пейссу, намагаючись нікого не образити, — до того ж тебе не порівняєш з Поліною. Вона вже майже не ворушилася. А ти ще, нівроку, бігаєш.

— О так! — вигукнула Мену. — Я бігаю! І бігаю так добре, що колись забіжу аж на цвинтар. Та замовкни ж, дурню, — звернулася вона до Момо, — ми ж говоримо не про завтрашній день.

— А мене лякає інше, — озвався Мейссоньє. — Думаю про це відтоді, як Аделаїда та Принцеса привели на світ своє потомство. За п'ятдесят років на землі не залишиться жодної людини, а худоба й свині аж кишітимуть.

— Справді, — сказав Пейссу, спершись ліктями на коліна й схилившись уперед. — Я також думаю про це. Й скажу тобі, Мейссоньє, одна й та ж думка не дає мені спокою: Мальжак з лісами, луками, худобою — й без жодної людини.

Запала тиша, й усі, насупившись, обернулися обличчям до полум'я, немовби могли розгледіти в ньому те майбутнє, що його описував Пейссу: Мальжак з лісами, луками, худобою — й без жодної людини. Я дивився на приятелів і пізнавав себе в них. Людина — єдина жива істота, яка може подумати про власну смерть, тільки її єдину ця думка доводить до розпачу. Яке дивне створіння: воно так прагне водночас самознищення й самозбереження.

— Авжеж, — провадив далі Пейссу, мовби підсумовуючи тривалі роздуми, — замало вижити самому. Треба подбати, щоб життя тривало й після тебе.

Мовивши ці слова, він, мабуть, згадав Іветту й своїх двох дітей, бо раптом обличчя в нього закам'яніло.

— Міг не знаємо, чи то тільки нам пощастило вижити, — сказав я перегодя. — Мальвіль захистила скеля. Цілком вірогідно, що є інші куточки й, можливо, зовсім недалеко від нас, де теж врятувалися люди.

Однак я не хотів вести мову про Ла-Рок, не бажаючи викликати в них марних сподівань.

— Та все ж, — мовив Мейссоньє, — такий льох, як у Мальвілі, рідко де знайдеш.

Я похитав головою.

— Не так льох, як скелю. Візьмімо хоча б тварин з "Материнства", вони ж витримали.

— "Материнство", — сказав Колен, — це печера, причому дуже глибока. До того ж невідомо, може, тварини витриваліші від нас.

— Гадаю, — сказав я, — що ми духовно набагато стійкіші.

— Як па мене, — озвався Тома, — то тварини постраждали менше. Спекота в "Материнстві" була більша, але, мабуть, не така тривала. Повітря охолодилося набагато швидше. Там не було того пекла, що його ми звідали в льоху. — Подивившись на мене, він додав: — Але я такої думки, як і ти. Всюди мали б якісь люди вціліти. Навіть у містах.

Він раптом замовк і міцно стис губи, ніби боявся сказати ще щось.

— Розумієш, я щось не вірю в це, — сказав Мейссоньє, похитавши головою.

Колен знову звів брови, а Пейссу знизав плечима.

Вони дуже довго мовчали. Я подивився на годинник: не було ще й дев'яти. Не всі виділені на сьогодні дрова згоріли в каміні. Шкода було розлучатися з теплом і йти так рано лягати спати в холодних кімнатах. Я почав знову читати, але недовго.

— Що ти читаєш, бідолашний Емманюелю? — спитала Мену.

Слово "бідолашний" було виявом прихильності, але воно не означало, що Мену жаліє мене.

— "Старий завіт". — І додав: — Святе письмо, якщо хочеш знати,

Я був переконаний, що Мену знала з біблії тільки стисло викладені й підсолоджені версії, що їх читали їй з катехізису.

— Еге ж, — сказала вона, — тепер я впізнаю що книжку, твій дядько її часто тримав у руках.

— Як, — спитав Мейссоньє, — ти читаєш оце?

— Я пообіцяв дядькові, — відповів я коротко, відтак додав: — До того ж мені здається, що це цікаво.

— Та ну ж бо, Мейссоньє, — сказав Колен і, здалося, усміхнувся, як колись. — Ти забуваєш, що був найкращим учнем на уроках із закону божого.

— Мейссоньє вислуговувався, — сказав Пейссу з ледь помітним спалахом веселості, — Він тобі читав усе це напам'ять, наче по писаному. А мені особливо запам'яталося хлоп'я та його брати, які продали це хлоп'я, наче раба. Авжеж, — мовив він, хвилину

подумавши, — в сім'ї теж вдаються іноді до підлості.

Запала тиша.

— Може, прочитаєш нам уголос? — сказала Мену,

— Вголос? — спитав я.

— Щодо мене, — сказав Пейссу, — то я із задоволенням послухаю всі ті історії, яких не знаю.

— Емманюелів дядько, — мовила Мену, — вечорами читав мені окремі місця зі своєї книжки.

— Емманюелю, ти примушуєш себе просити, — сказав Колен.

— Та ну ж бо, — наполягав Пейссу.

— Боюся, що це нажене на вас нудьгу, — сказав я, намагаючись не дивитися на Тома.

— Ні, ні, — відказала Мену, — так набагато краще, ніж гомоніти або думати хтозна-що. — Й вона додала: — Особливо тепер, коли немає телебачення.

— Згоден з тобою, — сказав Пейссу.

Я подивився на Мейссоньє, потім на Тома, однак ні один, ні другий і не глянули на мене.

— Я хотів би, щоб усі були згодні, — сказав я перегодя, а оскільки вони й далі мовчки дивилися на вогонь, я звернувся до Мейссоньє: — Ну, а ти що скажеш, Мейссоньє?

Він не сподівався такого відвертого наступу, випростався й зіперся плечима на спинку стільця.

— Я — матеріаліст, — мовив з гідністю. — Але тепер, коли мене не примушують вірити в бога, охоче послухаю історію іудейського народу.

— А ти, Тома?

Розслабившись, тримаючи руки в кишенях, Тома прикипів очима до носків своїх черевиків.

— Якщо ти читаєш біблію собі, — сказав він безбарвним тоном, — то чому б тобі не читати її вголос?

То була двозначна відповідь, але я вдовольнився й нею. Я подумав також, що читання принесе розраду моїм приятелям. Удень вони працювали, а ввечері наставляли для них тяжкі хвилини, їм бракувало родинного затишку. До того ж життя первісних племен, описане в біблії, мало відрізнялося тепер від нашого життя.

Я перейшов із згорненою книжкою й табуретом на другий бік каміна. Мену підкинула у вогонь гілок, щоб присвітити мені; я розгорнув біблію на першій сторінці й почав читати "Буття".

Мене пройняло почуття іронії. То була, безперечно, чудова поема. Вона оспівувала створення світу, а я читав її в зруйнованому світі людям, які все втратили.

Примітка Тома

Оскільки окремі деталі ще свіжі в пам'яті читача, я хотів би вказати на дві помилки в Емманюелевій розповіді.

Гадаю, що Емманюель багато разів непритомнів у льоху, бо я ні на хвилину не відходив од нього, проте він не бачив мене й не відповідав мені, коли я звертався до нього. В усякому разі, запевняю: я не бачив, щоб він пірнав у цебер від машинки для миття пляшок. І ніхто інший не бачив цього. Мабуть, Емманюелеві все це примарилося, так само, як і докори сумління за свій "егоїзм".

То не Емманюель причинив двері льоху після "жахливої" появи Жермена. Їх зачинив Мейссоньє. Перебуваючи в напівпритомному стані, Емманюель, очевидно, уявив себе на місці Мейссоньє, рухи якого, дивна річ, описує достеменно так, ніби то були його рухи, зокрема те, як Мейссоньє порачкував аж до дверей, але не наближався до Жерменового тіла.

Я хотів би додати ще одне зауваження.

Хоч я й атеїст, однак нічого не маю проти церкви, і якщо повадився трохи стримано, коли Емманюель почав читати біблію, то тому, що ця церемонія, — можливо, слово це не точне, але іншого не знаходжу, — здавалося мені, ще дужче підсилить те, що вже було: майже релігійний характер впливу, який Емманюель справляв на друзів. Тим більше, що Емманюель читає текст гарним, поважним, сповненим почуття голосом. Я не маю нічого проти: Емманюель — людина з блискучою уявою й з хистом літератора. Однак мені здається небезпечним зовсім інше: сказати, що "Буття" — "чудова поема", — означає забути про безліч наукових помилок, якими воно рясніє.

VI.

У перші тижні після події я був під враженням сірості — не тільки в навколишньому середовищі, а й у нашому житті, — глухого болю, тупцювання на місці, похмурого обр'ю, марних зусиль. Бо ми працюємо багато, часто керуючись тільки мотивами дисципліни, а також тому, що прагнемо, хоч і не горимо великою любов'ю до життя, організуватися, щоб вижити.

Поки Мейссоньє й Колен домайструють плуга, в який можна буде запрягти Бурку, ми, Тома, Пейссу й я, запрягаємося в працю менш нагальну, однак вона принесе користь у майбутньому: збираємо, лічимо й сортуємо в коморі всі металеві предмети, навіть ті, які, на перший погляд, можуть видатися малозначними, але, оскільки їх більше неможливо виготовити, віднині вони стають неоціненними.

Звісно, ми почали з сільськогосподарського реманенту та всілякого дріб'язку. З усім цим раніше я повадився не дуже дбайливо, бо якийсь лом, що його залишають іржавіти в траві або просто гублять, досі легко було замінити іншим. Відтепер слід переконувати себе, що таке недбальство — майже злочин.

Комору я розмістив на першому поверсі головної башти, де стояли шафи для яблук з мого саду, якого нині вже не було. Знаряддя поскладав у скриньки, що замикалися, й зі згоди Тома ми призначили його комірником. Це означало, що відтепер жодне знаряддя не видаватиметься нікому й не зберігатиметься ні в кого без його запису й зазначення часу видачі.

Скінчивши цю справу, я згадав, що під час відбудови Мальвіля поскладав у вільне стійло за першою огорожею старі дошки, в яких було повно цвяхів; раніше збирався їх

використати для розпалювання взимку камінів. Які то були колись забаганки! А тепер треба кінчати з цим марнотратством. Нічогосінько більше не можна викинути: жодного клаптя паперу, жодної обгортки, жодної порожньої консервної бляшанки, жодної пластикової пляшки, жодного шматка мотузки, жодного зігнутого або поіржавілого цвяха.

Ми винесли зі стійла старі каштанові дошки. За допомогою молотка й кліщів, намагаючись не зруйнувати шапочки, повисмикували з них цвяхи. А вирівнявши їх на плескатому камені, поскладали відповідно до величини кожного з них у скриньку в коморі. Щоб зекономити бензин на бензопилці, ми відпилювали звичайною пилкою зогнілі й зіпсовані частини дерева (тільки вони призначалися тепер на дрова), очищали дошки від штукатурки й цементу, що прилип до них, сортували їх за величиною й акуратно складали на купу в стійлі, підкладаючи під них клинці, щоб взимку вони не покривилися.

Сподіваючись відвідин туристів, я запасся велетенськими свічками. У мене їх залишилося дві дюжини в пачці, чотири майже цілісінькі на бра в льоху і дві спалені до половини.

Ми вирішили світити ними дуже ощадливо. В мене лишилося ще дві бочки олії, і Колен поробив каганці з циліндричних консервних бляшанок. Він пробив з одного боку стінку бляшанки в такий спосіб, щоб на ній утворився своєрідний дзьобик, в який просувався гнотик — звичайнісінький пучечок конопляного повісемця, а з протилежного від дзьобика боку припаяв до бляшанки металеве вушко, вирізане з кришки. Колен зробив стільки каганців, скільки було кімнат у Мальвілі, цебто чотири. Після закінчення посиденьок кожен засвічував каганця і йшов з ним до своєї кімнати. Розподіляти олію доручили Мену, вона також розпоряджалася й другою бочкою олії, виділеною для споживання, проте поки що її не починали.

Помивши й обстругавши планку, Мейссоньє наніс на неї позначки, зробивши в такий спосіб своєрідну мірку, яка допомогла нам визначити, що за два тижні ми дуже мало взяли олії з першої бочки. За підрахунками Тома, якщо дотримуватися такої ж дози, ми випорожнимо її аж через шість років. Потім доведеться шукати іншого джерела освітлення, бо малоймовірно, що хоч один горіх виживе після того, що сталося.

У мене були ще два електричні ліхтарики з двома майже новісінькими батарейками. Один я віддав Мену до надбрамної башти, а другий залишив у головній, домовившись, що ними будемо користуватися тільки у крайньому випадку.

Тома подав думку, що, коли складати гній від трьох кобил на плити майданчика біля водонапірної башти, можна буде поліпшити комфорт ванної кімнати. Під цими плитами було прокладено водогінну трубу з холодною водою. І Тома вважав, що гній виділятиме достатньо тепла й підігріватиме воду. Спершу ми поставилися до цього надто скептично, але експеримент удався. Й не кажучи вже про ті зручності, що він нам дав, цей експеримент за первісного стану, в якому ми опинилися, був першим поступом, першою перемогою. Малюк Колен розмірковував, що, якби він міг

скористатися своєю ла-рокською майстернею, за таким же принципом примусив би працювати центральне опалення.

Пейссу був вельми радий жити в одній кімнаті з Мейссоньє, однак довелося вдатися до дипломатичної хитрості й переконати Колена, щоб він поселився в Біргіттиній кімнаті сам. Гадаю, йому хотілося поселитися в моїй кімнаті замість Тома. Я не надав цьому значення. Друзі звинувачували мене в тому, що я надто люблю Колена й "усе йому прощаю". Але я вже був не настільки сліпий, щоб не помітити його вад. Певен, що зробив би собі надто погану послугу, коли б поміняв на Колена такого спокійного, скромного й стриманого співмешканця, як Тома.

До того ж Тома почував себе тут дуже самотньо, бо був наймолодший, а також через своє міське походження, свої переконання, вдачу і незнання місцевої говірки. Довелося сказати Мену й Пейссу, щоб вони не зловживали своєю рідною мовою — літературна мова в них була на другому плані, — бо коли за столом вони починали розмовляти діалектом, поволі всі наслідували їхній приклад, і тоді Тома почував себе чужинцем у нашому колі.

Треба зазначити також, що Тома ставив друзів у незручне становище. На перший погляд він дуже черствий. Розмовляв лаконічно й педантично точно. Йому бракувало гнучкості. А оскільки в нього було відсутнє почуття гумору, він ніколи не сміявся. Його незворушна серйозність здавалася нам пихою.

Взагалі Тома важко дати вичерпну характеристику. Він зовсім не подобався Мену, яка, однак, відчувала симпатію до вродливих чоловіків, наприклад, до листоноші Будно. Але якщо Тома й був вродливий, то не такий, які подобаються нашим жінкам. Грецька статура й чудовий профіль — це не їхній смак. Для них нічого не варті отой товстий м'ясистий ніс і важке підборіддя, якщо в душі небагато пристрасті. Їм подобаються дебели широкоплечі молодики, що люблять сміятися, кепкувати й навіть трохи хизуватися.

До того ж Тома — "новачок". Він не належав до "Гуртка". Його не було в наших спогадах. А що я, намагаючись розвіяти його самотність у Мальвілі, багато піклувався про Тома, мене ревнували, особливо Колен, який дивився на нього басом. А Тома не вмів відповісти гострим слівцем. Він був важкодум. Не давав відсічі. Його мовчанка здавалася зневагою, й Колен, поглузувавши з нього, почав виявляти до Тома неприязнь. Знову довелося втрутитися мені — вплинути на Колена й спробувати все владнати.

Читання біблії проводилося щовечора, причому не так уже й дуже монотонно, чого я побоювався, бо його перебивали жвавими зауваженнями. Наприклад, Пейссу дуже вразила дискримінація, якої зазнав Каїн від господа.

— І ти вважаєш, що це справедливо? — запитав він мене. — Цей чолов'яга так тяжко працював, вирощуючи овочі. Він копав землю, поливав її, полов. Ця робота набагато важча, ніж прогулюватися з баранами, а господь і не глянув на його дари. А той жевжик тільки те й робив, що доглядав своїх овець, і йому така милість?

— Мабуть, господь, — озвалася Мену, — вже підозрював, що Каїн збирався вбити

Авеля.

— Тим більше не було підстав несправедливістю сіяти чвари серед братів, — мовив Колен.

Мейссоньє схилився до вогню, поклав лікті на коліна й мовив з прихованим задоволенням:

— Оскільки він був всевідаючий, то мав би передбачити вбивство. А якщо він передбачив убивство, то чому не став йому на заваді?

Однак це міркування не вплинуло на його товаришів: надто воно було абстрактне.

Що більше Пейссу розмірковував, то більше вподібнювався до Каїна.

— Та що там казати, — мовив він, — хоч куди б ти ступив, усюди є свій любчик. Візьмімо хоча б пана Кутельє, шкільного вчителя: Колен сидів у нього за першою партою, біля пічки. А я тулився в куточку в глибині класу, тримаючи руки за спиною. А що я поганого вчинив? Нічогісінько!

— Стривай, ти перебільшуєш, — сказав Колен, підбадьорливо посміхаючись. — Кутельє садовив тебе в куток, бо ти щось собі мацав у кишені.

Всі засміялися з цього приємного спогаду.

— Саме через це, — додав Колен, — він примушував тебе тримати руки за спиною!

— Та все ж, — мовив Пейссу, — як тут не розгніватися, коли з тебе завжди кепкують. Ось хоча б оцей славний Каїн, який виростив моркву й приніс її господові. Куди там! Той і не поглянув на неї. Це тобі доказ, — додав з прикрістю Пейссу, — що вже тоді влада не цікавилася сільським господарством.

Хоч влади тепер не було, це зауваження зустріло загальне схвалення. Тоді настала тиша, і я міг читати далі. Однак, тільки-но я наблизився до того моменту, коли Каїн познайомився зі своєю дружиною й мав від неї сина на ймення Енох, Мену перебила мене.

— А звідкіль узялася вона? — жваво запитала Мену.

Вона сиділа біля каміна позаду мене, а навпроти неї дрімав Момо.

Я обернувся до неї.

— Хто, вона?

— Каїнова дружина.

Ми розгублено презирнулися між собою.

— Мабуть, господь, — сказав Колен, — створив ще одних Адама й Єву.

— Ні, ні! — як завжди, розсудливо заперечив Мейссоньє, — Якби він створив ще одну подружню пару, то про це було б написано в книзі.

— А може, це була сестра? — доскіпувався Колен.

— Чия сестра? — перепитав Пейссу, схилившись, щоб роздивитися Колена.

— Каїнова сестра.

Пейссу мовчки подивився на Колена.

— Нічого не вдієш, — озвалася Мену.

— Та все ж, — докинув Пейссу.

Запала коротка мовчанка. І дивно, що вони, такі охочі до дотепів, zostалися

байдужими до родинного кровозмішання. Можливо, тому, що в селах справді всіляке траплялося.

Я знову почав читати.

Судячи з того, як Тома зціпив зуби, схрестив руки й опустив підборіддя на груди, випростав ноги поперед себе, його мало цікавила розмова, а ще менше — читання, яке викликало таке пожвавлення в товаришів. Гадаю, він пішов би спати одразу ж після вечері, якби йому, як і всім нам, не треба було хоч трошки людського тепла після трудового дня.

Спершу мені здалося дивним, що ми навіть сміялися на цих посиденьках. Але я згадав, що розповідав мені дядько про свої вечори в таборі військовополонених у Німеччині. "Не повіриш, Емманюелю, що ми в Східній Пруссії сиділи навколо пічки й не пхикали. Навпаки. Ми дивували наглядців своєю веселістю. Ми розповідали смішні історії, співали, сміялися. Але, по суті, сам розумієш, Емманюелю, це нічого не означало, то була монастирська веселість. За нею стояла порожнеча. Вона не дуже втішала друзів".

Авжеж, монастирська веселість, точно сказано, і я усвідомлюю це саме тоді, коли слухаю, тримаючи на колінах перший том біблії, як приятелі сперечаються. В мене дуже змерз лівий бік (яка низька температура в травні!), я підводжуся й перебираюся з табуретом та книгою на другий бік каміна.

Я бачу, як за спинами друзів (і мені не потрібно багато зусиль, щоб визначити серед них Тома, настільки він відрізняється від них) витяглися довгі тіні аж до грубих сволоків стелі. Не бачу краю зали, бо зона надто простора, однак, коли в каміні спалахує полум'я, помічаю ліворуч від себе, на простінку між двома вікнами, холодну зброю. Позаду Пейссу вилискує довгий монастирський стіл, якого ганчіркою витерла Мену, а праворуч — два пузатих комоди з ферми "Велика стодола". Під ногами в мене широкі кам'яні плити, якими вкриті також склепіння льоху.

Це дуже сувора обстановка: кам'яна підлога, кам'яні стіни, ні килимів, ні занавісок, ніщо не говорить про присутність тут жінки. Світ самотніх чоловіків, у яких нема нащадків і які чекають смерті. Справжнісінький монастир. Усе тут є — праця, "веселощі", благочестиві читання.

Сам не відаю, як ми в розмові перейшли до проблеми, чи вцілів хто в Ла-Році. Про це ми тепер гомонимо щовечора. Обмірковуємо плани, як дістатися туди, однак це буде нелегко. Ми з великими труднощами розчистили дорогу від Мальвіля до Мальжака від обгорілих дерев, а п'ятнадцятикілометровий шлях Мальжак — Ла-Рок поміж каштанових лісів був ще небезпечніший. Судячи навіть із того, що ми вже бачили, він також був дуже захаращений недогарками, й у нас немає більше пального, щоб очистити його. Колись треба було три години, щоб дістатися до Ла-Рока. А якщо ми станемо пробиратися через оці недогарки, то доведеться витратити цілий день, а також день, щоб повернутися до Мальвіля: сорок вісім годин, які, поки не посіємо хліб, не можемо собі дозволити так бездумно змарнувати.

Принаймні такої думки додержуюся я. Тримаючи свою велику книгу на колінах,

мовчки слухаю приятелів. Саме я, оскільки мені першому спало це на думку, вселив у них надію, що хтось, може, вижив у Ла-Році. Й у міру того, як ми розмовляли про це щовечора, наше припущення здавалося цілком реальним. Але що більше воно здавалося реальним друзям, то більше зневірювався в ньому я. І зовсім не заохочував їх спробувати вирушити в похід-до Ла-Рока. Скоріше навпаки. Поки Мейссоньє й Колен майстрували плуга, я разом з Пейссу й Тома лишався в Мальвілі, витягував цвяхи зі старих дощок і порався в коморі.

Я відчував, що почав відступати назад, зрікатися власних припущень. З кожним днем у всьому обмежував себе, вже став напівченцем. І ось тепер, слухаючи їх краєчком вуха, запитую себе, що змінилося б, коли б справді я повірив у бога. О, звісно, це поставило б переді мною нові проблеми, зокрема таку: чому бог дозволив одному своєму створінню знищити інше його створіння? Але облишмо ці міркування. Це навряд чи надихнуло б мене. Я — невіруючий. Усе це таке далеке мені, таке абстрактне. Коли я марю про щось, то тільки не про бога.

У мене два види марень — одні в години безсоння, а інші уві сні. Коли я не сплю, уявляю собі Біргітту. Й коли зрештою вона виринає в моїй уяві, така знадлива, я накидаюся на неї, пещу й кусаю її. Замало сказати, кусаю — я п'ю, поїдаю її. Ось чому, мабуть, вона так швидко зникає й дедалі мені важче уявляти її.

З усіх марень найменш оманливе те, яке я бачу уві сні, воно завжди майже однакове. Сонячного ранку я спускаюся сходами в Сім'єзі, що височить над Ніццою. Я добре знаю ці сходи, хоч насправді спускався ними лише єдиний раз у житті. Вони широкі й блискучі, через високі вікна їх щедро освітлює сонце. У своєму маренні я бачу, як мені назустріч легкою ходою підіймається дівчина, коси в неї розплетені, руки граціозно опущені. Коли вона опиняється на площадці між двома поверхами, сонце заливає їй волосся. Вона підіймається останніми приступками, підвівши голову до мене. Я не знаю її, але вона приязно усміхається мені. Й тут видіння зникає. Однак я відчуваю легкість і свіжість у всьому тілі, мовби вдихнув бузкових пахоців.

А минулої ночі одразу ж після такого сну я прокинувся й довго не міг прийти до тями. Я відчув себе страшенно самотнім. Фізично відчув. Аж серце стислося. Я сів на ліжку й почав глибоко дихати, на мій великий подив, це мені вдалося без будь-яких труднощів. Серце, легені — все нормально функціонувало, ніщо не завдавало болю, тільки щось стискало горло й з'явилося дивне враження напруги, яка весь час зростає й яка, здається, ось-ось вибухне, — та, зрештою, все кінчається сльозами.

Мене мучить одна й та сама думка, що часто навідує тепер мене: я не одружився, в мене не було дітей. Наближається вимирання людського роду. Я це побачу. Я, хоч як це безглуздо, чомусь упевнений: нібито всі мої приятелі, навіть Тома, який молодший від мене на п'ятнадцять років, помруть раніше, залишивши мене самого. Й уявляю себе старого й скоцюрбленого, що без упину блукає просторими кімнатами Мальвіля, прислухаючись, як луною відбиваються кроки під склепінням у льоху, никає у великій залі будиночка, в своїй кімнаті головної башти.

Це була перша світла ніч після дня події, а можливо, то вже був ранок. На канапці,

що неподалік від мене, виразно бачу обличчя Тома, заплющені очі, шоку, що безпорадно притиснулася до подушки, простирadlo натягнуте до самого підборіддя, а ззаду — до потилиці, щоб захиститися від протягу. Милуюся його обличчям. Завважую, що під час сну в нього зникає вираз суворості, такий характерний для нього, коли він не спить. Більше того, тепер він якийсь дитинний і беззахисний. Біла борода в нього росте поволі. А що Тома поголився вчора, то на його щоці жодної тіні. Вона здається мені гладенькою й м'якою, з ямочкою біля кутика губ, що її досі я ніколи не помічав. Білявий кучерявий чуб надає йому жіночного вигляду.

Я раптово перекидаюся в ліжку, повертаюся до Тома спиною й думаю, що треба буде колись знову перерозподілити кімнати, зробити нове переселення, бо Тома не повинен залишитися назавжди в моїй кімнаті. Водночас я відчуваю дивне почуття скорботи й провини, причину якого не можу визначити, але воно не дає мені спати, навіює якісь невиразні думки й короткочасну сонливість. Однак сонливість та сповнюється такими важкими й принизливими кошмарами, що я підводжуся, беру одяг, який жужмом лежав на стільці, й спускаюся поверхом нижче до ванної кімнати. Проте тут марення, огидне й образливе, триває доти, доки я не скінчу голитися. Довго купаюся під душем. Мені здається, що я очищаюся від думок.

Коли я виходжу з головної башти на подвір'я, на моєму наручному годинникові — п'ята. Як уже повелося після дня події, сьогодні холодно й хмарно. Тільки я один встав у Мальвілі. Мої кроки гупають кам'яним подвір'ям. Велетенська головна башта, фортечні мури й будиночок пригнічують мене своєю масою. До сніданку в мене ще дві довгі години самотності.

Я проминаю звідний міст, а звідти прямую за першу огорожу до "Материнства". Любонька спить стоячи, її лоша також стоїть, зіпершись на неї; але тільки-но я просуваю підборіддя над перегородкою її стійла, вона нашорошує вуха, розплющує очі й, уздрівши мене, видихає ніздрями повітря, лагідно й глухо заіржавши. Любонька ступає крок до мене, лоша, напівпрокинувшись, погойдується й теж іде вперед довгими й тендітними ніжками й спирається знов на ще розбухлий живіт своєї матері. Любонька просуває голову над перегородкою й безцеремонно кладе її мені на плече; я гладжу її щоку й милуюся лошам. Маленька тваринка завжди зворушує, як і людське дитя. Насмішка теж темно-гніда, в неї така сама біла пляма на чолі, як і в її матері, вона також дивиться на мене здивовано-наївними очима. Мені хотілося б піти до стійла й погладити Насмішку, однак не знаю, чи це сподобається Любоньці, тому тамую в собі своє бажання. Любонька кладе мені на шию морду з такими ніжними й вогкими ніздрями й пирхає. Цілком очевидно, вона щаслива. Ми її голубимо, добре годуємо, й у неї є лоша. Однак вона не знає, що це останнє її лоша й що її рід, як і наш, приречений.

День збігає в буденних справах. А ввечері знову та сама сцена: поклавши лікті на біблію, я підпираю руками собі голову, мимохіть слухаючи розмову про Ла-Рок. Вогонь уже догоряє, й Мену, передрімавши біля каміна, підводиться, подаючи в такий спосіб сигнал, що посиденьки скінчилися. Тоді лунає тупіт ніг і грюкіт стільців, які ми розставляємо навколо столу. Мену згортає на купу жар, щоб він зберігся до наступного

дня; а я залишаюся стояти із згорнутою біблією під пахвою, сміюся й гомоню з друзями, водночас боюсь знов опинитися в ліжку зі своїми думками, наче в'язень у камері.

Мені добре затямився той вечір і той страх, що опосів мене, коли я подумав про нову безсонну ніч. Я добре пам'ятаю все те, бо наступного дня в нашому житті сталося багато змін.

Наче в класичній трагедії, подія дає про себе знати знаменнями, звістками й передчуттями. Було так само холодно, як і в попередні дні, небо сіре й обрій затягнутий. Відтоді, як народився Принц, ми мали на сніданок трохи молока, звісно, не по кухлеві на кожного, до того ж Тома довелося нас довго переконувати, що воно дуже корисне для здоров'я й що всім треба пити його, бо ні Мейссоньє, ні Колен, ні Пейссу не любили молока. Момо, навпаки, пив його з насолодою. Обхопивши кухоль брудними руками й задоволено бурмочучи, він утуплювався чорними палючими очима в молоко і якусь мить милувався його сніжною білиною, перш ніж підносив кухоль до рота, й ковтав так швидко, так жадібно, що аж дві тоненькі білі цівки стікали по підборіддю на його брудну шию.

— Мену, — сказав я, коли Момо поставив кухля, — треба зважитися сьогодні почистити твого пагінця.

Я вибрав такі слова, щоб Момо до останньої миті не здогадався про операцію, яка заради успіху мала захопити його зненацька.

— Я вже давно думаю про це, — відповіла Мену, навіть не глянувши на Момо, — Але самій важко. — І додала: — Можна буде, коли твоя ласка.

— Що. ж, гаразд, після сніданку. Тоді, коли Пейссу поїде Буркою орати ниву в Рюші. Вчотирьох ми легко впораємось.

Я був певен, ще Момо не збагнув ні слово "почистити", ні слово "пагінець". Так само, як і Мену, я намагався не дивитися на нього під час нашої розмови. Незважаючи на це, його інстинкт зробив своє. Момо зиркнув спершу на матір, потім на мене, нараз підстрибнув, перекинувши стільця, й заволав лютим голосом: "А дамеспо адибо нелюбо!" ("Та дайте мені спокій, ради бога! Не люблю води!"). Відтак, схопивши скибку шинки зі своєї тарілки, щодуху кинувся до дверей.

— Ну й обдурих він вас, — озвався дебелий Пейссу, засміявшись. — А тепер усе пропало.

— Та ні, — мовила Мену, — ти не знаєш його. Він за хвилину все забуде. Йому думка влітає з одного боку в голову, а з другого — вилітає. Ось чому він ніколи не дбає про себе. Бо нічого ніколи не запам'ятовує.

— Йому пощастило, — сказав Колен. — А в мене голова аж гуде від думок. Як би я хотів бути ідіотом.

— Він не ідіот, — жваво заперечила Мену. — Емманюелів дядько не раз казав: "Момо розумний. Тільки не вміє розмовляти. Тому й не може мислити".

— Я не хотів тебе образити, — вибачився Колен.

— Я не сприйняла це за образу, — мовила Мену, всміхнувшись Коленові. Її жваві очі

освітили мертвотну крихітну голівку, що стирчала на худій шиї, — А де можна розшукати Момо після сніданку? Скажу тобі: в стійлі Любоньки, там він гладитиме її. Ти даси змогу йому вийти, й тут ви зловите його. Для чотирьох — це просто розвага.

— Розвага! — сказав я. — Я волів би не мати такої розваги. Все-таки слід остерігатися його ніг. Ми з Мейссоньє візьмемо Момо за руки я покладемо на землю. А ти, Колене, схопиш його за праву ногу, а Тома за ліву. Будьте обережні, він хвицяється. Має дуже багато сили в ногах.

— Я згадав, що саме в такий спосіб колись ви надавали мені стусанів, — мовив Пейссу, й на його круглому обличчі майнула посмішка. — Ватага негідників! — додав він лагідно.

Всі засміялися, але нараз замовкли. Зненацька розчинилися двері зали, й на порозі з'явився Момо, збуджений і радісний. Піднісши вгору руки, він пританцював і вигукував:

— Євово! Євово!

Хоч тепер я вже розумів мову Момо, принаймні так само, як його мати, однак цього разу не второпав, що він хотів сказати. Глипнув на Мену, але вона також не розуміла сина.

— Вово? — озвалася нарешті Мену, підвівшись. — Що це таке, вово?

— Вово, а диво! — вигукнув Момо, підстрибнувши, ніби обурився, що ми ніяк не втямимо його мови.

— Та ну ж бо, Момо, — сказав я, підвівшись і собі, і підійшов до нього, — розтлумач! Що воно таке, вово?

— Вово! — уперто повторював Момо й зі сльозами на очах вигукував щось хриплим голосом і тупотів ногами. Ми презирнулися. Навіть зваживши на його звичне збудження, ми трохи здивувалися з цього шаленства.

— Вово! — мимрив він знову. Й раптом, розставивши свої руки горизонтально, помахав ними згори вниз, мовби летів.

— Ворона? — спитав я навімання.

— Угу! Угу! — закивав Момо, й обличчя в нього заясніло вдячністю, потім він заволав: — Луві Емамуель! Луві Емамуель! (Любий Емманюель! Любий Емманюель!), — і, мабуть, таки поцілував би мене, якби я не зупинив його.

— Момо, ти певен? У Мальвілі є ворона?

— Угу, угу!

Ми недовірливо презирнулися між собою. Після дня події птахи замовкли навіки.

— Ди! Ди! — крикнув Момо, потягнувши мене за руку, якою я притримував його на відстані від себе. Я відпустив його, й він побіг, високо задираючи ноги. Я помчав за ним, за мною побігли всі інші, навіть Мену.

Я побачив, як Момо припиняє на звідному мосту. Я зупинився. Саме тут, за якихось двадцять метрів од нас, навпроти "Материнства", важко підстрибувала цілком здорова, з синювато-чорним пір'ям ворона, дзьобаючи довгим дзьобом зерно. Побачивши нас, вона зупинилася й обернулася, щоб розгледіти людей своїм маленьким чорним

пильним оком, відтак підвела голову, але їй не вдалося випрямити спину, тому вона скидалася на згорблену літню жінку, яка заклала руки за спину, схиливши голову трохи вбік, з виду мудру й обачну. Ніхто з нас не ворухнувся, й, певне, наша непорушність нагнала на неї страху, бо ворона розпростерла широкі синювато-чорні крила й, крикнувши "кра-а!", полетіла низько над землею, потім сіла на дах надбрамної башти й сховалася за комин, з-за якого по хвилі вистромився її довгий, загнутий униз дзьоб, а пильне око втупилося в наш гурт.

Ми пішли в двір, але очей з ворони не спускали.

— Якби мені сказали, що колись я буду радий побачити ворону, не повірив би, — озвався дебелий Пейссу.

— І ще до того так близько, — мовила Мену. — Адже тільки бог знає, чому ці птахи такі обережні й хитрі, що не встигнеш наблизитися до них і на сто метрів, як вони ховаються.

— Принаймні якщо ти наближатимешся в автомобілі, — сказав Колен.

Від слова "автомобіль" повіяло холодом, бо воно належало до "попереднього світу", але холод швидко розтанув. Ми зійшлися на тому, що в день події чи випадково, чи інстинктивно ворона опинилася в одній з численних печер, якими були подірявлені довколишні скелі (в часи релігійних воєн у них ховалися гугеноти). Їй вистачило мудрості заглибитися в печеру й просидіти в ній доти, доки тривало це пекло. А коли спека спала, ворона харчувалася падлом, можливо, навіть нашими кіньми. Однак мотиви, які штовхнули її спробувати заприятелювати з нами, були для нас незбагненні.

— По-моєму, вона дуже рада зустріти людей, бо знає, що там, де є люди, завше знайдеться щось для неї подзьобати, — сказав Пейссу.

Але цей матеріалістичний аргумент сподобався нам тільки наполовину, й, дивна річ, саме Мейссоньє відкинув його.

— Я згоден, що вона шукає зерна, — компетентно заявив Мейссоньє. Він стояв, розчепірівши ноги й застромивши руки в кишені. — Але це все одно не пояснює, чому вона стала така відважна. Бо весь той ячмінь, який розсипається в "Материнстві", — Бурка їсть так ненажерно, що кожного разу розсипає чверть своєї порції, — вона могла б прийти позбирати вночі.

— Згоден з тобою, — мовив Колен. — Ворона недовірлива, коли вона у зграї, бо її б'ють. Але саму при бажанні можна приручити. Пам'ятаєш ла-рокського шевця?

— Угу! Угу! — вигукнув Момо, який також згадав того шевця.

— Цей птах з головою, — мовила Мену. — Пригадую, одного року Емманюелів дядько понакладав вибухівки на кукурудзяному полі, бо ворони геть спустошили його. І там бахкало щогодини. Але ти не повіриш, ворони чхали на вибухівку. Вони навіть не втікали, а спокійнісінько дзьобали сходи.

Пейссу зареготав.

— Ця негідь мені теж зіпсувала багато крові! Але якось удалося вбити одну з них. З Емманюелевого довгостволого карабіна моделі 22.

Потім ми почали на всі голоси вихвалити ворону, її розум, довговічність, можливу

приятель до людей. А коли Тома несміливо зауважив, що це все ж таки шкідник, ніхто не надав значення такому недоречному зауваженню. Передусім тому, що колись ми легко могли боротися з цим шкідником, не відчуючи до нього ненависті. І ще тому, що ця ворона прибула до нас, наче посланець, вселяючи надію: десь є інші уцілілі істоти; вона стала для нас священною, відтепер ми щодня даватимемо їй невеличку пайку зерна, вона вже належить Мальвілію.

Пейссу обірвав розмову про ворону. Учора ввечері ми відвезли змайстрованого Мейссоньє та Коленом плуга на маленьку ниву, що на берегах Рюнів, і йому не терпілося розпочати оранку. Коли він перевальцем попростував до стійла, я підморгнув Мейссоньє, й Момо не встиг навіть зорієнтуватись, як ми міцно схопили його за обидві руки й за ноги, відтак підняли вгору й, наче мішок, швиденько понесли до головної башти; Мену дріботіла за нами маленькими худими ніжками й щоразу, коли її син мимрив: "А дамеспо адибо", — повторювала, весело сміючись: "Усе ж таки тебе треба помити, нечупаро!" Бо мити Момо, що вона робить ось уже близько півстоліття від першого його сповитку, — для неї не тягар, а справжній ритуал, який і досі зворушував її, незважаючи на вік сина.

Я розпорядився, щоб сьогодні вранці ніхто не займав душової, і тепер ми могли наповнити ванну теплою водою і опустити в неї Момо, щоб він відмокав, а Мейссоньє тим часом заходився його голити. Сердешний Момо, якого ми здолали гуртом, більше не чинив опору; за якусь хвилю я пішов геть, нагадавши перед цим Коленові, щоб він замкнув за мною двері на засув — Момо, чого доброго, ще міг накивати п'ятами. Я пішов до своєї кімнати, взяв бінокль і піднявся на головну башту.

Ще тоді, коли ми розмовляли на першому дворі, мені здалося, що небо трохи прояснилося, і я сподівався побачити Ла-Рок. Але то була ілюзія, і я зрозумів це відразу. Небо було свинцево-сіре, і вдалині я не побачив нічого нічого. Луги, на яких не було ані травинки, поля, на яких не видніло жодного паростка пшениці, здавалося, вкриті темно-сірим порошком. Колись люди, які навідували мене й милувалися краєвидом з головної башти, вихваляли мальвільську "тишу". Але такої думки були, тільки городяни, бо сюди постійно долинав шум автомобілів з римського шляху, гуркіт трактора з поля, пташиний щебіт, кукурікання півнів, гавкіт собак, а влітку, звісно, не змовкали цвіркуни, коники-стрибунці, бджоли на винограднику. Тепер і справді тут панувала тиша. І небо, і земля були свинцеві, застигли, — пейзаж-труп. Планета здавалася мертвою.

Приклавши до очей бінокль, я пильно дивився туди, де мав бути Ла-Рок, але не бачив нічого, крім сіризни, й не міг навіть сказати, чи то сіріла земля, а чи небесне склепіння, яке гнітило нас. Я опустив трохи бінокль, націлившись ним на ниву в Рюнах, куди Пейссу поїхав орати Буркою. Намагався побачити кобилу, оскільки її найлегше було помітити, її, трохи нервуючись, бо ніяк не міг знайти її, опустив бінокль. Неозброєним оком раптом побачив плуг, що нерухомо стояв посеред ниви, а поряд з ним лежав на землі Пейссу, розкинувши руки хрестом. Бурки ніде не було.

Я хутко збіг з третього поверху крученими сходами, накинувся на двері ванної

кімнати, стиснув ручку, забувши, що двері замкнені на засув, потім загамселив у них обома кулаками, гукаючи:

— Швидше виходьте, з Пейссу щось скоїлося!

Не чекаючи товаришів, я побіг. Щоб дістатися до ниви, треба було спуститися шляхом, що вів попід скелею, аж на рівнину, а там звернути ліворуч, на стежку, перейти висохлий струмок і простувати далі до першого рукава Рюнів. Я біг щодуху, в скронях у мене гупало, я нічого не міг зрозуміти. Бурка була така покірна й лагідна, що я не міг повірити, щоб вона заподіяла щось лихе Пейссу і втекла від нього. Втім, куди вона могла втекти? Адже ніде не лишилося жодної травинки, а в Мальвілі вона мала досхочу сіна і ячменю.

За якусь хвилю почув позаду тупіт товаришів, які намагалися наздогнати мене. За сто метрів од ниви в Рюнах зі мною порівнявся Тома, який біг дуже швидко, а потім випередив мене.

Здалеку я помітив, як Тома припав на коліна біля Пейссу, обережно повернув його й підняв голову.

— Він живий! — крикнув Тома.

Я знесилено присів біля нього. Пейссу розплющив невидючі очі, він ніяк не міг зосередитись, ніс і ліва щока були вимашчені землею, з потилиці цебеніла кров на сорочку Тома, який підтримував його. Колен, Мейссоньє й Момо, голісінький і мокрий, прибігли тоді, коли я оглядав рану — широку, але, на перший погляд, неглибоку. Останньою прибігла Мену. Вона прихопила в надбрамній башті пляшку горілки, а також мій халат, в який закутала Момо.

Я хлюпнув горілки на рану, її Пейссу застогнав. Відтак улив йому ковток у рот і, змочивши носовичка, витер обличчя.

— Це неможливо, щоб його вдарила Бурка, — мовив Колен. — Особливо, коли зважити на те, як він лежав.

— Пейссу, — мовив я, розтираючи йому горілкою скроні, — ти чуєш мене? Що сталося?

Пейсу тихо, але виразно прошепотів:

— Емманюелю...

Я дав йому знову ковтнути горілки й знову розтер скроні.

— Що трапилося? — запитав я, поплескуючи його по щоках і намагаючись вловити його погляд.

— Його щось оглушило, — мовив Колен, підводячись. — Зараз він опритомніє, йому вже краще.

— Пейссу! Ти чуєш мене? Пейссу!

Я підвів голову.

— Мену, дай мені пояс від мого халата.

Я поклав пояс на коліна, згорнув учетверо носовичка, линувши на нього горілки, обережно притулив до рани, яка й досі кровоточила, й, попросивши Мену потримати цей компрес, закріпив його поясом Пейссу на голові.

— Не знаю, — зненацька озвався Пейссу.

— Не знаєш, як усе це трапилося?

— Ні.

Він знову заплющив очі.

— Ходи-но сюди, Емманюелю! — покликав мене Колен.

Він стояв біля плуга спиною до нас. Коли я підійшов, обличчя в нього було схвильоване, очі втупилися в мене.

— Подивись на це, — прошепотів він.

Коли ми вперше запрягли Бурку, то помітили, що бракувало ремінця, яким прив'язувалася голобля. Ми замінили його нейлоною мотузкою, що нею кілька разів обмотали голоблю й зав'язали. Ця мотузка була перерізана.

— Це могла вчинити тільки людина, — сказав Колен. Він зблід, губи йому пересохли. Потім додав: — Перерізала ножем.

Я підніс обидва кінці мотузки до очей. Переріз був рівний, без зазубрин, без розсотаних ниток. Я опустив голову, не вимовивши ні слова.

— Той, хто розпряг Бурку, — вів далі Колен, — розстебнув пряжки шлеї, ліву пряжку попруги, однак, коли наштотхнувся на вузли з правого боку, розсердився й застосував ножа.

— Спершу, — мовив я тремтячим голосом, — він ударив ззаду Пейссу.

До нас підійшли Мену, Мейссоньє й Момо і прикипіли до мене очима. Тома, опустившись на одне коліно, підтримував на руках Пейссу й також дивився на мене.

— Егей! Егей! — вигукнула Мену, тоді з жахом озирнулася довкола і, схопивши Момо за руку, пригорнула до себе.

Запала мовчанка. Мене огорнуло змішане почуття страху й іронії. Тільки один господь відав, як палко молилися ми до нього, щоб десь уціліли ще люди. І тепер переконалися: вони є.

VII.

Я взяв довгостволий карабін моделі 22 (дядько подарував мені його в день мого п'ятнадцятиріччя), а Тома — мисливську рушницю з накладними стволами. Ми домовилися, що решта залишиться в Мальвілі з двостволкою. Зброя ненадійна, але Мальвіль мав фортечні мури, бійниці, захищався ровом.

Коли ми звертали на в'юнку стежину, яка веде від мальвільського шляху на дорогу в Рюнах, я на мить зупинив погляд на замку, що вгруз у скелю. Помітив, що Тома також дивиться на замок. Слова були зайві. З кожним кроком ми почували себе в дедалі більший небезпеці. Мальвіль був нашим барлогом, нашим "замурованим гніздечком". Досі він захищав нас від усього, в тому числі й від останніх досягнень техніки. Як страшно було його кидати, який страхотливий був цей наш довгий похід. Небо сіре, земля сіра, пні дерев почорнілі, тиша, мертвотна нерухомість. І до того ж самотні істоти, які жили що десь серед цього пейзажу, причаївшись, чекали, щоб повбивати нас.

Я був переконаний: викрадення кобили за умов, коли її сліди неможливо було

замести на вигорілій і вкритій попелом землі, означало, що злодії здогадувалися про наше переслідування, і десь там, на оголеному обрії, на нас чекала засідка. Ми не могли допустити, щоб вони оглушили одного з наших товаришів і вкрали в нас кобилу. Якщо ми не бажаємо залишатися пасивними, то повинні взяти на себе роль переслідувачів.

Відтоді, як я побачив непорушно розпростертого Пейссу, до тієї хвилини, коли ми вийшли з Мальвіля, минуло не більше півгодини. Очевидно, злодій довго морочився, поки приборкав Бурку. Я бачив місця, де вона відмовлялася йти, гарцювала, кружляла колом. Хоча вона й була дуже лагідна, однак надто вже звикла до своєї конюшні, Мальвіля, Любоньки. Крім того, це була молода кобила, яка ще всього боялася — калюжі, шланга, каменя, об який спотикалася, газети, принесеної вітром. Її сліди поряд зі слідами чобіт свідчили, що злодій не наважився сісти на неї. А те, що він злякався її, підтверджувало, що вершник з нього був поганенький.

Рюни — це долина завширшки метрів сто між двома пасмами пагорбів, які колись були вкриті лісом, два старі русла тягнуться з півночі на південь, а путівець іде паралельно з горбом, який прилягає до низки східних пагорків. Злодій ішов не рівним шляхом, на якому його можна було побавити здалеку, — він подався попід західними пагорками, звивисті обриси яких ховали його від людського ока. В усякому разі, я вважав, що небезпека нам майже не загрожувала, доки він не дістався до свого притулку. Він і його спільники не почнуть боротьбу, не сховавши Бурку в безпечному місці — в стайні чи десь за огорожею.

Однак я був наготові, карабін тримав у руках, а не за плечем, і пильнував за обрієм.

Через півтори години сліди Бурки вивели нас із Рюнів і круто повернули праворуч, на захід, між пагорком і скелею. Місцевість тут була така сама, як і біля Мальвіля: з півночі — скеля, в підніжжі скелі — потічок, який біля Мальвіля вже пересихає, а тут іще повноводий і швидкий.

Я зовсім не знав, хто живе там, у тій ущелині в скелі, замурованій стіною, в якій пробили вікна. Якись неговіркі люди, яких підозрювали в поганих звичках і навіть гірше — вони незаконно полювали на землях сусідів. Пан Кутельє називав їх за вигляд їхнього житла "троглодитами". Але для мешканців Мальвіля вони були просто "чужинцями", навіть більше, — "циганами", оскільки голова родини походив з півночі. До того ж усім не давало спокою й те, що цих людей ніколи не бачили в Мальжаку: вони запасалися необхідними речами у Сен-Совері. Але найстрашніше, звичайно, було те, що про них майже нічого ніколи не знали, навіть із скількох осіб складається їхнє плем'я. Однак розповідали, що старий, про якого дядько казав мені, що він поставою й обличчям схожий на людину з Кро-Маньйона, двічі "сидів" у в'язниці: перший раз за бійку, а другий — за те, що згвалтував свою доньку. Її єдину я знав з цієї сім'ї, вона звалася Каті й служила в ла-рокського мера. То була, як казали люди, вродлива дівчина із зухвалими очима й легковажною поведінкою.

В часи "Гуртка" ферма троглодитів заінтригувала нас своєю назвою "Ставок". Вона

інтригувала нас тому, що там не було ніякого ставка, лише багно між скелею й крутим горбом. Ні електрики, ні дороги. Якась вогка ущелина, куди ніхто ніколи не ходив, навіть листоноша залишав пошту, точніше одного листа на місяць, у "Кюссаку" — чепурненькій фермі на горбі. Від листоноші Будно ми довідалися, що звалися ті люди Варвурдами. На нашу думку, то було нехристиянське прізвище. Будно твердив, що батько — "дикун", але зовсім не бідняк. Має худобу й добрі землі на пагорбі.

Я наздогнав Тома, зупинив його, взяв за руку й, нахилившись до вуха, прошепотів:

— Тепер я йтиму попереду.

Він озирнувся навколо, глянув на годинника й мовив таким самим тоном:

— Але мій час іще не скінчився.

— Облиш. Я знаю цю місцевість, — сказав я й додав: — Ти йтимеш за десять метрів позаду.

Я випередив його і, ще трохи віддалившись, подав рукою знак зупинитися. Сам я також зупинився. Вийняв з футляра бінокль і, піднісши його до очей, пильно оглянув місцевість. Пагорок і скелю розділяв похилий вузенький лужок. Пагорок був такий же голий і почорнілий, як і все, що ми бачили, коли йшли сюди. Але лужок, захищений скелею з півночі й затиснутий між крутими схилами, постраждав, так би мовити, трохи менше під час спустошення. Зовні він нагадував місцевість, на якій рослинність обсмалилася, однак не обвуглилася, й земля, либонь, тому, що до дня події досхочу напилася води, не перетворилась на сірий порошок. Подекуди виднілися жовтаві жмутики, напевне, то була трава, й стояли двоє чи троє голих, почорнілих дерев. Я сховав бінокль у футляр і обережно рушив уперед. Але на мене чекала інша несподіванка: земля під ногами була тверда й неподатлива. В день події вода від тепла, очевидно, випарувалася з неї, як випаровується вона з чайника.

У мене рясно потіли долоні, прискорено билось серце, гупало в скронях і навіть, коли я ховав бінокль у футляр, легко тремтіли руки, що нічого втішного не віщувало, коли б мені довелося стріляти. Я спробував дихати повільно й глибоко, у такт своїм крокам, очі мої стежили то за Бурчиними слідами, то за лужком, що стелився переді мною. Вітрець ані дихне, ніде ні звуку. За десять метрів попереду я побачив невисокий кам'яний мур.

Усе відбулося дуже швидко. Я помітив кінський кізак, що видався мені свіжим. Зупинився й присів, щоб роздивитися його, навіть помацати, чи він ще теплий. Тієї ж миті щось просвистіло в мене над головою. За хвилину біля мене з'явився Тома й також присів, тримаючи в руді якусь стрілу з чорним і дуже гострим вістрям.

Невдовзі щось знову просвистіло над нами. Я ліг і поповз до кам'яного муру. Я поповз так швидко, що, здавалось, залишив Тома далеко позаду, але, на превеликий свій подив, коли поклав карабін поряд з собою й озирнувся ліворуч, побачив, що він, розпростершись на землі, робив собі захисток, накладаючи на мур каміння, яке з нього обвалилося. Дивна річ, він здогадався захопити з собою стрілу. Вона лежала поряд з нами, жовте й зелене пір'я її хвостового оперення різко виділялося на тлі сірого пейзажу. Я подивився на неї. Й не повірив своїм очам! Троглодити стріляли в нас із

лука!

Я швиденько зазирнув за мур. За п'ятдесят метрів від нас, перетинаючи вузьку долину, здіймався інший мур. Посеред долини стояло обгоріле горіхове дерево. Позиція чудова, однак вони все-таки помилилися: їм треба було пропустити нас за малий мур і атакувати на відкритій місцевості. Вони вистрелили надто рано, коли я зупинився, побачивши кінський кізяк.

Коли пролунав знову свист, я, сам не відаючи чому, підігнув ноги. То був вчасний рефлекс, бо стріла, яка, здавалося, летіла з неба, вп'ялася глибоко в землю за півметра від моїх ніг. Цією стрілою, мабуть, вистрелили вгору під певним кутом, щоб надати їй траєкторії дуги. Я зразу помітив, куди цілився стрілець, — у захисток Тома. Я кивнув йому повзти за мною й сам відповз на кілька метрів ліворуч попід муром.

Просвистіла ще одна стріла й поцілила в самісіньке каміння, яке ми щойно кинули, але за метр від попереднього. Я почав повільно рахувати: "Один, два, три, чотири, п'ять". Пролунав новий свист: отже, стрільцеві потрібно було п'ять секунд, щоб узяти стрілу, покласти її на тятіву, прицілитися й відпустити хвостове оперення. Стріляли не з двох, а лише з одного лука.

Я зняв з карабіна оптичний приціл. Тепер він мало допомагав, бо дуже збільшував. Я шепнув Тома зайняти позицію з того боку каміння і, як тільки стрельну двічі, висунути голову за мур, вистрелити навмання разів зо два й негайно перебратися на інше місце. Він усе зрозумів. Я провів його очима. Коли він зупинився, я зняв запобіжник і став на коліна, нахиливши голову й тримаючи карабін обома руками. Потім раптово підвівся, прикладаючи зброю до плеча, обернувся, сподіваючись побачити бодай краєчок лука за горіхом, двічі вистрелив і сховався. Тієї ж миті, коли я перебігав на інше місце, пролунали два постріли з рушниці Тома. Вони були набагато гучніші від сухого ляскання моїх куль.

Я чекав відповіді. Її не було. Зненацька, на превеликий свій подив, побачив, що метрів за десять від мене Тома підвівся й спокійно стоїть, поклавши рушницю на передпліччя.

— Лягай! — просичав я йому.

— Вони вивісили білий прапор, — сказав він спокійно й неквапливо повернувшись до мене головою.

— Лягай! — крикнув я сердито.

Він скорився. Я дістався до купи каміння й зазирнув за мур. Звідси було видно, як там розмахували луком, на кінці якого висів білий носовичок, однак не видно було руки, що розмахувала ним. Я підніс до очей бінокль і оглянув гребінь муру. Але не побачив нічогосінько. Тоді я опустив бінокль, склав долоні рупором і крикнув місцевою говіркою:

— Для чого ти вистромив свою білу ганчірку?

Відповіді не було. Тоді я повторив своє запитання літературною мовою.

— Здатися! — відповів літературною мовою молодий голос.

— Заклади лук за голову й іди сюди! — гукнув я.

Запала тиша. Я подивився в бінокль. Лук і білий прапор не ворухнулися. Я пильно прислухався. Але не почув жодного звуку.

Почекавши з хвилину, я прокричав, не відриваючи бінокля від очей:

— Ну, чого ти ждеш?

— А ви не стрелите в мене? — запитав голос.

— Звичайно, ні.

Спливла ще якась хвилина, потім я побачив, як з-за муру з'явилася людина, закривши лук за голову, як я наказував. Я опустив бінокль і взяв карабін.

— Тома!

— Що?

— Коли він буде тут, сховайся за камінням і пильнуй. Не спускай очей з муру.

— Гарзд.

Чоловік ступав швидкими кроками, майже біг. На превеликий мій подив, він був молодий, з розкуйовдженим білявим, з рудуватим відтінком чубом. Неголений. Зупинився по той бік муру. Я наказав:

— Кидай зброю сюди, перелазь через мур, клади руки на потилицю й ставай навколішки. Затям собі, що в мене в обоймі вісім патронів.

Він скорився. Це був високий, кремезний молодик, одягнений у безбарвні джинси, полатану картату сорочку й стареньку коричневу куртку, роздерту на плечі. Обличчя його було бліде, очі опущені.

— Подивись на мене.

Він підвів повіки, й мене здивував його погляд. То було зовсім не те, чого я сподівався. Нічого підступного й жорстокого. Навпаки. Очі золотисто-карі, майже дитячі, — вони дуже пасували до його круглого обличчя, широкого, з пухлими губами рота. Я звелів йому подивитися на мене, й він подивився. Сором'язливо, зі страхом, наче дитина, яка чекає лайки. Я сів за два метри від нього, спрямувавши в його бік дуло карабіна. Й мовив, не підвищуючи голосу:

— Ти сам?

— Так, — відповів він швидко.

— Вислухай мене уважно. Я повторюю: ти сам?

— Так, — цього разу він на мить завагався, перш ніж відповісти.

— Скільки в тебе залишилося стріл? — змінив я раптом тему.

— Там?

— Так.

Він поміркував.

— Дюжина, — відповів невпевнено. Потім додав: — Можливо, менше.

Дивний стрілець з лука, який не здогадався порахувати свої стріли.

— Скажімо, з десяток буде? — запитав я.

— Десяток, мабуть, буде.

Я подивився на нього й раптом сказав швидко й грубо:

— Якщо в тебе залишилося ще десять стріл, то чому ти здаєшся?

Він почервонів, розтулив рота, очі в нього забігали, але не промовив ні слова. Не чекав такого запитання. Воно захопило його зненацька, й він зовсім розгубився, неспроможний знайти якусь відповідь.

— Повернися до мене спиною й поклади руки на голову, — наказав я сурово.

Він незграбно повернувся на колінах.

— Сядь навпочіпки.

Він підкорився.

— А тепер слухай. Я поставлю тобі зараз одне запитання. Єдине. Якщо збрешеш, я продірявлю тобі череп. — І притиснув дуло карабіна до його потилиці, — Зрозумів?

— Так, — відповів він тихо.

Я відчув, як тремтить його потилиця.

— Тепер слухай уважно. Я не ставитиму тобі двічі одне й те саме запитання. Якщо збрешеш, вистрелю.

Я трохи помовчав, а тоді запитав так само швидко й грубо:

— Хто був з тобою за муром?

— Тато, — відповів він ледь чутно.

— А ще хто?

— Більш ніхто.

Я притиснув дуло до його потилиці.

— Хто ще?

— Більш ніхто, — відповів він без вагання.

Цього разу я впевнився, що він не брехав.

— У твого батька є лук?

— Ні. В нього рушниця.

Я побачив, як Тома обернувся і роззявив рота. Я подав йому знак не спускати очей з муру й перепитав:

— У нього є рушниця?

— Так, мисливська двостволка.

— Твій тато мав рушницю, а ти — лук?

— Ні. Я не мав нічого.

— Чому?

— Тато не дозволяє мені брати рушницю.

— А лук?

— Лук також.

— Чому?

— Він мені не довіряє.

Гарні родинні стосунки, нічого не скажеш. В моїй уяві почав потроху вимальовуватися образ троглодитів.

— То батько наказав тобі здатися?

— Так.

— І сказати, що ти сам?

— Еге ж.

А ми, повіривши, підвелися б, спокійно пішли б по свою Бурку й потрапили б в самісінькі пазури до старого, який чекав на нас за муром з двостволкою. По кулі на кожного.

Я зціпив зуби й суворо наказав:

— Розстебни пасок.

Він виконав це й знову поклав руки на голову. Його слухняність викликала в мене співчуття: незважаючи на поставу й широкі плечі, він був ще зовсім хлопчисько. Хлопчисько, якого тероризував батько, а тепер тероризую я. Я звелів йому закласти руки за спину й зв'язав їх паском. Тільки тоді, коли зробив це, згадав про мотузку у кишені, зв'язав нею його ноги й, знявши з лука носовичок, заткнув рота.

— Тома, — мовив я до товариша.

— Що?

— Ти пильнуватимеш за муром, скелею й пагорком. А я спробую обійти його з пагорка.

— Ти викриєш себе.

— Як тільки побачиш щось із свого боку, навіть ствол рушниці, стріляй. Раз і вдруге, для того, щоб примусити його опустити голову.

Я поповз уздовж муру до пагорка. За кілька метрів рука, що тримала карабін, почала пітніти, а серце — шалено битися. Однак я був задоволений, що зумів розгадати підступний задум троглодита.

Від пагорка на нічийній території між двома ворожими мурами йшов відріг у невеличку долинку. Я розраховував, що цей відріг сховає мене від очей старого, коли спробую опинитися в нього над головою. Однак не врахував того, що видертися нагору буде надто важко. Схил був стрімкий, кам'янистий, рослинність зникла, взятися ні за що. Я закинув карабін за плечі, щоб допомагати собі обома руками. За десять хвилин був увесь мокрий від поту, ноги тремтіли, і я мусив зупинитися, аби перевести дух. Стояв однією ногою на виступі скелі, ледве тримаючись за неї обома руками. За кілька метрів од себе розгледів гребінь відрогу, точніше те місце, де він зливався з пагорком. Коли дістануся до тієї точки, то постану перед очима людини за муром, мов на долоні. Я з острахом подумав, як мені стати, щоб скинути зброю і прицілитися, не втративши рівновагу. Очі мені заливав піт, руки й ноги тремтіли, груди важко дихали, і я так занепавав духом, що ладен був відмовитися від свого задуму й спуститися вниз. Саме тоді я подумав, сам не знаю чому, про Жермена. Точніше, уявив собі, як він без піджака посеред двору ферми "Сім буків" пиляє дрова. Він був високий і товстий, а оскільки хворів на емфізему легенів, то завжди, коли викопував якусь важку роботу, дихав нерівно, зі свистом. І раптом, коли моє дихання заспокоїлося й у скронях мені перестало гупати, я приголомшено подумав, що тільки-но чув Жерменове дихання. Я чув його виразно, воно долидало до мене з того боку відрогу, з-за кількадеметрової товщі дикого каменю. Отже, з другого боку відрогу старий ішов у тому ж напрямку, що і я.

Піт заливав мене з голови до ніг, і мені здалося, що зараз моє серце зупиниться.

Якщо старому вдасться видертися нагору раніше, він побачить мене перший. Я опинився в безвиході, не мав навіть часу спуститися вниз. Зрозумів, що моє життя залежить від якихось двох-трьох секунд і що єдиний мій шанс на порятунок — це дряпатися вперед і накинутися на нього. Я почав знову несамовито дертися вгору, не звертаючи більше уваги на каміння, що котилося з-під моїх ніг, бо був упевнений, що людина, оглушена своїм гучним диханням, не чула мене.

Діставшись на вершину, я розчарувався, бо був майже переконаний, що наштовхнувся тут на дуло рушниці, спрямоване в мене. Я визирнув з-за каміння, але не побачив нікого. Й мені з грудей немовби зсунувся важений тягар. І тут за якийсь метр від себе я побачив досить міцний пеньок, у який можна було впертися лівим коліном і утримати рівновагу на схилі, випроставши праву ногу й упершись нею в камінь. Я скинув ремінь карабіна через голову, зняв запобіжник і виставив зброю перед собою, готовий вистрелити кожної миті. Чув уривчасте й гучне сопіння, що наближалося до мене, й, прикипівши очима до того місця, де мала з'явитися людина, відмовився від наміру кинути погляд вниз на рівнину й на Тома за муром. Я намагався розслабитись і вирівняти своє дихання.

Моє очікування, яке, мабуть, тривало не більше кількох секунд, видалося мені нескінченним: ліве коліно на пеньку задерев'яніло, і я відчув у всіх м'язах, навіть на обличчі, болісне напруження, начебто поволі перетворювався в камінь.

Спершу з'явилася голова, потім — плечі, відтак — груди. Знесилившись чи шукаючи опори для ніг, чоловік дивився вниз і не бачив мене. Я звів карабін і затамував подих. І в цю мить сталося те, чого я не сподівався. Я націлився в серце старого. Був певен, що влучу з цієї відстані. Але мій палець немічно лежав на курку. Я ніяк не міг вистрелити.

Старий підвів голову, й очі наші зустрілися. Він блискавично звів рушницю. Сухо клацнув мій курок, і я побачив, як кулі одна за одною вп'ялися в його сорочку й подірявили її. З рани вдарила цівка крові, очі старого закліпали, рот розтулився й почав хапати повітря, відтак тіло перегнулося й покотилося схилом разом з лавиною каміння, гуркіт якої луною відбивався їй ущелині.

Спустившись униз, я побачив, що Тома переліз через мур, тримаючи рушницю наготові, перетнув навскоси лужок і йшов до трупа. Опинившись у долині, я пішов спершу розв'язати хлопця. Коли він побачив мене, очі в нього заокруглилися від подиву й страху. Хлопець не сподівався побачити мене живого. І тим більше не повірив мені, коли я сказав, що його батько мертвий.

— Ну, гаразд, ходімо побачиш сам, — сказав я, легенько підштовхнувши його дулом карабіна в спину.

Дорогу нам перепинив Тома. Він забрав патронташ і рушницю старого й ніс її на лівому плечі, а його рушниця висіла на правому.

— В самісіньке серце, — мовив він, трохи збліднувши. — Воно просто нашпиговане кулями.

Я вийняв з карабіна обойму: вона була порожня. Отже, я випустив у старого п'ять

куль.

— Можеш бути спокійний, — сказав Тома. — Він сконав зразу. — Й докинув: — Я залишаю тебе. Піду позбираю стріли. Не забувай, що я комірник. — На останньому слові він спробував усміхнутися й пішов.

Троглодитові було років п'ятдесят. Це був кремезний, світло-рудий чоловік в коричневих, дуже брудних вельветових штанах й такого ж кольору подертому піджаку. Я дивлюся на це велетенське тіло, сповнене сили й позбавлене життя. Дивлюсь також на його сина. Він зовсім не сумує. Раптом обертається до мене, дивиться з боязкою пошаною й, схопивши мою праву руку, схиляється, щоб її поцілувати. Я відштовхую його. Мені огидна ця його вдячність. Однак, побачивши, як страх і розгубленість змінюють його обличчя, запитую, як його звати. Ім'я його Жаке (зменшене від Жак).

— Жаке, — кажу я приглушено, — допоможи Тома позбирати стріли.

Йому вже час іти звідси. Мені здається, що я зараз зомлію. Ноги в мене тремтять, в очах потьмарилося.

Сідаю в підніжжі схилу, за три метри від троглодита, потім, оскільки мені не легшає, простягаюся, заплющую очі й почуваюся дуже зле. Мене обливає піт. Потім відчуваю під собою холодну землю. Я народжуюся вдруге. Мене охоплює страшне безсилля, але це — безсилля народження, а не смерті.

За якийсь час сідаю й дивлюся на троглодита. Дядько порівнював його з людиною з Кро-Маньйона. Щось подібне справді є. Випнуті щелепи, низьке чоло, випуклі дуги брів. Однак, якби його помити, поголити, коротко підстригти, зодягти в нову уніформу, то на вигляд він не був би примітивніший за пересічного старшого офіцера з ударних підрозділів. Ні дурніший. Він теж добре обізнаний із тими основними звірячими хитрощами, що їх називають військовим мистецтвом. Пастка. Засідка. Псевдокапітуляція. Зупинити ворога в центрі, щоб обійти його з флангу.

Я підводжуся й іду до Тома й Жаке. Вони не помітили мого занепокоєння. Подумали, що я просто відсаплюся. Тома подає мені лук, і я оглядаю його. Зброя ця заввишки з метр сімдесят сантиметрів і, здається, зроблена набагато краще, ніж той лук, що його я подарував Біргітті.

Тома скінчив збирати стріли. Зв'язав їх у невелику в'язку нейловою мотузкою.

— Вона тамечки, — мовив Жаке, натякаючи на Бурку, й опустив очі.

Ми підіймаємося лужком, на якому де-не-де видніють кущики жовтуватої трави, й хоча вони жалюгідні, все-таки на них приємно дивитися. Я кидаю погляд на Жаке, його велику світло-рудю голову й простодушне обличчя. Бачу його дитячі очі, що втупилися в мене. Як я вже казав, вони золотисто-карі, але, дивна річ, здається, в них зовсім нема білків, це, коли він зводить брови, надає йому смиренного й сумного вигляду, і він скидається на собаку. На собаку, який завинив і скавучить, щоб йому вибачили й розмовляли з ним. Він сповнений доброї волі, покірності, готовності пожертвувати собою. Сповнений також сили, тієї сили, про яку сам не здогадується і яку випромінюють його міцна шия, широкі плечі й довгі, наче в мавподібних, руки, скуті м'язами. Великі долоні його, напівстискаючи якусь невидиму рукоять, ніяк не можуть

розтулитися. Жаке крокує між Тома й мною, перевалюючись, кидаючи погляд то на нього, то на мене, але особливо на мене, бо за віком я міг би бути йому батьком.

Я показую йому лук і кажу літературною мовою (знаю вже, що він не розмовляє місцевою говіркою):

— Де твій батько навчився орудувати цим знаряддям?

Жаке невимовно щасливий, що я заговорив до нього, й від радості аж трохи заїкається. Він розмовляє якоюсь мішаною мовою, в якій я не ловлю ні відтінків, ні ритму місцевої говірки. Акцент у нього і не тутешній, і не північний. Вплив батька й школи призвів до утворення дивної суміші. Одне слово, як кажуть тут, він "чужинець".

— На півночі, — швидко відказує Жаке. — В стрілецькому товаристві. Казав, що був там чемпіоном. — І додає: — Він сам викував вістря для стріл. Для полювання.

Я вражено дивлюся на нього.

— Для полювання?! Він полював із цим? А чому не з рушницею?

— Само собою зрозуміло, й з рушницею теж, — мовить Жаке, по-змовницькому посміхаючись. Певне, він знає, що я не мисливець і що мої ліси відкриті для всіх.

Я мовчу. Здається, починаю розуміти будні троглодитів. Орудкування стрілою вважаю надто підступною справою. Набагато підступнішою, ніж застосування сильця, бо єгер може помітити сильце, а стріла влучає в одну мить і вбиває безшумно, не полохає дичину й не здійсмає тривоги в сусідів. Вони, коли почнеться мисливський сезон, небагато вполюють у своєму лісі.

Жаке, здається, відчув у моїй мовчанці осуд і з продуманою покірливістю каже, щоб обеззброїти мене, мальвільського вельможу, який ніколи не знав голоду:

— Якби він не мав лука, ми не їли б щодня м'ясо.

Звісно, вони їли м'ясо щодня. Я тільки зиркнув на нього. Він добре розповнів на дичині, впольованій батьком. Але все ж одна річ мене дивує: невже можна поцілити стрілою в кролика, який біжить?

— Тато, — мовить гордо Жаке, — пронизував на льоту фазана!

Тепер я вже знаю, куди дівалися дядькові фазани. Щороку дядько випускав дві-три пари фазанів, але ніколи більше не бачив їх — ні їх, ні їхніх нащадків.

Захоплений своєю розповіддю, Жаке додає:

— Бачте, за звичайних умов він влучив би у вас першою ж стрілою.

Я насуплюю брови, а Тома мовить холодно:

— Нема чим хвалитися.

Час перейти на серйозніший тон, і через те я суворо кажу:

— Жаке, це ти оглушив нашого товариша й украв Бурку?

Він червоніє, опускає велику світло-руду голову и ніяково переступає з ноги на ногу.

— То батько наказав мені це вчинити, — й дуже швидко веде далі: — Він наказав мені вбити вашого товариша, але я не зробив цього.

— Чому?

— Бо то гріх.

Відповідь ця для мене несподівана, але я беру її до уваги. Допитую далі Жаке. Він підтверджує батьків план, який я розгадав: заманити нас маленькими групками до себе й убити всіх п'ятох, щоб заволодіти Мальвілем. Справжнє божевілля. Після дня "Д" він міг би заволодіти всією Францією, але йому закортіло тільки Мальвіля — ціною п'яти вбивств. Він не вбивав би, каже син, "наймитів". І мою німкеню.

— Яку німкеню?

— Ту, що прогулювалася верхи в лісі.

Я дивлюся на нього. Не слід недооцінювати помилкових даних нерегулярної розвідки. Замок і пані. Дика жакерія з убивством пана, а відтак згвалтування господині замку. Пана чи панів? Бо я дізнаюся, що Тома, Колен, Пейссу, Мейссоньє і я були для батька Жаке "мальвівільськими панами", й він часто з гнівом і ненавистю говорив про нас — нас, які ніколи його не бачили. За його наказом син шпигував за нами.

Я зупиняюся, обертаюсь до Жаке й пильно дивлюся на нього:

— А тобі ніколи не спадало на думку, що ти можеш попередити нас, аби запобігти всім цим убивствам?

Він стоїть переді мною, опустивши очі, заклавши руки за спину, й весь вигляд його свідчить про каяття. Я запитую себе, чи здатний він повіситися, якщо я накажу йому.

— О так, — мовить Жаке, — але якби батько довідався про це, він убив би мене.

Бо, звичайно, батько його був не тільки непереможний, а й усевідаючий. Я дивлюся на нього: співучасть у вбивстві, замах на одного з наших товаришів, крадіжка Бурки.

— Ну, Жаке, що нам з тобою робити?

Губи в нього тремтять, він ковтає слину, дивиться на мене добрими полохливими очима й покірно мовить:

— Не знаю. Мабуть, ви вб'єте мене.

— Тільки цього ти й заслуговуєш, — озивається Тома, блідий від гніву.

Я зиркаю на нього. Він, мабуть, потерпав за мене, коли я видирався на пагорок. А тепер вважає мене надто поблажливим.

— Ні, — кажу я. — Ми тебе не вб'ємо. По-перше, тому, що вбити — це гріх, як ти сказав. Але заберемо тебе з собою до Мальвіля й на певний час позбавимо волі.

Я не дивлюся на Тома. Йому, певно, не сподобалося, що я вжив таке "клерикальне" поняття, як гріх. Однак як іще можу я розмовляти з Жаке, як не мовою, котру він розуміє?

— Самого? — запитує Жаке.

— Як це розуміти?

— Ви заберете мене самого до Мальвіля?

Я здивовано зводжу брови, і він додає:

— В нас є ще бабуся...

У мене складається враження, що Жаке почне зараз перераховувати, хто в них іще лишився, проте він замовкає.

— Якщо бабуся захоче піти з нами, ми заберемо й її.

Я бачу, що його ще щось турбує. Думаю, що не моя погроза, бо його обличчя, на

якому можна все прочитати, дедалі сумнішає, неначе він боїться, що ми його вб'ємо. Я знов рушаю, наготувавши низку нових запитань, як раптом серед тиші спустошеної й голої ущелини, якою ми йдемо поміж почорнілих недогарків дерев на обгорілій землі, досить близько лунає кінське іржання.

Воно зовсім не схоже на іржання Бурки — це триумфальне, владне й ніжне іржання жеребця, який кружляє навколо кобили й розпалює її.

— Ви маєте коня?

— Так, — відповідає Жаке.

— І ви його не вихолостили?

— Ні. Батько був проти.

Я зиркаю на Тома. Не вірю своїм вухам. Мене всього заповнює радість! Бодай єдиний раз хвала батькові! Я зриваюся з місця й біжу, наче дитина. Більше того, оскільки лук мені заважає, я віддаю його Жаке, який бере його без будь-якого подиву й, роззявивши рота, біжить поряд. Звичайно, він обганяє нас на кілька кроків і з кожною секундою віддаляється, тим більше, що я, засапавшись, сповільнюю біг.

Ось і їхнє пристанище. Товсті почорнілі каштанові стовпи заввишки з півтора метра, обсновані двома низками колючого дроту, утворюють перед "домом троглодита" (більше печера, ніж дім) загороду приблизно на тисячу квадратних метрів. Посередині загороди стоїть прив'язана до обгорілого дерева моя Бурка, вся тремтить із нетерпіння, а білява грива кокетливо розсипалася по шиї. Хто б міг подумати, що це блюзнірство, хоч воно ще не звершилося, може сповнити мене радістю! Незграбного першерона спарувати з самицею англо-арабської породи! Настільки він негарний. Темно-сірий, майже чорний, з велетенським крупом, товстеними ногами, з шиєю, яку я не обхоплю й обома руками. По суті, своїм широким крупом він схожий на місцевих вельмож. І він кружляє навколо Бурки, незграбно гарцює, хрипло ірже й сипле іскри з очей. Гадаю, він усвідомлює, яка велика честь випала йому, й уміє відрізнити дебелу кобилу першеронської породи від моєї миловидої Бурки, яку необхідність вижити в розквіті літ — їй ледве сповнилося три роки — примушує скоритися йому; за нею ж бо довгий ряд породистих предків.

Коли парування завершується, жеребець на якусь мить завмирає, лише ледь тремтять його задні ноги. Потім голова опускається вниз, майже торкаючись губами Бурчиної гриви. Він, якийсь немічний, перебуває в такому стані цілу хвилину, знесилено розтуливши рота, й очі його згасають, наливаючись смутком. Зрештою він тяжко відштовхується від кобили й ступає на землю чотирма ногами. Потім здригається й нараз, підвівши голову, знову стає самим собою, починає бігти могутнім нешвидким галопом попід огорожею, з войовничим іржанням усією поставою насуваючись на нас, мовби збирається розчавити. Та за якийсь метр він раптом стрибає убік, обминає нас і, віддаляючись у глибину загороди, скося зиркає на нас хвальковитими й веселими очима. Ще довго, коли я піду звідси, в моїх вухах лунатиме тупіт важких чотирьох копит, під якими здригалася земля. На тлі мертвого й німого пейзажу де глухе тупотіння здається мені таким же захопливим, як і нове зародження

життя.

У троглодитів не один, а два будинки, розміщених поряд; перший править за житло, а другий, мабуть, за хлів, стодолу й свинарник. Вони збудовані майстерно, з кам'яним дахом і дашком над входом до печери, а на даху — комин. Будинок дбайливо обштукатурений, на першому поверсі засклені двері й вікно, на другому — двоє вікон, у яких вціліли всі шибки. На віконницях залишилися сліди бордової фарби.

Над дашком і чвертю даху стримить скеля метрів з п'ятнадцять заввишки. Її вершина, потовщена й кругла, нависла над будинком, захищаючи його від дощу й навіть створюючи йому затишок. Але водночас ця головаста скеля навіює жах. Здається, що її вершина ось-ось обвалиться й гепне перед будинком. Однак, мабуть, уже тисячоліття минуло відтоді, як вона так ризиковано тримає свою рівновагу. А Варвурд, оселяючись тут, мабуть, пересвідчився, що вона ще вистоїть і протягом усього його життя.

Розташування будівель схоже на розташування нашого "Материнства" (тільки в нас нема дашка), й саме це в день події врятувало життя троглодитам.

Я не бачу більш ніяких будівель, тільки в загороді невеличкий будиночок, схожий на домашню пекарню.

Відчуваю чийсь присутність і чийсь погляд. На порозі житла стоїть огрядна жінка в чорному, досить брудному фартусі й дивиться на нас із забобонним подивом. Я запитую себе, чи це не мати мого ворога, ступаю вперед і збентежено мовлю:

— Ти здогадуєшся, що сталося. Що не задля власної втіхи прийшов я сюди.

Вона опускає голову, нічого не відповівши мені. Я помічаю також, що мої слова її зовсім не засмутили. Вона низенького зросту, обличчя в неї одутле, щоки обвислі, шия брезкла й товста — підборіддя, здається, злилося з великими грудьми, що погойдуються від найменшого руху, наче два мішки вівса на спині в віслюка. З цього жирного обличчя з-під густого кучерявого білого волосся дивляться досить гарні чорні очі.

— Як я здогадуюсь, це мусило статися, коли я бачу тебе тут, — спокійно каже вона. Ані тіні жалю й, дивна річ, місцевий акцент, навіть побудова речення.

— Повір, я дуже шкодую, — кажу, — але в мене не було вибору. Або твій син, або я. Відповідь її не менш несподівана:

— Заходь, — каже вона й сходить з порога, — щось перекусиш разом з нами. — І додає місцевою говіркою, зітхаючи й знизуючи плечима: — Дякувати богові, він не був моїм сином.

Я вражено дивлюся на неї.

— Ти розмовляєш місцевою говіркою?

— Та я ж із цих країв, — жваво відповідає вона місцевою говіркою і гордо випростується з виглядом, ніби каже: "Я зовсім не дикунка". — Я народилася в Ла-Році, — провадить далі. — Ти знаєш Фальвіна з Ла-Рока?

— Шевця, який приручив ворону?

— Він — мій брат, — мовить жінка шанобливо. — Заходь же, хлопче, — додає вона,

— почувай себе тут, як вдома.

Але навіть сестрі поважного шевця з Ла-Рока я не зовсім довіряю. Беру в руки зброю, вставляю обойму і, закриваючи затвор, заганняю патрон у ствол. Відтак, замість іти попереду, штовхаю поперед себе Фальвіну, ніби з поштивості. Коли я торкаюся її спини, в мене складається враження, що моя рука застрягла в смальці.

У будинку нічого підозрілого. Цементна долівка, подекуди залатана, за стіни править світло-сірий камінь печери. Їх залишили такими, якими вони були, не пригладили навіть нерівності на їхній поверхні. Жодного сліду вогкості. Вгорі — сволюки, на яких лежить поміст другого поверху, й оті маленькі дверцята, що в кутку, певне, ведуть туди. З фронтоного боку — вікно, засклені двері й камін. У каміні жевріє вогонь. Під вікном — полиця з чобітьми. Я відчиняю велику незграбну шафу в стилі часів Людовіка XV, бурмочучи про людське око: "Можна?" Праворуч — білизна, ліворуч — посуд. Посеред кімнати — великий, як кажуть парижани, "хутірський стіл", але задля екзотики до нього вони приставляють ослони, а ми надаємо перевагу стільцям заради комфорту. Я нараховую сім м'яких стільців, але тільки чотири біля столу. Інші стоять під стіною. Переходжу на другий бік столу. Уявляю собі, що саме тут, мабуть, колись сидів батько, сідаю й собі спиною до глибини печери, поклавши карабін на коліна. Таким чином, я не випускаю з поля зору обоє дверей. Подаю знак Тома сісти праворуч, щоб він не застував мені дверей; Жаке також покірно сідає з того боку столу, спиною до вікна.

Я дістаю з кишені пакунок з шинкою, що його мені дала Мену, коли ми йшли з дому, а ображена Фальвіна щось вигукує й бурчить, щоб я їв з тарілки, а не з голого стола, що вона зараз підсмажить мені до шинки яєчню й щоб я погодився випити келих вина. Я погоджуюсь на все, крім вина, бо підозрюю, що воно з вичавків. Замість вина прохаю молока, вона наливає мені його по вінця в розмальований кухоль і не перестає торохтіти: вони справді продали теля перед днем події, в них стільки молока, що не знають, куди його подіти, воно їх просто затопило; вони роблять масло, але все одно лишається ще й для свині.

Однак, коли вона кладе на стіл круглий буханець і масло, мені аж очі лізуть на лоба з подиву:

— Хліб! У вас є хліб!

— Ми завжди самі пекли хліб у "Ставку", — каже Фальвіна. — Варвурд сіяв пшениці стільки, що її вистачало нам на цілий рік і навіть ще лишалося. Правда, пшеницю доводилось молоти на ручних жорнах, бо в "Ставку" не було електрики, масло також колотили в ручній масниці. Варвурд нічого не хотів купувати.

Нарізвавши хліба для всіх, як це, мабуть, робив Варвурд за життя, я обмірковую її слова. Взагалі цей відлюдник Варвурд хотів жити в своєму закутку, користуючись власними засобами. Навіть перелюбство він чинив з дочкою.

Однак, коли я натякаю на пригоду з Каті, Фальвіна червоніє.

— У тому, що сталося, — мовить вона сором'язливо, — нема ніякого сумніву. Але Каті сама винна. І вона все-таки не його дочка. Так само, як і М'етта. Вони — діти моєї

дочки Раймонди.

Коли Фальвіна називає ім'я М'етти, Жаке підводить голову по той бік столу й з острахом зиркає на неї. Але це триває лише мить, і мене бере сумнів, чи взагалі я щось бачив.

Я насилу жую хліб. Чекаю обіцяну яечню. Та все ж смак сільського хліба, добре намащеного маслом (вони в "Ставку" солять масло не так, як це ще дехто робить у нас), здається мені чудовим і навіює трохи смуток, бо нагадує попереднє життя.

— А хто пече тут хліб? — запитую я, щоб висловити свою вдячність.

— До останнього часу це робив Луї, — відповідає Фальвіна, зітхаючи — А після його смерті — Жаке.

Фальвіна гомонить і гомонить, снуючи по кімнаті, важко дихає й зітхає, торохтить безперестану й сипле десять слів там, де досить й одного. Щоб підсмажити трое яєць, їй треба мінімум півгодини, й за цей час я буду про все добре поінформований.

Фальвіна — літня жінка, і їй треба повернутися до діда-прадіда, щоб розповісти мені, що її дочка Раймонда мала двох дочок, Каті й М'етту, від першого чоловіка, а овдовівши, вийшла вдруге за Варвурда, який, овдовівши також, залишився з двома хлопчиками — Луї й Жаке.

— Ти здогадуєшся, якої я думки про цей шлюб, особливо коли зважити, що мій сердешний Гастон також помер і мені довелося прийти сюди жити, так би мовити, подикунському — без електрики, без води, навіть газу нема, про який Варвурд не хотів і чути, варити їсти доводиться біля каміна, як колись давно. Такого хліба, що ти оце їси, в тебе нема, — веде вона далі місцевою говіркою, звівши очі вгору, — його дуже важко жувати. За десять довгих років я небагато з'їла його у Варвурда.

Слухаючи все це, я наминав шинку, яечню й молоко, а Фальвіна, заклопотана, наче курка, так не сіла й на хвилинку за стіл біля нас, не з'їла ні шматочка, вдаючи, що стримується в їжі й після смерті Варвурда. Та хоч яка вона була балакуча, проте не все мені розповіла.

— Жаке, — кажу я, витираючи дядькового ножика об м'якушку останнього шматка хліба, — візьми заступ, кирку й поховай батька. Тома наглядатиме за тобою. — І додаю, клацнувши вістрям ножика й ховаючи його в кишеню: — До речі, я помітив, що на ньому непогані черевики. Буде добре, якщо ти їх знімеш. Вони тобі знадобляться.

Жаке, трохи згорбившись і похиливши голову на знак своєї покірливості, підводиться. Я встаю також, тримаючи карабін у руці, підходжу до Тома й шепочу йому:

— Оддай мені Варвурдову рушницю. Візьми тільки свою. Хай цей хлопець іде попереду, а коли він копатиме яму, тримайся на відстані й не спускай з нього очей.

Жаке, скориставшись із нашої таємної розмови, наближається до Фальвіни й щось шепоче їй на вухо.

— Жаке! — гукаю я суворим тоном.

Він здригається, червоніє й, не промовивши ні слова, погойдуючи величезними руками, в супроводі Тома йде до дверей. Тільки-но вони вийшли, я обертаюся до

Фальвіни.

— Жаке оглушив нашого товариша і вкрав у нас кобилу. Ні, Фальвіно, не захищай його, я знаю, що він виконував Варвурдів наказ, але все-таки заслуговує покарання. Ми конфіскуємо його майно й заберемо Жаке до Мальвіля, де позбавимо його волі.

— А що буде зі мною? — розгублено питає Фальвіна.

— Тобі я даю право вибору: або йди з нами до Мальвіля, або залишайся тут. Якщо зостанешся тут, я дещо тобі залишу.

— Зостатися тут? — злякано вигукує вона. — А що я робитиму?

Ллється потік слів, які я вислуховую уважно. Вони мене заінтриговують, бо серед них немає одного слова, якого я чекаю від неї, а саме: слова "сама". Адже її повинно б лякати те, що вона лишається "сама" в "Ставку". А Фальвіна, яка так багато торохтить, не вимовила цього слова. Я нюхав повітря, наче мисливський собака. Дарма. Однак ця старушенція щось від мене приховує. Я розкусив її з самого початку. Щось або когось. Більше я не слухаю її. А оскільки мій нюх підводить мене, роздивляюся по кімнаті, старанно вивчаю її. Навпроти раптом помічаю дошку, прикріплену до стіни з сирієї цегли сантиметрів за сорок від долівки, а на ній цілу низку чобіт. Я перебиваю Фальвіну уривчастим голосом:

— Твоя дочка Раймонда померла. Луї також. Жаке саме зараз ховає Варвурда. Каті перебралася до Ла-Рока. Так чи ні?

— Та так, — відповідає спантеличена Фальвіна.

Я міряю її поглядом і стюбаю своїм голосом, наче батогом:

— А М'етта?

Фальвіна розтуляє рота, наче риба. Я не даю їй часу отямитися:

— Так, М'етта. Де вона?

Вона кліпає повіками й відповідає ледь чутним голосом:

— Вона також перебралася до Ла-Рока. Один лише бог знає, що з нею...

Я перебиваю її:

— До кого?

— До мера

— Отже, як і Каті? Виходять, мер мав двох служниць?

— Ні, я помилилася. До корчми.

Я замовкаю. Опускаю очі. Дивлюся на її литки, вони дуже товсті.

— В тебе болять ноги?

— О так, у мене дуже хворі ноги! — відповідає вона і заспокоюється, радіючи такому повороті. — Це все через мою біганину. Подивися, — вона піднімає спідницю, щоб показати мені литки, — які в мене розширені жили.

— Коли йде дощ, ти взуваєш чоботи?

— Ніколи. Я не можу їх узуті. Особливо відтоді, як захворіла на флебіт...

Про свої ноги вона може розповідати без кінця. Цього разу я навіть не вдаю, що слухаю її. Підводжуся з карабіном у руці й, обернувшись спиною до Фальвіни, простую до полиці з чобітьми. На ній — три пари жовтих гумових чобіт великого розміру — 44-го

або 46-го, а поряд одна пара набагато менша, 38-го розміру, не більше, чорна, на високих підборах. Я перекидаю карабін у ліву руку, а правою хапаю малі чоботи, обертаюся, підіймаю їх над головою й мовчки кидаю під ноги Фальвіні.

Вона ступає крок назад, дивиться на чоботи, що лежать на цементній долівці, наче на гадюк, готових її вкусити. Відтак підносить пухкі руки й затуляв ними обличчя. Вся побагровіла. Не наважується й глянути на мене.

— Зараз же приведи її, Фальвіно.

Западає короткочасна мовчанка. Фальвіна зиркає на мене. Поволі заспокоюється. Вираз її одутлого обличчя змінюється. В чорних очах спалахує вираз потайної зухвалості.

— А може б, ти сам пішов по неї? — запитує вона єхидно.

Я не відповідаю, і Фальвініні обвислі щоки здригаються, вона всміхається, блискаючи маленькими гострими зубками. З її погляду все це цілком природно. Я переміг і вбив Варвурда. Я займаю його місце, і мені тепер належить усе. М'етта також. Але я керуюся не стільки розумом, скільки доброчесністю, й відмовляюся від свого права переможця.

Повторюю, не підвищуючи голосу:

— Я звелів тобі зараз же привести її.

Усмішка щезає з її обличчя, вона опускає голову й дріботить до виходу. Плечі, стегна, товсті литки — все погойдуються.

Я повертаюся й сідаю біля столу обличчям до дверей. Руки мої, які я кладу на дубову дошку столу, почорнілу від миття, тремтять, і я силкуюся опанувати себе. Знаю: та, що зараз з'явиться переді мною, буде дуже великою радістю і дуже великою небезпекою. Знаю також, що ця М'етта, яка житиме одна серед шістьох чоловіків, не рахуючи Момо, поставить перед нами жахливі проблеми, і я повинен бути дуже уважним, якщо хочу, щоб життя в Мальвілі й далі було мирним.

— Ось і М'етта, — мовить Фальвіна, штовхаючи її до кімнати.

Коли б у мене було сто очей, то і їх не вистачило б, щоб роздивитися її. Мабуть, їй років з двадцять. І яке оманливе це ім'я — М'етта ! Від бабусі вона успадкувала чорні очі й пишне волосся, тільки смолистого кольору. Але на зріст вона вища сантиметрів на десять, плечі в неї широкі, гарно окреслені, груди високі й випуклі й захищають її, наче щит, стегна округлі й ноги м'язисті. О, звичайно, коли б я захотів знайти якийсь гандж, то міг би сказати, що в неї трохи великий ніс, трохи широкий рот, надто велике підборіддя. Але ні, я не збираюся цього дошукуватися, милуюся всім, навіть її незграбністю.

В мене дуже тремтять руки, хоча я не бачу їх, але від цього тремтить усе моє тіло. Я ховаю руки під стіл, грудьми лягаю на краєчок столу й, заціпенівши, пожираю очима М'етту. Тепер я розумію, що відчув Адам, побачивши одного ранку біля себе Єву, ще вогку з гончарного круга, на якому її виліпили. Але не можна так дуже ціпеніти від захоплення, роззявляти так широко рота від несподіванки, як це роблю я. В цій печері, в глибині якої я причаївся зі зброєю, М'етта розливає світло й тепло. Її полатана блузка

сяє, поношена, подекуди посічена міллю, червона колись спідниця піднята вище колін. У неї міцні ноги, як у жіночих скульптур, виліплених Майодем, і вона широкими босими ступнями стоїть на долівці, з якої, здається, черпає силу. Чудове людське створіння, ця майбутня мати людей.

Я відриваю від неї очі, випростуюся на стільці, хапаюся обома руками за краєчок столу й кажу:

— Сідай, М'етто...

Голос мій звучить хрипко. Я думаю про те, що треба говорити твердіше.

М'етта, не промовивши ні слова, сідає там, де перед цим сидів Жаке, її відділяє від мене вся довжина стола. В неї гарні й лагідні очі. Їй вона дивиться на мене без будь-якої сором'язливості, як дивляться діти на нову людину, що прийшла в їхній дім.

— М'етто, — мені подобається це ім'я, — ми забираємо з собою Жаке.

Її темні очі збентежено блискають, і я негайно додаю:

— Не хвилюйся, ми його не скривдимо. А якщо твоя бабуся й ти не бажаєте лишатися в "Ставку", можете перебратися з нами до Мальвіля.

— Ай справді, як нам лишатися самим у "Ставку"? — озивається Фальвіна. — Хлопче мій, як я тобі вдячна!

— Мене звуть Емманюелем.

— Ну, дякую, Емманюелю.

Я обертаюся до М'етти.

— А ти, М'етто, згодна?

Дівчина мовчки нахилиє голову. Вона неговірка, але очі її промовляють замість неї. М'етта невідривно дивиться па мене. Вона щось обмірковує й оцінює нового господаря. Заспокойся, М'етто, тебе в Мальвілі чекають тільки друзі.

— Звідки в тебе таке ім'я — М'етта?

— Насправді вона зветься Марі, — озивається Фальвіна. — Але вона дуже довго не росла, бо, бідолаха, народилася передчасно, в сім місяців. І Раймонда називала її "мов'еттою". А наша Каті, якій було тоді три рочки, вимовляла це слово "м'етта", і ось відтоді це ім'я прилипло до неї.

Відчиняються двері, і в супроводі Тома входить Жаке. Забачивши М'етту, Жаке зупиняється, блідне, дивиться на неї, відтак обертається до Фальвіни й з гнівом вигукує:

— Я ж тобі казав...

— Гей, ти, ану облиш! — гримає на нього Тома, який цілком серйозно грає роль охоронця.

Він ступає вперед і, вздрівши М'етту, що її затуляв від нього Жаке, торопіє. Рука, яку він збирався покласти на плече Жаке, опускається.

— Жаке, то не бабуся сказала мені, що М'етта тут переховується. Це я сам відгадав, — озиваюся спокійно.

Жаке дивиться на мене, розтуливши рота. Він ні на мить не бере мої слова під сумнів. Вірить мені. Більше того, кається, що намагався дещо приховати від мене. Я

нагадую йому батька: я непогрішний і все знаю.

— Ти не вважай себе більшим хитруном, ніж пани з Мальвіля! — каже йому Фальвіна глузливо.

Тепер вона говорить про мене в множині. "Мій хлопче" чи "пани"? Правди тут так і не доможешся. Я дивлюся на Фальвіну. Підозрюю її в підлості. Але не хочу передчасно осуджувати. Кого не зіпсували б десять років рабства в троглодита?

— Жаке, що ти шепнув бабусі, коли йшов ховати батька?

Він тримає руки за спиною, голову схилив на груди, очі втупив у землю і засоромлено каже:

— Я спитав у неї, де М'етта. Вона сказала: в stodолі. І я шепнув їй, щоб вона не казала цього панам.

Я вражено зиркаю на нього.

— Отже, ти збирався втекти з Мальвіля, забрати з собою М'етту й сховатися з нею? Жаке червоніє. Тоді відказує пошепки:

— Так.

— І куди б ви пішли? Що їли б?

— Не знаю.

— А бабуса? Вона лишилася б у Мальвілі?

Фальвіна, яка підвелася, коли ввійшли чоловіки (рефлекс, що виробився в неї за Варвурда), стоїть поряд з М'еттою, спершись обома руками на стіл.

— Я не думав про бабусю, — відповідає Жаке, ніяковіючи.

— Та невже? — вигукує приголомшена Фальвіна і заливається слізьми.

Сумніваюся, що Фальвіна — плакса, але ж Жаке був, мабуть, її улюбленцем. Є від чого заплакати.

М'етта кладе свою руку на Фальвінину, підводить очі й дивиться на неї, хитаючи головою, наче каже: "Я тебе не кинула б". Мені хочеться почути М'еттин голос, та, з іншого боку, я розумію її, хоч вона й мовчить: Її погляд промовляє про все. Мабуть, це за Варвурда, який примушував усіх мовчати, в неї виробилася звичка вдаватися до міміки. Я веду далі:

— Жаке, ти питав згоди у М'етти щодо свого плану?

М'етта хитає головою, а Жаке засмучено дивиться на неї.

— Ні, — відповідає він ледве чути.

Западав мовчанка.

— М'етто, — кажу я, — іди з нами доброхіть до Мальвіля. Бабуса також піде. Жаке, починаючи з цієї хвилини, ніхто не має права сказати: "М'етта належить мені". Ні ти. Ні я. Ні Тома. І ніхто в Мальвілі. Зрозумів?

Він схвально киває головою.

— Чому ти намагався приховати від мене, що М'етта в "Ставку"? — питаю я далі.

— Сам знаєш чому, — тихо відповідає він.

— Ти боявся, що я ляжу з нею спати?

— О ні, на це ти маєш право, якщо її ласка.

— Тоді, що я вдамся до сили?

— Так, — шепоче він.

Отже, він думав не тільки про себе, а й про М'етту. Однак я відчуваю, що мені треба бути трохи суворішим. Він обеззброює мене своїми добрими очима. Мені не треба піддаватися. Я повинен навчити його належно поводитися, бо він житиме з нами.

— Вислухай мене, Жаке. Є одна річ, яку ти повинен зрозуміти. Це тільки в "Ставку" вбивають, гвалтують, оглушують людей і викрадають коня в сусіди. В Мальвілі такого не роблять. Як зветься твій кінь?

— Силач.

— Гаразд. Зараз ти підеш і запряжеш Силача. Сьогодні ми зможемо перевезти тільки частину майна. Завтра ми повернемося знову, запрягши й Бурку в нашого воза. Зробимо стільки ходок, скільки буде потрібно.

Жаке відразу йде до дверей. Тома, здається, розгнівався, круто повертається і йде його супроводжувати.

— Не турбуйся, Тома. Тепер він не втече! — кидаю я йому.

Тома повертається, радий, що може знову дивитися на М'етту. Він прикипає до неї очима. Мені здається досить безглуздою його закоханість, я забуваю, що кілька хвилин тому був у такому самому стані. М'еттині чарівні очі невідривно дивляться на мої, радше на мої губи, за рухом яких вона стежить, коли я розмовляю.

Мені хочеться все уточнити.

— М'етто, я хочу тобі дещо сказати. В Мальвілі тебе ніхто не примусить робити те, чого ти не бажатимеш.

Оскільки вона не відповідає, я питаю:

— Ти зрозуміла?

М'етта мовчить.

— Звичайно, вона все зрозуміла, — озивається Фальвіна. Я нетерпляче кажу:

— Фальвіно, дозволь їй самій щось сказати.

Фальвіна обертається до мене:

— Вона не може тобі нічого відповісти. Вона німа.

VIII.

Яке ж то було наше повернення до Мальвілі з настанням ночі! Я їхав верхи на Бурці, закинувши ремінь карабіна на шию в такий спосіб, що його ствол лежав у мене на грудях, М'етта горнулася до мене ззаду, бо останньої миті дала зрозуміти своєю мімікою, що також хотіла б сісти на коня. Бурка ішла ступою, бо Силач, який, здавалося, ладен був бігти за моєю кобилою на край світу, зразу переходив на рись, занадто розгойдуючи возом, як тільки вона трохи виривалася вперед. На возі сиділи Фальвіна, Жаке й Тома, а також лежала гора матраців і всякого іншого майна. За возом плентала тільна корова: Фальвіна не хотіла залишити її в "Ставку" навіть на одну ніч. "Вона ж бо ось-ось має отелитися", — сказала жінка.

Ми поїхали плоскогір'ям, повз колишню ферму "Кюссак", від якої залишилася тільки купа попелу, бо неможливо було пробратися возом через кам'яні мури, що перетинали

невеличку рівнину, яка збігала до Рюнів. До речі, Жаке запевнив мене, що дорога через плоскогір'я хоч і довша, зате не захаращена обвугленими стовбурами дерев: він не раз ходив тією дорогою, коли за наказом батька підкрадався до Мальвіля шпигувати за нами.

Тільки-но віз, хоч і не без труднощів, виїхав па схил, що збігав до ферми "Кюссак", й ми опинилися на битому шляху, де нас застала ніч, мені забаглося спробувати вирватися вперед, щоб заспокоїти друзів у Мальвілі. Але коли я побачив чи, точніше, почув, що Силач кинувся бігти галопом за Буркою, а за возом заревіла корова, бо мотузок ледь не задушив її, я зупинив свою кобилу й пішов ступою. Бідна корівка довго не могла заспокоїтися. Я довідався, що вона називалася Маркізою, це ставило її на дворянській драбині набагато нижче від нашої Принцеси. Дядько твердив, що то під час Французької революції, коли селяни в нашій місцевості проганяли аристократів, бажаючи поглумитися з них, почали так кумедно називати своїх тварин. "Це не така вже й велика кривда, — робила висновок Мену. — Вони чинили з нами набагато гірше. Ти, Емманюелю, не повіриш, навіть за часів Наполеона III в Ла-Році один граф повісив свого кучера тільки за те, що той йому не підкорився. І що ж? Навіть на жоден день не посадили цього графа до буцегарні!"

Коли я побачив здалеку освітлену смолоскипами головну башту замку, серце моє радісно закалатало. Я відчув те саме, що відчував середньовічний вельможа, коли він переможцем повертався додому, везучи до свого замку хури трофеїв і бранців. Звичайно, я не згвалтував М'етту й вона не була моєю полонянкою. Навпаки, я її визволив. Але трофеї були незвичайні і їх вистачить набагато більше, ніж на три зайві особи, які нам тепер доведеться годувати: дві корови — Маркіза, яка ось-ось мала отелитися, і друга дійна корова, що разом з биком тимчасово залишилася на фермі "Ставок", кнур і дві льохи (не рахуючи ковбасних виробів), удвічі чи втричі більше курей, ніж у Мену, й особливо багато зерна, бо Варвурд мав звичку сам пекти хліб. Його ферма хоч і здавалася убогою, але їй належали родючі землі на плоскогір'ї, поряд з фермою "Кюссак". Того вечора ми не забрали й десятої частини багатства "Ставка". І я розраховував, що доведеться цілісінький день завтра й позавтра возити його двома возами, щоб переправити все до Мальвіля.

Цікаво, що з відсутністю автомобіля змінився ритм життя: щоб проїхати від "Кюссака" до Мальвіля конем, нам потрібна була ціла година, а на своєму автомобілі з кузовом "універсаль" я здолав би цю відстань за десять хвилин. І які думки роїлися в мене в голові під час цього повільного погойдування верхи на Бурці, коли я відчував її тепло й вдихав запах поту; позаду, обхопивши мене руками, сиділа М'етта, притиснувшись обличчям до моєї потилиці, а грудьми до моєї спини. Яким щасливим робила вона мене! Як мені було приємно! Вперше після дня події я так добре почувався. А втім, не зовсім. Думав про Варвуда, який лежав тепер у землі. Хитрий чолові'яга! Жив тільки за своїми законами, не визнавав ніяких інших. Це ж треба було придумати — колекціонувати самців! У місцевості, де всі вирощували тільки самиць, він на своїй маленькій фермі мав кнура, жеребця й бика.

Ми наближаємося до Мальвіля, й тепер мені нелегко стримувати Бурку, яка щоразу починає бігти риссю. Але через оту бідолашну Маркізу, яка плентає за возом, погойдуючи черевом між короткими ніжками, я стримую її. Я запитую себе, що думає моя кобила про сьогоднішній день. Її викрали, майже згвалтували й привели знову до рідного дому. Тепер я знаю, чому вона пішла зі злодієм: від нього тхнуло жеребцем. А зараз, мабуть, Любонька почула також наше наближення, бо до нас долинуло далеке іржання, на яке відгукується Бурка й трохи перегодя, з подивом ("Що? Ще одна кобила?!") лунає могутній голос Силача. Вечір, що опускається на землю, сповнюється запахом тварин, які перегукуються між собою. То тільки ми нічого не відчуваємо. М'єтта горнеться до моєї спини. Коли Бурка починає бігти риссю, М'єтта притискається ще міцніше, ще дужче зціплює руки в мене на животі. Безперечно, вона вперше їде верхи. Цього вона не забуде. Я також. Усі ті заокруглення за моєю спиною живуть, тремтять і зігрівають мене. Я почуваю себе, мовби мене вкопали в землю, обв'язали, ув'язнили. Якби я тільки міг також заіржати замість того, щоб думати. Й не боятися майбутнього, живучи своїм теперішнім щастям.

У Мальвілі аж занадто багато горить смолоскипів. Два на головній башті й два встромлені в бійниці надбрамної башти. В мене радісно калатає серце, коли я дивлюся на свій чудовий, такий могутній уцілілий замок. Піднімаючись крутим схилом, який веде до нього, милуюся велетенською головною баштою, що стримить на задньому плані у тьмяному світлі смолоскипів, і надбрамною баштою, яка височить переді мною; від неї тягнеться фортечний зубчастий мур, на якому невдовзі, просунувши між зубців шию, з'являються якісь тіні, що їх розпізнати я ще не можу. Хтось махає смолоскипом на парпеті. І кричить:

— Це ти, Емманюелю?

— Це — я! І Тома! Ми повертаємося з далеких країв!

Лунають вигуки. Невиразні слова. Чутно глухе рипіння двох стулок важкої дубової брами. Великі завіси добре змашені, але брама все одно весело рипить. Я ступаю за браму і впізнаю смолоскипника — це Момо.

— Момо, зачини браму за коровою!

— Емамуель! Емамуель! — збуджено вигукує Момо.

— Корова! — скрикує Мену, вдоволено сміючись. — Він привів нам корову!

— Й жеребця! — вигукує Пейссу.

Яким же я був героєм! Скільки слів виголошено на мою тесть! Бачу, як рухаються темні силуети. Поки що не впізнаю облич. Любонька в стійлі, яка тепер за кілька кроків від нас, зачувши жеребця, щосили ірже, стукає копитом у двері, зчинивши страшний гармидер, а Силач і Бурка по черзі відповідають їй. Я зупиняюся перед "Материнством", щоб Любонька побачила наших коней і заспокоїлася. Не знаю, чи вона помітила їх, але замовкла. Я ж не бачу нічогісінько, бо Момо зі смолоскипом зачиняє браму, а Мену з електричним ліхтариком (вона вперше користується ним відтоді, як я його дав їй) оглядає за возом корову. Наші оточили Бурку, й тепер я впізнаю Пейссу по білій пов'язці на голові. Хтось невисокий, мабуть, це Колен, бере

мого коня за вуздечку, і я зіскакую на землю; мені зовсім не подобається таке трюкацтво, воно здається театральним, але я не міг вчинити інакше з М'еттою за спиною. Не встиг я торкнутися землі, як мене хапає в обійми Пейссу й безсоромно цілує. "Облиш! Ти ж мене геть обслинив!" Сміх, веселощі, стусани, жарти. Нарешті я згадую про М'етту. Взявши її за талію, знімаю з кобили. "Вона важкенька! — кажу я. — Ось вам М'етта".

Наближається Момо, розмахуючи смолоскипом, і світло смолоскипа вихоплює з темряви М'етту в ореолі чорного волосся. Западає мертва тиша. Всі ціпеніють. Момо також, лише смолоскип тремтить у його руці. А за кілька метрів од нас чути голос Мену, яка за возом ніжно, місцевою говіркою розмовляє з коровою: "Ой моя красуне, ой моя люба, ти тільна, ти ось-ось отелишся. І ти, бідолахо, вся мокра, вони примусили тебе бігти в такому стані, з телям в утробі!"

Оскільки друзі мовчать і далі, я вирішую відрекомендувати їх М'етті.

— Це — Пейссу. Це — Колен. Це — Мейссоньє. А це — Момо.

М'етта кожному з них подає й тисне руку. Ніхто не промовляє ні слова. Оціпеніння триває. Тільки Момо, з доброго дива затанцювавши на місці, вигукує: "Мем'єнна! Мем'єнна!" (гадаю, що то спотворене "М'етта!"). І, махаючи смолоскипом, він залишив нас у темряві, побіг розповісти про все матері. Та ось з'являється й сама Мену. А оскільки Момо побіг зі смолоскипом хтозна-куди, можливо, він роздивляється корову, Мену спрямовує ліхтарика на М'етту й оглядає її з ніг до голови. Круглі плечі, повні груди, міцні стегна, м'язисті ноги — все гаразд.

— Ну-ну! — мимрить вона. — Ну-ну!

І більше ні слова. М'етта поблискує очима. Друзі закам'яніли. З того, що Мену затримує світло ліхтарика на міцній М'еттиній постаті, я здогадуюсь, що вона схвально оцінює її. Принаймні за фізичну силу — здатність народжувати, багато працювати. Про мораль Мену нічого й на думку не спаде. Крім того "Ну-ну! Ну-ну!", нічого більше вона не каже. Мовчить. Ні пари з вуст. Я пізнаю в цьому її обережність. І її женоненависництво. Дуже добре знаю, що вона зараз думає: "Не треба, хлопці мої, щоб вам ця пазуха скаламутила голови, Жінка — це жінка. А жінок дуже мало добрих".

Не знаю, чи М'етта зніяковіла від того, що опинилася в центрі уваги незнайомих людей, але становище врятував Тома, який зістрибнув з воза. Я бачу, як йому бранець, що ще сидить на возі, передає дві рушниці. Ось він, обвішаний зброєю, іде до нас. Його зустріли дуже добре. Не так, як мене, з несамовитою радістю. Або як М'етту, з затамованим диханням. Але й він отримує свої стусани. Вперше бачу, що друзі галасують навколо нього, — це ознака того, що нарешті він цілком порозумівся з нами. Я задоволений цим. А розчулений Тома намагається відповісти на цей вияв почуттів дружнім жартом.

— А ти, Емманюелю, як ся маєш? — питає Мену.

Я бачу, як вона усміхається мені, задерши вгору свою голівку.

— Дуже добре, — відповідаю я місцевою говіркою, — бо ти піклуєшся тільки про корову!..

Я хапаю її під лікті, піднімаю в повітря, наче пір'їну, й цілую в обидві щоки. Потім розповідаю про "Ставок", Варвурда та його родину. Варвурд її зовсім не дивує. Вона вже чула про нього.

— Я йду, — зрештою мовить вона. — Поки ви розвантажуватимете воза, я приготую вечерю.

І вона простує до будиночка, швидко дрібочучи ногами, перед нею витанцьовує коло світла, і її постать здається ще крихітнішою, коли вона наближається до звідного моста й підніжжя другого фортечного муру. Я вигукую:

— Мену! Готуй на дев'ятьох. На возі є ще двоє!

Нам вісьмом вистачило години, щоб розвантажити воза й тимчасово скласти все в "Материнстві", за винятком матраців, які я вирішив знести до будиночка, щоб оселити там трьох новачків.

Доглянувши тварин і замкнувши їх, — Силача ми поставили в стійлі, в якому я тримав свого жеребця до дня події і яке він не міг розбити, ані перескочити через двері, щоб кинутися шукати кобил, — ми несемо матраци на другий поверх будиночка й зразу ж спускаємося вниз; тут, у світлиці, горить вогонь, вже накритий довгий монастирський стіл, і, на наш подив, серед нього величаво стоїть стара дядькова гасова лампа, яка видається нам верхом розкоші: її розшукав і полагодив під час нашої відсутності Колен.

Але Мену зустрічає нас холодно. Оскільки я йду поперед невеликого гурту, вона, чорна й худа, обертається й гостро дивиться на мене, міцно стуливши губи й скрегочучи зубами. Новачки ніяковіють. Старожили стримано жартують.

— А де ж ще двоє? — запитує вона сердито. — Оті чужинці зі "Ставка"? Ніби нам своїх ротів бракує!

Я заспокоюю її. Перераховую всі скарби, що привезу до Мальвіля, не кажучи вже про пшеницю, з якої ми зможемо пекти хліб, про одяг для Пейссу, адже Варвурд був його зросту. Нарешті — про допомогу. Відтак виводжу з гурту Жаке й показую їй.

Він справляє на неї гарне враження. Мену симпатизує вродливим юнакам і взагалі сильній статі. І потім усе-таки в Жаке такі плечі, такі руки! Як і з М'еттою, вона не вітається з ним за руку й не каже "добридень" ("Чужинець зі "Ставка". Ви ж знаєте: ганчірка ніколи не стане рушником"). Вона лише здалеку киває йому головою. Своєю пихатістю Мену втерла б носа й герцогині.

— А ось...

Але я не встигаю відрекомендувати Фальвіну, навіть вимовити її прізвище, бо Мену, помітивши її, в ту ж мить, щоб я не зміг її зупинити, вибухає місцевою говіркою, переконана, що "чужинка" нічого не розуміє:

— Ой боже мій! Та що це таке, Емманюелю? Кого ти привів на мою голову? Сімдесятирічну старушенцію (сама, Мену, якщо мені не зраджує пам'ять, має сімдесят п'ять). З молодістю я ще можу якось змиритися, вона тобі, гадаю, робитиме деякі послуги! Але ця стара корова годиться хіба що для того, щоб сидіти на кухні й натоптувати свій кендюх! І вона така стара, така зморшкувата, з огидою докидає Мену,

— що мене аж нудить, коли я дивлюся на неї! А весь цей жир на ній — можна сказати, горщик із смальцем, який вивернули на тацю!

Фальвіна почервоніла, важко дихає, і я вже здогадуюся, що дрібні сльози градом котяться по її щоках. Цієї сцени не бачить Мену, бо вона вдає, що не дивиться на Фальвіну, й звертається тільки до мене.

— І до того ж ця старушенція не тутешня, вона чужинка, дикунка, як і її син! Той чоловік спокусився був на рідну дочку. А хтозна, чи не спокушався він і на свою матір?

Це звинувачення несправедливе, й воно спонукає Фальвіну запротестувати.

— Але ж Варвурд не мій син! Він мій зять! — кричить вона місцевою говіркою.

Мену, отетерівши, обертається й уперше дивиться на неї, як на людську істоту.

— Ти розмовляєш по-нашому? — трохи зніяковівши, каже вона.

Всі презираються, а старожили регочуть.

— Ну то й що? — озивається Фальвіна. — Я народилася в Ла-Році! Мабуть, ти знаєш Фальвіна, який має майстерню біля замку? Я його сестра.

— Ти маєш на увазі шевця Фальвіна?

— Атож!

— Та він же мій троюрідний брат! — вигукує Мену.

Всі дивуються, як це може бути, що Мену не знала Фальвіни й ніколи навіть не бачила її. Але я їй вірю.

— Сподіваюсь, — каже Мену, — що мої слова тебе не образили, адже я кинула їх не в твій город.

— А я й не образилася, — мовить Фальвіна.

Отже, наші обидві старушенції порозуміються. На ґрунті здорової ієрархії. Я навіть не хочу думати про те, хто з них верховодитиме в домі.

— До столу! До столу! — весело гукаю я, сідаю посередині й киваю М'етті сісти навпроти мене. Після короточасного вагання Тома за звичкою сідає праворуч від мене, а Мейссоньє — ліворуч. Момо намагається вмотитися ліворуч біля М'етти, але цій його спробі відразу ж перешкоджає Мену, яка садовить його праворуч від себе. Пейссу дивиться на мене.

— Ну чого очікуєш, здорованю? — кажу я, і він засоромлено сідає праворуч від М'етти, а Колен умощується ліворуч. Оскільки Жаке й досі стоїть, я йому киваю на місце біля Мейссоньє. Залишається єдиний прибор коло Пейссу, і я подаю знак Фальвіні. Ввічливий Пейссу час від часу розмовлятиме з нею.

Я їм дуже жадібно, але п'ю, як звичайно, стримано, тим більше, що мій день ще не скінчився й доведеться скликати збори після вечері, щоб обговорити деякі питання. Задоволено помічаю, що щоки в Пейссу знов напилися рум'янцем. Однак не зважуюсь запитати Пейссу в присутності Жаке, який геть засоромився і навіть не дивиться на нього, чи болить у нього потилиця. Безперечно, Пейссу чекав на мене, щоб я зняв йому пов'язку, але хай поносить її до завтра, бо я боюсь, щоб його рана не почала знов кровоточити. Фальвіна, засумувавши, не розтуляє рота, що, на мій погляд, дається їй нелегко, й придурюється, що їсть дуже неохоче: цим намагається справити добре

враження на Мену. Але дарма, бо Мену не дивиться на неї.

Тільки М'етта тримається цілком природно. Справді, вона стала тією точкою, на якій ми зосередили всю свою увагу. Вона не ніяковіє від цього й, я сказав би, не чваниться цим. Дивиться на нас якось по-дитячому невимушено. Іноді всміхається. Вона всміхається всім нам по черзі, навіть і Момо, який здивував мене своєю охайністю, бо я забув, що сьогодні вранці ми купали його.

Хоч усі мої друзі веселі, однак почувають себе трохи незручно, бо я ніяк не зважуюсь розповісти в присутності новачків, що відбулося в "Ставку". Новачки, хоч і мовчать, заважають нам розмовляти: здається, ті самі слова, які ми колись вимовляли, не задумуючись над ними, могли видатися тепер фальшивими. До того ж ми побачили, що вони дотримуються зовсім іншої традиції. Сідаючи за стіл, усі троє перехрестилися. Не знаю, в кого вони перейняли цей звичай — звісно, не у Варвурда! Проте це справило гарне враження на Мену, яка завжди вважала чужинців дохристиянськими дикунами.

Мейссоньє, який сидів ліворуч від мене, штовхнув мене ліктем, а Тома з досадою подивився на нас.

Вони відчували себе в меншості, бо були тут єдиними переконаними атеїстами. Колен і Пейссу, хоч іноді й ходили з дружинами на месу до дня події, вважали це не чоловічою справою й причащалися лише на Великдень. Щодо мене, то я ні католик, ні протестант, бо виховувався в двох різних сім'ях. Виховання в одній сім'ї завдало шкоди вихованню в іншій, і грані віри розвалилися в мені...

Коли вечеря скінчилася, я посилаю Жаке затопити на другому поверсі й, коли він повертається, підводжуся і кажу до новачків:

— Сьогодні ви всі троє спатимете на матрацах на другому поверсі. А завтра вирішимо, де кого покласти.

Фальвіна збентежено підводиться, вона не знає, як їй попроситися з нами.

— Ідіть, ідіть, — кажу я новачкам і роблю широкий жест. — Я проведу вас.

Я підштовхую їх до дверей, і ніхто ні з новачків, ні зі старожилів, виходячи за поріг, не каже "на добраніч". На другому поверсі я вдаю, що перевіряю, чи добре зачинені вікна й чи матраци не присунені надто близько до каміна. "На добраніч вам", — кажу я й знову роблю широкий жест руками; надто важко мені кидати М'етту так байдуже, уникаючи навіть її очей, які, здається, прискіпливо втупилися в мене.

Я повертаюся до світлиці, де Мену, заспокоївшись, і друзі, які повсідалися біля каміна, чекають на мене. Я сідаю посередині й зразу ж, глянувши на них, доходжу висновку, що вони й досі ще думають про М'етту, бо не можуть думати про щось інше. Йду на парі, що Пейссу перший згадає про неї.

— Гарна дівчина, — озивається він байдужим тоном. — Але не дуже балакуча.

— Вона німа.

— Не може бути! — вигукує Пейссу.

Всі мовчать. А оскільки мовчанка триває надто довго, я починаю розповідати, як ми провели день у "Ставку".

Дуже коротко знайомлю їх із воєнними подіями. Ще коротше зупиняюся на

родинних стосунках у племені Варвурда. Більше говорю про Жаке, його замах на Пейссу, про його пасивну співучасть, про те, що батько тероризував сина. Закінчую тим, що пропоную покарати його — ув'язнити, хай знає, що вчинив недобре, й хай це буде йому наукою.

— Як ти уявляєш собі це ув'язнення? — питає Мейссоньє.

Я знижую плечима.

— Сам знаєш, що ми не закуємо його в кайдани. Просто заборонимо виходити з Мальвілі і за його межі. У всьому іншому він матиме ті самі права, що й кожен з нас.

Зі мною всі погоджуються в принципі, але ми сперечаємося з приводу тривалості ув'язнення Жаке. Пропозиції надходять різні. Найсуворішу вносить Тома: десять років. Найпоблажливіший Пейссу: один рік.

Я пропоную п'ять років і конфіскацію всього його майна. Голосуємо. Мою пропозицію прийнято, і мені доручається завтра оголосити Жаке вирок.

Відтак я переходжу до проблеми безпеки. Ми не знаємо, чи не вціліли й інші люди, чи не блукають вони довкола з агресивними намірами. Відтепер треба стерегтися. Вдень виходити тільки зі зброєю. Вночі в надбрамній башті, крім Мену й Момо, мають спати ще двоє. А чому б і ні, адже на третьому поверсі надбрамної башти є вільна кімната з каміном. Я пропоную, щоб варта складалася з двох осіб. Друзі в принципі погоджуються зі мною, але палко сперечаються про тривалість вартування і черговість. За двадцять хвилин ми доходимо згоди, що Колен і Пейссу вартуватимуть у парні числа, а Мейссоньє й Тома — в непарні. Колен пропонує, і всі погоджуються, щоб я не залишав головну башту і зміг забезпечити захист другої огорожі, коли першу захоплять зненацька.

В головній башті звільниться одна кімната, якщо двоє з нас постійно спатимуть у надбрамній башті, і я пропоную віддати М'етті ту, що поряд з ванною на другому поверсі.

При згадці про М'етту пожвавлення згасає й западає мовчанка. Та кімната, цього не знає тільки Тома, — колишній притулок "Гуртка". А в часи "Гуртка" ми безперестанку сперечалися про те, як приємно було б мати тут якусь дівчину, котра варила б нам їсти і "вдовольняла наші пристрасті". (Останні слова належали мені, я їх вичитав у якомусь романі, вони вражали нас, хоча ніхто точно не знав, що означало слово "пристрасть").

— А куди ми поселимо двох інших? — зрештою запитує Мейссоньє.

— Вони хай лишаються в будиночку.

Знову западає мовчанка. Всі розуміють, що становище М'етти в Мальвілі не може прирівнюватися до становища Фальвіни чи Жаке. Але про це ніхто не каже й слова.

— Гаразд, — озиваюся нарешті я, — будемо відверті щодо М'етти. Але, звісно, за однієї умови: жодне наше слово не вийде за ці стіни.

Я дивлюся на друзів. Вони схвально кивають головами. Мену байдуже втуплюється в своє в'язання, і я звертаюся до неї:

— Ти, Мену, також будеш утаємничена в це.

Вона згортає своє в'язання й підводиться, міцно стуливши губи:

— Я йду спати.

Мену прямує до дверей. Момо ступає за нею.

— Гаразд, — кажу я, — тепер поговоримо про М'етту. В "Ставку", поки Жаке й Тома ховали Варвурда, я міг побавитися з М'еттою й, повернувшись сюди, сказати: "М'етта належить мені, вона моя дружина, й ніхто не має права навіть доторкнутися до неї".

Дивлюся на друзів. Ніякої реакції, принаймні зовні.

— І якщо я не вчинив цього, то не задля того, щоб це зробив хтось із вас. Інакше кажучи, М'етта не повинна стати чияюсь винятковою власністю. М'етта — це не майно, яке має комусь належати. Вона належить сама собі. Ви згодні?

Западає тривала мовчанка. Ніхто не вимовляє жодного слова й навіть не дивиться на мене. Закон моногамії настільки вкорінився в них і викликає стільки рефлексів, спогадів і почуттів, що вони не здатні не лише погодитися зі мною, а навіть збагнути, чому я скасовую його.

— Є дві можливості, — озивається врешті Тома. — Або М'етта обере одного з нас...

Я перебиваю його:

— Зразу ж кажу, що не пристану на таке, якщо навіть вона обере мене. А якщо її обранцем буде хтось інший, я відмовлю йому в будь-якій винятковості.

— Я ще не скінчив, — мовить Тома.

— Будь ласка, Тома, — люб'язно кажу я. — Я перебив тебе, але говорити не заважаю.

— Дуже радий, — відповідає Тома, але всім добре видно, що я трохи пригасив його порив. — ...Або М'етта спатиме з усіма, й це виглядатиме аморально.

— Аморально? — перепитую я. — В чому полягатиме ця аморальність?

— Вона цілком очевидна, — відповідає Тома.

— Зовсім ні. Я не погоджуюся з такою попівською думкою.

Приписати Тома "попівську думку"! Я мимохіть утішаюся своєю невеличкою підлістю.

— Це зовсім не попівська думка, — запально відказує він. — Ти не станеш заперечувати: жінка, яка спить з усіма, — повія.

— Помиляєшся, — кажу я. — Повія — це та жінка, яка спить з чоловіками за гроші. Саме гроші роблять усе це аморальним, хіба мало жінок, які сплять з іншими чоловіками. Навіть у Мальжаку. Й ніхто не ставиться до них з презирством.

Западає тиша. Ми всі думаємо про Аделаїду. Крім Мейссоньє, який ще зовсім юним заручився зі своєю Матільдою, Аделаїда всім нам допомогла передчасно подорослішати. Й ми вдячні їй за це, навіть Мейссоньє, я цього певен, хоча він такий добродішний з виду.

Мабуть, Тома відчув, що я вдався до спогадів, бо мовчить. І я веду далі, тепер майже переконавшись, що взяв гору.

— Це питання не моралі, а при звичаєння до обставин. Тома, в Індії є каста, в якій, наприклад, об'єднуються п'ять братів, щоб одружитися з однією дівчиною. Ці брати і

єдина жінка створюють сім'ю, яка виховує дітей, не дошукуючись, від кого вони. Там вдаються до цього, бо кожен брат неспроможний сам утримати свою сім'ю. Їх штовхають на це злидні, а нас тепер — необхідність. М'єтта — єдина тут жінка, здатна народжувати дітей.

Всі вони мовчать. Тома, який, мабуть, відчуває себе побитим, більше не хоче сперечатися, й інші не бажають висловлюватися. Та все ж я хочу почути їхню думку, тому запитально дивлюсь на них і кажу:

— Ну?

— Мені це не подобається, — каже Пейссу.

— Що — це?

— Ота твоя індійська система.

— Питання ставиться не про те, що подобається, а про необхідність.

— Ні, я проти того, щоб ділити одну жінку з багатьма, — наполягає Пейссу.

Мовчанка.

— Я згоден з Пейссу, — озивається Колен.

— Я теж, — мовить Мейссоньє.

— І я, — роздратовано посміхається Тома.

Я дивлюсь на вогонь. Сталося щось неймовірне: я залишився сам! Мене побито! Причому вперше відтоді, як у дванадцять років я очолив, так би мовити, колективне керівництво "Гуртка". Я відчуваюся дуже ображеним. Хочу не показувати цього й, ніби нічого не трапилося, повести мову далі, перейти до порядку денного. Та мені це не вдається. Щось здушує горло.

— Авжеж. Шануймо шлюб. Не порушуймо подружню вірність, навіть за згодою. Умовна мораль не вмерла. На мою думку, ця шанована система зовсім не зможе прищепитися в общині з шести чоловіків, яким випало ділити єдину жінку. Однак не можна брати гору над усіма. Позиція моїх товаришів здається мені максималістською й безглуздою: краще лишитися неодруженим до кінця життя, якщо не мати власної дружини. Правда, кожен сподівається бути обраним.

Я мовчу. Хвилююсь за майбутнє. Боюся обману, ревнощів, а можливо, навіть убивства. А також, і я цього зовсім не приховую, відчуваю болісний жаль, що не скористався з нагоди в "Ставку". Мені не дуже віддячили за те, що я контролював свої "пристрасті".

Після дуже неспокійної ночі на світанку наступного дня мене розбудив дзвін надбрамної башти, що бив, наче на сполох. То був велетенський церковний дзвін, що його я купив і повісив біля входу до надбрамної башти, щоб відвідувачі й туристи могли повідомляти про свій прихід. Проте його бамкання було надто гучне, — мені казали, що воно долидало навіть до Ла-Рока, — і я поставив електричний дзвінок, який тепер був уже не потрібен.

Я запитую себе: що ж могло скоїтися, що так гучно й довго дзвонять? Зіскакую з ліжка, натягую штани, взуваю чоботи на босу ногу й, схопивши карабін, в супроводі Тома, який теж озброївся, лечу крученими сходами на перший поверх, мчу звідти через

звідний міст за першу огорожу.

Всі, одягнені похапцем, зібралися тут, перед "Материнством", де Маркіза зі "Ставка" щойно народила в кутку стійла одне теля й зараз народжує друге. Момо, якому мати доручила повідомити нам цю новину, шаленіючи від захоплення, вдарив у дзвін. Я картаю його. Нагадую про свою рішучу й неодноразову заборону торкатися дзвона, відтак, обернувшись до Фальвіни, вітаю її з телятами, до речі, з двома теличками.

Фальвіна дуже запишалася, ніби вона сама їх народила, й без угаву цокотить у стійлі з Мену: обидві вони готові допомагати Маркізі, але дарма, бо друге теля, кругленьке, слиняве й таке ніжне, вже лежить на підлозі. Пейссу, Мейссоньє, Колен і Жаке кидають репліки. Хтось згадує, де він бачив чи чув, щоб корова народила близнят. Усі ми зіперлися на перегородку стійла, поклавши підборіддя на поруччя, М'етта також стоїть біля нас.

Вона одягнена блаженко, волосся в неї розкуйовджене, ще заспана. Коли я її побачив, серце в мене закалатало, немов божевільне. Гаразд. Помилуймося телятами. Вони кольору червоного дерева й не такі вже маленькі, як це можна було б гадати.

— Дивлячись на Маркізу, — зауважує Пейссу, — ніхто не сказав би, що вона народить двох телят.

— Я бачила корів, які були набагато повніші, ніж ця, — твердить Мену. — І, дивися, ця народила двох, і обоє гарненькі. Де вона тільки їх носила?

— Можеш вважати, що тобі пощастило, — звертається Пейссу до Фальвіни (не знаю, чому ми всі вшановуємо Фальвіну за корову, яка, по суті, тепер належить Мальвілю, мабуть, прагнемо вибачитися за вчорашню холодну зустріч). — Гадаю, Фальвіно, — поважно веде далі Пейссу, — що ти не захочеш продати корову, яка народжує близнят. Навпаки, ти продаси за тиждень обох телят, за яких візьмеш щонайменше шістдесят тисяч франків. Не кажучи вже про те молоко, що потім ти матимеш. Це справді золота корівка. Тим більше, що вона знову може народити двійню.

— Дурню, а кому ти продаси тепер цих телят? — питає Колен.

— Та це я так, — задумливо відповідає Пейссу, примруживши очі. Він, певне, мріє про зразковий хлів з електродоїлками й коровами, які народжують тільки близнят. Він забуває дивитися на М'етту. Справді ж, сьогодні вранці, після вчорашнього вечірнього голосування, ми тільки крадькома зиркаємо на неї. Кожен прагне не подати знаку перед товаришами, ніби він надто поспішає бути першим обранцем.

Я перераховую: Принцеса, Маркіза й двоє новонароджених, яких ми вирішуємо назвати Графінею й Баронесою, щоб доповнити колекцію титулів. Ох, я забув: ми залишили в "Ставку" Смуглянку, хоч не таку аристократку, як інші, зате дійну й без теляти. Отже, Мальвіль має п'ять корів, дорослого бика й бичка Принца. Останнього ми триматимемо також, бо не можемо ризикувати залишатися лише з одним самцем. Щодо коней, маємо три кобили — Бурку, Любоньку, її доньку Насмішку й жеребця Силача. Не рахую свиней — їх тепер у нас багато, було б чим годувати. Коли я думаю про всіх цих тварин, мене поймає палке почуття безпеки, злегка забарвлене страхом,

що поля не зможуть прогодувати не тільки їх, а й нас. Цікаво, що із зникненням грошей відпали й додаткові потреби. Наче в прадавні часи, ми думаємо про їжу, землю, поголів'я худоби й про продовження роду. Візьмемо М'етту. Я дивлюся на неї зовсім не так, як дивився на Біргітту. Біргітта була для мене просто забавкою, а на М'етту дивлюся, як на жінку, що повинна родити.

Чотири дні двома возами нам довелося перевозити майно зі "Ставка" до Мальвіля. Городяни нарікають, коли їм доводиться переселятися, вони уявлення не мають, скільки речей можна нагромадити на фермі протягом життя, і всі ті речі необхідні й здебільшого громіздкі. Я не кажу вже про тварин, фураж і зерно.

Минуло чотири дні, й ми знов поїхали орати маленьку ниву в Рюнах, виробивши перед цим нові правила безпеки. Жаке орав, а ми по черзі вартували з карабіном на невеличкому пагорку, що височів на захід од Рюнів. Якби вартовий побачив одну або кілька підозрілих осіб, йому звелено було стріляти вгору й не показуватися. Це дало б змогу Жаке втекти з конем до замку, а нам — прибігти на місце події з рушницями, тепер уже з трьома, якщо рахувати Варвурдову, до того ж ще й четвертий карабін.

Зброї було дуже мало. Тоді мені спав на думку Варвурдів лук, який виявився досить грізною і влучною зброєю в близькому бою. Біргітта колись навчила мене стріляти з лука, й, нехтуючи загальним скептицизмом, я став тренуватися на доріжці, що вела за першу огорожу. Доклавши трохи зусиль, я досяг задовільних результатів, потім поволі збільшував відстань. Через кілька днів я вже влучав однією з трьох стріл у мішень на відстані сорока метрів. Звичайно, мені ще далеко було до Вільгельма Телля й навіть до Варвурда, але загалом лук стріляє краще, ніж мисливська рушниця, яка, починаючи з п'ятдесяти метрів, надто розсіває шріт. Мене дивувала також пробивна сила стріли, яка впивалася так глибоко в тверду мішень, що іноді доводилося висмикувати її двома руками.

Коли друзі довідалися про це моє досягнення, в них прокинувся дух змагання, й відтепер стрільба з лука стала для нас улюбленим дозвіллям. Мене наздогнав і навіть випередив малюк Колен, який з шістдесятиметрової відстані посилав усі три стріли в мішень і потроху почав влучати ними ближче до центру.

З нас п'яти, а якщо рахувати Жаке, то шести, хоча його ми ще не залучаємо до стрільби, Колен був найнижчого зросту й найслабкіший. Ми так звикли до цього, що навіть у вічі називали його "малюком". Не думали, що він може образитися, бо Колен ніколи не протестував проти такого епітету. Й, раптом побачивши, який він радий, що перевершив нас у стрільбі з лука, я зрозумів: він завжди страждав, що був такого маленького зросту. Лук — і той був вищий за нього. Але коли Колен брав його в руки, — це траплялося з ним часто, бо він став тренуватися більше, ніж ми, — то почувався королем. Ополудні, пообідавши, я бачив, як Колен сидів біля одного з вікон великої зали й уважно вивчав теорію стрільби з лука за підручником, що його мені купила Біргітта. Одне слово, малюк Колен став нашим великим стрільцем з лука. Я почав його так називати, помітивши, скільки радості приносило йому слово "великий" навіть у переносному значенні.

Він умовив Мейссоньє змайструвати ще три луки. Кожен, вважав Колен, повинен мати свій лук. Я заохочував кожну його ініціативу, бо думав про ті часи, коли в нас закінчаться набої й ми не матимемо з чого їх виготовити; тоді наші рушниці нічого не будуть варті в світі, в якому, цілком очевидно, не зникне насильство, хоч і не буде вогнепальної зброї.

Вже цілий місяць минув відтоді, як на світанку Момо вдарив у дзвін, щоб повідомити, що Маркіза народила двох телят. Одного вечора, десь близько сьомої, коли я готувався зачинити свою кімнату в головній башті, щоб з біблією під пахвою спуститися вниз, Тома, який стояв уже на сходах, сказав мені: "Ти дуже схожий на святошу". Замикаючи двері, я повернув голову до нього, щоб відповісти йому, коли раптом знову пролунав дзвін, не так гучно, як тоді, але перші два удари були могутні, а третій трохи слабший, після чого запала незвичайна тиша. Я завмер. То дзвонив не Момо. То не його "почерк". Я знову відчинив двері, поклав біблію на стіл, схопив свій карабін і подав рушницю Тома.

Ми мовчки побігли до надбрамної башти. Там нікого не було. Мену й Момо були, певне, в будиночку, мати готувала вечерю, а син крутився біля неї, сподіваючись щось ущипнути. Залишивши Тома пильнувати за брамою, я повільно походжав порожніми кімнатами надбрамної башти й дійшов висновку, що наші правила безпеки надто недосконалі. Перша огорожа була набагато нижча від другої, на неї легко можна було видертися з допомогою драбини або вірьовки з гаком.

Я вийшов з надбрамної башти, шепнув Тома, щоб він піднявся на фортечний мур і взяв з бійниці на мушку відвідувача чи відвідувачів. Я почекав, доки він дістався до свого місця, потім навшпиньках підкрався до потайного віконця в брамі, легенько підняв на кілька міліметрів заслінку й обережно визирнув.

Десь за метр од себе я побачив чоловіка років сорока, що сидів верхи на великому сірому віслиюкові. З-за лівого плеча визирав ствол рушниці. Чоловік був простоволосий, смаглявий, чорнявий, у дуже запорошеному костюмі антрацитового кольору, й, що мене приголомшило, на шиї в нього, наче в єпископа, висіло срібне розп'яття. Він видався мені високим і кремезним. Обличчя в нього було дуже спокійне, я помітив, що він і бровою не повів, коли, глянувши на бійницю, побачив, що Тома взяв його на мушку.

Я з брязкотом смикнув заслінку й щосили гукнув:

— Що тобі тут треба?

Мій грубий тон зовсім не вплинув на відвідувача. Він навіть не здригнувся, глянув на потайне віконце й статечно мовив:

— Ну, насамперед я хочу побачити вас, а також переночувати в замку. Я не зможу за ніч подолати той шлях, який проїхав сьогодні.

Я звернув увагу, що він висловлювався якимось вишукано, старанно вимовляючи кожне слово. Акцент у нього не зовсім був схожий на тутешній, але наближався до нього.

— Чи є в тебе ще якась зброя, крім рушниці?

— Ні.

— Краще скажи правду. Ми обшукаємо тебе, тільки-но ти переступиш поріг.

— Я маю ще при собі кишенькового ножика, але не вважаю це зброєю.

— Він зі стопорним візиром?

— Ні.

— Як тебе звати?

— Фюльбер Ле-Но. Я священник.

— Послухай, Фюльбере. Вийми затвор зі своєї рушниці й поклади в кишеню піджака.

Він виконав мій наказ, сухо зауваживши:

— Ви недовірливі.

— Ми маємо на це підстави, на нас уже нападали. Зараз я тобі відчиню. Ти проїдеш у браму, зупинишся метрів за десять і не злазитимеш на землю, поки я тобі не скажу.

— Гарзд.

Я підвів голову.

— Тома, тримай його на мушці.

Тома кивнув головою. Я взяв карабін у правицю, зняв запобіжника, смикнув обидва засуви, штовхнув стулки і став чекати. Як тільки віслюк Фюльбера переступив поріг, я хутенько зачинив браму, штурхнувши віслюка. Віслюк стрибнув убік і ледь не скинув з себе господаря. В "Материнстві" заіржали коні, віслюк настовбурчив довгі вуха. Фюльбер зупинив віслюка.

— Злазь, — сказав я місцевою говіркою, — і віддай мені затвор.

Він підкорився, отже, зрозумів місцеву говірку. Я поклав затвор собі в кишеню. Цього разу був майже певен, що ця моя обережність зайва.

Прийшов Тома, щоб узяти за вуздечку сірого віслюка й відвести в стійло "Материнства". За хвилину він вийшов з відром, щоб напоїти віслюка. Я очікував на Тома, повернувшись до Фюльбера.

— Звідки ти?

— З Каора.

— Однак ти розумієш нашу говірну.

— Я розумію не всі слова.

Я з цікавістю дивився на нього. Він був не такий уже й високий, як я гадав, але міцно збудований, з елегантною поставою.

— То ти приїхав а Каора?

Він усміхнувся, і я помітив, що усмішка в нього досить приємна.

— Та ні, я їду з Ла-Рока. Я був у Ла-Році в момент вибуху бомби.

Я здивовано глянув на нього.

— Невже в Ла-Році хтось уцілів?

— Авжеж, — відповів він. — І додав так само спокійно: — Двадцять чоловік.

Примітка Тома

У розділі, який ви щойно прочитали, є такий великий пропуск, що я зараз перерву

Емманюелеву розповідь, щоб доповнити його. Спершу я прочитав наступний розділ, аби пересвідчитися, чи Емманюель, як він це іноді робить, не повернувся назад, щоб бодай із запізненням розповісти про одну обставину. Та ні. Жодного слова. Можна подумати, що він забув про це.

Але спершу, оскільки мова піде про М'етту, я хочу сказати кілька слів про неї. Після Емманюелевої лірики я не хотів би розвіювати ореолу її чарівності. Однак М'етта — звичайна сільська дівчина, яких багато. Звісно, вона дужа й кремезна, їй не бракує усіх тих округлостей, які так подобаються Емманюелеві. Коли погодитись, що М'етта вродлива, то, мені здається, це буде перебільшенням. В моїх очах вона не вродливіша за купальницю з картини Ренуара, репродукція якої висить у головах Емманюелевого ліжка, або від Біргітти, зображеної на фотографії в позі стрільця з лука; фотографія та стоїть на письмовому столі в нашій кімнаті.

Тим більше не поділяю я Емманюелевої думки щодо М'еттиного "розуму". М'етта — недоношена дитина, німа з народження. Очевидно, мозок її має якусь ваду, яка заважала їй навчитися говорити, внаслідок цього її уявлення про світ дуже вбоге. Я не тверджу, що М'етта — ідіотка чи хоча б недоумкувата, бо Емманюель міг би навести багато прикладів, коли М'етта виявила свою дотепність у стосунках з людьми. Але запевняти, що М'етта "вельми розумна", як мене в цьому неодноразово переконував Емманюель, — це вже справді занадто. М'етта, хоча й дотепна, проте вона все ж таки дуже наївна. Вона, наче дитина, сприймає дійсність тільки наполовину. Решта — мрії, фантазія, що зовсім не пов'язані з фактами.

Хтось може подумати, що М'етта мені не подобається. Навпаки, я високо ціную її. Вона великодушна, вся виліплена з доброти, в неї нема ані крихти егоїзму.

Наступного дня після наради, на якій Емманюелів проект багатомужжя зазнав краху, в Мальвілі почалося напружене чекання, бо ми запитували себе, кого обере М'етта. Ніхто з нас більше не зважувався дивитися на неї, щоб не подати знаку, що він прагне здобути перевагу над іншими.

Не можу сказати, що думала М'етта про нашу несподівану стриманість. Однак зазначу, що під час нашої другої поїздки до "Ставка" дебелий Пейссу, найвідвертіший з усіх нас, сказав, скорившись долі, що, напевне, "вона" обере собі Емманюеля. Це він сказав Коленові, Мейссоньє й мені. Ми всі троє не без смутку погодилися з ним.

Настав вечір. Після вечері Емманюель читав біблію. Тепер у нього на троє слухачів було більше, але, на мою думку, друзі слухали його не дуже уважно. Він притулився спиною до каміна, а М'етта сиділа всередині півкола; тремтливое полум'я кидало на її обличчя червоний відблиск. Я згадую цей вечір, згадую своє чекання, точніше, наше чекання, згадую, як Емманюелів голос дратував мене своєю млявістю. Не знаю, чи то денна втома, чи нервування від непевності, чи, може, вечірні сутінки так вплинули на нас, але стриманість, яка нам заважала протягом усього дня, зникла. Ми всі прикипіли очима до М'етти, граціозної й спокійної, яка уважно слухала Емманюелеве читання. Однак вона й не намагалася вдавати, що нехтує наші погляди. Час від часу її очі стрічалися з нашими, й тоді вона усміхалася нам. Щиро кажучи, всміхалася кожному з

нас. Емманюель уже розповідав про її усмішку, вона в неї справді була дуже приємна, хоч М'етта всміхалася всім нам однаково.

Нарешті М'етта неквапливо підвелася, взяла за руку Пейссу й повела його за собою.

Я гадаю, Пейссу був дуже задоволений, хоча роздивитися його обличчя я не міг, бо вогонь уже догоряв і у великій залі було темнуватو. Він одвернувся від нас і сховав своє обличчя. Ми, пригнічені й мовчазні, залишилися біля каміна; Мену, засвічуючи каганці, кидала образливі слівця на адресу новосельців.

Наступного вечора М'етта обрала Колена. Відтак мене. Четвертим був Мейссоньє. П'ятим — Жаке. А потім вона знову почала з Пейссу, обминувши Емманюеля. Так воно і йшло.

Ні в кого не було бажання сміятися, хоч становище склалося більш ніж комедійне. Поборник багатомужжя став його жертвою. А запеклі прихильники моногамії безсоромно погодилися з багатомужжям.

Тут не було нічого дивного: М'етта зробила свій вибір мимоволі, не знаючи про нашу дискусію.

Щодо порядку, за яким М'етта обирала собі партнерів, то незабаром ми помітили, що він цілком відповідав нашому розташуванню за столом. І все ж для нас залишилося загадкою: чому вона не обирала Емманюеля, який так палко кохав її?

Згодом з'ясувалося, що вона також покохала його і, наче дитина, нітрохи не соромлячись, виказувала це. Як тільки він заходив до світлиці, вона не спускала з нього очей.

Тільки-но черга дійшла до мене втретє, я вирішив усе з'ясувати. Коли я спитав М'етту, чому сьогоднішнього вечора вона не обрала Емманюеля, в неї відразу збайдужіло обличчя й вона тільки невиразно похитала головою. Це запитання я повторював у різній формі, але одержував ту саму відповідь.

Тоді я змінив тактику наступу. Запитав, чи подобається їй Емманюель взагалі? Вона жваво закивала головою, закліпала повіками, уста її напіврозтулилися. Я зразу ж поставив своє запитання: чому в такому разі вона обминає його? Вона знову похитала головою. Ніяких зрушень. Я підвівся, вийняв з кишені піджака невеличкий записничок, до якого записую видачу й прийом знаряддя в коморі, й при тьмяному світлі каганця написав на аркушику паперу великими друкованими літерами: "Чому не Емманюеля?" Простяг записничок і олівець М'етті. Вона поклала записничок собі на коліна, послинила олівця й старанно написала: "Бо". Трохи поміркувавши, поставила ще крапку після "бо", мабуть, для того, щоб показати мені, що відповідь її вичерпна.

Лише через три дні я зовсім випадково збагнув її мотиви або радше мотив, бо він був тільки один.

Емманюель, суворо дотримуючись правил безпеки, вирішив зберігати в нашій кімнаті три мисливські рушніці, карабін, набої, два луки й стріли до них, щоразу замикаючи двері й ховати ключа на дні однієї з шухляд у коморі; про цю схованку знали, крім нього, тільки я і Мейссоньє.

Якось пополудні я вирішив перевдягтися, — Емманюель почав учити мене верхової їзди, і я весь спітнів,— і пішов до схованки по ключа. Підійматися крученими сходами головної башти не так уже й легко було, і я, зморившись, ішов повільно, тримаючись лівою рукою за кам'яну колону, навколо якої вилися вгору сходи. Так я доплентався до третього поверху й зупинився на площадці, щоб звести подих, і раптом з подивом побачив у великій порожній залі, яка вела до двох кімнат, М'етту. Вона припала до замкової щілини в наших дверях і, здавалося, пильно до чогось прислухається. Я ж добре знав, що в кімнаті не було нікого, бо, по-перше, щойно залишив Емманюеля біля "Материнства", а по-друге, власноручно замкнув її півтори години тому, взявши чоботи для верхової їзди.

Я підійшов до неї й вигукнув: "М'етто, що ти тут робиш?" Вона здригнулася, випросталася, почервоніла й злякано озирнулася, мовби збиралася тікати. Але я зразу ж кинувся до неї, схопив її за зап'ястя й мовив: "М'етто, тут немає чого підслухати, кімната порожня!" Вона недовірливо подивилася на мене, і тоді я дістав з кишені ключа, відчинив двері й, стискаючи зап'ястя її руки, рішуче повів до кімнати. Переступаючи поріг, М'етта переконалася, що тут і справді немає нікого, й здивовано завмерла на місці. Відтак, не слухаючи моїх запитань, дівчина насупила брови, відчинила гардероб і, мабуть, упізнала, який одяг Емманюеля, а який мій, бо на мій не звернула уваги, а Емманюелів ніжно погладила рукою. Потім почала висувати шухляди комода, й обличчя в неї потроху яснішало. Випроставшись, вона запитально глянула на мене, а що я, вражений цим обшуком, не промовив ні слова, показала на канапку біля вікна, а відтак на мене. Я ствердно хитнув головою. Нишпорячи здивованими очима по всіх закутках, вона помітила на Емманюелевому письмовому столі фотографію, на якій Біргітта стріляла з лука, люто схопила її й, витріщивши на мене очі, помахала нею мені перед обличчям. Вся її поза, вираз обличчя, жести, здавалось, запитували мене: "А де німкеня?"

Все з'ясувалося. На фермі "Ставок" вважали, що Біргітта й досі живе в нас. Цю помилкову думку поділяла і М'етта; Емманюелеву стриманість у ставленні до неї того вечора, коли він повернувся до Мальвіля, вона витлумачила як доказ того, що серце його належить іншій. А що вона ніде в замку не бачила Біргітти, то вважала, що Емманюель замикав її, аби заховати від ласих очей. Той факт, що тільки Емманюелева кімната замикалася на ключ, ще більше зміцнив цю її думку. Вона пройнялася пошаною до Емманюелевого уявного кохання до Біргітти й через те ні разу не обрала його.

Ще того самого вечора М'етта виправила свою помилку; ми всі полегшено зітхнули, а я, побачивши, як Емманюель іде зі світлиці з товстою біблією в одній руці й з М'еттою, якщо можна так сказати,— в другій, відчув бурхливу радість.

ІХ.

Фюльбер приніс нам дві добрих звістки. Марсель Фальвін, брат нашої Фальвіни, й Каті, старша М'еттина сестра, залишилися живі. Коленова майстерня, що на Путівці, також уціліла.

Не стільки з поваги, скільки задля того, щоб уважно роздивитися його дивне обличчя, я посадовив гостя за стіл навпроти себе, пересадивши М'етту й розлучивши її з Пейссу, що його дуже засмутило.

У прибульця було густе чорне волосся. На скронях просвічувалась сивина, м'які кучері спадали на широке чоло, утворюючи своєрідний шолом, а чорні очі палали любов'ю до життя й лукавістю. На жаль, трохи зміщені вбік зіниці створювали враження, що він має звичку полохливо косувати очима.

Однак то був не єдиний контраст у Фюльбера. Наприклад, руки. Широкі й могутні, з вузлуватими пальцями. Роботящі руки, які, здавалося, не належали особі з таким гарним солоденьким тоном і завченою вимовою.

Під час свого першого обіду за нашим столом Фюльбер скидався на аскета й хворобливу людину. З самого початку він признався, що "завше жив бідненько", що ніколи нічого "не потребував" і що "звик до вбогості". Згодом він трохи підняв завісу своєї таємниці. Його "виснажила безнадійна хвороба", на щастя, не заразна, і він "однією ногою стояв уже в могилі". Однак Фюльбер їв за чотирьох і без угаву гомонів гарним баритоном. Час од часу він зиркав на свою сусідку, яка сиділа ліворуч. Його цікавість подвоїлася, коли довідався, що вона німа.

З розповіді Фюльбера про своє життя до дня події, — принаймні зовні він дуже довірявся нам, — випливало, що він об'їздив усю центральну й південно-західну Францію, зупиняючись то в якогось священика, то в якоїсь дами, то в якихось благочестивих отців уз, і скрізь був бажаним гостем. День "Д" захопив його в ларокського священика, в якого він прожив цілий тиждень і який на його очах віддав богові душу.

Невже наш друг Фюльбер не мав ні своєї парафії, ні власної домівки? А з чого він жив? З його слів випливало, що милосердні жінки утримували його матеріально (цього він не потребував) і засипали його подарунками, сварячись між собою за нього. Мені видалося, що красень Фюльбер говорив про це не без кокетування й милувався своїми чарами.

Він був в антрацитового кольору, поношеному, однак досить чистому костюмі, сорочці з комірцем, не схожим на ті, що їх носять священики, з темно-сірою плетеною краваткою. Особливо вражав розкішний срібний нагрудний хрест; на мою думку, жоден священик, хіба що тільки єпископ, не зважився б його носити.

— Якщо ти народився в Каорі, — незважаючи на його величність, я вирішив і далі бути з ним на "ти", — то, певне, вчився у вищій семінарії?

— Авжеж, — відповів Фюльбер, опустивши важкі повіки на косі очі.

— А в якому році ти вступив туди?

— Ти мене дивуєш! — сказав Фюльбер, не підводячи очей і по-дитячому всміхаючись. — Адже стільки відтоді минуло часу! Сам бачиш, я вже не молодий, — кокетливо додав він.

— І все ж таки, — сказав я, — постарайся згадати. Як-не-як, дата вступу до вищої семінарії багато важить для священика.

— Твоя правда, — поважно відповів Фюльбер. — Це справді велика дата.

Я мовчав, це роздратувало його, і він провадив далі:

— Ну... Це, мабуть, було в п'ятдесят шостому... Так, — підтвердив він, хвилину подумавши, — в п'ятдесят шостому...

— Саме так я й гадав, — радо сказав я. — Ти вступив до Каорської вищої семінарії разом з моїм приятелем Серрюр'є.

— Справа в тому... що нас там було багато, — ледь усміхнувся Фюльбер, — і я всіх не знав.

— Але такого типа, як Серрюр'є, не можна не помітити. Метр дев'яносто чотири і рудий, наче його обсмалили.

— Еге ж, звичайно, тепер, коли ти мені описав його...

Фюльбер явно щось замовчував і був дуже радий, коли я попросив його розповісти нам про Ла-Рок.

— Після вибуху бомби, — почав він сумно, — нам довелось боротися з вельми скорботним становищем.

Я мимохіть звернув увагу на слово "скорботний". Я не чув його ніколи й ні від кого, крім священиків або тих, хто їх передражнює. В них воно майже фаховий термін. І, незважаючи на неприємне звучання, це слово, здається, викликає в них своєрідне задоволення. Я чув, що молоді священики не вживають його. В такому разі це краще для них. Це слово викликає в мене огиду.

Він, Фюльбер, цьому "вельми скорботному становищу", яке полягало в тому, що люди, які вціліли, мусили поховати останки загиблих, просто радів.

Оскільки він не приховав від нас жодної деталі, я, щоб змінити тему, попросив його розповісти нам, як живуть люди в Ла-Році.

— І добре, й погано, — відповів він, похитавши головою й повівши меланхолійними очима навколо столу. — З духовної точки зору, добре, з матеріальної — досить погано.

Щодо духовного життя, — провадив він далі, примруживши очі й кинувши собі в рот чималий шматок шинки, — то мушу сказати, що я ним дуже задоволений. На месі завжди буває повно людей.

Помітивши, що ми з Мейссон'є трохи здивувалися, бо в Ла-Році мерія складалася з самих соціалістів і комуністів, він додав:

— Мабуть, це вас здивує, але в Ла-Році всі ходять на месу і всі причащаються.

— І чим ти це пояснюєш? — спитав з досадою Мейссон'є, насупивши брови.

Він сидів ліворуч від мене, і мене вразила суворість його довгобразого обличчя. Ясна річ, те, що він тільки-но почув, боляче вразило його. Я злегка штовхнув його ногою під столом. Моя недовіра до Фюльбера зростала з кожною хвилиною. Я вже нітрохи не сумнівався в тому, що він захопив владу серед мешканців Ла-Рока, які уціліли. Це мене обурювало.

— Після вибуху бомби, — провадив поважно Фюльбер і сам, здавалось, утішався своїм голосом, — люди замкнулися в собі й звернулися до своєї совісті. Їхні фізичні й душевні страждання були такі великі, що вони запитали себе, чи це не кара господня

впала на них за їхні гріхи, за байдужість до бога, за те, що вони забули про свої обов'язки, зокрема про релігійні обов'язки. Й потім, треба сказати, наше існування стало таким ненадійним, що ми інстинктивно звертаємося до бога, щоб попросити в нього захисту.

В мене виникла підозра, що Фюльбер доклав чималих зусиль до того, щоб загострити почуття провини в своїх прочан і спрямувати його в потрібному напрямку. Тома загрозливо поворухнувся. Я боявся вибуху й запобігливо штовхнув його ногою під столом. Я твердо вирішив будь-що не допустити сутички з Фюльбером на релігійному ґрунті. Тим паче, що своїми оксамитовими очима, аскетичним вродливим обличчям і глибоким голосом людини, яка "однією ногою стоїть уже в могилі" (але другою, звичайно, всіма пазурами вчепилася в землю), Фюльбер менш як за дві години підкорив трьох жінок і справив велике враження на Жаке, Пейссу й навіть на Колена.

Після вечері, коли ми всі сіли біля каміна, Фюльбер знов повів мову про матеріальні труднощі Ла-Рока.

Спочатку мешканці Ла-Рока оптимістично дивилися в майбутнє, бо велика крамниця з бакалійними товарами й ковбасна, розташовані поряд з Колоновою майстернею, уникли пожежі, яка в день події спустошила рівнинну частину міста. Та потім вони зрозуміли, що ці запаси скоро вичерпаються й Ла-Рок не зможе їх поповнити, бо всі ферми навколо містечка зруйновано. В замку, власники якого мешкали в Парижі і яких можна вважати мертвими, вціліло кілька свиней, бик і п'ять верхових коней, а також фураж, яким їх можна прогодувати. В Курсежаку, невеличкому селі між Ла-Роком і Мальвілем, яке теж уціліло й нараховує шість душ, усі корови, за винятком однієї, загинули. Ця втрата прикра ще й тому, що в Ла-Році є двоє немовлят і хвора тринадцятирічна сирота. Досі їх годували згущеним молоком, що збереглося в крамниці, але воно теж уже вичерпується.

Фюльбер замовк. Ми презирнулися. А що ніхто не сказав і слова, я поставив нашому гостеві кілька запитань, і в такий спосіб довідався, що мешканці Ла-Рока з самого початку здогадувалися, що в Мальвілі хтось уцілів, бо його, як і Ла-Рок та Курсежак, захищала скеля. А приблизно місяць тому, коли вони почули бамкання нашого дзвона, в них ця думка тільки утвердилася. Я дізнався також, що вони мали для свого захисту десятків мисливських рушниць, "значну кількість набоїв" і карабіни.

Коли Фюльбер знову заговорив про верхових коней, я не надав цьому особливого значення. Цих коней я добре знав, бо сам продав їх братам Лормйо. Лормйо були паризькі промисловці, вони за високу ціну купили вже занепалий історичний замок, витратили шалені гроші на його реставрацію й жили тут лише місяць протягом року. Впродовж цього місяця вони тільки те й робили, що розважалися з сусідами — власниками замків — і їздили верхи. Усі троє Лормйо були поганенькі вершники, мало розумілися на конях. З іншого боку, я все ж таки не міг до дня "Д" відмовитися заробити у снобів грошей. Крім трьох меринів, Лормйо купили в мене ще дві білих кобили, але про них я розповім трохи пізніше.

Я помітив, що Фюльбер, хоч він і був говіркий, дуже коротко відповідав на мої

запитання. Я зрозумів, що, згущаючи фарби про матеріальну скруту в Ла-Році, він переслідував певну мету, яку, незважаючи на свою велику самовпевненість, не наважувався або не міг викласти. Я мовчки дивився на вогонь.

— Мушу признатися, — провадив далі Фюльбер, — що я дуже стурбований долею цих двох немовлят і нашої бідолашної сирітки. Склалося дуже скорботне становище, з якого я не бачу виходу. Не знаю, чи ми зможемо вигодувати їх без молока.

Він знову трохи помовчав. Ми всі вп'ялися в нього очима, але ніхто з нас не хотів говорити.

— Я знаю, — провадив далі Фюльбер гортаним голосом, — те, що я зараз у вас попрошу, видасться вам зухвалістю, але, зрештою, треба зважити на ці виняткові обставини: дари господні розподілені не однаково, й ми повинні допомагати один одному.

Я вислухав його. Все, що він сказав, була правда. Та в його словах відчувався фальш. У мене склалося враження, що він грав на людських почуттях, але сам їх давно втратив.

— Я прошу вас в ім'я наших сердешних немовлят. Я помітив, що у вас багато корів. Ми будемо вам щиро вдячні, якщо ви зможете одну з них відпустити нам.

Запала мертва тиша.

— Відпустити? — перепитав я. — Ти сказав "відпустити"? Отже, ти розглядаєш це як торговельну угоду.

— Правду кажучи, ні, — відповів Фюльбер якимсь недбало. — Я не розглядаю це як торговельну угоду. Я вбачаю в цьому радше своєрідний обов'язок милосердя або обов'язок допомогти людям, яким загрожує небезпека.

Ну, ось він і попередив нас. Якщо ми відмовимося, Фюльбер вважатиме нас черствими й аморальними людьми.

— Тоді краще сказати не "відпустити", а дати, — мовив я.

Фюльбер киває головою, і всі ми, крім Тома, здивовано перезираємося.

— А чи не було б простіше, — кажу я лагідним тоном, але не таким солоденьким, як у Фюльбера, — якби ми забрали до Мальвіля обох немовлят і сироту?

— Щодо сироти, то це цілком можливо, — відповідає Фюльбер. — Мені здається, що в Ла-Році ніхто не зможе як слід піклуватися про неї. Сумно, але факт.

Його вродливе аскетичне обличчя поринає в коротку задуму. Він міркує про егоїзм людей, і я відчуваю, що ми також не лишилися поза його увагою. Однак він не змінює теми й, зітхнувши, веде далі:

— Що ж до немовлят, то, на жаль, ми не зможемо віддати їх вам. Матері не захочуть з ними розлучатися.

Я підозрюю, що Фюльбер бреше, бо він не міг знати наперед, що в нас є корови й що ми запропонуємо взяти немовлят до себе, а отже, и не міг поставити подібне запитання матерям. А з цього випливає, що не тільки немовлята в Ла-Році хотіли б мати молоко.

— У такому разі ми готові забрати до Мальвіля й матерів цих немовлят, — кажу я.

Фюльбер хитає головою.

— Це неможливо. В кожній з них є чоловік й інші діти. Ніхто не захоче розбивати сім'ю, — рішуче відхиляє він мою пропозицію й замовкає. Отже, він поставив перед нами дилему: або ми дамо їм корову, або немовлята помруть з голоду.

Западає мовчанка.

— М'етто, — озиваюсь я нарешті, — чи не могла б ти віддати на одну ніч свою кімнату Фюльберові?

— Не треба, — каже Фюльбер ніяково, — я не хотів би нікого тривожити. Мені вистачить і оберемка сіна в стайні.

Я чемно відкидаю цей його євангельський намір.

— Після такої довгої дороги, — кажу я, підводячись, — тобі треба відпочити. А ми тим часом обміркуємо твоє прохання. Відповідь ти одержиш завтра вранці.

Він також підводиться, випростується на весь зріст і дивиться на нас серйозним і пильним поглядом. Я теж дивлюся на нього незворушно спокійно, а потім повільно відвертаюся.

— М'етто, — кажу я, — цієї ночі ти спатимеш у Фальвіні.

Вона киває головою: мовляв, гаразд.

— О котрій годині я маю завтра відправити месу? — звертається Фюльбер до всіх, крім мене.

Всі презираються. Мену пропонує о дев'ятій годині, й усі погоджуються, крім Тома й Мейссоньє, які мовчать.

— О дев'ятій, — поважно повторює Фюльбер. — Гаразд, хай буде о дев'ятій. З сьомої до пів на дев'яту я буду в своїй кімнаті, — слово "своїй" він вимовляє з притиском, — сповідати тих, хто захоче причаститися.

Ну ось, він захопив у свої руки наші душі і тепер може йти спати.

— М'етто, — кажу я, — проведи Фюльбера до його кімнати. І поміняй простирадла.

На добраніч, — каже нам гарним баритонем Фюльбер, називаючи кожного на ймення, і ступає за М'еттою, яка жваво дріботить до дверей.

Малюк Колен сумно дивиться їй услід, бо сьогодні ввечері надійшла його черга бути запрошеним М'еттою, але вона не зможе тепер цього зробити. Він супроводжує її поглядом, трохи заздрячи Фюльберові. Я дивлюся на годинника: двадцять хвилин на одинадцяту. Треба буде глянути, коли М'етта повернеться.

Коли двері зачиняються, друзі полегшено зітхають.

Я радий, що мені вдалося завадити Мейссоньє й Тома зчинити за столом релігійну сварку, бо вона, певне, поділила б Мальвіль на два табори й спричинила б ще більшу плутанину.

Я дивлюсь на приятелів. Схожа на Горгону, Мену опустила очі, міцно стиснула губи й в'яже біля каміна. Відтоді, як М'етта вийшла з кімнати, в Момо немає більше об'єкта зацікавленості, він штурхає ногою напівобгоріле полінце, а мати, не підводячи очей, запитує його грубим і гнівним голосом, чи не хоче він одержати потиличника, якщо не вгамується й попалить свої черевики. Опасиста Фальвіна сидить, підперши колінами

живіт, і час од часу важко зітхає. "Хто таке бачив, хто таке чув?" — ось що вона хоче сказати своїм стогоном. В'язень Жаке, якого Колен жартівливо називає "кріпаком" і який менш як за місяць налагодив зі мною майже синівські стосунки, звичайно, теж дивиться на мене й міркує дуже просто: "Якщо Емманюель дасть корову, він матиме рацію. Якщо не дасть, то тим паче не помилиться". Добродушна, кругла й неотесана фізіономія Пейссу виражає цілковиту розгубленість. Пейссу намагається поєднати пошану, яка зароджується в нього до Фюльбера, з осудом його ганебного прохання. Колен розгубився не менше, тільки не подає знаку. Почуваючи себе обдуреним, він безперестанку дивиться на двері.

Тома, навпаки, цілком впевнений, що Фюльбер — негідник. Я переконаний, саме так думає Тома, хоч він зовсім не збагнув того блюзнірства, до якого вдався Фюльбер, домагаючись корови. Він зважився зазіхнути на корову. На нашу найсвятішу після бога (а можливо, ще дорожчу) істоту. Річ не тільки в тім, що для нас корова має високу ринкову ціну. Зовсім ні. Якщо ми вимагаємо грошей, коли продаємо її, то це для того, щоб виявити таким чином майже релігійну шанобу до неї.

У Мейссоньє, так би мовити, подвійна огида до Фюльбера: по-перше, тому, що той представляє релігію, а релігія є опіум народу, по-друге, тому, що він надто цинічно вимагав безкоштовно віддати йому корову. Я дивлюся на Мейссоньє. Як мало він змінився з шкільних років! Те саме довгобразе худе обличчя з вузьким чолом, волосся щіточкою, надто близько посажені сірі очі, які кліпають, коли він хвилюється. А що після дня події він не міг піти в Ла-Рок до перукаря, волосся в нього виросло пряме, настовбурчившись вгору, й обличчя ще більше видовжилось.

Відчиняються двері, й заходить М'єтта. Я дивлюсь на годинник: двадцять п'ять хвилин на одинадцяті. Минуло п'ять хвилин. Судячи з Коленової усмішки, в нього відлягло від серця. Якщо наш великий стрілець з лука не може сьогодні ввечері втішатися М'єттиною присутністю, то принаймні її ніхто в нього не відбере.

Тепер ми всі в зборі. Досі ми ні разу не проводили засідань за участю трьох жінок, Момо й Жаке. Ми демократизуємося, треба буде сказати про це Тома.

— Коли я побачив, що до нас прийшов попик, — починає Мейссоньє, у гніві змішуючи літературну мову з місцевою говіркою, — то зразу здогадався, що він прийшов не по наші витрішки. Але таке мені не спало б навіть на думку. Це не жарт, — каже він обурено, переконаний, що ніякі слова не здатні передати всю серйозність цього факту. Повторює кілька разів підряд: — Це не жарт! — і ляскає долонею себе по коліні. Відтак обурено веде далі: — Він сидів тут спокійнісінько, наче сам господь, і просив у тебе корову, нібито не корова, а сірник, щоб запалити люльку! Корова, яку ти годував з маленького теляти, ходив біля неї, а взимку, коли замерзав у дворі кран, носив воду з кухні до хліва, щоб її напоїти. А скільки тобі коштував ветеринар, не кажучи вже про ліки? Скільки клопоту ти мав із соломою і сіном, якого дедалі меншає в твоїй stodolі, й ти не знаєш, як звести кінці з кінцями? А він прийшов прочитати тобі кілька молитов і забрати корову! Чи не повернулося до нас середньовіччя? Чи не клір це прийшов домагатися своєї десятини? А чому не оброку й панщини, як це було

колись?

Ця промова справила враження навіть на побожних. Однак я мовчу. Очікую. Я не хочу вдруге схибити.

— Все-таки там двоє немовлят, — озивається Колен.

— Справді, — каже Тома, — чому б нам не забрати їх до Мальвіля? Мені щось не віриться, щоб матері не погодилися розлучитися з дітьми, коли йдеться про врятування їх від голодної смерті.

Непогано. Тома стриманий і розсудливий, можливо, лише трохи занадто абстрактно висловлюється, щоб когось у чомусь переконувати.

Мейссоньє знизує плечима й гнівно мовить:

— Фюльбер сказав нам усе, що хотів!

Мені здається, що Мейссоньє зайшов надто далеко в цих своїх словах. Западає тривала мовчанка. І я навіть не намагаюся порушити її.

— Виходить, справи погані, — озивається нарешті Мену, поклавши в'язання на коліна й розгладжуючи його долонею. — У Ла-Році вціліло двадцять чоловік, і на всіх лише один бик та п'ятеро коней, з яких їм нема ніякої користі.

— Поставмо себе на їхнє місце, — озивається Фальвіна, і ми всі вражено дивимось на неї, бо за цей місяць, відколи вона тут, Мену так безжалісно цькувала її, що вона боялася й рота розтулити. Підбадьорена нашою увагою, Фальвіна глибоко зітхає й додає: — Якщо в Мальвілі є три корови на десять душ, а в Ла-Році жодної на двадцять, то це цілком природно може викликати заздрість.

— Ти кажеш те саме, що сказала я, — дошкульно зауважує Мену, але я стаю на бік Фальвіни.

— Твої слова цілком справедливі, Фальвіно.

Вона дивиться на кожного з нас і задоволено всміхається.

— У нас уже були вкрали коня, — каже Пейссу, не маючи ніякого наміру, когось образити, але, побачивши, як сердешний Жаке засовався на стільці, додає: — То чому б комусь не вкрасти в нас і корову з пасовиська?

— Тільки одну? — запитую я. — А чому не всі три? В Ла-Році є п'ятеро коней, на них сяде п'ять вершників, вони приїдуть, зв'яжуть наших вартових, і прощайте, корівки!

— Ми озброєні, — заперечує Колен.

— Вони також. І краще, ніж ми. В нас чотири рушниці. А Ла-Рок має їх аж десять. І, як сказав Фюльбер, "значну кількість набоїв". Куди нам до них.

Усі мовчать. Ми зі страхом думаємо, що між Ла-Роком і нами може виникнути війна.

— Я не можу такого подумати про ларокців, — каже Мену, хитаючи головою. — Вони дуже порядні.

Я показую на трьох новачків.

— Порядні? А ці хіба не порядні? Однак ти сама все добре бачила. — І додаю: — Вистачить однієї ложки дьогтю, щоб зіпсувати цілу бочку меду.

— Твоя правда, — каже Фальвіна, радіючи, що має нагоду підтримати мене й

водночас без будь-якого ризику заперечити Мену. Але Мену теж погоджується з моєю думкою. Потім погоджуються Колен і Пейссу.

— Ти маєш рацію, Емманюелю, — каже в свою чергу Мейссоньє, зводячи очі до неба, й показує пальцем на головну башту, щоб усі зрозуміли, про що він каже. Повторює місцевою говіркою: — Вистачить ложки дьогтю, щоб зіпсувати бочку меду.

Тома нахиляється до Мейссоньє, перекладає собі ці слова на літературну мову й теж схвалює їх. Авторитет тисячолітніх стереотипів! Моє прислів'я схвалене одноголосно. З ним погоджуються прихильники і супротивники Фюльбера. Тільки кожен по-своєму уявляє цю ложку дьогтю. Одні бачать її цілком виразно, інші — розпливчасто.

Домігшись успіху, я більше не кажу ні слова. В розмову вступають усі, вона затягується, але я не хочу нікому заважати. В голосах, позах, нервовості присутніх відчуваю втому. Тим краще, якщо вони швидко зморяться.

Після тривалої мовчанки озивається Колен:

— Ну, а що ти, Емманюелю, думаєш із цього приводу?

— О, я приєднуюся до загальної думки, — відповідаю я.

Вони вражено дивляться на мене. Моя скромність збентежила їх. Тільки в очах Тома я помічаю іронію. Але Тома мовчатиме. Він досяг успіху. Виграв своєю розсудливістю.

Я мовчу. Як я і сподівався, друзі наполягають.

— І все ж таки, Емманюелю, — каже Пейссу, — у тебе є своя думка?

— Звичайно, — відповідаю я, — у мене є своя думка. Передусім вона зводиться до того, що нас шантажують цими немовлятами. (Оце безособове "шантажують", звісно, є ложкою дьогтю, хоч воно й невизначене). Бо, розумієш, тут я переходжу на місцеву говірку, — коли б твій Момо був зараз маленький і ти не мала б ні краплини молока, скажи, чи відмовилася б ти віддати його до людей, у яких воно є? І чи зажадала б з таким зухвальством: дайте мені не молока для Момо, а корову?

Я висловив ту саму думку, яку кілька хвилин тому ми почули від Тома. Але конкретніше. Квіти ті самі, але букет вийшов інший.

— Гаразд, коли ми поїдемо до Ла-Рока, питаємо в матерів, у чому справа, — веду я далі. — У нас є три корови, а в Ла-Році нема жодної. І саме через це їх можуть підбурити проти нас. Зрозумійте, що це може для нас погано скінчитися, коли зважити, що в Ла-Році людей більше й що вони краще озброєні.

Западає тиша.

— Отже, Емманюелю, — озивається Пейссу, вкрай розгубившись, — ти вважаєш, що їм слід дати корову?

— Дзуськи! — вигукую я, — Ніколи в світі. Тим паче віддати просто так. Ми не будемо, як сказав Мейссоньє, платити їм десятину! Ніби це наш борг перед ними! Ніби місто має право жити за рахунок села! Ще тільки цього бракувало! Та ніхто в Ла-Році не поважатиме нас, якщо ми будемо такими дурнями й віддамо їм корову.

В очах у всіх палає обурення. Цілковита однастайність як серед прихильників

Фюльбера, так і серед його супротивників. Я відчуваю під ногами міцний ґрунт і рішуче йду вперед.

— На мою думку, треба, щоб вони заплатили нам за корову. І якнайдорожче! Тим паче, що ми зовсім не збиралися її продавати.

Я роблю паузу й зухвало підморгую, мовляв, я не ликом шитий і сам можу когось круг пальця обвести. Кажу, роблячи наголос на кожному слові:

— За свою корову ми зажадаємо в них пару коней, три рушниці й п'ятсот набоїв.

Тиша. Всі жваво презираються. Успіх мій, як я і сподівався, невеликий.

— Щодо рушниць, то я тебе цілком розумію, — каже Колен, — Рушниць у них десять, ми заберемо три, їм залишиться тільки сім, ми також матимемо сім, і арсенал наш вирівняється. І щодо набоїв я згоден з тобою — їх у нас мало.

Знову западав тиша. Я дивлюся на них і бачу, що вони не можуть збагнути, навіщо нам вимінювати коней. Я почуваю себе стомленим, але зловживаю їхнім терпінням і веду далі:

— Ви, мабуть, думаєте, що коней нам уже досить, що в нас є Силач, Бурка, Любонька, не кажучи про Насмішку. Ви, мабуть, також думаєте, що коні не дають молока. Все це так. Але спробуйте трохи глибше вникнути в становище, яке склалося з кіньми в Мальвілі. Насмішку поки що запрягати не можна, Любоньку також. Залишаються Силач і Бурка. На мою думку, двох коней для шести працездатних чоловіків обмаль. Запам'ятайте одну річ, я нахиляюся вперед і кажу з притиском: — рано чи пізно всім доведеться навчитись їздити верхи. Всім! І скажу чому: до дня події кожен сільський юнак і навіть дівчина, які не вміли водити автомобіль, були нещасними людьми. А тепер нещасним буде той, хто не вмітиме їздити верхи й не матиме коня. Тепер кінь заміняє мотоцикл, машину, трактор і бронеавтомобіль. Тепер без коня ти нічого не вартий. Одне слово, ти — піхотинець.

Я не знаю, чи переконав Мену й Фальвіну. Але чоловіків переконав напевне.

Голосуємо. Навіть жінки "за". Я підводжуся і в загальному галасі наближаюся до Мейссоньє та Тома. Пошепки кажу їм, що хотів би поговорити з ними в своїй кімнаті. Вони згідно кивають. Я прошу всіх замовкнути й кажу:

— Я маю намір побувати завтра на месі й причаститися, якщо, звичайно, Фюльбер погодиться на це, бо сповідатись не збираюся.

Всі приголомшено дивляться на мене. Мої слова викликають гнів у одних (але вони стримуються, бо зараз ще мають зустрітись зі мною) й радість у інших. Надто в Мену. В неї є на це своя причина: вона страшенно розсердилася перед днем події на мальжакського священика, бо той не захотів причастити Момо, який не міг висповідатися. І тепер вона сподівається, що коли Фюльбер погодиться причастити мене без сповіді, то її син теж зможе скористатися з цієї нагоди.

Я веду далі:

— Ті, хто сповідатиметься, зроблять дуже добре, якщо будуть обережні, коли їм ставитимуть нескромні запитання про Мальвіль.

Усі мовчать.

— Які запитання? — раптом перепитує Жаке, злякавшись, що зможе піддатися впливові Фюльбера й сказати зайве.

— Ну, скажімо, про зброю, а також про запаси вина, хліба и ковбасних виробів.

— А що я маю йому відповісти, коли він поставить мені подібні запитання? — питає Жаке, зовсім розгубившись.

— Скажеш так: "Я... я не знаю. Запитайте Емманюеля".

— Слухай сюди, Жаке, — озивається дебелий Пейссу, на обличчі в якого з'являється посмішка, й кладе руку на міцне плече Жаке. (Вони дуже добре розуміються між собою відтоді, як один оглушив другого). — Щоб бути впевненим, що ти не помилишся, відповідатимеш ось так. Наприклад, Фюльбер запитає тебе: "Сину мій, чи согрівив ти плоттю своєю?" А ти відповідай: "Ох, я... я не знаю. Запитайте Емманюеля".

Ми всі сміємося. Сміємося разом з Пейссу, бо він теж задоволений своїм жартом, сміємося з Жаке, який теж сміється разом з нами. Усе-таки в Мальвілі зовсім інша атмосфера, ніж у "Ставку".

Трохи перегода Тома й Мейссоньє сердито докоряють мені в моїй кімнаті, що я вступаю в гру з Фюльбером (о жах, навіть збираюся причаститися!) замість того, щоб прогнати геть цього самозваного попа. Я пояснюю їм свою позицію: мовляв, боюся збройного конфлікту з Ла-Роком. І не хочу дати Фюльберові ані найменшого приводу, щоб підбурити проти нас Ла-Рок. Я погодився віддати йому корову, маючи на меті лише одне: ослабити його військову могутність. Через те я також приєднуюся до більшості в питанні релігії. Це — компроміс. "А ти, Мейссоньє, повинен знати, що таке компроміс. Твоя партія не раз вдавалася до нього. (Мейссоньє кліпає очима). Щодо Фюльбера, то я майже певен, що він не священик. Рудого семінариста з прізвиськом Серрюр'є я вигадав, але Фюльбер, як бачите, "згадав" його! Одне слово, це якийсь самозванець, авантюрист. І це дуже небезпечно. Якщо ви будете розсудливі, ти й Тома, то підете на месо. Це буде не справжня меса, бо Фюльбер не священик, і причастя також не буде справжнім, оскільки воно не освячене".

Раптом хтось шкребеться в двері. Не стукає, а шкребеться. Я завмираю, дивлюсь на Тома й Мейссоньє, відтак на годинника. Перша година. Звук цей повторюється. Я беру карабін з піраміди, що її поставив Мейссоньє під стіною навпроти мого ліжка, киваю Мейссоньє й Тома, щоб і вони теж озброїлися, натискаю на ручку й злегка прочиняю двері. За порогом стоїть М'етта.

Вона всміхається Тома, якого сподівалася застати тут, а потім — Мейссоньє, присутність якого дивує її, і зразу ж мімікою й жестами звертається до мене. Це не має нічого спільного з мовою глухонімих, якої вона ніколи не вивчала і яку, до речі, я не зрозумів би. Вона розповідає мені дивовижні речі. Коли після вечері вона вела Фюльбера до своєї кімнати, він попросив її прийти до нього, коли всі заснуть. Вона здогадується, чого він од неї хотів (тут М'етта робить непристойний жест, який неможливо описати). Побачивши світло в моїй кімнаті, вона піднялася сюди, щоб запитати в мене дозволу.

— Я не заперечую, — зрештою кажу я. — Ти, М'етто, можеш чинити так, як тобі хочеться. Тебе ніхто не примушує йти чи не йти туди.

"Гаразд, я піду, — чемно промовляє її міміка. — Але без ніякого бажання".

— Він тобі не подобається?

М'етта скошує очі й схрещує на грудях руки, зображуючи Фюльбера, потім кладе долоню собі на серце й урешті вказівним пальцем правої руки енергійно махає в себе перед носом. Відтак виходить і причиняє за собою двері. Ми всі троє розгублено стоїмо перед зачиненими дверима.

— Ну, це вже занадто, — озивається Тома.

— Ти міг би їй заборонити, — понуро мовить Мейссоньє, насупивши брови.

Я низую плечима.

— Навіщо? Ти ж знаєш наш принцип — ні в чому не зв'язувати її.

Я дивлюся на них. Вони сердиті й ображені, наче зраджені чоловіки.

— Який негідник! — вигукує Мейссоньє, а що літературна мова здається йому не зовсім влучною, він повторює ці слова діалектом.

Тома цілком підтримує його.

— В усякому разі, — погрозово мовить Мейссоньє, — завтра я розповім Коленові й Пейссу, як Фюльбер провів у нас ніч.

— Ти цього не зробиш! — злякано вигукую я.

— А це чому? — дивується Мейссоньє. — По-твоєму, вони не мають права про це знати?

Звичайно, вони мають право знати, що їх обманули. Особливо Колен, якого обдурили двічі.

— Я розповім і Жаке, — додає Мейссоньє, стискаючи кулики. "Кріпак" має ті самі права, що й ми.

Я намагаюсь відвернути лихо.

Коленові можеш розповісти, — кажу я, — але Пейссу ні в якому разі. Або зачекай, поки Фюльбер поїде звідси. Ти ж знаєш Пейссу: він може перегризти йому горло!

— Й ще буде цілком справедливо! — озивається Тома, зціпивши зуби.

Жодного слова про М'етту, навпаки, впевненість у тому, що шахрай Фюльбер зловжив гостинністю бідолашної давнини. Я переконаний, що вони радо привітали б мою пропозицію розбудити зараз Колена, Пейссу й Жаке, гуртом виламати двері до Фюльберової кімнати й вигнати його звідси під три чорти. Уявивши собі шістьох обдурених чоловіків, які вдираються до Фюльбера й лупцюють коханця своєї дружини, я голосно сміюся.

— Тут нема нічого смішного, — сердито бурчить Мейссоньє.

— Іди спати, Мейссоньє, — кажу я. — Минулого не повернеш.

— Мене обурює те, що він вирішив скористатися з каліцтва М'етти, — мовить Мейссоньє. — Він подумав: вона німа, отже, нікому не розповість. Як же я піду вранці на месо, — додає він, підвищивши голос, — як слухатиму всі оті дурниці про гріх, знаючи про те, що сталося! Ну що ж, я йду спати, — додає він, низавши плечима, й

виходить.

Роздягаючись, я й далі суплю обличчя, щоб Тома мовчав. Я не роблю з цього драми. Передусім Фюльбер не священик. А, до речі, хіба священикові не можна кохатися? А те, що він, лисий дідько, вирішив кохатися нишком, — його нещастя.

Я зовсім не серджуся на Фюльбера за те, що він викрав у нас М'етту на цілісіньку ніч. Завтра я використаю цей інцидент проти нього. Він, я цього певен, — лиха й жорстока людина, яка не зичить добра Мальвілю й проти якої я згуртую своїх друзів.

Загасивши каганець, я лягаю. Проте, як і сподівався, довго не можу заснути. Тома теж ніяк не засне. Чую, як він перевертається на канапі з боку на бік. Він робить спробу заговорити зі мною, але я різко уриваю його. Якщо я не можу заснути, то принаймні хочу помовчати.

Х.

Після сніданку, поки Фюльбер у "своїй" кімнаті сповідає грішників, я йду до "Материнства", щоб осідлати Силача й привчити його носити на собі вершника. Всі мої зусилля майже намарні — Силач звик ходити тільки в упряжці і йому далеко ще до пристойного верхового коня. Рот у нього мало чутливий, він реагує на мої команди тільки тоді, коли йому заманеться, й зупинити його дуже важко. Мені також незручно сидіти на його широкій спині, і я змушений широко розкидати ноги. Взагалі цей Силач такий неповороткий, що мені здається, коли сиджу на ньому, ніби я середньовічний лицар. Бракує мені лише обладунку. Я певен, що цей велетенський жеребець здатний носити вдвічі або втричі більшу вагу, ніж моя. Він дуже сильний, а коли мчить галопом, у мене враження, мовби я йду в атаку.

У "Материнстві" я застаю Жаке й Момо, які вичищають із стійл, і, заходившись сідлати Силача, завважую, що Момо настелив вдвічі більше соломи під Любоньку, ніж під інших двох кобил. Він не скривдив останніх, просто зайве кинув під Любоньку. Я сварюся на Момо, примушую його забрати назад половину підстилки.

Картаючи Момо, як і щоранку, я йду до стійл перевірити роботу автонапувалок. Нам пощастило, що вода надходить до Мальвіля самопливом; якби ми розраховували на роботу насоса, то після дня "Д", коли зникла електрика, назавжди zostалися б без води.

Коли я входжу до Бурчиного стійла, як завжди, вона починає пустувати; штовхає мене в спину головою, кладе вогкі ніздрі мені на потилицю й починає пощипувати зубами рукав. Якби вона мала руки, то, мабуть, лоскотала б мене. Одночасно краєчком ока вона стежить за куркою, яка ввійшла до стійла в дверці, що їх я лишив відчиненими. На щастя, я раніше вгледів курку й, перш ніж Бурка намірилася хвицьнути її копитом, б'ю кобилу по крупу, а ногою відфутболюю нещасну курку, яка, гублячи пір'я, пурхає до дверей.

Я дивлюся на Фюльберового сірого віслюка і на відро з водою, бо він стоїть у тому єдиному стійлі, де немає автонапувалки. Коли віслюк напився, я беру в пригорщу старої рукавички трохи ячменю, але цієї миті сяк вона здогадалася, що в мене в руці зерно, й де переховувалася досі? — сам не знаю звідки з'являється наша ворона і б'є

крильми біля моїх ніг. Обачно зробивши коло довкруг мене в своїй улюбленій позі старого скупого горбаня із закладеними назад руками, вона злітає вгору, сідає мені на ліве плече й починає дзьобати мою долоню, ні на хвилину не спускаючи з мене свого жвавого ока. Попоївши, вона не злітає з мого плеча навіть тоді, коли я йду сідлати Силача. Ворона не боїться Силача, але ніколи не наважується заходити до стійла Бурки. Й тут я знову дивуюся: звідки ворона знає, що Бурка лагідна з людьми й вороже ставиться до птахів?

Коли я пораюся біля Силача (ворона прогулюється по його широкій спині), приходять Мену доїти Смуглянку й з сусіднього стійла, навіть не бачачи мене, скаржитися, що їй ніхто не допомагає. Я кажу їй, що Фальвіна й М'етта не можуть одночасно мити й витирати посуд, який zostався немитим після вчорашньої вечері, й доїти корову; до речі, набагато буде краще, коли корову доїтимуть одні й ті самі руки. Після цього зауваження западає тиша, потім у стійлі Мену лунає лайливе й нерозбірливе бурмотіння, в якому я ловлю лише слова "пристрасть", "гарна повія" і "сідниці", що дозволяє мені збагнути загальний зміст.

Я мовчу, а Мену висловлює інші претензії: що Фальвіна в моїй присутності вдає, ніби їсть неохоче, зате наїдається досхочу, коли застається на самоті (я запитую себе, як це їй вдається, адже Мену все замикає на ключ). Потім Мену каже мені, що в нас незабаром скінчиться мило й цукор, тож треба буде попросити в Ла-Році, коли поведемо туди корову. Відтак, повернувшись до своєї улюбленої теми — про близьку Фальвінину смерть, Мену наперед описує мені її: мовляв, Фальвіна просто задушиться через свою ненажерливість.

Я виводжу осідланого Силача зі стійла й бачу, що до нас іде Фальвіна, Мену прикушує язика. В сусідньому стійлі все чув Жаке, але я знаю: він нічого не розповість бабусі. Й ось справді Фальвіна швиденько прямує до мене, бажаючи показати переді мною свій запал до праці й перекинутися кількома словами, доки я ще не сів на коня. Привітавшись, вона нарікає на погоду, я підтримую її. Після вибуху бомби небо сіре й холодне, не було ще жодного дощу, жодного сонячного промінчика. "Якщо так триватиме далі, все загине", — мовить Фальвіна. Слова ці даремні, бо всі ми думаємо по сто разів на день про сонце, якого не бачимо, й про дощ, який не випадає. Це наш постійний страх після дня події.

Цієї миті з'являється Мену й грубим тоном наказує Фальвіні йти доїти корову.

— Я подоїла вже Смуглянку, — каже Мену таким самим тоном, — лишилася Принцеса. Й затям, що від неї треба доїти не більше двох-трьох літрів, щоб залишилося щось ссати й Принцеві. А я йду сповідатися до Фюльбера.

І вона, худа й гоноровита, йде. Я дивлюся, як віддаляється ця крихітна, дуже крихітна істота, швидко дрібочучи ніжками, до головної башти, й міркую собі: про які свої гріхи розповість Мену Фюльберові? Певний, що про свої грубощі з Фальвіною й не згадає.

Фальвіна, важко дихаючи, так само, як і я, дивиться вслід Мену, а згодом каже:

— Коли подумаєш, то Мену занадто вже малесенька. Важить вона не більше сорока

кілограмів, їй далеко до мене. У неї зовсім нема тіла. Уявити тільки, якщо раптом вона захворіє й лікар (який лікар?) припише їй дієту, де в неї візьметься сила, щоб жити? Крім того, вона вже не молода. Вона старша за мене на шість років, а шість років у нашому віці багато важать. Я не хотіла тобі, Емманюелю, казати, але відтоді, як я в Мальвілі, мені здається, що вона ще більше подалася. Стала дуже неуважна. Запам'ятай, що я кажу тобі: вона збожеволіє. Іноді зав'язую з нею розмову, але бачу, що вона нічого не втямить і не відповідає мені.

Слухаючи Фальвіну, я вдаю, що хочу трохи розім'яти Силача, перш ніж сісти на нього, й відводжу Фальвіну вбік.

— А я не збожеволю, — каже Фальвіна.

Уже не вперше кожна з цих старушенцій говорить мені про смерть іншої. Спочатку це розважало мене. А тепер засмучує. Я думаю про те, що людина — дивне створіння, яке так легко бажає смерті своєму ближньому.

Коли я йду знову від надбрамної башти до другої загорожі, тримаючи за вуздечку Силача, а Фальвіна, засапавшись, силкується не відставати, бачу, як М'етта переходить через звідний міст і простує до мене. З відстані сорока метрів, що розділяє нас, дуже зручно розгледіти її. Вона в полатаній, вицвілій, але чистенькій блузці, в коротенькій, також полатаній синій шерстяній спідничці, з-під якої визирають її голі коліна, взута вона в чорні гумові чобітки. Гомілки й передпліччя рук оголені в неї. М'етта не мерзлячка, а я ледве зігріваюся в старих кавалерійських штанах і пуловері з відкритим коміром. Розкішне, схоже на бабусине, але дуже чорне волосся спадає їй на плечі, а лагідні очі, світячись тваринною невинністю, замилювано дивляться на мене; коли вона наближається до мене и цілує в обидві щоки, притискається всім тілом — цим вона втішає не себе, а мене. Я вдячний їй за цю великодушність, бо знаю, як і всі мої товариші, що М'етта не схильна до любовострастя. Певен, якби нам вдалося заглянути в її наївну душу, то ми зрозуміли б, що її дивує та пристрасть, яка спонукає чоловіків обіймати жінок.

Фальвіна незграбно йде від нас, і тепер М'етта починає пестити Силача. Мимохідь я завважую, звичайно, не без заздрощів, що вона цілує його в губи, чого ніколи не робить з чоловіками. Скінчивши пестоші, вона стає переді мною й починає жестикулювати. Вона розповідає мені, що той (косі очі, схрещені руки) й вона (великим пальцем тицяє себе в груди), як і здогадувалася наперед (указівний палець лягає їй на чоло), кохалися (жест, що його описати неможливо). Це її обурює (з огидою кривиться), особливо він (схрещені руки), але найбільше її обурює те (знову кривиться), що він (косі очі, схрещені руки) запропонував їй (витягує обидві руки долонями вгору) піти з ним (ногами вдає, що йде) до Ла-Рока (показує рукою в далечінь), щоб бути йому за покоївку (вдає, що щось чистить і пере). Яке шахрайство! (Кладе на стегна кулаки, супить брови, з огидою копилить губу, ногами топче уявну гадюку). Вона відмовилася (рішуче хитає головою) й кинула його (трохи відвертається, неприязно показує спину й ворушить ногами). Чи правильно вона зробила?

Оскільки я, приголомшений Фюльберовою сміливістю, мовчу, вона знов повторює

свій останній жест.

— Авжеж, М'етто, ти дуже правильно зробила, — кажу я, пірнаючи лівою рукою в її жорстке, гарне волосся й гладячи їй потилицю, а правою рукою знову примушую ходити Силача, в якого уривається терпець. Вона одразу ж на льоту, не припиняючи ходи, кілька разів цілує мене в щоку, тицяючи вустами навмання, й мені навіть здалося, що зараз М'етта поцілує мене у вуста, як Силача. Та ні, вона прямує до "Материнства" допомагати бабусі, звідти виходить Фальвіна, вона Котиться, наче куля, до головної башти, рівномірно похитуючи товстими стегнами.

Мені здається, що Фюльбер передав куті меду й справа для нього обертається погано. Однак відкидаю ці думки й зосереджуюся на своєму завданні.

Стрибнувши в сідло, ганяю Силача в дворі. До батога майже не вдаюся, бо певен, що Силачеві од нього зовсім не боляче, однак він удає, що приймає удари батога, як тяжку образу. За півгодини я вже весь мокрий від поту, стільки довелося витратити сили, щоб приборкати цю велетенську тварину.

Я стомився. Силач також. Я спішуюсь і веду жеребця до стайні. Раптом звідкілясь виринає Колен і, зціпивши зуби, входить разом зі мною до стійла. Поки я скидаю вуздечку й сідло і кладу їх на перегородку, він бере віхоть соломи й люто починає витирати жеребцеві бік, який вилискує потом. Я витираю з другого боку, але без люті, кидаючи час від часу погляд на нашого великого стрільця з лука, й чекаю, коли він нарешті озветься. Чекати мені доводиться не довго. За хвилину він з гнівом каже, що бачився з Мейссоньє й Тома. Мейссоньє розповів йому, в кого М'етта провела цю ніч. Я мовчки слухаю його, а коли він закінчує виливати свій гнів, намагаюсь заспокоїти. Починаю потерпати за Фюльбера, справа для якого обертається дуже погано. Може, спробувати якось зам'яти цей скандал і розстатися з ним без галасу?

— Ти бачив Пейссу? — питаю я Колена.

— Ні.

— Якщо побачиш, нічого не кажи йому. Чуєш, не кажи.

Він неохоче погоджується.

Я даю йому легенького штурхана під лопатку й простую до головної башти, щоб перевдягнутися.

Біля звідного моста зустрічаю заклопотану Мену й зупиняюся. Мену підводить свою маленьку голову й дивиться на мене блискучими жвагими очима.

— Емманюелю, — мовить вона, — я хотіла розповісти тобі про те, що після сповіді мені сказав Фюльбер. Він сказав, що турбується про наші душі й що, оскільки ми справді не зможемо щонеділі ходити до Ла-Рока на месу, бо це надто далеко, він вважає, що мусить призначити свого вікарія до Мальвіля.

Я вражено дивлюся на неї.

— Я подумала, що це тобі не дуже сподобається і...

Не дуже сподобається! Я добре розумію, що криється за цією турботою й, заскреготавши зубами, біжу нагору крученими сходами головної башти. Коли я опиняюся на другому поверсі, одні з двох дверей відчиняються, і з них у супроводі

Пейссу виходить Фюльбер. На площадці стоїть Жаке, чекаючи своєї черги.

Добридень, Емманюелю, — холодно вітається Фюльбер. Він уже знає, що я не маю наміру сповідатися. — Чи зможу я зустрітися з тобою на кілька хвилин перед месою?

— Чекатиму на тебе в своїй кімнаті, — відповідаю я. — Вона на третьому поверсі, ота, праворуч.

— Гарзд, — каже Фюльбер.

Моя дещо брутальна відмова зовсім не здивувала його, й він витонченим жестом запрошує Жаке до кімнати.

— Пейссу, чи не міг би ти мені зробити одну послугу? — питаю я товариша.

— Охоче, — відповідає той.

— Ходімо до сусідньої кімнати, там ти почистиш наші рушниці. Вище голову, друже! Чіткіше крок!

Ці військові команди йому подобаються, й він охоче їх виконує. Я полегшено зітхаю. Не тому, що Пейссу почистить рушниці, — вони вже чисті, — а тому, що заберу його від друзів. Справа ж і так надто ускладнилася, і я не хочу, щоб іще й Пейссу завдав мені клопоту.

Зайшовши до себе, я роздягаюсь до пояса. Весь час думаю про майбутню зустріч і сам себе заспокоюю. Висуваю шухляди й, намагаючись думати про щось інше, з задоволенням вибираю собі сорочку. Сорочки — це моя слабкість. Їх у мене понад дві дюжини — вовняних, бавовняних і поплінових. Мену дбає про них, не дозволяє "комусь іншому" неохайно випрати їх чи спалити під час прасування.

Не встиг я ще застібнути всі гудзики, як хтось стукає в двері. Це Фюльбер. Він заходить, і погляд його падає на висунуті шухляди. Він просить мене дати йому одну сорочку.

Я задовольняю його прохання, до речі, дуже неохоче. Кожен має свої недоліки, я, наприклад, люблю свої сорочки. Правда, його сорочка вже не тримається купи, й він дуже радий, що може скинути її і надягти одну з моїх.

Я пропоную йому крісло біля письмового стола, а сам сідаю на канапу спиною до вікна.

— Дякую, Емманюелю, за сорочку, — з гідністю каже Фюльбер, застібає комірцець, зав'язує сіру плетену краватку й уважно дивиться на мене, чарівно всміхаючись. Він досить кмітливий. Навіть хитрий. Мабуть, відчуває, що тут щось не гарзд, що його наміри опинилися під загрозою й що я являю для нього певну небезпеку: його очі, наче видовжені антени, обережно обмацують мене.

— Ти дозволиш поставити тобі кілька запитань? — нарешті питає він.

— Будь ласка.

— В Ла-Році мені сказали, що ти без особливої довіри ставився до релігії.

— Це правда. Без особливої довіри.

— І що ти вів не зовсім праведне життя.

Він пом'якшує свою фразу посмішкою, але я не відповідаю на неї.

— А що в Ла-Році розуміють під словами "не зовсім праведне життя"?

— Не зовсім праведне щодо жінок.

Я розмірковую, як найдошкульніше йому відповісти. Але мені не хочеться сваритись, і я добираю найзагальнішу фразу:

— Ти й сам добре знаєш, Фюльбере, як важко такому крем'язневі, як ти або я, обійтись без жінки.

По цих словах я підводжу очі й дивлюся на нього. Він немов закам'янів. Вдає зовсім байдужого. Навіть занадто байдужого. Бо мав би з огляду на свою "немилосердну хворобу" запротестувати проти кремезності, яку я йому приписую.

І раптом він усміхається.

— Емманюелю, тобі не набридло відповідати на мої запитання? Я не хотів би, щоб ти подумав, ніби всупереч твоєї волі я сповідаю тебе.

Я знову не відповідаю на його посмішку. Поважно, навіть трохи холодно кажу:

— Ні, не набридло.

— Коли ти востаннє був у божому домі?

— Мені було тоді п'ятнадцять років.

— Кажуть, що на тебе дуже впливав твій дядько, який був протестантом.

Мене не заскочиш так зненацька, і я рішуче відкидаю підозру в ересі.

— Дядько мій був протестант. А я — католик.

— Однак ти охолов до релігії.

— Так, але це було колись.

— А тепер?

1— Ти сам це знаєш.

Ці слова я вимовляю досить різко, і його гарні косі очі здивовано кліпають.

— Емманюелю, — каже він гортанним голосом, — якщо ти натякаєш на своє читання "Старого завіту", то я мушу сказати тобі, що, цілком визнаючи чистоту твоїх намірів, не думаю, що це читання таке вже приємне для твоїх товаришів.

— Вони мене самі попросили.

— Знаю, — каже він незадоволено.

Я мовчу, не прошу навіть пояснення. Втім, я й так усе розумію.

— Я маю намір, — провадить далі Фюльбер, — висвятити в Ла-Році вікарія і з твого дозволу призначити його в Мальвіль.

Я дивлюся на нього, вдаючи, що мене це приголомшило.

— Але ж, Фюльбере, як ти можеш призначити священика? Ти ж не єпископ.

Фюльбер покірливо опускає голову.

— Звісно, за нормальних часів я цього справді не міг робити. Але тепер обставини змінилися. Церква мусить існувати далі. Бо що буде, коли я раптом помру, не залишивши наступника?

Це вже таке зухвальство, що я не можу більше стримуватися й посміхаюсь.

— Звичайно, — кажу. — Звичайно. Я розумію, що нині неможливо вступити до Каорської вищої семінарії разом з Серрюр'є.

І тут він себе видає. Хоч обличчя в нього незворушне, проте в очах на якусь мить

спалахують лють і ненависть, що їх він ледве стримує. Я бачу, що він не боягуз. І що завжди готовий швидко відповісти навіть на найзухваліший виклик.

— Ти ж знаєш, — провадить він далі надзвичайно спокійно, — що в часи зародження церкви єпископів обирали віруючі на зборах. Керуючись цим, я можу поставити на голосування віруючих Ла-Рока свого кандидата.

— Мальвіля, — кажу я сухо. — Мальвіля, адже він буде в Мальвілі.

Фюльбер не зважає на мої слова. Намагається знов стати на твердіший ґрунт.

— Я звернув увагу, — веде він далі неквапливо, — що ти не приходив сповідатися. Ти що, взагалі не визнаєш сповіді?

Знов спроба спіймати мене на ересі!

— Ну що ти, — бадьоро відповідаю я. — Просто мені особисто сповідь не допомагає.

— Не допомагає? — вигукує він удавано здивовано.

— Ні.

Оскільки я більш нічого не додаю, він мовить трохи лагідніше:

— Поясни, будь ласка.

— Ну, коли мені навіть відпускають мої гріхи, я все одно картаю себе за них.

— Отже, ти не хочеш сповідатися, — констатує Фюльбер.

— Ні.

— В такому разі я не знаю, чи зможу допустити тебе до святого причастя.

— Чому?

— Ти й сам добре знаєш, — наче батогом, хльостає він своїм приємним голосом, — що для того, аби одержати причастя, треба, щоб на сумлінні не було й тіні гріха.

— І все-таки ти трохи перебільшуєш, — кажу я. — До дня події чимало священників у Франції не пов'язували причастя зі сповіддю.

— Вони дуже помилялися! — рішуче відповідає Фюльбер.

Він не розуміє моєї мовчанки, але провадить далі:

— Не проси в мене неможливого, Емманюелю. Як я можу причастити тебе, якщо твоє сумління не очищене від гріхів?

— Гаразд, у такому разі, — кажу я, дивлячись йому в вічі, — ми помолимося господові, щоб він простив їх нам. Я проситиму розгрішення за ті довгі роки, протягом яких не визнавав таїнства святої сповіді, а ти — за ніч, яку провів у Мальвілі.

Це найсильніший удар, якого я можу йому завдати, не почавши сварки. Але, мабуть, Фюльбер великий нахаба, бо він вдає, що нічого не почув.

— Помолимося, Емманюелю, — каже він, трохи помовчавши. — Ми ніч і день повинні молитися. А я, крім усього іншого, молитимуся й за те, щоб ти погодився прийняти до Мальвіля абата, якого я тобі пришлю.

— Це залежить не тільки від мене, — жваво відповідаю я, — а від нас усіх. Всі рішення ми ухвалюємо більшістю голосів, і коли я залишаюся в меншості, то мирюся з цим.

— Знаю, знаю, — каже Фюльбер і підводиться. Глянувши на годинника, додає: — Час уже подумати про месу.

Я підводжуся й собі і називаю ціну, за яку ми можемо віддати корову в Ла-Рок. Коли я згадую про рушниці, Фюльбер зиркає на піраміду, яку Мейссоньє поставив у моїй кімнаті, дивується, що вона порожня, однак мовчить. А коли я кажу про двох кобил, він невдоволено кривиться.

— Двох? — вигукує він і рвучко повертається до мене всім тілом. — Двох?! Мені здається, що це занадто, Емманюелю! Двох коней за одну корову? Та ще на додачу й рушниці. Твої умови здаються мені неприйнятними.

Я холодно відказую:

— Ці умови не мої, а всіх мешканців Мальвіля. Вони учора ввечері їх ухвалили одностайно, і я не можу нічого змінити. Якщо вони тобі не підходять, то ми розірвемо угоду.

Мої слова про розрив угоди вражають і приголомшують його. Я дивлюсь на нього й бачу, що він погодиться. Він не хоче повертатися до Ла-Рока з порожніми руками. Знову глянувши на годинника, він швидко виходить з моєї кімнати.

Залишившись на самоті, я починаю, як казала моя мати, "чепуритися" на месу. Скидаю чоботи й кавалерійські штани і надягаю, кажучи словами Мену, "свій жалобний костюм". Справді-бо: останнім часом у селі на одне весілля припадало п'ять похоронів. Край наш вимирав.

Розмовою з Фюльбером я задоволений, хоч і не дуже. Натиск я відбив і поклав край маневрам. Хоч і не висповідався, проте, певен, він не відмовиться причастити мене, а тим паче інших.

Обмін корови на двох кобил — один з найбільших успіхів, які можна записати на мій рахунок. Я впевнений, що Фюльбер віддасть мені обох кобил. Хоч який він кмітливий, однак він — городянин і не розуміє, що, вимінявши в нього дві кобили до свого жеребця, я приберу до своїх рук весь транспорт у краї, що я триматиму монополію на вирощування коней, — найважливішу тяглову й військову силу. Фюльбер цим значно послабить свої позиції. А я, навпаки, зміцню. І тут, гадаю, ніщо не стане мені на заваді. Хіба, може, хтось в останню хвилину мене зрадить. Таку можливість відкидати не слід. Пригадую, якою ненавистю спалахнули в нього очі, коли я натякнув на його обман і ніч, проведену з М'еттою. Я мусив побити його карту, відкритися, відповісти на шантаж шантажем. Я знаю: такі люди цього не дарують.

Коли я закінчую пов'язувати краватку, до кімнати вихорем влітає Тома. Шоки в нього палають, він весь тремтить. Не сказавши ні слова, біжить повз мене до гардероба, виймає звідти дощовика, шолом мотоцикліста, захисні окуляри, рукавиці й лічильник Гейгера.

— Куди це ти зібрався?

— Барометр показує на дощ.

— Не може бути! — кажу я, підбігаю до вікна й широко розчахую його.

Небо, яке ще вранці було сіре, раптом покрилося хмарами, що завжди передують дощу. Однак після вибуху бомби ми так прагнули цього, що я вже сам собі не йму віри.

— А навіщо тобі це спорядження? — обернувшись, питаю Тома.

— Хочу перевірити, чи дощ не радіоактивний.

Я приголомшено дивлюся на нього й коли, нарешті, добуваю з себе голос, то не пізнаю його, так він змінився.

— А хіба він може бути радіоактивним? Адже після дня "Д" минуло стільки часу.

— Звичайно. Якщо радіоактивний порошок потрапив у стратосферу, то дощ поверне його на землю. І це буде катастрофа. Вода в нашій водонапірній башті заразиться, пшениця, яку ти посіяв, також, і навіть ми, якщо потрапимо під цей дощ. Через кілька місяців, а може й років, ми всі помremo. Це буде наша повільна смерть.

Губи в мене пересохли від хвилювання. Я не уявляв собі цього. Як і всі в Мальвілі, я жадав дощу, щоб він змочив землю й відродив на ній життя. І зовсім не думав, що він, навпаки, через кілька місяців може довершити справу, розпочату бомбою.

Повільна смерть — жахлива річ. Мене поймає страх. Я не вірю в сатану, однак, якби вірив у нього, то мимоволі подумав би, що людина — це сатана!

— Треба всім зібратися, — гарячково провадить Тома, — і сказати людям, щоб ніхто на виходив надвір, коли почнеться дощ.

— А вони вже зібралися, — впевнено кажу я. — У великій залі на месу.

— Тоді ходімо туди, — квапить мене Тома. — Швидше, поки не почався дощ!

Хоч мені зараз не до іронії, але я думаю про те, що Тома таким чином побуває на месі. Він виходить. Я йду за ним і на сходах другого поверху згадую, що забув про Пейссу, який у сусідній кімнаті чистить рушніці повертаюся до нього, коротко пояснюю йому ситуацію, й ми швидко біжимо вниз. Ідучи повз комору на першому поверсі, я гукаю Мейссоньє, але ніде не бачу його. Певне, Тома випередив мене й забрав його з собою. Щодоху біжимо через двір, наближаємося до великої зали в будиночку, заходимо, й Пейссу грюкає позад мене дверима.

Я зразу ж бачу, що зібралися всі, але розгублено рахую й перераховую присутніх. Нараховую одинадцять душ, — на одного більше! — тоді ще раз рахую, поки втямлюю, що одинадцятий — це Фюльбер.

Тома їх уже попередив, і всі дивляться на мене, бліді й мовчазні. Фюльбер, зовсім блідий, стоїть спиною до вікон, а наші стільці, розставлені двома рядами біля монастирського столу, повернуті до нього. Не знаю, хто додумався поставити обабіч маленького портативного вітара дві великі свічки, вийняті а бра в льоху, але це цілком слушна думка, бо надворі темніє з кожною хвилиною й до зали сочиться таке тьмяне світло, наче настав кінець світу.

У першому ряду біля М'етти є вільний стілець, але, вже зібравшись сісти на нього, я раптом помічаю, що ліворуч від мене сидітиме Момо. Спрацьовує звичний рефлекс, і я сідаю в другому ряду біля Мейссоньє. Пейссу, який ішов слідом за мною, сідає біля М'етти.

Я гадаю, що ми ще ніколи не були такі неуважні на месі, незважаючи на гарний Фюльберів голос і читання молитви Жаке, який править йому за службу, бо наші очі з тривогою втупилися у вікна за плечима душпастиря. І раптом по спині в мене заструмів піт, я з жахом подумав: "А що буде зі скотиною? Нам вистачить вина. А що питиме

скотина, якщо вода в водонапірній башті заразиться? А якщо радіоактивний пил разом з дощем проникне в глибини землі, хто може гарантувати, що не буде отруєно врожай?" Я дивуюся, що Тома ніколи не ділився зі мною своїми побоюваннями. Я гадав, що єдина природна катастрофа, яка може нам тепер загрожувати, — це посуха. Однак ніколи не уявляв собі, що дощ, на який ми чекали день у день, може принести нам смерть.

Мейссоньє повернув до мене голову, і я прочитав у його очах не стільки страх, скільки подив. О, я добре розумію його! Хоча нам, селянам, доводиться нарікати на погану погоду, наприклад, на дощовий червень, який гноїть наше сіно, проте ми знаємо, що дощ — наш друг, він допомагає нам жити, без нього ми не мали б ні хліба, ні фруктів, ні зелених лук, ні повноводих джерел. І раптом така неймовірність: дощ може вбити те, що він плекає.

Очі Мейссоньє знов прикипають до вікна. Я теж дивлюся туди. В де важко повірити, однак надворі захмарилося ще дужче. Оголений, почорнілий, з трьома стовбурами дерев на верхівці, пагорб по той бік Рюнів скидається на Голгофу, повиту сутінками. Тьмяне світло блідим пасмом вирізняє його контури на тлі чорного неба. Сам пагорб також сіро-антрацитовий, але над ним скупчилися чорні хмари, серед яких проглядають ледь світліші плями. Ця картина мовби загіпнотизувала мене. Дивна річ, я не молюсь, не слухаю Фюльбера, але в моїй свідомості виникає своєрідний зв'язок між тим, що я бачу, і його співом. Я забуваю про Фюльбера, про його підступи, я чую лише його голос. Цей самозваний священик служить месу бездоганно, повагом і з почуттям. В ній ідеться про те, що дві тисячі років тому страх був такий самий, який ми відчуваємо зараз, прикипівши очима до вікон.

Я певен, що піде дощ, бо хмари надто згустилися й пливуть дуже низько. Хвилини тягнуться нескінченно довго. Він не квапиться! Чекає стає вже несила. Я зиркаю на Мейссоньє, який сидить поряд мене, я бачу, як на його худорлявій шиї ходить адамове яблуко. Його стілець відсунутий трохи назад, і я бачу в профіль Тома, який облизує пересохлі губи. Я певен, що не тільки в мене по спині струмує піт і мокріють долоні, а й у всіх присутніх.

Я раптом вловлюю в поважному голосі Фюльбера якийсь розлад, якийсь трепет. Що ж, у нас із ним є щось спільне. Мені кортить сказати йому про це. Хай би вже скоріше пішов дощ, який помириє би нас.

Однак, коли дощ, якого ми чекали, нарешті вперіщив, ми підстрибуємо, мов від електричного розряду. Западає надзвичайно глибока тиша. Фюльберів голос ще більше втрачає свою чарівність, стає хрипким і писклявим, але не змовкає. Дощ періщить у шибки з такою люттю, з такою невгамовністю, що іноді забиває Фюльберів голос. Та хоч яким приглушенням він здається, я не гублю його зовсім, чіпляюся за нього, він — та нитка, за яку я тримаюсь у темряві. Бо в залі потемніло, потемніло, як ніколи раніше, хоча обоє вікон білі від дощу. Зала освітлюється лише двома великими свічками, полум'я яких тремтить від вітру, що проникає крізь щілини під дверима й у вікнах. Фюльберова тінь на стіні здається надміру великою. Леза мечів і алебард, які

прикрашають стіну, тьмяно відсвічують.

Дощ трохи вщухає, потім вікна освітлює перша блискавка, на сході, за пагорком, гуркоче грім. Я добре знаю грози в нашому краю — вони жажливі. Я боюся їх з дитинства. Вирішивши, я навчився не переборювати, а приховувати страх, який вони нагнали на мене. Сьогодні до цього страху долучається ще й фізичне потрясіння, я насилу вгамовую хвилювання, коли бачу блискавку, яка освітлює три стовбури дерев на верхівці пагорка, й чекаю грому. Скажено завиває вітер. Це східний вітер. Він свистить, провалюючись під напівзруйноване склепіння, де я хотів улаштувати собі кабінет, без угаву розгойдує двері й вікна, свистить у скелі, жбурляє в шибки дощем, наче тисячами списів. Здається, що ці списи от-от їх проб'ють. Фюльберові, мабуть, теж так здається, бо я помічаю, що він утягує голову в плечі й підставляє вітрові спину. Однак у паузах між гуркотом грому я знову чую його голос.

Я ховаю руки в кишені й весь напружуюсь. Блискавки спалахують дедалі агресивніше. Грім більше не перекочується, а вибухає. Можна подумати, що Мальвіль став мішенню, до якої лиховісно прицілюються блискавки, наче артилерійські снаряди, які падають дедалі ближче до цілі. На чорному небі не видно більше ні білих зигзагів, ні зламаних стріл, ні вогнених розчерків, але час од часу в вікнах спалахує холодний сліпучий відблиск, після якого лунає гучний сухий гуркіт, схожий на вибух снаряда. Вуха ледве витримують цей пекельний гуркіт. Хочеться кудись забігти, втекти, сховатися. В хвилини короткого грозового затишшя Фюльберів голос, звучить так приглушено, він так тремтить, що стає схожим на мерехтливе полум'я свічок. Я чую раптом глухий стогін і тільки за хвилину втямлюю, що то стогне Момо, сховавши свою велику кудлату голову на грудях у Мену, яка затулила її кістлявими руками.

Несподівано гроза відкочується, поволі замовкає, тим часом як пориви вітру набирають небаченої сили. Я намагаюсь трохи розслабитися. Дощ ллє як з відра. Маленькі шибки залиті водою, наче оглядове скло в авто або корабельний ілюмінатор, на який хлюпають хвилі. Хтось раптом штовхає мене ліктем. Це Мейссоньє. Я обертаюся до нього. Мене вражає болісний рух адамового яблука на його худій шиї, коли він щось мені каже, але я не вловлю жодного звуку. Тоді я нахиляюся, майже притуляю вухо до його рота й чую: "Тома хоче поговорити з тобою". Я підходжу до Тома й торкаюся його плеча. Він насилу розмикає стиснені губи й каже мені: "Як тільки дощ перестане, я піду подивитися". Я схвально киваю головою й повертаюся на своє місце.

Обоє вікон і далі заливають потоки води, однак, дивна річ, вони здаються світлішими, ніж раніше. Можна подумати, що нам світить дощова завіса. А за цією завісою, крім білуватої товщі, не видно анічогісінько. В мене складається таке враження, ніби невеличку долину Рюнів аж до нашого замку заповнила повінь і підмиває скелю. З подивом помічаю, як з рук до рук у нас переходить склянка з вином і тарілка з нарізаним хлібом. Бачу, як п'ють по черзі Тома й Мейссоньє, й нарешті втямлюю: вони, самі того не відаючи, причащаються. Звичайно, їм приємно змочити собі пересохлий рот ковтком вина. Але за хвилину вони також, мабуть, це зрозуміли й схаменулися, бо передають мені склянку й тарілку з хлібом, навіть не торкнувшись

його.

Я раптом помічаю, що біля мене стоїть Жаке. Він бачить моє зникання й бере з моїх рук тарілку. А коли я жадібно підношу до рота склянку, він нахилиється й каже мені на вухо: "Залиш трохи мені". Жаке попросив вчасно, я збирався випити все вино. Коли я напився, він простяг мені тарілку, і, крім своєї скибки хліба, я хапаю й скибки сусідів. Це чисто захисний рефлекс: я не хочу, щоб Фюльбер знав, що двоє з нас відмовилися причащатись. Фюльбер цього не побачив, бо мене затулила від його очей широка Фальвінина спина. Жаке дивиться на мене з наївним осудом, але я знаю, що він мовчатиме.

Жаке повертається на своє місце. Фюльбер знов починає читати молитву, а Момо після грозового затишшя більше не стогне й, проковтнувши своє причастя, знов ховає голову на грудях у Мену. Дивно, але все тут здається мені таким рідним. Ця велика зала, темряву якої трохи розсівають бліде світло з вікон і дві велетенські свічки, навіває мені думку про склеп, у якому ми сидимо біля своїх майбутніх домовин. На гарне чорне М'єттинє волосся падає промінець світла, і я раптом зі щемом у серці усвідомлюю, що її поява серед нас даремна, що М'єтта не відродить життя.

Меса закінчується, але злива не вщухає. Вікна здригаються під могутніми ударами вітру, проте він не зміг їх відчинити, допоміг лише просочитися воді, яка розлилася під стіною на вимощеній кахлями підлозі цілими калюжами. Мені раптом спадає на думку попросити Тома, щоб він підніс до цих калюж лічильник Гейгера. Але я зразу відкидаю цю думку, бо мені здається, що, коли я прискорю хід подій, наслідок буде невтішний. Я добре розумію, що це — чистісінький забобон, але піддаюся йому. Повернувшись до Мену, спокійним голосом прошу її розпалити вогонь. Зберігаю зовнішню гідність, опанувавши свій голос, але в душі відчуваю повну знемогу.

Полум'я стріляє іскрами. Ми всі скупчилися біля вогню й мовчимо. За якусь хвилину я, неспроможний більше терпіти цього мовчання, встаю й починаю ходити сюди й туди по залі. Вікна буквально заливає дощем, і в мене складається враження, що Мальвіль опинився у воді й зараз попливе, мов ковчег. Зі страху в голові в мене з'являються шалені думки. Наприклад, мені хочеться зняти меч зі стіни й якнайшвидше покласти всьому край, простромивши ним своє тіло, як римський імператор.

Шквал вітру посилюється, й дощ раптом ущухає. Мабуть, я вже звик до лопотіння дощу в шибках, бо, коли воно змовкає, мене вражає раптова тиша. Я бачу, як голови всіх повертаються разом до вікон, немовби вони належали одному тулубу. Тома відходить від гурту й мовчить, навіть не глянувши в мій бік, наближається до стільця, на якому залишив своє спорядження. Повільно накидає на себе дощовика, старанно застібає його, надіває великі захисні окуляри, шолом і рукавиці. Відтак, узявши лічильник Гейгера й почепивши навушники, простує до дверей. Великі окуляри, які затуляють майже все обличчя, роблять його схожим на робота, котрий виконує свого функцію, зовсім не дбаючи про людей. Дощовик і чоботи на ньому чорні.

Я приєднуюсь до гурту біля вогню, зливаюсь із ним, бо не можу залишатися на

самоті. Вогонь уже ледве жевріє, й ми шулимося біля нього, повернувшись спиною до дверей, якими має повернутись Тома й оголосити нам вирок. Момо сидить навпроти матері й зиркає то на неї, то на мене. Не знаю, що викликають у його свідомості слова "радіоактивний пил". У всякому разі, він довіряє матері й мені й тому має всі підстави боятися. Він блідий. Його чорні блискучі очі пильно дивляться то на неї, то на мене, й він весь тремтить. Ми, дорослі, також тремтіли б, якби не навчилися володіти собою.

Мої друзі не бліді, вони аж сірі. Мейссоньє й Пейссу сидять згорблені, похнюпивши голови. За Пейссу сидить також Фюльбер, опустивши очі. Від цього виснажене його обличчя зовсім утратило ознаки життя, й тепер він, як ніколи раніше, скидається на труп. Фальвіна й Жаке ворухать губами, мабуть, моляться. Пригнічений малюк Колен важко дихає. Одна тільки М'етта здається безтурботною. Вона трохи хвилюється, проте не за себе, а за нас. По черзі дарує нам підбадьорливі усмішки, які відбиваються від наших свинцевих облич.

Вітер вщухає, й, оскільки ніхто не мовить жодного слова, западає гнітюча тиша. Далі все відбувається дуже швидко. З грюкотом відчиняються двері великої зали, й на порозі з'являється Тома, без шолома й окулярів. Він несамовито кричить тріумфальним голосом:

— Нічого! Анічогісінько!

Ми всі разом кидаємося до дверей і ледве протискуємося в них. І саме в цю хвилину знову починається дощ. Він лле наче з відра, але нам байдуже! За винятком Фюльбера, який сховався в ніші дверей башти (потім до нього приєднуються Фальвіна й Мену), ми всі сміємося й викрикуємо під зливою. Дощ заливає нас, під ногами вилискують чорні кам'яні плити. Небо сіро-блакитне, подекуди блідо-рожеве. Вже цілих три місяці не було воно таким світлим. Нараз М'етта скидає блузку й підставляє під дощ свій молодий торс, який ніколи не знав бюстгалтера. Вона сміється, тупає ногами й ходить перевальцем, підкидаючи вгору волосся. Я певен, ми також танцювали б, якби традиція перших чоловіків не загинула. А що ми не танцюємо, то починаємо сперечатися.

— Ось побачиш, — кричить Пейссу, — наша пшениця тепер почне рости!

— Самого дощу замало, — відказує Мейссоньє. — Пшениці потрібне ще й сонце.

— Та сонця в тебе буде більше ніж треба! — кричить Пейссу. — Дощ примусить його визирнути. Як ти гадаєш, Жаке? — звертається він до парубка, ляснувши його по плечу.

Жаке киває головою, мовляв, це правда, сонце обов'язково з'явиться, але не наважується відповісти йому такою ж фамільярністю.

— Час би вже! — озивається великий стрілець з лука. — Вже червень, а холоднеча, наче в березні.

Дощ не вщухає. Після перших хвилин безумства ми всі ховаємося під накриття. Тільки М'етта танцює й виспіває, хоч з її вуст не зривається жоден звук, а за кілька кроків від неї непорушно застиг Момо; він закинув голову назад, роззявив рота й ловить цівки дощу, які заливають йому обличчя. Час од часу Мену кричить йому, щоб він ішов геть, бо захворіє (даремно вона хвилюється — в нього залізне здоров'я), а якщо

не піде, то вона надає йому потиличників.

Але Момо стоїть за двадцять метрів від неї й позирає на звідний міст, через який він будь-коли може накивати п'ятами, й, будиши певен, що мати не зможе покарати його, навіть не відповідає їй. З насолодою хапає ротом цівки дощу, зиркаючи крадькома на голі М'еттині груди.

— Та дай йому спокій! — втручається Пейссу. — Нічого з ним не станеться! Не кажу вже про те, що йому й справді слід би скупатися. Не хочу образити тебе, Мену, але твій син тхне, як кнур. Він, бідолашний, псував мені настрій навіть під час меси!

— Справа в тому, що я не можу сама помити його, — відповідає Мену. — Сам знаєш, він занадто сильний.

— Хай йому біс! — вигукує Пейссу й зніяковіло замовкає, кидаючи погляд на Фюльбера, з яким розмовляє Фальвіна про свого брата, ла-рокського шевця, й про онуку Каті. — Тепер пригадую! Річ у тім, що цей нечупара не мився з того дня, коли мене... — він збирався сказати "оглушили", але вчасно схаменувся. На жаль, усі ми зрозуміли. Жаке також. І його добродушне обличчя викликає співчуття.

— Йди сюди, Момо! — з безпорадною люттю гукає Мену.

— Ти не заженеш його доти, доки М'етта прийматиме цей душ! — цілком розумно каже Мейссоньє.

Ми всі, крім Мену, сміємося. Вона ж відчуває священний жах селянки перед оголеним тілом. Міцно стискає губи, а потім каже:

— Все ж таки язичниця ця дівка, отак усім показує свої цицьки.

— Та облиш, — мовить Колен, — тут усі, крім Момо, бачили їх.

Кажучи це, Колен зухвало дивиться на Фюльбера. Але Фюльбер, якого цілком поглинула Фальвіна, не чує нічого або вдає, що не чує. А коли на мене кидає запитальний погляд Пейссу, я вирішую трохи прискорити розвиток подій і поквипити від'їзд Фюльбера. Я гукаю М'етті, щоб вона йшла до нас, і наказую Мену розвести великий вогонь у каміні. "Чуєш, Мену, великий вогонь!" Та ви самі розумієте, що тепер вона не думатиме про ощадливість, коли треба зігріти сина! М'етта йде до нас, тримаючи в руці блузку, цілком безневинна в своїй грі (помічаю, що Фюльбер не насмілюється ні осудити її, ні навіть глянути на неї). Момо одразу ж ступає за нею до будиночка, втішаючи себе думкою, що побачить, як вона розкладе блузку біля вогню в каміні. Що вона й робить. Ми всі в мокрому одязі оточили М'етту й також тулимося до цього пекельного вогню, а думки в наших головах роються також майже пекельні.

М'етта зиркає на мене й розстелює блузку на низенькому стільчику, бажаючи звільнити собі руки, щоб розмовляти зі мною. Вона хоче закинути мені докір, тому відводить мене вбік. Я ступаю за нею. Починається мімічна розмова про те, що вона приберегла для мене стільця біля себе під час меси й добре бачила (пальцем показує навколо ока), що в останню мить я втік у другий ряд (помах руки, яка зображує рибу, що в останню хвилину змінює напрям).

Я заспокоюю її. Я втік не через неї, а через Момо, а вона знає добре чому. М'етта погоджується, що Момо справді... (великим і вказівним пальцями стискає собі носа).

М'єтта дивується з цього. Я розповідаю їй про труднощі, на які ми наштовхуємося, коли хочемо його помити. М'єтта слухає мене уважно, навіть сміється. Нараз вона стає переді мною, взявшись у боки й з рішучим виглядом похитуючи головою, каже мені, що віднині сама митиме Момо.

Потім Мену нишком запитує мене, чи не повинна вона дати "гостям" щось перекусити. Я відповідаю їй, що краще почекати від'їзду священика, а поки що хай вона загорне Фюльберові круглого пирога й кілограм масла для ларокців.

Увесь Мальвіль зібрався в надбрамній башті, коли Фюльбер, скориставшись тим, що дощ перестав, осідлав у дорогу свого сірого віслюка. Прощання відбувається з певними відтінками. Мейссоньє й Тома холодні, як крижина. Колен — на грані зухвальства. Я теж у великому напруженні, але намагаюся триматися невимушено. Тільки щиросердні наші дві бабусі й поки що Пейссу та Жаке. М'єтта не підходить, а Фюльбер вдає, що забув про неї. Вона за двадцять кроків від нас веде запеклу суперечку з Момо. А що вона стоїть до мене спиною, я не можу бачити її міміки, але те, що вона говорить, очевидно, викликає в Момо затятий протест. Однак він не перериває розмову, яка йому не до вподоби, що зробив би з матір'ю або мною. Він прикипів до землі перед нею, наче зачарований, і мені здається, що його заперечення потроху згасають і вже повторюються не так часто.

Люб'язно усміхаючись, я віддаю Фюльберові затвор від його рушниць. Він ставить його на місце й закидає рушницю за плече. Фюльбер не втратив спокою й гідності. Перш ніж сісти на віслюка, він каже мені із зітханням, що пристає на умови, які я висунув, даруючи корову ла-рокській парафії, хоч і вважає їх надто жорстокими. Я відповідаю йому, що це не моя забаганка, але він сприймає цю заяву із скептицизмом, який, коли добре подумати, зовсім не дивує мене, бо Фюльбер тільки-но пристав на мої умови, не порадившись зі своєю паствою. Я не наважуюся сказати — зі своїми співгромадянами, бо він вів мову від імені парафії, а не від громади. Безперечно, в Ла-Році він вирішує все сам і наділяє мене такою самою владою тут.

Відтак Фюльбер виголошує невеличку промову про цілком очевидний провіденціальний характер дощу, який приніс нам порятунок тоді, коли ми чекали загибелі. Промовляючи, він простягає вперед обидві руки й махає ними знизу вгору — цей жест дуже не подобався мені в Павла VI, а в Фюльбера він взагалі виглядав карикатурно. Час од часу він зиркає на нас гарними косими очима. Він запам'ятав наше ставлення до нього й нічого не забуде.

Скінчивши промову й закликавши нас молитися, він нагадує, що має намір прислати нам вікарія, потім благословляє нас і рушає. Колен негайно зачинає за ним важку, ковану браму, зухвало грюкаючи нею. Я воруху язиком, не вимовляючи жодного слова. До речі, я не встигаю щось сказати, бо Мену схвильовано бурмоче:

— А де Момо?

— Не турбуйся, він не загубився, — каже Пейссу. — Але справді — де ж він може бути?

— Тільки-но я бачив, як він сперечався з М'єттою біля "Материнства", — втручаюся

я в їхню розмову.

І вже Мену в "Материнстві" гукає:

— Момо! Момо!

Але там нема нікого.

— О, я пригадую тепер, — каже Колен, — твій Момо, здається, побіг з М'еттою до звідного моста. Вони трималися за руки. Наче діти.

— Ох, боже мій! — вигукує Мену. Вона також зривається бігти, й ми, заінтриговані, сміючись, біжимо за нею. Й через те, що все-таки ми любимо Момо, ділимося на групки й починаємо обшук у замку: хто йде до льоху, хто — на перший поверх будиночка. Раптом я згадую про М'еттині плани й скрикую:

— Ходімо, Мену! Я зараз покажу тобі, де твій син!

Я веду її до головної башти. Всі йдуть за нами, й, перетнувши на другому поверсі широку площадку сходів, я зупиняюся біля дверей ванної кімнати, намагаюся їх відчинити, але вони замкнуті. Я б'ю кулаком у важкі дубові двері.

— Момо, ти там?

— А дамеспо адибо! — відгукується голос Момо.

— Він з М'еттою, — кажу я. — Мабуть, не скоро вийде звідти.

— А що вона йому робить? Що вона йому робить? — занепокоєно кричить Мену.

— В усякому разі, — озивається Пейссу, — вона нічого поганого йому не робить.

Він голосно регоче, ляскає Жаке по стані й себе по стегнах. І всі наслідують його приклад. Дивна річ, вони зовсім не відчують ревностів до Момо. Момо — мешканець Мальвіля, не слід про це забувати. Він становить з нами єдине ціле. Хоч й недоумкуватий трохи, але він наш.

— Вона купає його, — кажу я. — Вона казала мені, що це робить.

— Ти мав би мене попередити, — з докором мовить Мену. — Я краще його пильнувала б.

Ми викрикуємо, що вона не стане на заваді М'етті. Адже Момо тхне, як цап! Усі від того виграють, якщо М'етта скупає його! Не кажучи вже про те, що він ризикує захворіти! А воші!

— В Момо ніколи не було вошей, — роздратовано відповідає Мену. Та нікого не переконує своїм обманом. Вона, маленька й бліда, походжає то сюди, то туди перед дверима, наче курка, що загубила курча. Не зважається в нашій присутності ні кликати Момо, ні стукати в двері. А втім, надто добре знає, що він відповість.

— Ох, ці чужинці! — гнівно провадить вона далі. — Першого ж дня я подумала, що від них нічого доброго не можна сподіватися. Все ж таки християнам невжиточно під одним дахом з дикунами.

Фальвіна покійрно вислуховує ці слова. Вона певна, що вони адресуються саме їй. Жаке — нарубок, Мену не каже йому нічого. М'етта терпляча. А бідоласі Фальвіні перепадає за всіх.

— Чужинці! — суворо кажу я. — Звідки ти взяла це? Фальвіна ж твоя троюрідна сестра?

— Нічого собі сестра! — каже Мену, зціпивши зуби.

— Ти теж гарна, якщо ти така, — мовлю я діалектом. — Іди краще по чисту білизну для Момо. Їй могла б йому дати інші штани, бо ці вже суцільне дрантя.

Коли нарешті двері ванної кімнати відчинилися, Колен покликав мене, щоб я йшов помилуватися дивом.

Момо сидить на сплетеному з лози стільчику в халаті з голубими й жовтими візерунками, якого я купив напередодні дня події. З веселими очима, усмішкою до вух Момо весь сяє, а М'етта стоїть позаду нього й милується справою своїх рук. Момо не впізнати. Обличчя в нього грає різними барвами, поголений, підстрижений і причесаний, він поважно сидить на своєму троні, пахнучи парфумами, наче куртизанка, бо М'етта вилила на нього решту з пляшечки "Шанелі", яку Біргітта забула в шафі.

Трохи перегода я веду дуже важливу розмову в своїй кімнаті з Пейссу та Коленом, потім вони мене залишають і йдуть поблукати в Рюнах. Мабуть, Пейссу плекає безрозсудну надію, що одразу ж після дощу зійде пшениця. А може, це інстинкт хлібороба, який після грози просто йде оглянути свої поля. А я чимчикую до великої зали. Дощ і від'їзд Фюльбера підняли в мене настрій, і я йду до Мену, насвистуючи. Вона сама в залі, я бачу лише її спину, бо вона зігнулася над якимось банячком.

— Ну, що ти, Мену, готуєш нам смачного?

Вона відповідає, не дивлячись на мене:

— Потім побачиш.

Відтак обертається, скрикує, й очі в неї наливаються слізьми.

— Я прийняла тебе за твого дядька!

Я схвильовано дивлюся на неї.

— Він так само, — каже Мену, — входив до кімнати, насвистуючи, й запитував: "Ну, що ти, Мену, готуєш нам смачного?" В тебе такий самий голос. Це мені щось нагадало, — провадить вона далі. — Річ у тім, Емманюелю, що твій дядько був веселун. Закоханою в життя людиною. Так само, як і ти. Навіть трохи більше, — додає Мену, згадуючи, що на старість вона стала добродушною й женоненависницею.

— Годі тобі, — кажу я, розгадуючи її думки. — Ти не зненавидиш М'етту тільки за те, що вона помила твого сина. Вона ж не забрала його в тебе. Вона тобі його лише обшкребла.

— Еге ж, еге ж, — бурмоче Мену.

Раптом мені стає дуже приємно, що Мену повела зі мною мову про дядька й порівняла мене з ним. А що вже цілий місяць я часто картаю її за те, що вона цькує Фальвіну, — а це мені здається надмірним, — то зараз усміхаюся їй. Її вражає моя усмішка, й вона одвертається від мене. Ця стара таки має серце, хоч воно в неї сховане десь дуже глибоко.

— Емманюелю, — каже Мену перегода, — чи можу запитати тебе, чому ти не захотів сповідатися? Все-таки від сповіді стає легше. Вона очищає.

Я й не гадав, що сьогоднішнього вечора матиму з Мену дискусію на релігійну тему.

Стаю перед вогнем, тримаючи руки в кишенях. Сьогодні день був незвичайний. Я досі ходжу в "жалобному костюмі". Почуваю себе майже так само гідно, як Фюльбер.

— Мену, чи можу я також запитати тебе про деякі речі?

— Авжеж, — відповідає вона, — ти ж знаєш, що ми не соромимося одне одного.

Мену пильно міряє мене поглядом з ніг до голови, тримаючи в руці ополоника. Вона справді дуже крихітна. Аж занадто. Зате який у неї погляд! Гострий, проникливий, невгамовний!

— Мену, коли ти сповідалася, чи сказала Фюльберові, що іноді буваєш несправедлива до Фальвіни?

— Я?! — обурено вигукує вона. — Я несправедлива до Фальвіни? Як це розуміти? Це вже переходить усілякі межі! Я щодень вимолюю в господа собі місце в раю, терплячи оцю копицю, — вона зиркає на мене й, ніби раптом засоромившись, провадить далі: — Еге ж, я несправедлива, але не до Фальвіни, а до Момо! З ним поводжуся підло! Весь час гримаю на нього, псую йому життя. І бідоласі в такому віці навіть стусанів даю! Мені докоряє сумління, хоч я й розповіла про це Фюльберові, — й суворо додає: — Таке не прощається.

Я сміюсь.

— Чому ти смієшся? — роздратовано запитує вона.

Але цієї миті до великої зали входять дебелий Пейссу й Колен, і їхній прихід завадив мені відповісти їй. А шкода. Однак при нагоді я скажу Мену, що сповідь не дуже очистила її.

Цього ж вечора, коли ми гуртом повечеряли й заспокоїлися після від'їзду нашого гостя, біля каміна відбулися збори.

По першому питанню приймаємо ухвалу: в жодному разі не пускати до себе вікарія, якого нам призначить Фюльбер. Другим питанням на наших зборах були вибори. За пропозицією Пейссу й Колена мене одностайно обрали мальвільським абатом.

Примітка Тома

Я щойно прочитав цей розділ і для очистки сумління наступний теж. Емманюель більш ніде не згадує про нараду, на якій за пропозицією Пейссу й Колена його одностайно обрали мальвільським абатом.

Я гадаю, що читача це трохи здивує. Мене також здивувало, бо є чого дивуватися, коли читаєш коротке повідомлення, буквально в кількох рядках, про нараду, яка тривала три години.

Може виникнути також запитання, як Пейссу й Колен додумалися висунути таку пропозицію й особливо як це сталося, що Мейссоньє і я голосували "за".

Отож я відповідаю на ці два запитання.

Перше. Ось свідчення Колена, з яким я розмовляв наступного дня після наради, коли Емманюель тренував Силача за першою огорожею. Цитую Коленову розповідь слово в слово: "Емманюель сам попросив Пейссу й мене, щоб ми запропонували його на мальвільського абата. Ти сам знаєш, що нам таке й на думку не спало б! Він попросив нас про це в своїй кімнаті. А які він висунув для цього аргументи, то ти й сам знаєш.

Учора ввечері ми їх довгенько перебирали. По-перше, ні в якому разі не можна пустити до себе шпигуна, якого Фюльбер прагне нам нав'язати. По-друге, не можна також кривдити тих мешканців Мальвіля, що хочуть слухати месу. Інакше вони щонеділі ходитимуть до Ла-Рока, і в замку більше не буде єдності". — "Але ж ти знаєш, що Емманюель невірний", — заперечую я. "А я не певен цього, — відповідає Колен. — Я навіть сказав би, що, на мою думку, Емманюеля завжди приваблювала релігія. Справа тільки в тому, що він хотів бути священиком, так би мовити, для себе. — Відтак Колен посміхається й додає: — Ну, ось він і домігся свого!"

Я гадаю, що в цьому Коленовому свідченні треба підкреслити: перше — Емманюель домовляється нишком з Коленом і Пейссу, щоб вони запропонували його на абата; і друге — Емманюеля завжди приваблювала релігія.

Перший факт, який потвердив і Пейссу, незаперечний. А от щодо другого, можна було б посперечатися.

Друге. Під час наради голосували не раз, а двічі. Перший раз проголосували "за" Пейссу, Колен, Жаке, Мену, Фальвіна й М'єтта. Мейссоньє і я утрималися.

Емманюель дуже боляче сприйняв те, що ми утрималися. Мовляв, ми не усвідомлюємо, що робимо! Послаблюємо його позиції! Фюльбер витлумачить це мешканцям Ла-Рока як вияв недовір'я! Одне слово, ми розкололи єдність Мальвіля! Щодо нього, то він, якщо ми й надалі наполягатимемо на своєму, відмовиться стати мальвільським абатом і не чинитиме перешкод Фюльберовим підступам.

Коротше кажучи, Емманюель удався до деякого тиску. І оскільки, з одного боку, на нас почали дивитися у Мальвілі як на двох отруйних гадюк, а з другого — ми й самі побачили, що Емманюель і справді ладен махнути на все рукою, то вирішили скоритися. Мейссоньє і я відмовилися від свого попереднього рішення і вдруге проголосували "за".

Таким чином, Емманюель домігся одностайності, якої прагнув.

XI.

У ніч після обрання мене абатом дощ ллє як з відра і довго не дає заснути; заважає мені не його шум, а майже егоїстичне почуття вдячності до нього. Я завжди любив джерельну воду і вважав, що так воно й повинно бути. Але ніщо не дароване нам назавше, одного чудового дня все може зникнути. Усвідомивши це лише тепер і знов побачивши воду, я почуваюсь так, ніби я був невиліковно хворий і раптом почав одужувати.

Я обрав собі цю кімнату за спальню тому, що її високе вікно виходить на схід — на Рюни й чудовий замок родини Рузі, що нині лежить у руїнах по той бік долини. Саме в це вікно наступного дня заглядає сонце й будить мене. Я не вірю своїм очам. Усе сталося так, як передбачав Пейссу. Я встаю, щосили торсаю плече Тома, й ми разом милуємося ранковим сонцем, якого не бачили вже кілька місяців.

Я пригадую одну нічну прогулянку за двадцять п'ять кілометрів, яку здійснили ми з друзями з "Гуртка" на велосипедах за якихось півтори години, бажаючи дістатися на найвищу точку в департаменті (512 мерів) і зустріти там схід сонця. Такі мандрівки в

п'ятнадцять років робляться з великим захопленням, яке з роками згасає. А шкода. Ми мусили б приділяти більше уваги своєму життю. Воно не таке довге.

Ходімо, — звертаюсь я до Тома. — Зараз осідлаємо коней і помилуємося сонцем з Пужади.

І ми поїхали, не вмиваючись і не снідаючи. Пужада — найвищий пагорок у нашій місцевості, що височіє над Мальжаком. Я беру Силача, Бурку, як завжди, даю Тома, бо із Силачем треба бути обережним, а Бурка спокійна.

Ця вранішня прогулянка з Тома на Пужаду запам'яталася мені, хоч на Пужаді нічого особливого й не сталося (там було тільки сонце й ми), нічого важливого не було сказано — ми й рота не розтулили. І навіть те, що ми побачили з Пужади, не відзначалося красою: звичайна спалена місцевість, зруйновані ферми, почорнілі поля, скелети дерев. Але все ж таки над усім цим сяяло сонце!

Коли ми виїхали на пагорок, сонячний диск уже підбився над обрієм, змінюючи своє забарвлення з червоного на рожеве, з рожевого на блідо-рожеве. Хоч сонечко вже добре пригріває, на нього ще можна дивитися, не мружачи очі. Земля, напившись досхочу води, повсюди парує. Наші коні стоять поряд головами на схід, ми мовчки чекаємо, коли зникне навколо сонця золотий ореол. Коли це сталося — а сталося раптово, — кобила й жеребець нашорошили вуха. Бурка навіть боязко негучно ірже й обертає голову до Силача. Той пощипує їй писок, мовби заспокоює її. Голова Бурки обернена до мене, й я помічаю, що вона часто кліпає очима. Тома наставив дашком руку на очі. Я роблю так само. Світло таке сліпуче, що ми ледве витримуємо його. Розуміємо: воно ріже нам очі тому, що ми прожили два місяці в напівтемряві, наче в льоху. Нараз діється щось незрозуміле. Груді в мене розширюються. Я ледь вдихаю повітря. У мене складається враження, що очі мої розплющуються так широко, як ніколи раніше вони не розплющувалися, й що разом з ними я сам увесь розкриваюся. Водночас, купаючись у цій промінні, я почуваюся надзвичайно вільно й легко. Я розвертаю Силача, щоб сонце пригріло мені спину й потилицю. А щоб сонце рівномірно зігрівало мене зо всіх боків, я починаю повільним кроком кружляти на вершечку пагорка, й за мною одразу ж вирушає Бурка, не чекаючи команди Тома. Я дивлюся на землю під ногами. Масна, змочена дощем, вона більше не схожа на порошок. Вона набрала природного вигляду. Я шукаю навіть свіжу порость і дивлюся на не дуже обгорілі дерева, ніби справді сподіваюся побачити на них бруньки.

З цієї нагоди ми вирішуємо принести в жертву бичка Принца. В Мальвілі є вже Геркулес — бик із "Ставка". Ларокці також мають одного бугая. Нема ніякого сенсу тримати Принца, й оскільки ми збираємося віддати Смуглянку ларокцям, а Маркіза годує двох телят, то Принцесине молоко нам дуже знадобиться.

Принц мав уже понад два місяці, і коли Жаке розібрав його тушу, ми вирішили половину віддати ларокцям і попросити в них за це цукру й мила. Ми взяли у подарунок для них два буханці хліба й масла, а також три в'язки мін, щоб розчистити шлях, захащений стовбурами дерев.

В середу на світанку ми запрягли у воза Силача; в мене стискалося серце, що я на

цілий день кидаю Мальвіль. Колен радів, що побачить свою майстерню, Тома хотів розвіятися трохи. У всіх нас висіли через плече рушниці.

Люди зі "Ставка" раділи, що знову побачать Каті й дядька Марселя. М'єтта помила волосся й надягла коротеньку сукню з вибивної тканини. Жаке поголився і підстригся. А Фальвіна нетямилася з радості, що не тільки побачиться з братом, а й здихається на кілька годин домашніх клопотів і тиранії Мену.

О восьмій годині ми вже під'їжджали до південної брами Ла-Рока. Й раптом побачили, що невеличкі дверцята, вирізані в брамі, відчинені. Я штовхнув їх, відсунув засуви й розчахнув обидві стулки брами. Зайшов на майдан, але ніде ані душі. Гукаю. Ніхто не відповідає. Щоправда, брама стоїть у долішній частині спаленого й зруйнованого міста, отож не дивно, що тут нікого нема. Але те, що брама не охороняється й навіть не замкнена, свідчить про самозаспокоєність Фюльбера.

Ла-Рок — невеличке містечко, що притулилося до скелі, а з боку долини його захищають фортечні мури.

Коли входиш у південну браму, перед тобою відкривається цілий лабіринт вузьких вуличок. Головна вулиця лише трошки ширша від інших, і головною її називають через крамнички й ремісницькі майстерні, які стоять обабіч неї. Цю вулицю називають ще "Путівцем".

Головна вулиця круто здіймається аж до portalу замку, декорованого, величного, але без надбрамної башти, галерей і бійниць — ці "захисні прибудови" в пізнішу епоху, коли він споруджувався, були вже не в моді.

Силачеві копита й колеса воза оглушливо гуркочуть на бруківці головної вулиці. У вікнах починають з'являтися людські обличчя. Я наказую Жаке зупинитися біля м'ясної крамнички Лянуайя, щоб занести туди половину бичка. З дверей тієї ж миті повагом починають виходити люди.

Вони здаються мені змарнілими й надто упередженими. Я сподівався на радісну зустріч. І хоч у їхніх очах з'являється блиск, коли Жаке завдає собі на плечі половину Принца й за допомогою Лянуайя чіпляє його на гак, цей блиск у ту ж мить згасає. Те саме відбувається, коли я беру два буханці хліба та масло і віддаю їх Лянуайю, який бере все це з якимсь ваганням і трохи злякано, а жителі Ла-Рока, оточивши нас, пильно дивляться на хліб сповненими смутку очима.

— Ти даєш нам усе це задарма? — різким голосом запитує мене Марсель Фальвін, який вивільнився з обіймів сестри та племінниці й наближається до мене, розмахуючи своїм шкіряним фартухом.

Мене дивує його войовничий тон, і я вражено дивлюся на нього. Знаю його давно, але найчастіше бачився з ним у його майстерні, де він лагодив взуття. Йому років шістдесят, він лисуватий, чорноокий, на правій ніздрі великого носа бородавка. Але найбільше мене вражає контраст між його куцими, кривими ногами і богатирськими плечима.

— Так, — відповідаю я, — вам усім.

— У такому разі, — каже Марсель рішучим голосом, обернувшись до Лянуайя, — не

варто чекати. Діли негайно. Починай із хліба.

— Не знаю, чи панотець схвалить це, — зауважує Фабрелятр. — Краще почекаймо.

Фабрелятр — торговець залізним товаром. Високий, як тичка, з блідим, брезклим обличчям, маленькою щіточкою посивілих вусиків, очі його безперестану кліпають за окулярами в залізній оправі.

— Ми залишимо його частку, — махав рукою Марсель, навіть не глянувши на нього. — А також частку Армана, Газеля й Жозефи. Можете бути певні, ми нікого не скривдимо. Ну, Лянуайю, чого ти, до дідька, гаєшся?

— Не треба лаятися, — владним тоном мовить Фабрелятр.

Западав мовчанка. Лянуай, молодик років двадцяти п'яти, такий же дебелий, як Жаке, з повними щоками й чесними очима, дивиться на мене, ніби просить, щоб я висловив свою думку. Наскільки я розумію, вів згоден з Марселем, але не наважується знехтувати думку Фабрелятра.

Нас оточує осіб двадцять. Обличчя одних мені знайомі, інших ні, але з усіх очей на мене дивиться голод, страх і смуток. Перш ніж утрутитися в суперечку, я вирішую хвилючку почекати, щоб краще зрозуміти ситуацію.

Якийсь чоловік виходить раптом уперед. Це — Пімон. Він тримав крамницю по продажу тютюну, паперу й газет. Я добре знаю його, але ще краще знайома мені його дружина Аньєса.

— Відкладати поділ немає рації, — каже він напруженим, як струна, голосом. — Ми гарантуємо, що він буде справедливий.

— І все-таки краще зачекати, — сухо мовить Фабрелятр, кліпаючи очима за скельцями окулярів у залізній оправі.

Я помічаю, що ні Пімон, ні Марсель, ні Лянуай не дивляться на Фабрелятра, коли той говорить, а також те, що Марсель, хоч він запальний і не врівноважений, не огризнувся, коли Фабрелятр прилюдно присоромив його за лайку. Побачивши голодні очі, якими юрба дивиться на хлібини, я доходжу висновку, що вона схвалює негайний поділ. Та, крім Марселя й Пімона, ніхто не наслідуюється щось сказати. Брезкий, насуплений Фабрелятр тримав в страху двадцять душ!

— Та що там, починай, — звертається раптом місцевою говіркою старий Пужес до Лянуайя, і я зразу ж переконуюся, що Фабрелятр не розуміє його, — діли, голубе, бо в мене вже аж слинка котиться, такий гарний цей хліб! — каже старий Пужес жартівливим тоном і сміється.

Але його ніхто не підтримує. Западає мовчанка. Лянуай дивиться на мене, а відтак зиркає на темно-зелений портал замку, ніби побоюється, що брама ось-ось розчахнеться.

Я розумію, що настав час утрутитися мені.

— Годі сперечатися! — кажу я, весело посміхаючись. — Ви з дрібниці робите цілу історію! Мені здається, що коли вже ви потрапили в таку безвихідь, то не лишається нічого іншого, як вирішити справу більшістю голосів присутніх тут людей. Ну, то як, — підвищую я голос, — хто за негайний поділ?

На якусь хвилину всі ціпеніють. Відтак Марсель і Пімон підносять руки. Марсель рішуче, а Пімон повільніше, проте цілком упевнено. Лянуай зніяковіло опускає очі. За хвилину старий Пужес ступає крок уперед і піднімає вгору вказівний палець, по-змовницькому дивлячись на мене, але не наважується відірвати його від грудей, щоб не побачив Фабрелятр, який стоїть позаду нього. Мені стає соромно за цю його невеличку хитрість. І я не рахую його голос.

— Двоє "за", — констатую я, не даючи йому змоги запротестувати. — А тепер, хто проти?

Тільки один Фабрелятр піднімає палець, і Марсель шкірить зуби, зиркаючи на нього. Глумливо посміхається й Пімон.

— Хто утримався?

Ніхто не ворухнеться. Я окидаю очима цих людей. Неймовірно — вони не наважуються навіть утриматись!

— Двома голосами проти одного проголосовано за негайний поділ, — кажу я байдужим тоном, — Поділ провадитиметься під контролем дарувальників. Відповідальні за це Тома й Жаке.

Тома, який жваво розмовляв з Каті (детальніше про неї я розповім пізніше), виходить уперед, за ним ступає Жаке. Натовп покійно розступається, пропускаючи їх до Лянуайевої крамнички. Я кидаю погляд на спантеличеного Фабрелятра. Мабуть, він скаженіє в душі, що погодився з моєю пропозицією про голосування й навіть сам голосував, викривши в такий спосіб своє нутро. Я розумію, що цей простачок діє з наказу інших.

Лянуай охоче береться до роботи, й саме в ту хвилину, коли він починає розрізати буханці хліба, я помічаю Аньєсу з немовлям на руках, яка стоїть осторонь, залишивши в черзі чоловіка. Вона помітно змарніла, але така ж гарна, як і колись. Її біляве волосся виблискує на сонці, світло-карі очі здаються голубими. Я рушаю до неї. Відчуваю, що в мені прокидається давня пристрасть. А вона дивиться на мене сумними очима, ніби промовляє: "От бачиш, сердешний Емманюелю, якби ти був трохи рішучіший десять років тому, я б сьогодні була у Мальвілі". — "Так. Це теж промах, і я часто думаю про нього". Я гладжу щічку дитинці, яка могла б бути моєю. Аньєса каже, що це дівчинка і що їй скоро буде вже вісім місяців.

— Чи правда це, Аньєсо, що ти не віддала б свою маленьку донечку до Мальвіля, якби ми не дали корову Ла-Року?

Вона вражено дивиться на мене.

— Хто тобі це сказав? У нас і мови не було про це.

— Сама знаєш хто.

— Він! — каже вона, тамуючи гнів. Але я помічаю, що вона також стищує голос.

У цю хвилину я бачу, як Фабрелятр поволі віддаляється до зеленого portalу.

— Пане Фабрелятр! — гукаю я.

Він зупиняється, обертається до мене, й усі ларокці пильно дивляться на нього.

— Пане Фабрелятр, — весело всміхаюсь я, прямуючи до нього, — мені здається, що

вам не слід би йти звідси, поки тут не скінчиться поділ.

Далі посміхаючись, я беру його під руку, щоб він навіть не встиг зреагувати на мої слова, й кажу байдужим тоном:

— Не треба будити Фюльбера. Самі знаєте, що в нього здоров'я погане. Йому потрібно спати довго.

Я відчуваю, як його брезкла, зовсім без м'язів рука боязко тремтить, і, не випускаючи її, веду повільним кроком Фабрелятра до крамнички.

— Та все ж треба попередити пана священика про ваш приїзд, — відповідає він безбарвним голосом.

— Не поспішайте, пане Фабрелятр. Зараз лише пів на дев'яту! Йдіть допомагати Тома роздати порції ларокцям.

І ця висока жердина підкоряється мені! Цей Фабрелятр такий дурний, що сам бере участь у поділі, проти якого він щойно голосував. Марсель, схрестивши руки на своєму фартусі, іронічно посміхається, але, крім Пімона, більше ніхто не зважується посміхнутися. Мені трохи соромно дивитися тепер на Пімона після тих своїх думок, коли я дивився на його дружину.

Я хотів підійти до Каті, але мені перетнув шлях старий Пужес. Я знаю його добре. Якщо мене не зраджує пам'ять, йому недавно сповнилося сімдесят п'ять років. Він низенького зросту, худий, зовсім лисий, беззубий, до того ж не дуже беручий до праці. Єдине, чим він може пишатися, — це його білі, трохи жовтуваті, на галльський зразок підкручені вуса. Я гадаю, що він таки пишається ними, бо раз по раз, лукаво посміхаючись, їх підкручує.

Колись давно я зустрів його в Мальжаку, й він, буди в доброму гуморі, сказав мені:

— Я, Емманюелю, на вигляд не дуже примітний, але хитрощів мені не треба позичати ні в кого. Я всіх своїх недоброзичливців круг пальця обвів. Насамперед зробив усе для того, щоб звести з цього світу свою дружину. Це було головне. Ти ж знаєш, вона ж гадючка була. Потім, коли мені сповнилося шістдесят п'ять років, я кинув хліборобську справу й продав свою ферму за довічну ренту, А тепер спокійнісінько живу собі в Ла-Році, одержуючи грошики. Як той казав, живу собі за чужий рахунок. Це просто здорово! Десять років я вже так живу! І це ще не кінець. Адже я помру не раніше як у дев'яносто років. Стільки прожив мій татусь. Ще п'ятнадцять років мені залишилося такого райського життя! А тим, що купили в мене ферму, платити!

Я зустрічався з вусатим Пужесом в Мальжаку тому, що він майже кожного дня, навіть у сніговицю, долав на велосипеді п'ятнадцять кілометрів, які відділяють Ла-Рок від Мальжака, щоб випити дві склянки білого вина в шинку, який до пізньої ночі не зачиняла Аделаїда. Він пив тільки дві склянки, не більше. Одну за гроші, а другою частувала Аделаїда, дуже щира дівчина до своїх завсідників. І Пужес використовував це. Але безкоштовну склянку він пив дуже довго.

— Як це трапилося, — запитує Пужес, підкручуючи вуса й лукаво позираючи на мене, — що ти не зарахував мого голосу?

— Я не побачив тебе, — посміхаюсь я. — Мабуть, ти не дуже високо підняв руку. Наступного разу будь рішучішим.

— Усе ж таки, — відводить він мене вбік, — я голосував "за". Я не погоджуюся з тим, що тут твориться.

— Мабуть, тобі бракує прогулянок на велосипеді та двох склянок білого в Мальжаку, — чемно мовлю я.

Він дивиться на мене, похитуючи головою.

— Прогулянок мені не бракує. Емманюелю, ти не повіриш, але, як і раніше, я щодня їжджу департаментським шляхом на велосипеді. Це скорше тому, що в мене більше немає ніякого іншого дозвілля. Бо я не можу просити, щоб оті негідники з замку дали мені хоч наперсток вина! — веде він далі зі стриманим гнівом.

— Слухай-но, — кажу я місцевою говіркою, — а чому б тобі тепер, коли шлях розчищено, час від часу не приїздити до Мальвіля? Мену не вимагатиме з тебе плати за склянку червоного вина, яке набагато смачніше, ніж Аделаїдине біле.

— О, я не відмовлюся. Який ти добрий, Емманюелю! І я не розповім про це нікому, щоб не знайшовся ще хтось, хто схотів би цим зловживати!

Потім Пужес по-дружньому плече мене по руці, посміхається, підморгує й підкручує вуса, в такий спосіб віддячуючи мені за те вино, яке вип'є в мене. Ми розлучаємося задоволені — він тому, що знайшов ще одну змогу пожитися за чужий рахунок, а я тому, що налагодив постійний і таємний зв'язок з Ла-Роком.

Поділ у Лянуайєвій крамниці тим часом наближається до кінця. Одержавши свою частку хліба й масла, люди поспішають додому, мовби побоюючись, що в останню хвилину хтось може це в них відібрати.

— А тепер, — звертаюсь я до Лянуайя, — не зволікай і діли м'ясо.

— Але це забере багато часу, — відповідає Лянуай.

— Все одно починай.

Він дивиться на мене, — гарний молодик, такий дужий і такий боязкий, — тоді відрізає половину м'яса, кидає його на столик і починає гострити ножа. В крамниці залишилися тільки Марсель, Тома, Каті і якась дівчина, котру Каті тримає за руку. Жаке пішов допомагати Коленові, який вантажить на Путівці своє залізничне на воза. Про Смуглянку, хоч як це дивно, всі забули, побачивши буханці хліба, а вона стоїть, прив'язана до кільця праворуч зеленого порталу, встромивши писок у в'язку сіна, що її завбачливо прихопив із собою Жаке.

Нарешті я можу докладно змалювати Каті. Вона набагато вища й не така повна, як М'етта, мабуть, регулярно читала жіночі журнали, які пропагують худорлявість. У неї, як і в сестри, трохи завеликі ніс і підборіддя, гарні чорні очі, але зайве підмальовані губи й не таке густе, але добре викладене волосся. Вона в джинсах, які щільно облягають її, барвистій блузці, талія перехоплена широким поясом із золотою пряжкою, а в вухах, на шиї, зап'ясті й пальцях безліч найвигадливіших коштовних прикрас. Здається, вона щойно зійшла зі сторінок журналу "Мадмуазель аж тандр".

У Каті, на мою думку, не такий лагідний погляд, як у М'етти, але, мабуть,

сповнений дійовішої статевої агресивності, бо за кілька хвилин він зачарував Тома, який заціпенів перед нею. Каті, певне, зробила свій вибір ще в ту хвилину, коли ми злазили з воза, і зорить на свого обранця так пильно, що, на мою думку, він не зможе zostатися байдужим до неї.

— А як тебе звати? — питаю я дівчинку, яку Каті тримає за руку, про яку ми зовсім забули і яка вже давно стежить за кожним моїм рухом.

— Евеліна, — відповідає вона, вп'явшись у мене запалими голубими очима; на змарніле її обличчя спадає довге, аж до самих ліктів, біляве й жорстке волосся. Я беру її попід пахви й піднімаю, щоб поцілувати. Вона зразу ж охоплює мене ногами й руками й відповідав на мій поцілунок так щедро, що я аж дивуюсь. Це, мабуть, і є та сирітка, про яку розповідав Фюльбер.

— Скажи, чи в тебе не знайдеться вільної хвилини? — обертається до мене Марсель. — Я хотів би поговорити з тобою в своїй майстерні, доки не поприбігали оті негідники.

— Охоче, — відповідаю я й обертаюся до Каті й Тома: — Ви підете допомагати Коленові вантажити воза.

Проте Марсель веде мене не до своєї майстерні, а до маленької їдальні, вікно якої виходить у невеличкий дворик. Мені зразу впадає в око бузок. Захищений з усіх боків мурами, він лише трохи присмавився, але не згорів.

— Бачив? — спалахують радістю чорні Марселеві очі. — На моєму бузку є бруньки! Мій бузок не загинув, він відродиться. Сідай, Емманюелю.

Я сідаю. Евеліна зразу ж хапає мене рученятами за великі пальці й, схрестивши мої руки собі на грудях, притихає.

— Нема чим пригостити тебе, Емманюелю, — каже Марсель і сідає навпроти мене. Відтак сумно похитує головою. — Бачив?

— Та бачив.

— Щиро кажучи, тут треба бути справедливим. Попервах Фюльбер відігравав позитивну роль. То завдяки йому ми поховали загиблих. Він, так би мовити, навіть вселив у нас відвагу. А потім потроху почав з Арманом брати нас під ніготь.

— І ви не дали їм відсічі?

— Спершу не хотіли, а коли захотіли, було вже запізно. Люди Фюльберу довіряли. В нього надзвичайно добре підвішений язик. Він сказав нам: "Треба перенести до замку всі запаси, які є в бакалійній крамниці, бо її хтось може пограбувати, довідавшись, що хазяїн загинув". Це здавалося цілком розумним, і ми так і зробили. Так само сказав він і з приводу ковбас. А потім черга дійшла до рушниць. Фюльбер сказав нам: "Не треба тримати вдома рушниць. Люди можуть перестріляти одне одного. Їх теж слід здати до замку". І це, скажу я тобі, було розумно. Бо навіщо нам рушниці, якщо немає дичини? А одного чудового дня ми побачили, що він має в замку все: фураж, зерно, коней, свиней, ковбасні вироби, бакалійні товари й рушниці. Я вже не кажу про корову, яку ти нам привів. І тепер замок видає нам щодня порції. А ті порції не для всіх рівні, розумієш? Неоднакові вони й кожного дня, бо залежать від ласки господаря. Виходить, Фюльбер

запанував над нами.

— А що робить там Арман?

— Арман — світська влада. Його обов'язок — тероризувати. Фабрелятр забезпечує розвідувальну службу. Він найдурніший серед них, я гадаю, ти сам у цьому переконався.

— А Жозефа?

— Жозефа — покоївка. Їй уже близько п'ятдесяти, і вродою вона теж не може похвалитися. Проте вона порається не тільки в господарстві, ти розумієш, що я хочу сказати. З нею в замку живуть Фюльбер, Арман і Газель. Газель, — провадить Марсель далі, — це той вікарій, якого Фюльбер має намір послати до тебе, коли належно його обтеше.

— А я думав, що Газель — це жінка...

— Жінка?! — Марсель регоче, і мені приємно, що він сміється, бо раніше завжди бачив його в майстерні веселим. — Газель — п'ятдесятирічний удівець. І якщо хочеш посміятися, то піди до нього вранці о десятій і подивись, як він порається по господарству, пов'язавши голову чалмою, щоб у волосся не набилося пороху. Він виконує всяку чорну роботу тільки за те, що його тримають у замку! Навіть не виходить звідти!

— А все інше як?

— А в усьому іншому він непоганий хлопець. Проте він дуже вірить Фюльберові і шанує його. Тому раджу тобі, якщо він таки оселиться в Мальвілі, остерігатися його.

Я вражено дивлюся на Марселя.

— Йому там нічого робити, бо мої друзі обрали мене своїм абатом.

Евеліна випускає мої пальці й злякано дивиться на мене, однак те, що вона прочитала на моєму обличчі, мабуть, заспокоює її.

Марсель витріщує очі, широко розтуляє рота і трохи згодом починає сміятися.

— Ти ба! Ти точно такий, як твій дядько, — каже він, заїкаючись. — Ох, шкода, що ти не живеш у Ла-Році! Ти врятував би нас від цього негідника. Еге ж, — поважно веде він далі, — я теж хотів щось зробити. Але тут можна покластися хіба що на Пімона. Та й він боїться зачепити священика.

Я мовчки дивлюсь на Марселя. Мабуть, таки дуже тяжка Фюльберова тиранія, якщо така людина, як Марсель, висловлює такі речі.

— Емманюелю, — каже він, — ти не давав Фюльберові хліба минулої неділі, коли він їздив до вас?

— Хліба й масла.

— Ми дізналися про це від Жозефи. На щастя, Жозефа дуже балакуча.

— Але ж я дав того буханця для всіх вас.

— Авжеж, я так і зрозумів.

Він розводить перед собою чорними дубленими руками.

— Ось до чого ми дожилися, — каже він. — Якщо завтра Фюльберові захочеться, щоб ти здох, ти й здохнеш. Хай він тільки запідозрить тебе, що ти не бажаєш ходити на

месу або сповідатися, й зменшить тобі порцію харчів. О, він не відмовляється дати тобі її зовсім. Він просто вірізає її! Потроху. А якщо ти огризнешся, тоді до твого дому навідається Арман. Але до мене він не приходить! — веде далі Марсель. — Арман боїться мене. Через оце.

Марсель дістає з кишені свого сірого фартуха гострого, як бритва, ножа, що ним вирізає підметки. Він тільки блиснув ножем і знов сховав у кишеню.

— Послухай, Марселю, — кажу я, трохи помовчавши. — Ми давно знайомі з тобою. Ти знав і мого дядька, який шанував тебе. Якщо маєш бажання перебратися до Мальвіля з Каті й Евеліною, ми охоче приймемо вас.

— Дякую, — каже Марсель, і на очах у нього бринять сльози, — щиро дякую. Але я не можу прийняти твою пропозицію з двох причин: по-перше, Фюльбер видав укази.

— Укази?

— Еге ж, уяви собі, він видає укази, причому сам, ні з ким про це не радячись, і читає їх нам у неділю з кафедри. Перший указ, — я знаю його напам'ять, — гласить: "Приватна власність у Ла-Році скасовується, й усе майно — будинки, крамниці, продукти й ремісницькі інструменти — переходять до ла-рокської парафії".

— Цього не може бути!

— Почекай! Це ще не все. Другий указ: "Жодний житель Ла-Рока не має права кинути місто без дозволу парафіяльної ради". А цю раду складають Арман, Газель, Фабрелятр та він сам!

Я приголомшений. Виходить, обережність, з якою я ставився до Фюльбера, цілком виправдана. До того ж я чимало наслухався й надивився за ці сорок п'ять хвилин і зміг переконатися: Фюльберів режим не знайде багато захисників, якщо дійде до війни з нами.

— Парафіяльна рада ніколи не дозволить мені виїхати з міста. Швець завжди потрібен. Особливо тепер, — веде далі Марсель.

— Начхай на Фюльбера та його укази! — гнівно кажу я. — Іди збирайся в дорогу!

Марсель сумно хитає головою.

— Ні. Якщо хочеш, я скажу тобі про справжню причину: не хочеться кидати тутешніх людей. О, я знаю, вони не дуже відважні. Але якщо і я піду звідси, буде ще гірше. Ми з Пімоном бодай трохи стримуємо цих панів. Лишати його самого не хочу. Бо це для нього скінчиться дуже кепсько. — Марсель на хвилинку замовкає, відтак провадить далі: — Але якщо ти хочеш узяти Каті й Евеліну, то бери. Фюльбер якось уже натякав Каті, щоб вона йшла до нього покоївкою. Ти зрозумів? Я вже не кажу про те, що Арман теж упадає коло неї.

В цю хвилину з вулиці долинають якісь крики, потім до маленької кімнатки, захекавшись, убігає Каті.

— Ходіть мерщій сюди! Арман задирається з Коленом! — кричить вона з порога й хутко зникає.

Я швидко біжу за нею. Помітивши, що Марсель хоче бігти за мною, зупиняюсь на порозі.

— Оскільки ти лишаєшся тут, — кажу йому місцевою говіркою, — тобі краще в це не втручатися.

Підбігши до воза, я застаю Армана в не дуже приємній позі. Жаке й Тома скрутили йому руки. Тома тримає в руці якийсь ключ, а Колен, підстрибуючи, наче півник, розмахує в нього над головою уламком свинцевої трубки.

— Що тут у вас таке? — сумирно питаю я й стаю між Коленом та Арманом. — Жаке й Тома, відпустіть Армана! Хай він пояснить, у чому річ.

Тома й Жаке підкоряються. Широ кажучи, обидва задоволені, що я втрутився, бо, хоч вони й скрутили Армана, Колен ніяк не наважується оглушити його.

— Це все він, — каже Арман з полегкістю, показуючи на Колена. — Твій товариш мене образив.

Я дивлюся на нього. Відтоді, як я востаннє бачив його, Арман розповнів. Його широкі плечі й міцна шия свідчать про те, що сили йому не бракує. До вибуху бомби він здобув собі тут таку славу, що варто було йому з'явитися десь на танцях, як усі звідти кидалися врозтіч.

— Та невже? А що він тобі такого сказав?

— Він сказав: "Я на тебе чхаю", — відповідає злопам'ятний Арман, — "Чхаю на тебе й на твій указ".

— Ти сказав це? — питаю я, повертаючись на закаблуках, і підморгую Коленові.

— Так, — відповідає він, ще не заспокоївшись. — Я сказав це, і...

Я перебиваю його:

— Ти, бачу, погано вихований. Як тобі не соромно? — голосно кажу місцевою говіркою. — Зараз же проси пробачення. Ми ж приїхали сюди не для того, щоб когось ображати,

— Гаразд, я беру свої слова назад, — каже Колен, приєднуючись зрештою до моєї гри, — Але, до речі, — провадить він далі, — Арман теж назвав мене "курдуپлем".

— Це правда? — обертаюсь я до Армана й окидаю його суворим поглядом.

— Він мене довів, — відповідає той.

— Справа в тому, що "курдупель" набагато гірше, ніж "я чхаю на тебе". В усякому разі, ми гості ларокського священика, і тобі, Армане, все-таки не варт переходити межі. Ми привели вам корову, привезли півбичка, два буханці хліба й кілограм масла, а ти називаєш нас "курдуплями"!

— Я його назвав "курдуплем", а не вас, — каже Арман.

— Ми і він — одне ціле. Тому раджу тобі, Армане, зробити так само, як він, — забрати свої слова назад.

— Якщо це тебе задовольнить, — неохоче відказує Арман.

— Браво! — вигукую я. — Ну, а тепер, коли ви помирилися й коли можна розмовляти спокійно, я хочу знати, про що мова. Що це за указ?

Арман починає мені пояснювати.

— І ти, звичайно, — кажу я, коли він замовкає, — хотів застосувати указ Фюльбера й перешкодити Коленові забрати речі зі своєї майстерні, бо вона, згідно з указом,

належить тепер парафії.

— Саме так, — каже Арман.

— Що ж, голубе, я тебе ні в чому не звинувачую. Ти тільки виконував свій обов'язок.

Арман дивиться на мене з подивом і не без підозри, кліпаючи очима. Я веду далі:

— Але розумієш, Армане, тут є одна заковика. Річ у тому, що в Мальвілі ми також видали один указ, згідно з яким усе майно, що було колись власністю мешканців Мальвіля, належить тепер замкові, де б воно не було. Отож Коленова майстерня в Ла-Році теж належить тепер Мальвілю. Сподіваюсь, ти не будеш заперечувати? — суворо питаю я Колена.

— Навіть гадки не маю, — відповідає той.

— Так вирішив пан Фюльбер, а не я, — пихато каже Арман.

Я беру його за руку, прагнучи допомогти ввічливо зійти зі сцени.

— Гаразд, ти зараз підеш і поясниш все від мого імені Фюльберові. Водночас повідомиш його, що ми тут і що вже не рано. А ви, — кидаю через плече Жаке й Тома, — вантажте далі, поки не надійде нове розпорядження... Не буду тобі хвалитися, Армане, — з притиском кажу я, коли ми віддалились на кілька кроків, — але скажу відверто: ти, Армане, припустився серйозної помилки, зачепивши цих хлопців. Мабуть, не знаєш, що це дуже лихі хлопці, особливо малюк Колен. Я просто дивуюсь, що він не провалив тобі голову тією залізякою. Розумієш, звичайно, не за те, що ти забороняв йому забрати начиння з майстерні. А за те, що ти назвав його "курдуплем". Колен низенького зросту, і йому дуже не подобається, коли йому зайвий раз нагадують про це. До того ж ще й кепкують з нього. О ні, цього він не прощає... Все ж таки, Армане, — веду далі я, міцно стискаючи йому руку, — не варто Ла-Рокові й Мальвілеві починати війну між собою за якусь купу залізяччя! Ось уяви собі, що Фюльбер відмовиться визнати право за Мальвілем на Коленову майстерню й що конфлікт загостриться й тоді ми вдамося до перестрілки. Правда, безглуздо платити життям за це? До того ж ви не знаєте, чи ларокці воюватимуть проти нас, хоч ви, можливо, й озброїте їх. У вас такої певності немає.

— Не розумію, з чого ти це взяв, — зупиняється Арман і пильно дивиться на мене, весь збліднувши з гніву.

— Тоді озирнися довкола себе, голубе мій. Ви своєю сваркою зчинили чималий галас. Але подивися! Подивись! Ні душі на вулиці! — Я посміхаюсь. — Можна сказати, що ларокці просто на крилах прилетіли тобі на допомогу, коли мої хлопці накинулися на тебе.

Я замовкаю, даю змогу йому проковтнути цей кухоль жовчі, й він мовчки ковтає його, не відкидаючи мого прихованого ультиматуму.

— Ну гаразд, — кажу я згодом. — Мені треба йти. Сподіваюсь, Армане, ти розтлумачиш Фюльберові, яке склалося становище.

— Спробую, — відповідає Арман, силкуючись приховати свою образу.

XII.

Як тільки Арман пішов, у вікнах знов з'являються обличчя ларокців, а за хвилику всі вони висипають на головну вулицю. Побачивши, що Арман утік, мов побитий собака, вони підбадьорюються. Проте страх їхній остаточно ще не розвіявся, вони крадькома позирають на Фабрелятра, ніхто з них не відважується прокоментувати сварку або потиснути руку Коленові. Але всі розмовляють голосно, жваво жестикулюючи. Очі в них збуджено блищать. Я піднімаюся східцями до Лянуайєвої крамнички, стукаю в двері й голосно кажу:

— Перш ніж забрати до Мальвіля цих кобил, я хочу трохи розім'яти їх, оскільки їх давно ніхто не сідлав. Це, певне, буде цікаве видовище. Що, коли я попрошу Фюльбера дозволити вам прийти подивитися?

Усі з радістю схвалюють мою пропозицію. Мене це дивує. Хоча в мене часу обмаль, я вирішую затриматися тут ще трохи.

Лівої долоні торкається чиясь тепла рука. Це Евеліна. Я нахиляюся до неї.

— Йди до воза й скажи Каті, що я чекаю на неї в її дядька. Хай приходить негайно.

Улучивши момент, коли Фабрелятр відвернувся, я біжу до будинку шевця. Трохи пізніше туди приходить і Марсель. Він також повеселішав.

— Можеш вважати, Емманюелю, що ти здорово потішив ларокців своєю витівкою! Крім того, що їх тут утискують, доймає ще й нудьга. Роботи ніякої. Я ще потроху шевцюю. Доки вистачить шкіри. А інші? Пімон, Лянуай, Фабрелятр? А хлібороби, які зможуть виїхати в поле не раніше жовтня? Немає ні радіо, ні телебачення, ні навіть програвача. Спершу люди ходили до церкви лише задля того, щоб зібратися разом і когось послухати. В перші дні Фюльбер заміняв їм телебачення. На жаль, те, що розповідає Фюльбер, швидко всім набридло, бо він розповідає одну й ту саму казку. Найстрашніше, що ми всі сидимо по домівках. І чекаємо прочуханки! Якщо так триватиме й далі, ми незабаром перестанемо бути схожі на людей.

Я не встигаю йому щось відповісти, бо до кімнати разом з Евеліною вбігає Каті.

— Каті, — кажу я, — в мене дуже мало часу. І я не стану виголошувати перед тобою довгих промов. Якщо бажаєш, можеш перебратися разом з Евеліною до Мальвіля. Твій дядько не заперечує.

Вона червоніє, і в очах у неї з'являється пожадливий блиск. Але вона зразу ж гасить його.

— Ох, я... я не знаю, що мені робити, — відповідає Каті, опустивши очі, й знов починає кокетувати.

Я бачу, що тобі не дуже хочеться їхати з нами до Мальвіля, — кажу я. — Зрештою, Каті, ти можеш і не їхати, Ти вільна в своєму виборі. Я тебе не примушую.

— Ні, ні, — каже Каті, — ти мене не зрозумів. Я не маю нічого проти цього. Мені просто не хочеться кидати тут дядечка самого.

— Ти ба! — розчулився Марсель.

— Якщо тобі й справді не хочеться кидати тут дядечка самого, то, мабуть, краще залишайся в Ла-Році. Більше не повертатимемося до цієї теми.

Саме тепер Каті зрозуміла, що я глузую з неї, і на її обличчі з'являється посмішка,

а потім вона із зухвалістю селянки, що мені набагато більше подобається, ніж її примхливе кокетування, каже:

— Тобі смішно! Правда ж? А мені дуже хочеться поїхати з вами до Мальвіля!

Мені справді стає смішно. Сміється й Марсель. Певне, він звернув увагу, як Каті біля м'ясникової крамнички розмовляла з Тома, пильно втупившись у нього очима.

— Отже, ти їдеш з нами? — питаю я. — Не дуже жалкуєш за Ла-Роком?

— І кидаєш тут дядечка самого? — озивається Марсель.

Вона також починає сміятися — щиро, весело, й од сміху вся її постать здригається: плечі, груди й навіть стегна. Мені це дуже подобається, і я прикипаю очима до Каті. Звичайно, вона зразу ж помічає мій пильний погляд і ще більше заходиться витанцьовувати, пускаючи мені бісики.

Я швидко веду далі:

— Ти сама знаєш, що, коли ми попрохаємо про це дозволу в Фюльбера, він нам його не дасть. Через те вам треба вирушити потай. За кілька хвилин, мабуть, усі жителі міста зберуться на майданчику, щоб подивитися виставу, яку я влаштую з кіньми. Ти туди не підеш. Залишишся вдома. Як тільки люди підуть до замку, ти спакуєш свої та Евелініні речі, віднесеш їх на воза й старанно прикриєш порожніми мішками. Відтак ви обидві вийдете у південні ворота і, пройшовши кілометрів з п'ять, зачекаєте нас на роздоріжжі Рігуді.

— Я знаю, де це, — мовить Каті.

— І не показуйтеся, поки не впізнаєте нас. А ти, Евеліно, в усьому слухайся Каті.

Евеліна згідливо киває головою, пильно дивлячись на мене. Западає мовчанка.

— Ну, Марселю, я кидаю тебе, не хочу, щоб Фабрелятр побачив мене в твоєму домі. Це тебе скомпрометує.

На вулиці до мене підходить висока, огрядна жінка в синьому пуловері й широких штанах. В неї густе коротке й посивіле волосся, велика нижня щелепа й голубі очі.

— Пане Конт, — поважно мовить вона, — дозвольте відрекомендуватися: Жюдита Медар, викладачка математики, незаміжня. Кажу, незаміжня, а не стара дівка, щоб уникнути непорозумінь.

Такий початок розмови здається мені цікавим, і, оскільки її говірка не схожа на тутешню, я питаю, звідки вона.

— Родом я з Нормандії, — відповідає жінка, міцно хапаючи мене за праву руку, трохи вище ліктя. — А живу в Парижі. Точніше — жила тоді, коли Париж іще існував. Та в Ла-Році в мене також є будинок, і завдяки йому я уціліла.

Вона знову стискає мій біцепс, Я роблю непомітний рух, щоб звільнитися від ручища цього вікінга в спідниці, але вона ще дужче стискає мої м'язи.

— Завдяки йому я вціліла, — провадить вона далі, — й попала під владу теократичного диктатора.

Нарешті! Принаймні хоч одна людина не боїться тут Фабрелятрових вух. До речі, за п'ять кроків од нас Фабрелятр і справді нашорошив вуха, але Жюдита не звертає на нього уваги.

— Я скажу вам, — провадить вона виразним голосом, — що я католичка, — втретє стискає мені руку. — Але ще ніде не бачила такого дивного священика. Крім того, мене дуже дивує боязкість тутешніх людей. Вони зовсім не протестують. Можна подумати, що вони втратили мужність.

Жюдита, навпаки, незважаючи на те, що вона жінка, мабуть, не втратила мужності. Бо сміливо стоїть тут у штанях, виставивши з пуловера з відкритим комірцем квадратне підборіддя, й сипле іскри з голубих очей. До того ж посеред самісінької головної вулиці голосно зневажає місцеву владу.

— Виняток становить, — каже вона, — Марсель. Так, він справжній чоловік!

Невже вона й Марселеві стискає біцепси? Цілком імовірно. А там є що стискати. За свої шістдесят років Марсель перетворився на самі м'язи, а є жінки — не тільки незаміжні, — які полюбляють пригорнутися до цих м'язів

— Пане Конт, — провадить вона далі ораторським тоном, — я хвалю вас. Хвалю за сміливий поділ харчів, — вона знову стискає мою руку, — тільки завдяки вам ми отримали свої порції. Я хвалю вас також за те, що ви протистояли цьому есесівцеві, — ще один потиск руки. — Я сьогодні пізно встала, а то була б підтримала вас.

Вона раптом нахиляється до мене. Я кажу нахиляється, бо в мене таке враження, ніби вона на цілий вершок вища від мене. Ймовить мені на вухо:

— Пане Конт, якщо колись ви забажаєте виступити проти цього бідолахи, я вам допоможу.

Слова "я вам допоможу" вона вимовила півголосом, але бадьоро. Жюдита випростується в бачить, що Фабрелятр стоїть майже в неї за спиною, тоді вона відпускає мою руку, круто обертається й починає штовхати його, наче хотіла розгойдати цю високу тичку.

— Йди геть! Геть! — кричить Жюдита, махаючи руками. — До дідька! В Ла-Році багато вільного місця!

— Даруйте мені, пані, — лагідно вибачається Фабрелятр.

Жюдита навіть не дивиться на нього. Вона подає мені свою широку долоню, я тисну її і з болем у біцепсах іду від неї. Радий, що знайшов собі цю спільницю.

Я йду до воза. Хлопці працюють швидко й уже закінчують його вантажити. Ворона, яка видзьобала крихти хліба майже під самісінькими ногами Лянуайя, поважно прогулюється по широкій спині Силача. Коли я наближаюсь, вона люб'язно каркає, сідає мені на плече й починає гратися зі мною. Розчервонілий Тома безперестанку поглядає на будиночок шевця, а потім відводить мене вбік і запитує:

— Що трапилося? Чому Каті нас кинула?

Я нишком сміюсь з цього "нас".

— В Евеліні напад астми, й Каті біля неї.

— Їй конче треба бути біля неї?

— Звичайно! — з притиском відповідаю я. — Під час нападу астми бувають великі болі. Потрібна допомога.

Тома зніяковіло опускає очі, відтак знову підводить їх і, набравшись духу, мовить

безбарвним тоном:

— Скажи, Емманюелю, ти не заперечуватимеш, якщо Каті переїде в Мальвіль до сестри й бабусі?

Я приголомшено дивлюся на нього. Слова "до сестри й бабусі" ще влучніші, ніж "до нас".

— Тома, є одна причина, яка не дозволяє нам забрати Каті до Мальвіля, — поважно відповідаю я.

— Яка саме?

— Справа в тому, що Фюльбер нікому не дозволяє виїздити з Ла-Рока. Звичайно, що він не дозволить і Каті поїхати до нас. Довелося б її викрадати.

— І що ж? — питає він тремтливим голосом.

— Як, що ж? Ти хочеш посваритися з Фюльбером?

— Може, справа не дійде до сварки.

— Дійде! Уяви собі, що Фюльбер упадає біля цієї кралі. Він уже просив її бути йому покоївкою в замку.

— Тим більше треба забрати її, — блідне Тома.

— Як це забрати?

— Треба викрасти її в цього типа.

— Тома, ти надто гарячий. Ти ж навіть не знаєш, чи Каті схоче піти з нами. Може, Фюльбер їй подобається.

— Мабуть, ні.

— До того ж ми майже не знаємо Каті. Тільки годину тому ми вперше її побачили.

— Вона чудова дівчина.

— Ну, якщо ти такої думки, доведеться щось робити.

— Отже, викрадемо її? — схвильовано питає Тома. — Причому сьогодні ж!

Я приголомшено дивлюсь на нього.

— Тома, — кажу за хвилину, — пообіцяй мені одну річ, а саме: що ти не втручатимешся в цю справу.

Тома вагається, але щось у моєму голосі й очах змушує його скоритися. Він, опутивши голову, ледь чутним голосом каже:

— Обіцяю.

Я круто повертаюсь, проганяю зі свого плеча ворону, бо вона таки важенька, й прямую головною вулицею. Щойно розчинилася велика темно-зелена брама порталу, й гомін на вулиці раптом вщухає.

Першим з брами виходить Арман. Він злий і насуплений. За ним ступає якийсь красень, котрого я не знаю. Судячи з розповіді Марселя, це — Газель. І нарешті з'являється Фюльбер.

Мало сказати, з'являється. Він виходить наче на сцену. Залишивши за собою браму відчиненою (зачиняти її — обов'язок Газеля), Фюльбер зупиняється й батьківським поглядом окидає натовп.

Тільки забачивши, що я розштовхую натовп і підіймаюсь до нього, він по-

братерському простягає до мене руки і йде назустріч.

— Ласкаво просимо до Ла-Рока, Емманюелю, — каже Фюльбер поважним голосом і стискає мою долоню обома руками, ніби то не долоня, а якийсь скарб. — Який я радий, що бачу тебе! Безперечно ж, — провадить він далі, неохоче випускаючи мою долоню, — Колен не мешканець Ла-Рока і наші укази його не стосуються. Він спокійно може забирати начиння зі своєї майстерні.

Ці слова Фюльбер вимовляє так швидко й так недбало, наче про це ніколи й не поставало питання.

— А ось і корова, — провадить він захоплено, обертаючись до Смуглянки, і здіймає руки, мовби збирається благословити її. — Хіба це не диво, що бог створив тварину, яка з сіна й трави дає нам молоко? Як ви її кличете?

— Смуглянкою.

— Сподіваюсь, що ця Смуглянка даватиме нам біле молоко. — Вів усміхається своєю попівською усмішкою, на яку відповідають тільки Фабрелятр і Газель. — Мені відомо також, Емманюелю, що ти привіз нам чудові подарунки. — І повертає до мене сповнені благодущності очі. — Хліба! М'яса! Масла! — Після кожного слова він підносить угору обидві руки.

— Дві хлібини й масло — це справді подарунки, — кажу я відверто. — Але м'ясо — ні. Ходи-но, Фюльбере, зі мною. — І веду його до м'ясникової крамнички. — Сам бачиш, що це чимало. Половина бичка. Я сказав Лянуайєві не гаятися й порізати м'ясо, бо день буде гарячий, а холодильників у вас немає. Отож підкреслюю ще раз, — веду я далі, — хліб і масло — це подарунки, а м'ясо — ні. Мальвіль сподівається одержати за нього від Ла-Рока цукру й мила.

— Гаразд, — мовить солодкавим голосом Фюльбер. — Я не знаю, скільки в нас лишилося цукру, — й блимає сердито на Газеля, який хотів щось сказати, — але ми зробимо все можливе, щоб тебе задовольнити, принаймні частково. Ти вже мав змогу переконатися, що ми живемо у великих злиднях. У нас немає такого достатку, як у Мальвілі. — Він по-змовницькому підморгує парафіянам. Через те вибач нам, Емманюелю, ми не можемо навіть запросити вас на обід.

— Я поїду зразу ж, тільки-но одержу коней, рушниці, цукор і мило, — відказую я. — А втім, ні. Перед від'їздом хочу трохи розім'яти коней. — І розповідаю йому про свій намір поїздити верхи на майданчику.

— Та це ж просто чудово! — вигукує Фюльбер, вдаючи з себе добряка, коли це йому нічого не коштує. — В нашому місті майже немає розваг, і твоя вистава, Емманюелю, буде для нас бажаною, якщо це не дуже небезпечно для тебе. Ну, ходімо, — каже він і широким жестом запрошує паству до замку. — Не марнуймо часу, бо ти поспішаєш... Але я не бачу Каті, — здивовано зауважує він, коли на його знак Газель і Арман широко розчиняють обидві ступки брами й ларокці, трохи пожвавішавши, заходять до замку,

— Каті лишилася з Евеліною, бо в дівчинки приступ астми. Мені щойно сказали про це, — відповідаю я і швидко йду до замку.

Кіньми я займаюся пізніше, спершу прошу Фюльбера дати мені рушниці, набоїв,

цукру й мила. Фюльбер доручає це Газелеві, віддавши йому в'язку ключів і щось шепнувши на вухо. За мною йдуть Жаке й Колен, прихопивши два великих мішки.

Я йду поруч з Газелем довгим, викладеним мармуровими плитами коридором замку.

— Газелю, я чув, що Фюльбер хоче призначити тебе священиком, — кажу йому.

— Ні, це не зовсім так, — відповідає він. — Пан Фюльбер має намір поставити мою кандидатуру на голосування ла-рокських парафіян.

— І послати тебе до Мальвіля?

— Якщо, звичайно, ви не проти, — покірно каже Газель. Дивна річ, але ці слова зовсім не звучать у нього фальшиво.

— Проти тебе, Газелю, ми нічого не маємо. Але я гадаю, що тобі буде шкода кидати замок і свій дім у Ла-Році.

— Авжеж, — відверто признається Газель, і це мене ще дужче дивує. — Особливо свій дім.

— Так от, тобі не доведеться його кидати, — кажу я. — В неділю ввечері віруючі Мальвіля одноголосно обрали мене своїм абатом.

Я чую позад себе чийсь сміх і здогадуюся, що то сміється Колен, проте не озираюся. Газель зупиняється й приголомшено дивиться на мене.

— Ви повідомили вже про це пана Фюльбера? — запитує він кволим голосом.

— Не мав іще для цього нагоди.

— Справа в тому, що це викличе в пана Фюльбера велике невдоволення, — каже Газель і йде далі коридором поряд зі мною.

Двері льоху замкнені на ключ, і Газель відмикає їх. В цьому льоху Фюльбер зберігає скарби, відібрані в ла-рокців. Льох поділений навпіл. У тій половині, де стоїмо ми, лежить усе неїстівне. В другій половині, куди ведуть маленькі двері з великою колодкою, зберігаються бакалійні товари, ковбасні вироби, вино. Газель не дозволяє мені туди заходити, і я встигаю зазирнути лише краєчком ока.

Рушниці стоять у піраміді й лежать на полицях, тут же дбайливо покладано бойові припаси.

— Ну ось, — безбарвним голосом каже Газель. — Вибирай.

Я розгублююсь від такої великодушності. Потім починаю здогадуватися, що вона йде від цілковитого невігластва Фюльбера й Газеля, але не подаю їй знаку і зиркаю на Колена, щоб він чогось не бовкнув. Я нараховую одинадцять рушниць (більшість із них мисливські), але серед цих скромних пукавок бачу блискучу, розкішну спрінфілдську рушницю, яку, певне, купив Лормйо, щоб узяти участь у сафарі. З цієї рушниці можна вбити буйвола на відстані ста п'ятдесяти метрів. Я не зразу беру її, спершу перевіряю набої. Набоїв відповідного калібру цілком досить. Решту зброї я вибираю дуже швидко: беру довгоствольний карабін моделі 22 з оптичним прицілом, який, мабуть, належав синові Лормйо, і найкращу мисливську двостволку. Набоїв до них також вистачає. Ми кладемо в мішок зі зброєю й набої, і я прошу Жаке зав'язати його. Потім Газель хапає другого мішка і, просячи нас залишитися в першій половині льоху ("Такий тут

порядок", — каже він, вибачаючись), іде на другу половину. За хвилину Газель повертається звідти й додає мені наповнений мішок.

Трохи перегодя я йду до конюшні. Обидві кобили здаються мені худими, а також брудними. Я чищу їх скребницею й щіткою. Арман стежить за мною своїми білуватими очима, але не допомагає мені. І мовчить. Він вступає в розмову тільки тоді, коли побачив, що я пішов до комірчини, вибрав два сідла й поклав їх одне біля одного на перегородку.

— А що ти збираєшся робити з цими сідлами? — запитує він сухим тоном.

— Звичайно ж, сідлати коней.

— О ні, — каже він, — Я не дозволяю цього! Я маю наказ дати тобі дві кобили, а не сідла. Хіба що ти принесеш їх сюди після своєї вистави.

— А як я зможу повести без сідла таких коней до Мальвіля?

— Це мене не хвилює. Ти мав би привезти своє спорядження.

— В Мальвілі є сідла тільки для тих коней, що в мене залишилися. А для цих нема.

— Тим гірше.

— Та ну ж бо, Армане, я не грабую Ла-Рок. У вас лишається три сідла для трьох меринів.

— А що буде, коли вони зносяться? Чим їх замінимо? До того ж ти вибрав не найгірші. Сідла Ермесової фірми, що їх я купив з батьком Лормйо в Парижі! Двісті тисяч франків дав за кожне. О, ти не помилився! Око в тебе набите! Але в мене також!

Я не відповідаю. Починаю знову чистити скреблом кобилу. Щось не схоже на Армана, щоб він боронив інтереси свого господаря — чи то Лормйо, чи Фюльбера. А чому він упирається? Мстить за Коленову майстерню.

— Не розумію, чому ти так стараєшся, — кажу я по хвилі. — Фюльберові начхати на сідла.

— Я згоден, — мовить Арман. — Усьому неїстівному Фюльбер не знає ціни. Але якщо я скажу йому: "Обережно, сідла не слід давати, кожне з них коштує двісті тисяч франків", — тоді можеш бути впевнений, що ти їх не одержиш. У всякому разі, задарма.

З його слів я довідуюсь про дві речі. По-перше, він намагається трохи пригрозити мені шантажем. І потім, Арман зовсім не шанує свого священика. Це дозволяв зробити висновок про таємний поділ влади між двома шахраями, коли не брати до уваги Газеля й Фабрелятра, але надто прихований, без жодного натяку.

— Та що ж бо ти, Армане, — підводжусь я, тримаючи в одній руці скребло, а в другій — щітку, — ти не скажеш цього Фюльберові!

— Думаєш, я посоромлюся?

— Тобі не буде ніякої користі з цього.

— Мені тим більше не буде ніякої користі з того, якщо я не скажу йому.

Ну нарешті. Всміхаюся йому, щоб показати, що я все зрозумів і готовий на жертву. Але він мовчить. Я знову починаю чистити щіткою кобилу. Її біла масть тільки виграла від того, що наші переговори затяглися. Вона могла б позмагатися з Газелевою блузою.

Арман зіперся ліктями на перегородку й дивиться на мене, кліпаючи очима.

— У тебе гарний золотий перстень, — нарешті озивається він.

— Хочеш приміряти його?

Я знімаю перстень з пальця й даю Арманові. Він розглядає його, пожадливо віддुвши вперед повні губи, й йому вдається після тривалого обмацування натягнути перстень на малий палець. Потім він кладе руку на перегородку й захоплено милується обручкою. Я одразу ж починаю сідлати коней. Жодного слова ми не промовили один одному.

Я купив цих кобил в одного циркача. Одна називалась Морганою, а друга — Мелюзіною. Обидві були зовсім білі, з довгими хвостами й густою гривою.

Коли пан Лормйо побачив їх у мене, то, крім трьох коней, вирішив купити і їх. Даремно я доводив йому, що вони циркові й небезпечні для того, хто не вміє з ними розмовляти. Він наполіг на своєму й поставив мене перед вибором: або бере всі п'ять, або жодного. Я поступився. Але він мені добре заплатив.

Ларокці вже зібралися на терасі замку, коли я вийшов на майданчик з Морганою; Арман вивів Мелюзіну.

Трава на майданчику в день події трохи підсмалилася, але не зовсім обгоріла, і я двічі пройшов з Морганою по колу, перевіряючи твердість землі під ногами. Дощ пом'якшив її, але не перетворив на губку. Я стрибнув у сідло й зробив два кола, а третій — з низкою поворотів, аби пересвідчитися, чи Моргана не забула вже, що її колись дресирували. Почавши четвертий круг, я стиснув її боки ногами, переклав повіддя в ліву руку й раптово викинув правицю вперед і вгору; Моргана почала підстрибувати по-баранячому, і в глядачів склалося враження, що вона хоче скинути мене. Насправді ж вона тільки виконувала мою команду, мені не загрожувала ніяка небезпека.

Я тричі виконав цей номер, після кожного з них переходячи на спокійний крок, потім повільно зробив ще один круг і зістрибнув на землю.

Фюльбер, який сидів у першому ряду між Фабрелятром і Газелем, зіпертись на кам'яне поруччя, крикнув мені "браво!" й плеснув у долоні. Й тут сталося несподіване. Ларокці бурхливо зааплодували: оплески тривали довго ще після того, як він перестав удавати, що це його теж зацікавило. Я краєчком ока зиркнув на Фюльбера. Він зблід, міцно стулив губи, очі його занепокоєно забігали. Чим довше тривали оплески, тим більше, мабуть, він переконувався, що ці оплески спрямовані проти нього.

З Мелюзіною я мав виконати інший номер. Тут мені доведеться падати з сідла. Яка добра й гарна кобила ця Мелюзіна! І скільки вона заробила грошей своєму господареві, коли на зйомках кінофільму падала під кулями! Вступна частина тривала довгенько. Треба було як слід розім'яти її м'язи, щоб вона могла падати без будь-якої небезпеки. Коли я відчув, що вона вже розім'ялася, я скинув з ніг стремена, зав'язав повіддя, щоб під час падіння Мелюзіна не заплуталася в ньому, й помчав галопом. Я вирішив виконати трюк на закруті, якраз навпроти самого замку. Опинившись там, я смикнув лівий повід, а сам, щоб не втратити рівноваги, перекинувся на правий бік. Мелюзіна в

ту ж мить, мов підтята, впала на землю.

Я перелетів через її голову й кілька разів перевернувся. Публіка злякано скрикнула. А коли підвівся, всі полегло злізнули. Мелюзіна тим часом лежала на боці "мертва", поклавши голову на землю й зажмуривши очі. Я підійшов до неї, взяв у руки повіддя й цмокнув. Вона зразу підвелася.

Я повторив цей трюк ще раз. Потім вирішив, що цього часу для Каті, мабуть, вистачило цілком, зістрибнув на землю й не без виклику простяг повід Арманові, який з гідністю взяв його. Оскільки він тримав уже й Моргану, то тепер у нього були зайняті обидві руки.

Ларокці гучно зааплодували. Побачивши, що Арман стоїть бездіяльно, вони кинулися сходами вниз, на майданчик, і, оточивши мене, почали гучно вітати. На терасі лишилися тільки Фюльбер, Газель і Фабрелятр — жалюгідна самотня жменька. Арман стояв на травнику, міцно тримаючи за повід двох кобил, які злякалися натовпу, що раптом кинувся до мене. Скориставшись із цього, ларокці посміливішали. Їм замало було оплесків, і вони почали скандувати моє ім'я. Дехто намагався сховатися від очей Фюльбера, який непорушно й мовчки стояв на терасі, але всі голосно кричали: "Дякуємо, Емманюелю, за подарунки!"

Це почало скидатися на бунт. "Що, коли скористатися з цього і повалити владу Фюльбера?" — подумав я. Але Арман був озброєний, а я перед тим, як мав сідлати кобил, віддав свою рушницю Коленові. Колен гомонів про щось із Аньесою Пімон, Тома заглибився в свої думки, Жаке я теж ніде не бачив. Я вийшов з натовпу й попростував до Фюльбера.

Він у супроводі Газеля й Фабрелятра спустився сходами з тераси мені назустріч. Фюльбер ішов і свердлов очима ларокців, які хвилину тому радісно вітали мене, а тепер, коли він наближався до них, замовкали й розступалися перед ним. Фюльбер холодно поздоровив мене з успіхом, але навіть не глянув у мій бік, бо не зводив очей зі своєї пастви, прагнучи повернути її на праведний шлях. Хоч я вважав його справжнім негідником, мушу сказати, що спокій Фюльбера викликав у мене повагу. Він мовчки провів мене аж до брами.

Коли він зі мною попрощався, улесливість його мов вітром змело. Фюльбер більше не запрошував мене ще приїхати до нього. Коли останній мешканець Ла-Рока вийшов через замкові ворота, вони одразу ж зачинилися, Я зрозумів, що там відбудеться негайне засідання парафіяльної ради, щоб обміркувати, як знову швидко приборкати паству.

Жаке поїхав трохи раніше й чекав на нас за містом, боячись, що Силач почне рватися до кобил у тісній вуличці посеред людського натовпу. Біля південних воріт я помітив на стіні поштову скриньку. Колись вона була гарного жовтого кольору, а тепер стала якась безбарвна, потемніла, напис зітерся.

— Бачиш? — каже Марсель, який проводить мене. — Ключ і досі стирчить у замочку. Сердешний поштар згорів у ту мить, коли хотів забрати зі скриньки листи.

Марсель повертає ключика в замочку. Дверцята відчиняються й знову

зачиняються. Я веду Марселя до мальжакського шляху. Розмовляю з ним ще кілька хвилин. Знаю, яким самотнім почуватиме він себе без Каті й Евеліни, коли повернеться додому. До того ж його чекає маловтішна перспектива постати перед Фюльбером, щоб пояснити свою поведінку під час поділу харчів. За хвилину всі думки мої заповнюює Мальвіль. Без його мурів я такий же беззахисний, як черепаха без свого панцира.

Поки ми розмовляємо, я дивлюся на людей, які оточили нас; тут зібралися всі без винятку жителі Ла-Рока, які вціліли, навіть двоє немовлят: одне — Марії Лянуай, дружини молодого м'ясника, а друге — Аньєси Пімон: М'єтта в захопленні ходить від одного до іншого, лише Фальвіна, яка доскочу натеревенилася то там, то тут у містечку, вже вмостилася на воза біля Жаке, який щосили стримує Силача, що вибрикується й ірже.

Ларокці, зігріті яскравим полудневим сонцем, раді, що бодай на кілька хвилин вийшли зі своїх задушливих мурів. Однак я помічаю, що навіть за відсутності Фабрелятра вони не наважуються сказати щось ні про свого пастора, ні про поділ харчів, ні про Арманову поразку. Підозрюю, що Фюльберові вдалося шляхом підступного обману й обміркованої демагогії створити тут атмосферу запроданства, недовіри й непевності. Мені впадає в око, що вони не відважуються навіть наблизитися до Жюдіти, Марселя й Пімона, мовби релігійні власті їм це заборонили. Навіть мене вони більше не оточують так, як це зробили на майданчику, ніби Фюльбер своїм холодком, з яким проводжав мене, застеріг їх, що до мене наближатися небезпечно. Й зараз же, коли я їм усім разом скажу "До побачення!" — Фюльбер стримався й не сказав мені цих слів, — вони відповідатимуть тільки поглядами, але здалеку, не зважуючись помахати рукою або промовити якесь слово. Річ зрозуміла, приборкання пастви почалося. Ларокці відчують, що Фюльбер примусить їх дорого заплатити за цей справедливий поділ. І це цілком правильно, що вони, ще не перетравивши мій хліб і масло, вже прагнуть якнайшвидше розлучитися зі мною...

Їхня поведінка мене засмучує, але я не гніваюся на них. Рабство має свою жахливу логіку. Я слухаю Марселя — Марселя, який залишився з ними, щоб їх боронити, до кого ніхто в Ла-Році не промовляє й слова, хіба що Пімон та Жюдіта. Остання — це якийсь небесний дар! Таємна радниця революції! Наша Жанна д'Арк! Тільки що не дівчина, з цього приводу вона постаралася "уникнути непорозумінь". Мабуть, Жюдіта помітила Марселів смуток, бо виростає біля нього й зразу ж хапає його за біцепс, він не пручається, здається, це йому приносить якусь утіху, лише завдячливо мірєє чорними очима велетенську статуру цього вікінга в спідниці.

Пімон виглядає не таким пригніченим. Бачу, як він розмовляє з двома чоловіками, що скидаються на хліборобів.

Я шукаю очима Аньєсу. Та ось вона. Колен, передавши Моргану мовчазному й збудженому Тома й ледве сам тримаючи Мелюзіну, все-таки знаходить можливість вельми жваво розмовляти з Аньєсою. Колись ми були суперниками. Потім він сам відійшов убік, як сказав Расін, "поніс своє серце далі". Таким чином, Аньєса, яка мала аж двох коханців, залишилася без жодного, коли й я кинув її. Було чого озлоблятися,

якщо вона взагалі здатна на це. Я помічаю, що Аньєса таки люб'язна з Коленом, який увесь час намагається триматися осторонь від Мелюзіни; М'єтта, скориставшись з того, що Аньєса розважається, заходить до голубити її немовля. Дивна річ, я не відчуваю більше ніяких ревностей. Почуття, що пройняло мене, коли я побачив її, вже розвіялося.

Я полишаю Марселя, наближаюсь до Тома й тихим голосом кажу йому:

— Сідай на Моргану.

— Ти збожеволів! Після того, що вона виробляла з тобою?

— Це був тільки цирк. Моргана навіть занадто слухняна.

Я коротко пояснив йому, як слід поводитися в сідлі, забираю в Колена Мелюзіну й від'їжджаю трохи вперед. Тома одразу ж рушає за мною. Коли дістаємося до першого повороту, я переходжу на повільну ступу. Тома наздоганяє мене й мовчки повертає до мене своє обличчя.

— Тома!

— Що? — питає він, затамувавши подих.

— За наступним поворотом ти перейдеш на рись. За п'ять кілометрів звідси є роздоріжжя з камінним хрестом. Там ти дочекаєш на мене.

Він секунду нічого не розуміє, а тоді про все здогадується. Обличчя його радісно сяє, і він пускає Моргану учвал. Божевільний! Хоча б звернув на узбіччя!

Я стримую Мелюзіну, яка й собі хоче перейти на галоп. Я задоволений, що лишився на самоті, щоб обміркувати своє гостювання в Ла-Році. Всього якихось п'ятнадцять кілометрів од Мальвіля, але вже зовсім інший світ. Інший суспільний лад. Усі низинні квартали, які не змогла захистити або захистила недостатньо північна скеля, зруйновані. Три чверті населення загинуло. Голод, неробство, тиранія. Й до того ж непевність. Місто захищене вкрай погано, незважаючи на його міцні укріплення. Зброї вистачає, але її не наважуються роздати людям. Найбагатші в кантоні землі, але, якщо вони і вродять, продукти ділитимуться несправедливо. Нещасне, голодне місто, шанси якого на те, щоб вижити, мізерні.

Ларокців я більше не боюся. Тепер я знаю, що Фюльберові не вдасться підбурити їх проти мене. Однак мені шкода їх, і я вирішую, що в майбутньому допомагатиму їм, чим тільки зможу.

Мелюзіна піднімає вуха, нашорошує їх, і тієї ж миті за кілька метрів од мене на шляху виринає Евеліна.

— Я знала, що зустріну тебе, — каже вона й без будь-якого страху підходить до Мелюзіни. — Я покинула тих двох. Вони весь час цілуються й нітрохи не зважають на мене!

Я сміюся й подаю їй руку.

— Сідай сюди, ми зараз під'їдемо до них.

Я садовлю її попереду себе в сідло.

— Візьмись ручками за луку сідла. Отак. А тепер притулися до мене.

Я пускаю Мелюзіну риссю й відчуваю, що Евеліна вся тремтить.

— Ну як?

— Трошечки страшно.

— Нічого не бійся! І не напружуйся так. Розслабся!

— Дуже трясє.

Я притискую її до себе, й метрів двісті чи триста ми їдемо мовчки.

— А тепер як?

— Чудово! — відповідає вона тремтячим голосом. — Я — наречена вельможі, який везе мене до свого замку.

Кажучи це, Евеліна повертає до мене голову. Перегода веде далі:

— Ти мусиш завоювати Ла-Рок і Курсежак.

— Як завоювати?

— Зі зброєю в руках.

— А що від цього зміниться? — питаю я.

— Ти знищиш мечем Армана та священника й сам станеш королем країни.

Я сміюся.

— Ця програма підходить мені цілком. Особливо "знищувати мечем".

— Отже, ти згоден? — обертається Евеліна й побожно дивиться на мене.

— Я подумаю.

Мелюзіна починає іржати. Силач, який біжить метрів за тридцять-сорок, одразу ж відгукується. За поворотом ми бачимо Моргану, яка стоїть, безцеремонно поклавши морду на голову Тома, а той палко цілує Каті.

— Ой, які вони всі троє смішні! — скрикує Евеліна.

— Емманюелю, — озивається Тома, зиркаючи на мене трохи винуватими очима, — чи можна мені взяти Каті в своє сідло?

— Ні, не можна.

— А ти ж посадовив Евеліну.

— В неї не та вага й не ті габарити.

За хвилину нас наздоганяє віз. Колен зістрибує на землю, щоб Каті могла сісти біля бабусі. Вихідці зі "Ставка" неймовірно раді їй, а особливо М'етта, яка, тільки-но виїхавши з Ла-Рока, знайшла під мішками валізи й, відкривши їх, упізнала сестрині речі.

— Тома, давай від'їдемо трохи вперед, — кажу я. — Інакше Жаке взагалі не зможе втримати Силача. Бачиш, як він рветься до кобил?

Коли віз залишається позаду, я переходжу на повільну ступу.

— Емманюелю, — озивається Тома, відсапуючись, ніби він теж біг. — Каті хоче, щоб ти завтра повинчав нас.

Я вражено дивлюся на нього. Ще ніколи Тома не здавався мені таким вродливим. Вогонь життя б'є з його очей, ніздрів і напіврозтулених уст. Я недовірливо перепитую:

— Каті хоче, щоб я вас повинчав?

— Еге ж.

— А ти?

Він здивовано дивиться на мене.

— Я, звичайно, теж.

— Але ж ти атеїст.

— Ти теж несправжній священик, — парирує він мій удар.

— Ти тут трохи помиляєшся, — швидко відповідаю я. — Я не самозванець, як Фюльбер. Мене обрали віруючі. І я сумлінно виконуватиму їхню волю.

Тома дивиться на мене, роззявивши рота.

Але ж ти також атеїст, — каже він трохи перегодя.

— Ми з тобою ніколи не дискутували з приводу моїх релігійних почуттів, — сухо відповідаю я. — У всякому разі, вірю я в бога чи не вірю — це не має нічого спільного з моїми обов'язками.

Тома хвилю мовчить, а тоді питає тремтячим голосом:

— Невже ти відмовишся повінчати нас тільки тому, що я атеїст?

— Ну що ти, навпаки. Ваш шлюб буде дійсним саме тому, що ви його бажаєте. Вас єднає взаємна воля. — За хвилину додаю: — Можеш бути спокійний, я вас повінчаю. Хоч де й безглуздя, але я вас повінчаю.

Тома ображено дивиться на мене.

— Чому?

— Бо Каті додержується традицій старого світу й прагне з тобою повінчатися, хоч і зовсім не збирається бути тобі вірною дружиною.

— Ти вважаєш, що вона буде мене зраджувати? — питає Тома більше з острахом, ніж з іронією.

— Ти добре знаєш мою точку зору: в общині, де є лише дві жінки на шістьох чоловіків, моногамія неможлива.

Западає мовчанка.

— Каті мені подобається, — каже Тома.

— Мені вона теж подобається! І Мейссоньє! Й Коленові! Пейссу, гадаю, теж не буде до неї байдужий, коли побачить її.

— Я зовсім не це маю на увазі, — каже Тома.

— Ні! Якраз це! Особливо коли зважити, що відтоді, як ти познайомився з нею, не минуло й двох годин.

Я чекаю відповіді, але Тома, видно, вже втратив бажання сперечатися.

— Коротше кажучи, — сухо питає він, — ти повінчаєш нас чи ні?

— Повінчаю.

Він скупко дякує мені й замикається в собі, наче устриця.

З годину не чути майже ніяких звуків, лише глухе тупотіння кінських копит і гуркіт воза.

Чому щоразу, коли я знов бачу Мальвіль, у мене так шалено калатає серце? За п'ятсот метрів від надбрамної башти переді мною виростає Пейссу з рушницею за плечем; він широко усміхається. Я зупиняюся.

— А ти що тут робиш? Що трапилося?

— Сама тільки радість, — усмішка його розпливається ще ширше, і він урочисто

виголошує: — В Рюнах зійшла пшениця.

XIII.

Справді, вона зійшла. Я нашвидку з'їдаю шматок шинки, й Пейссу широкими кроками веде нас — Колена, Жаке, мене і, звичайно, Евеліну, яка не відступає від мене, на поле в Рюнах. Ми йдемо туди з рушницями через плече, хоча вже й не боїмося Ла-Рока.

Спускаючись кам'янистою доріжкою по дну колишнього потічка, бачимо вдалині лише ріллю. Чудову чорну ріллю, а не шар чорного пилу, як було до дощу. І треба справді підійти дуже близько, щоб помітити прорість. О, вони малесенькі, зовсім крихітні, ці стебельця! Якихось кілька міліметрів. Та все ж можна заплакати з радощів, побачивши ніжні зелені пагінці, що пробиваються з чорнозему! Правда, ми цю нивку добре обробили й не пошкодували гною. Але коли подумаєш, що дощ випав тільки чотири дні тому, сонце гріє лише три дні і за такий короткий час зерно проросло, — мимоволі дивуєшся. Я торкаюся ріллі. Вона тепла, наче людське тіло. Мені навіть здається, що в ній пульсує кров.

— Тепер вона врятована, — весело озивається Пейссу.

"Вона" — то, певне, земля. Або нивка в Рюнах. Або пшениця.

— Еге ж, — мовив Колен, — вона росте, тут нічого не скажеш, але... Навіть якщо вона не забариться викинути стебло...

— За два тижні вона викине стебло, — поважно перебиває його Пейссу.

— Гаразд, припустімо, але зверни увагу, який уже пізній час. Треба, щоб пшениця вчасно достигла.

Коленові слова здаються Пейссу блюзнірством.

— Не мели дурниць, Колене, — суворо каже Пейссу. — Пшениця, яка так швидко росте, завжди своє візьме.

— За умови, що... — озивається Жаке.

Пейссу роздратовано обертається до нього.

— За умови, що?..

— Що сонце грітиме далі, — зухвало відповідає "кріпак".

І що йтимуть дощі, — докидає Колен.

Цей скептицизм незрозумілий Пейссу, і він знизує широкими плечима.

В усякому разі, ми матимемо хоч трохи сонця й дощу після того, що пережили, — підводить Пейссу голову, дивиться на небо, мовби закликає його засвідчити, що його прохання дуже скромні.

Я стою з товаришами перед полем в Рюнах, тримаючи в руці Евелініне ручення, й відчуваю те невиразне, але незбориме почуття вдячності, яке охопило мене тоді, коли почав іти дощ. Я знаю, що мені скажуть: своєю вдячністю ти благаєш у природи життєдайної сили. Так, але я сам не усвідомлюю цього до кінця. Наприклад, якби я не побоювався видатися смішним, то охоче впав би на коліна на полі в Рюнах і сказав би: "Спасибі тобі, тепла земле! Спасибі, сонечко гаряче! Спасибі, зелені паростки!"

Після нас увесь Мальвіль піде в Рюни, навіть Тома й Каті, які триматимуться за

руки, щоб помилуватися пшеницею.

Пополудні, коли я розпрягаю Силача, в стійлі біля мене стоїть Евеліна. Вона зіперлася на перегородку, опустивши жорстке біляве волосся собі на обличчя, в неї під очима ще виразніше вималювалися синці, дівчинка безперестанку заходиться сухим кашлем, і я хвилююся, бо Каті попередила мене, що так завжди буває перед нападом астми.

Прибігає Тома, розпашілий і засапаний.

— Як? — запитую я. — Ти прийшов без Каті?

— Розумієш... — починає він і замовкає.

Я виходжу зі стійла, несучи сідло до комірчини, за мною мовчки йде Тома. Еге ж, у нього є якась справа до мене. І, мабуть, незвичайна, бо він прийшов сам. Безперечно, це Каті послала його.

Я причиняю дверці стійла, спираюся спиною на них і, всунувши руки в кишені, дивлюся на свої чоботи.

— Постає питання про кімнату, — нарешті говорить Тома безбарвним голосом.

— Про кімнату? — перепитую я. — Про яку кімнату?

— Про кімнату для Каті й для мене, коли ми одружимося.

— Хочеш мою? — байдуже запитую я.

— Та що ти, ні, — обурено відповідає Тома. — Ми не маємо наміру забирати в тебе кімнату.

— Тоді М'еттину?

— Та ні, ні, М'етті потрібно мати свою кімнату.

Це дивно, що він не забув про неї. Однак, судячи з його тону, він уже тримається на певній відстані від М'етти. Від мене також, тільки з іншої причини. Як Тома змінився! Я радий за нього, навіть опечалений, заздрю йому. Дивлюся на нього. Він дуже хвилюється.

— Якщо я тебе правильно зрозумів, — усміхаюсь я йому, й у нього обличчя одразу ж веселішає, — ти хотів би кімнату на третьому поверсі, що поруч з моєю. Чи не так?

— Так.

— І ти хотів би також, щоб я попрохав друзів забратися геть і поселитися на третьому поверсі надбрамної башти.

Тома відкашлюється.

— Зрештою так, але я зовсім не хочу сказати, щоб вони "забиралися геть".

Я сміюся з цього дріб'язкового лицемірства.

— Гаразд. Побачу, може, щось придумаємо. Ти вже виконав доручення? — весело запитую я. — Інших прохань у тебе нема?

— Ні.

— Чому Каті не прийшла з тобою?

— Вона ніяковіє перед тобою. Ти здаєшся їй холоднуватим.

— З нею?

— Так.

— Не можу ж я упадати коло твоєї майбутньої дружини!

— О, я не ревнивий, — усміхається Тома.

Бачите, який упевнений у собі цей молодий півник.

— Біжи. Я щось придумаю.

Він справді біжить, а в моїй руці, сам не відаю як, опиняється маленьке тепле ручення.

— Як гадаєш, — озивається Евеліна, підводячи заклопотане обличчя, — в мене виростуть груди? Як у Каті? Або як у М'єтти, в неї вони ще більші.

— Не хвилюйся, Евеліно, виростуть.

— Ти віриш? Річ у тім, що я така худа, — розчаровано каже вона й кладе собі на груди ліву руку. — Подивись, я така плоска, наче хлопець.

— То все дарма, худа ти чи повна, вони виростуть.

— Ти впевнений у цьому?

— Авжеж.

— От добре, — зітхає вона й починає кашляти.

В цю хвилину хтось дуже несміливо дзвонить біля надбрамної башти. Я підскакую. За одну мить опиняюся біля брами, відсуваю на кілька міліметрів заслінку потайного вічка. Бачу Армана на одному з ла-рокських меринів, він понурий, з рушницею через плече.

— Це ти, Армане, — озиваюсь я люб'язно. — Тобі доведеться почекати трохи, поки я принесу ключа.

Я опускаю заслінку. Ключ, звичайно, в щілині замка, але я хочу трохи приготуватися до зустрічі. Швиденько йду від брами й кажу Евеліні:

— Йди до будиночка й скажи Мену, щоб вона принесла мені до надбрамної башти склянку й пляшку вина.

— Арман хоче забрати мене? — запитує Евеліна, збліднувши й кашляючи.

— Та ні. До речі, це само собою зрозуміло. Якщо він схоче тебе забрати, ми негайно знищимо його мечем.

Я сміюся, й вона теж сміється тоненьким голоском, закашлявшись.

— Слухай-но, скажи Каті й Тома, щоб вони не показувалися. Й ти залишишся з ними.

Вона йде від мене, а я простую до комори на першому поверсі головної башти. Вони всі тут, крім Тома, складають Коленове майно.

— Маємо гостя. Прийшов Арман. Я хотів би, щоб до надбрамної башти пішли з рушницями Пейссу й Мейссоньє. Звичайна пересторога, він ніби спокійний.

— Хотів би побачити цю тварюку, — мовить Колен.

— Ні, ти не підеш туди, ні Жаке, ні Тома. Сам знаєш чому.

Колен регоче. Приємно бачити його веселим. Коротка розмова з Аньесою Пімон підняла йому настрій.

Коли я перетинаю другий двір, Тома, наче буря, вилітає з будиночка.

— І я йду.

— Куди? — сухо питаю я. — Я ж переказував тобі, щоб ти не йшов.

— Це моя дружина чи нї? — спалахують у нього очі. Судячи з його вигляду, бачу, що мені його не втримати.

— Ти підеш тільки за однієї умови: будеш мовчати.

— Слово честі.

— Хоч що б я казав, ти не розтулиш рота.

— Сказав же тобі: слово честі.

Я швидко йду до portalу. А там вовтузюсь із замком, аж потім відчиняю. Переді мною з'являється Арман. Я тисну йому руку — руку, на малому пальці якої мій перстень. Він у військовій уніформі, очі невиразні, білі брови, обличчя в прищах. Поряд з ним стоїть мій гарний бідолашний Фараон. Я гладжу його й заговорюю до нього. Кажу бідолашний, бо як не пожаліти коня, якого кривдить вершник. Я дістаю з кишені, незважаючи на нашу сувору ощадливість, грудку цукру, й Фараонові губи одразу ж хапають її. А оскільки разом з Мену прийшов Момо, принісши склянки й пляшку, я передаю йому Фараона, наказую розгнздати його й дати миску ячменю. Мену починає щось бурмотіти — розумію, це з мого боку марнотратство.

І ось ми сидимо вже на кухні в надбрамній башті, до нас приєдналися Мейссоньє та Пейссу, добродушні й озброєні. Як тільки Арман узяв у руку склянку, зніжковівши — не через склянку, а через те, що мав нам сказати, — я вирішую спритно повести справу й іду в наступ.

— Я дуже радий бачити тебе, Армане, — цокаючись з ним, я не збираюсь випивати цілу склянку, бо не п'ю о цій порі дня, — вже сам хотів послати до вас гінця, щоб заспокоїти Марселя. Сердешний Марсель, певне, хвилюється.

— Отже, вони тут? — мовить Арман, не то запитуючи, не то звинувачуючи.

— Звісно ж, де ж бо вони могли б бути? О, вони добре обмірковували свій вчинок! Ми зустріли їх з валізками на роздоріжжі Рігуді. Старша сказала мені: "Я хочу побути два тижні з бабусею". Уяви себе на моєму місці, не міг же я їх спровадити назад.

— Вони не мали права, — злісно сичить Арман.

Настав час grimнути на нього, але зробити це слід м'яким тоном. Я піднімаю руки вгору.

— Не мали права! Не мали права! Облиш, Армане! Не мають права побути два тижні в бабусі?

Тома, Мейссоньє, Пейссу й Мену дивляться на нього з мовчазним осудом. Я теж утуплююся очима в нього.

Щоб приховати ніжковість, Арман суне свого плескатого носа в склянку й випорожнює її.

— Налити ще, Армане?

— Не відмовлюся.

Мену бурмоче, але наливає. Я цокаюся, однак не п'ю.

— Вина їхня в тому, — кажу я розсудливо, — що вони не попросили дозволу в Марселя.

І в Фюльбера, — озивається Арман, якраз допивши До половини склянку.

Але тут я не хочу підтримати його.

— У Марселя, який міг би сказати про це Фюльберові.

Арман не такий уже йолоп, щоб не вловити відтінку. Однак він не наважується говорити в Мальвілі про ла-рокські укази. Випиває одним ковтком і ставить свою склянку.

— Гаразд, а що далі? — запитує Арман.

— А далі, — підводжусь я, — за два тижні ми привеземо їх назад до Ла-Рока. Можеш від мого імені переказати це Марселеві.

Я не наважуюся подивитися в куток, де сидить Тома. Арман зиркає на пляшку, але я не збираюся запропонувати йому третю склянку, тому він підводиться, не прощаючись і не дякуючи, виходить з кухні. На мою думку, це в нього звичайна поведінка: коли він не нагонить страху на людей, тоді не знає, як треба поводитися з ними.

Момо надягає вуздечки повеселілому коневі. Миска біля його ніг не лише порожня, а й вилизана. Вершник і кінь, перекусивши, вирушають. Кінь сповнений вдячності. Він не забуде Мальвіля.

— До побачення, Армане.

— До побачення, — бурмоче вершник.

Я не одразу зачиняю браму. Дивлюсь, як Арман віддаляється. Мені не хочеться, щоб він почув, як Тома почне лаятися. Я повільно починаю обидві стулки й обертаю великого ключа в замку.

Та Тома розлютився так, що я й не сподівався.

— Що за підлість! — вигукує він і, витріщивши очі, наступає на мене.

Я випростовуюсь, мовчки зиркаю на нього, повертаюсь і прямую до звідного моста. Чую, як позаду Пейссу картає Тома:

— Слухай, хлопче мій, чи варто було тобі стільки вчитися, щоб бути таким дурнем! Знаєш добре, що Емманюель не віддасть цих дівчат! Ти ж його знаєш!

— Тоді навіщо, — кричить Тома (бо він кричить!), — влаштовувати всі ці інтриги?

— Поспитай у нього, — суворо відповідає Мейссоньє.

Я чую, як хтось позад мене біжить. Це Тома. Він іде поряд зі мною. Звичайно, я не бачу його, бо дивлюсь на звідний міст. Іду швидко, сховавши руки в кишені, задерши підборіддя.

— Пробач, — каже він глухим голосом.

— Начхати мені на твоє пробачення, ми не в якомусь світському товаристві.

Початок розмови мало втішний. Але що лишається йому робити, як не відстоювати своє право.

— Пейссу каже, що ти не віддаси дівчат.

— Пейссу помиляється. Завтра я повинчаю тебе й за два тижні випроваджу Каті до Ла-Рока, хай Фюльбер удавиться нею.

Хоч цей тон не дуже певний, однак заспокоює його.

— А навіщо вся ця комедія? — питає він не характерним для нього жалібним тоном.
— Я нічого не розумію.
— Не розумієш нічого, бо думаєш тільки про себе.
— Я думаю тільки про себе?
— А ти подумав про Марселя?
— А чому я мав би думати про Марселя?
— Бо це все на нього звалиться.
— Що звалиться?
— Репресії, зменшення порцій тощо.
Тома якусь хвилину мовчить.
— Я ж не знав цього, — каже він зажурено.
Я проваджу далі:
— Ось чому я подав руку цій погані й обернув справу так, ніби дівчиська повтікали.
Щоб зняти вину з Марселя.
— А що буде за два тижні?
Знову він, йолоп, хвилюється.
— А що? Я напишу Фюльберові, що Каті й ти покохали одне одного, що я повинчав вас і що, звісна річ, Каті повинна залишитися зі своїм чоловіком.
— А що завадить у такому разі Фюльберові мститися Марселеві?
— Навіщо йому мститися? Розвиток подій пішов несподіваним шляхом, що й обеззброїть його. Не було проти нього ніякої змови. Марсель не винен. — Я додаю трохи холодно: — Ось навіщо всі ці інтриги, як ти сказав.
Западає тривала мовчанка.
— Ти розгнівався, Емманюелю?
Я низую плечима, залишаю його й повертаюся до Пейссу та Мейссоньє. Треба ж з кімнатою щось зробити. Вони славні хлопці! Не тільки погоджуються "забратися геть", а з радістю приймають мою пропозицію. "Подумати тільки, які вони бідолашні, оці двоє!" — розчулився Пейссу, забувши, що одного з них щойно назвав дурнем.
Вони були зворушені ще більше наступного дня, коли я вінчав Каті й Тома в світлиці будиночка. Всі посідали так само, як сиділи під час Фюльберової меси: я став спиною до вікон, стіл правив мені за престол, а з того боку стола обличчям до мене двома рядами сиділи товариші. Ощадлива Мену поставила на стіл дві товсті свічки, хоч погода ясна й сонячне проміння щедро вливається в два великі вікна. В усіх сяють обличчя, навіть у чоловіків. Мену заливається слізьми, пізніше я розповім чому. Але зовсім інші сльози у М'етти. Вона плаче мовчки, дрібні сльози котяться по її розчервонілих щоках. Еге ж, бідна М'етта. Я також бачу деяку несправедливість у цих урочистостях на честь дівчини, яка не всім нам належатиме.
Цього вечора Евеліна, яка не перестає кашляти, примушує Тома звільнити місце за столом праворуч од мене. Він мовчки пересувається на один стілець, Каті сідає праворуч від нього. Тепер нас за столом дванадцятєро, інші сидять на своїх місцях, лише Момо чомусь опинився на останньому стільці, на якому досі сиділа Мену, вона ж

вмостилася ліворуч від Колена. В такий спосіб Момо зайняв стратегічно вигідне місце. Коли настане зима, він сидітиме спиною до вогню. А головне, йому добре видно Каті, сусідку зліва, й М'етту, яка сидить з того боку столу.

І він, жуючи, зиркає то на одну, то на другу. На Каті дивиться з якимсь радісним подивом, наче султан, який побачив у своєму гаремі нове обличчя. А М'еттою він просто милується.

У всякому разі, Каті, здається, не почувається незручно, що біля неї сидить Момо. Вона не гребує шанобливим ставленням до неї. Скорше ми здаємося їй надто стриманими. Вона обслуговує Момо. В його поглядах водночас дитяча невинність і цинізм розпусника. До речі, тепер, коли його купає М'етта, від Момо більше не відгонить неприємним запахом. Коли не зважати на те, що Момо кладе собі в рот великі кусні й потім запихає їх пальцями, він досить примітний. До того ж Каті енергійно втручається: вона забирає в нього тарілку, дрібнесенько кришить шинку, нарізає хліб маленькими шматочками й кладе все те перед ним. Він зачаровано дозволяє їй це зробити. Коли Каті скінчила, Момо, витягнувши вперед довгу мавпячу руку, двічі чи тричі плеще її по плечу й каже: "Слана, слана" ("Славна, славна"). Мену жодного разу не втрутилася в цю сцену.

Я справді побоювався Мену, коли віз до Мальвіля Евеліну й Каті. Але поставилася вона до всього дуже помірковано. "Мій бідолашний Емманюелю, знову ти ведеш нас двох дівуль і двох коней". Інакше кажучи: знову ведеш нас зайві роти. Однак Мену менше боїться голоду тепер, коли в Рюнах зішла пшениця. А головне, вона в захопленні від весілля в Мальвілі. Мену завжди любила весілля. Коли в Мальжаку хтось одружувався, навіть мало їй знайомий, вона залишала роботу на фермі "Сім буків" і мчала на велосипеді до церкви. "Ця стара шкапа, — , казав дядько, — знову пішла поплакати". Він не помилявся. Мену ставала перед папертю вона не заходила ніколи до церкви через свою сварку із священиком, який відмовився причащати Момо, — й, тільки-но з являлися молодий і молода, починала заливатися слізьми. Подібна поведінка такої поміркованої жінки завжди мене дивувала.

Момо також зачарувала Евеліна, але вона не приділяє йому ніякої уваги. Її очі не відриваються від мене. Хоч коли б я повернув до неї голову, вона завжди дивиться на мене, й навіть тоді, коли я не обертаюсь до неї, відчуваю на собі її погляд. У мене таке враження, що вона обпалює своїм поглядом моє обличчя. А коли я кладу виделку й опускаю руку на стіл, одразу ж її маленька рученька підсувається під мою.

По обіді, коли я підводжуся й починаю походжати великою залою, щоб розім'ятися, до мене підступає Каті.

— Я хочу поговорити з тобою.

— Слухай-но, — запитую я, — ти не ніяковієш більше переді мною?

— Сам бачиш, — усміхається Каті.

За винятком очей, які в неї не такі по-тваринному лагідні, вона дуже схожа на сестру. Йдучи під вінець, Каті скинула з себе галасливе лахміття й одягла просту сукню синього кольору з білим комірцем. У ній вона дуже гарна. Обличчя врочисте й

щасливе. Я хотів би бачити її тільки щасливою.

— Я завжди здаюсь тобі холодним? — запитую я, обіймаючи рукою її шию й цілуючи в щоку.

— Ну-ну! — вигукує Пейссу. — Остерігайся Тома!

Друзі сміються. Каті теж цілує мене, неквапно вивільняється з моїх обіймів. А я, зі свого боку, задоволений. Те, що я ніколи не спатиму з Каті, надасть нашим стосункам природної невимушеності.

— Передусім, — каже вона, — дякую за кімнату.

— Ти мала б дякувати тим, хто дав її тобі.

— А я вже подякувала, — мовить Каті просто. — Дякую и тобі, Емманюелю, за турботу. Особливо дякую за те, що прийняв мене до Мальвіля. Зрештою, — раптом ніяковіє вона, — дякую за все.

Я бачу, що вона натякає на нашу з Тома суперечку, про яку, мабуть, той розповів їй, і всміхаюся.

— Хочу тобі сказати, — веде вона далі, стишивши голос, — що цієї ночі, певне, в Евеліні буде напад астми. Вже два дні вона кашляє.

— Що треба робити, коли починається напад?

— Нічого особливого. Ти приходиш до неї й заспокоюєш її; якщо маєш одеколон, то змочуєш їй чоло й груди.

Мені впадає в око це "ти". Бачу з обличчя Каті, що їй залишилось сказати найважче. Вирішую їй допомогти.

— І ти хочеш, щоб я був коло неї цієї ночі?

— Еге ж, — мовить вона з полегкістю. — Розумієш, моя бабуся розгубиться, почне метушитися, цокотітиме безперестанку й робитиме не те, що треба.

Точна характеристика Фальвіни. Я схвально киваю головою.

— Отже, — веде далі Каті, — якщо в Евеліні буде напад, бабуся може покликати тебе?

Я заперечливо хитаю головою.

— Вона не зможе. Вночі двері головної башти замикаються зсередини.

— А не можна на одну ніч?..

Я кажу суворим тоном:

— Зовсім ні. Правила безпеки не дозволяють винятків.

Вона розчаровано дивиться на мене.

— Є один вихід із становища, — кажу я. — Я покладу спати Евеліну в своїй кімнаті на канапі, яку звільнив Тома.

— Ти це зробиш?! — радісно вигукує вона.

— Чому б ні?

— Тільки попереджаю тебе, — каже Каті. — Якщо поселиш її в своїй кімнаті, вона вже не захоче піти звідти.

Я всміхаюся.

— Не журись. Колись та забереться...

Каті також усміхається. Бачу, що їй полегшало.

Евеліна, яка після приїзду до Мальвіля ночувала з Фальвіною та Жаке на третьому поверсі будиночка, дуже зраділа, довідавшись, що поселяється в моїй кімнаті. Однак вона тішилась недовго. Як тільки лягла на канапу і М'етта, що допомагала мені постелити їй, вийшла з кімнати, почався напад. Евеліна задихалася, піт заливав їй чоло. Я ніколи не бачив людини, яка хворіє на астму, й те, що тепер бачу, жахливе. Евеліна дивиться на мене розгублено. Беру її на руки й несу на своє ліжко. Слухаючи, як вона силкується дихнути вільніше, я починаю боятися, що вона зараз задихнеться. Каганець світить тьмяно, але ніч ясна, і я виразно бачу її зморщене обличчя. Швиденько широко розчиняю вікно й, узявши з шафи останню пляшечку одеколону, зволожую ним рукавичку й тру їй чоло та груди.

Евеліна більше не дивиться на мене. Вона не здатна розмовляти, очі її втупилися в порожнечу перед нею, голова відкинулася назад, по щоках ллється піт, вона кашляє й захлинається. Волосся, безперестану падаючи на лоба, заважає їй, і я зв'язую його мотузком, знайденим у шухляді письмового стола.

Оце й усе, чим я можу допомогти їй: одеколон і мотузочок. У мене нема медичного словника, я не маю ніяких знань з медицини й боюся, що дядьків енциклопедичний словник Ларусса в десяти томах нічим мені не допоможе. З великим напруженням, бо каганець ледь блимає, я все ж читаю статтю про астму. Знаходжу в ній тільки назви ліків, яких уже ніде не дістанеш: беладонна, атропін, новокаїн. Очевидно, я не знайду тут і порад про лікування домашніми засобами. Однак саме це мені потрібне.

Я дивлюсь на Евеліну й думаю про наші злидні, наше безсилля, а також про те, що було б, коли б стався новий напад апендициту в мене.

Я сідаю біля Евеліни. Вона кидає на мене такий сповнений смутку погляд, що в мене аж горло стискає. Розмовляю з нею, кажу, що це незабаром скінчиться. Згодом помічаю, що їй важче видихати повітря, ніж удихати. Не знаю чому, мені все уявлялося навпаки. Якщо я розумію правильно, вона задихається подвійно: бо поволі видихає зіпсоване повітря й нешвидко вдихає свіже. До того ж іще цей кашель. Він сухий і зовсім не очищає дихальних органів.

Побачивши, як важко їй худі груди опускаються й піднімаються, я хочу допомогти їй дихати механічними засобами. Ні, не кластиму їй горілиць, а допомагатиму в такому положенні, в якому вона перебуває, бо так їй легше кашляти й при потребі спльовувати. Я сідаю на ліжку, спираюсь на його спинку й, піднявши Евеліну собі на руки, садовлю її між свої ноги спиною до себе. Тоді кладу руки Евеліні на передпліччя й супроводжую її видихання подвійним рухом. Штовхаю її плечі вперед і водночас натискаю на грудну клітку. Для вдихання роблю все навпаки — відводжу плечі назад і тягну її тулуб до себе, аж доки Евелінина спина не торкнеться моїх грудей.

Я не знаю, чи все це дає якусь користь. Не відаю також, чи лікар не сміявся б з мене. Та все ж мушу подати Евеліні якусь допомогу, принаймні моральну, бо перегода вона каже мені знесиленим, ледь чутним голосом: "Спасибі, Емманюелю".

Я далі допомагаю їй. Вона цілком підкорилася моїм рукам, але згодом помічаю, що

я втомився. Починаю дрімати.

Очевидно, десь опівночі — мій годинник лежить на письмовому столі, а я втратив будь-яке відчуття часу — в Евеліні починається затяжний кашель, і вона невиразним голосом просить подати їй носовичка. Чую, як вона довго спльовує, відхаркуючись. Цей затяжний кашель з повторюється в неї ще кілька разів, і щоразу вона відхаркується. Відтак Евеліна, геть виснажена, падає мені на груди.

Коли я знову розплющую очі, то бачу, що вже настав день, сонце заливає кімнату, а я незручно лежу впоперек ліжка; Евеліна спить у моїх обіймах. Коли підводжуся, відчуваю, що в мене затерпло ліве стегно й починаються і ревматичні болі в шиї. Обережно, щоб не розбудити Евеліну, кладу її горілиць у ліжку, розв'язую мотузочок, яким зв'язав був волосся. Під очима в неї синці, обличчя бліде, змарніле, й коли б дівчина не дихала, можна було б подумати, що вона мертва.

Об одинадцятій годині, принісши їй на маленькій таці кухоль спряженого молока з цукром і скибку пирога з маслом, буджу її. Примусити її щось з'їсти дуже важко. Та зрештою я майже досягаю мети, вдаючись то до улесливих умовлянь, то до погроз. Погроза полягає в тому, що я кажу їй: сьогодні ж увечері, якщо вона не їстиме, знову переселю її на третій поверх. Завдяки цьому вона ковтнула два чи три шматки. Та враз з небаченою енергійністю обертає шантаж проти мене. Рішуче відмовляється їсти, якщо я не пообіцяю залишити її в своїй кімнаті. Зрештою, ми йдемо на компроміс. Кожним ковтком молока вона заробляє один день. Кожним куснем хліба з маслом — другий. Після багатьох неохочих пощипувань хліба й сьорбків молока ми доходимо згоди.

Коли Евеліна скінчила снідати, вона заробила в мене двадцять днів для мешкання в моїй кімнаті. Я побоююсь, що зостанусь зовсім обеззброєним у майбутньому, тому залишаю за собою право відбирати в неї дні, якщо вона не поїдатиме свою пайку під час наступних обідів. Вона вигукує: "Бач, який хитрунчик, а що, коли ти накладатимеш якомога більше в мою тарілку?" Я обіцяю, що не робитиму цього. Мабуть, Евеліна має в своєму крихкому тільці чималі запаси енергії, бо після важкої ночі вона моторна й весела впродовж усієї цієї сценки. Лише наприкінці втома дається взнаки. Вона навіть хоче підвестися, але я забороняю. Евеліна має спати до полудня, а ополудні я прийду по неї. "Обіцяєш прийти, Емманюелю?" Я обіцяю, а коли прямую до дверей, вона супроводжує мене поглядом.

Коли спускаюся вниз з порожнім кухлем на таці, у дворі перед головною баштою бачу невеликий гурт людей. Тома, Пейссу, Колен — вони тримають руки в кишенях, і М'етта, яка, здається, чекає на мене. А насправді ж, лише побачивши мене, вона забирає в мене тацю, круто обертається на каблуках і прямує до будиночка, навіть не глянувши на мене.

— Ну ось, — озивається Пейссу, — ми хотіли сказати тобі, Емманюелю, що вже поскладали Коленове залізниччя. А тепер нудимося.

— А де Мейссоньє?

— Мейссоньє має роботу, — мовить Пейссу. — Він майструє лука, якого ти йому

замовив. Жаке й Момо доглядають тварин. А нам, що робити нам? Милуватись тим, як росте пшениця?

— Еге ж, — на Колоновому обличчі розпливається широка усмішка, — ми могли б сказати жінкам, щоб уранці вони не вставали, ми подаватимемо сніданки їм у ліжко.

Сміх.

— Колене, — кажу я, — хочеш одержати від мене потиличника?

— Та все ж це правда, — підхоплює Тома, — неробство пригнічує.

Я дивлюсь на нього. Тома не виглядає пригніченим, скорше сонним. Я звертаюся до них:

— Ви добре зробили, що прийшли мені це сказати, Я маю цілу програму. Перше: уроки верхової їзди для всіх. Друге: уроки стрільби. Третє: підняти фортечні стіни, на які можна тепер видертись за допомогою драбини.

— Уроки стрільби? — перепитує Колен. — Ми станемо марно витрачати набої — їх не так багато в нас.

— Зовсім ні. Пам'ятаєш мій невеличкий пневматичний карабін, що його подарував мені дядько? Я знайшов його на горищі. Є чимало кульок. Цього вистачить для тренування.

Пейссу вже думає про фортечні стіни. Його тато буд мулярем, він також добре мурував і тепер не виступає проти моєї пропозиції підняти мур. Тим наче, що в нас є цемент, ми його привезли з трофеями зі "Ставка". Не бракує ні піску, ні каміння. Він уже все обміркував. Та все ж...

— Та все ж, — озивається Пейссу, — не варто б псувати загальний вигляд. Якщо піднімеш мур, не видно буде зубців. Воно якось негарно без зубців. Одразу впадає в око, що чогось бракує.

— Ти щось придумаєш, — кажу я. — Мабуть, слід якось поєднати загальний вигляд і безпеку.

Він незадоволено кривиться, мовби висловлює сумнів, і суворо похитує головою. Однак я знаю Пейссу, він уже захопився. Він обмірковуватиме день і ніч, як добудувати мури. Креслитиме. Творитиме. А коли мури будуть добудовані, щоразу, повертаючись із поля, наближатиметься до надбрамної башти й, ніколи нікому не кажучи й слова, думатиме: "Це я, Пейссу, домурував ці стіни".

— Тома, — кажу я, — покажи їм, як треба сідлати коней. Візьми трьох кобил, тільки Любоньку не бери. Я прийду до вас у "Материнство".

Я заходжу до будиночка й у глибині великої зали бачу чотирьох дуже заклопотаних жінок — двох бабусь і двох молодниць. Родина Фальвінів має тепер велику перевагу: трое проти однієї. Але Мену спроможна захиститися. Коли я відчинив двері, вона якраз сварилася на Фальвіну. Обидві молодиці мовчали, одна тому, що німа, а друга — просто обережна.

— М'етто, можна тебе на хвилинку?

М'етта підбігає. Я веду її із зали й причиняю за собою двері. Вона босоніж стоїть у короткій латаній спідничці й блузочці з короткими рукавами, але все це чистеньке.

М'етта щойно мила кахлеву підлогу в будиночку й не встигла взутися. Я дивлюсь на її босі ноги на бруківці в дворі, потім на чудове чорне волосся й, врешті, на очі, що лагідністю своєю схожі па кінські очі. Потім я знов переводжу погляд на її ноги. Не знаю чому, але вони зворушують мене, хоч в них нема нічого особливого — просто великі й міцні. Мабуть, тому, що ті босі ноги довершують образ дикої дитини, якою побачив М'етту сьогодні вранці. Мені спало на думку, що вона — Єва кам'яного віку, яка прийшла до мене з глибин століть. Думка нікчемна. Тома сказав би: завищена оцінка. Ніби він тепер не завищує оцінок.

— М'етто, ти розгнівалася на мене?

Вона хитає головою: вона не розгнівалася.

— Що з тобою?

Знову ж хитає головою: нічого з нею не трапилося.

— Та ні, М'етто, ти щойно якось дивно подивилася на мене.

Вона стоїть переді мною покірна й замкнута.

— Ну ж бо, М'етто, розмовляй зі мною, скажи, що в тебе не гаразд?

Її очі втупилися в мене і, здається, в чомусь докоряють мені.

— Таж розкажи, М'етто, що скоїлося?

Вона дивиться на мене, опустивши руки. Вона подвійно німа.

— М'етто, ти мала б розповісти мені, якщо щось не гаразд. Ти ж знаєш, що я дуже люблю тебе.

М'етта поважно киває головою: вона знає про це.

— Ну?

Цілковита байдужість.

— М'етто?

Я беру її за плечі, наближаю до себе й цілую в щоку. Тоді раптом вона обіймає мене руками, щосили стискає, але не цілує й, звільнившись з моїх обіймів, біжить до будиночка.

Все це відбулося так швидко, що я ще на якусь хвилину прикипаю очима до важких дубових дверей, які вона не причинила за собою.

Коли я думаю про два наступні місяці після того ранку, то мене найбільше дивує те, що вони надто вже повільно спливали. Звичайно, нам не бракувало роботи. Стріляли, їздили верхи, добудовували мури першої огорожі (тут цілком підлягали дебелим Пейссу), а я, крім того, давав уроки гімнастики Евеліні, а також уроки орфографії та арифметики.

Ми дуже зайняті, проте не поспішаємо. У нас багато вільного часу. Ритм життя вповільнився. Дивна річ: тривалість дня не змінилася, але тепер дні здаються нам нескінченно довгими. По суті, всі ті машини, що були покликані полегшити нашу працю, — авто, телефон, трактор, бензопилка, млинок, циркулярка, — справді її полегшували. Однак вони також прискорювали плин часу. Хотілося зробити багато й дуже швидко. Й машини завжди наступали нам на п'яти, квапили нас.

Скажімо, раніше, щоб поїхати до Ла-Рока сказати Фюльберові, що Каті й Тома

одружилися — припустімо, що я не хотів би скористатися телефоном, — я витратив би на автомобілі дев'ять з половиною хвилин, і це так багато тому, що довелося б долати численні повороти. Тепер я вирушив туди на коні з Коленом, який погодився поїхати зі мною, безперечно, через Аньєсу, й ми потратили цілу годину. Вручивши листа Фабрелятрові, бо Фюльбер ще спав, ми не могли одразу ж поїхати назад, адже після п'ятнадцятикілометрового шляху коням треба було перепочити. До того ж, не бажаючи гнати їх щебеневим шляхом, ми поїхали додому навпростець лісовим путівцем, на який нападало чимало обгорілих дерев, і ми витратили ще більше часу. Коротше кажучи, вирушивши з дому вдосвіта, повернулися назад ополудні, стомлені, але задоволені — Колен погмонів з Аньєсою, а я бачив подекуди зелену прорість трави, що пробивалася із землі, й навіть листочки на деревах, які, здавалося, всохли.

Впадає в око, що наші рухи теж помітно уповільнилися. Вони відповідають ритмові нашого життя. Ми не злазимо з коня так, як колись виходили з автомобіля. Не треба грюкати дверцятами й щодуху мчати сходами до телефону, який дзеленчить. В'їхавши до двору, я встаю з коня, повільним кроком веду Бурку до стійла, скидаю з неї сідло, пещу її і чекаю, коли вона прохолоне, щоб дозволити їй попийти води. І на все це йде з півгодини.

Цілком імовірно, що, оскільки медицина зникла, життя в людей буде коротшим. Однак, якщо ми живемо повільніше, якщо дні й роки не пролітають перед нашим носом із запаморочливою швидкістю, якщо ми встигнемо нажитися, то, зрештою, я запитую себе: що ж ми втратили?

Навіть взаємини між людьми відчутно збагатилися через оцю життєву млявість. Та ось я наведу приклад. Візьмімо хоча б мого сердегу Жермена, який у день події помер на наших очах. Хоч упродовж багатьох років він був моїм найближчим помічником, я, власне, не знав його, або, ще гірше, знав лише настільки, щоб використовувати. Жахливе це слово "використовувати", коли йдеться про людину. Отож я, як і всі, квапився. Завжди отой телефон, пошта, авто, щорічні торги верховими кіньми у великих містах, паперовий мотлох. Коли живеш таким ритмом, людські взаємини зникають.

На початку серпня до нас завітав старий Пужес, який вирушив велосипедом з Ла-Рока на свою щоденну прогулянку й прикотив аж до Мальвіля. Я схиляюся перед спортивним досягненням цього сімдесятип'ятирічного чоловіка: тридцять кілометрів поганої дороги долає він задля того, щоб випити дві склянки вина. Я вважаю, що старий Пужес цілком заслужив ці дві склянки. Однак Мену не дуже тепло зустрічає його. Я беру в неї пляшку з вином і посилаю її назад до будиночка.

— Чим я її скривдив? — жалібно питає старий Пужес і підкручує собі вуса.

Нічим! — відповідаю я. — Не звертай уваги, Мену вередує, як усі старушенці.

Насправді я знаю, чому докоряє йому Мену: сорок сім років тому він потягнув її чоловіка до Аделаїди, після чого вже не було спокою в її родині. Спересердя Мену відтоді всі свої льохи називала Аделаїдами. Майже півстоліття минуло, але вона не може забути цього. "Як ти тільки можеш приймати його в своєму домі? — скаже вона

мені ввечері, коли ми сідатимемо вечеряти. — Отого гулятя, п'яничку, ледащо!" — "Та що ти, Мену, — відповім я їй, — Пужес не так уже багато й гуляє, хіба що на своєму велосипеді ставить спортивні рекорди. А п'є не більше за тебе".

Пужес розповідає мені ла-рокські новини. В неділю в каплиці під час проповіді Фюльбер викрив моє дворушництво, саме так він і сказав, а також кинув не дуже чемне слівце на адресу Каті. "А мені зразу спало на думку: Фюльбер провокує. На щастя, Марсель стояв біля Жюдіти, з якою, сподіваюсь, добре порозумівся. Одне слово, коли вона побачила, як він почервонів, схопила його за руку вище ліктя, сама обернулася до Фюльбера й гостро сказала: "Пане священик, даруйте мені, але я ходжу до церкви слухати молитви, а не розповіді про ваші особисті чвари з паном Контом з приводу якоїсь дівчини". І знаєш, як він заговорив: уїдливо й сухо. За твоє здоров'я".

— За твоє теж.

— Наступного дня він урізав її порцію, — провадить далі Пужес. — Тоді Жюдита пішла містом з цією порцією, показуючи її людям, а Фабрелятрові сказала: "Пане Фабрелятр, перекажіть священикові, що я вдячна йому за це. Однак, якщо завтра не одержу нормальну порцію, то піду жебрачити до Мальвіля". Не повіриш, Емманюелю, наступного дня вона одержала порівну з усіма.

Це доказ того, що протест не буває марним, — кажу я, дивлячись на нього.

— Авжеж, авжеж! — лаконічно відповідає Пужес, добуваючи з кишені хустинку, й дбайливо витирає з обох боків свої жовтуваті-білі вуса.

Власне, він робить це не тільки задля того, щоб його вуса були чисті. Цим натякає мені, що його склянка порожня. Я вщерть наливаю її вдруге й байдуже закоркову пляшку: хай більше не сподівається.

Коли Пужес смакував першу склянку, то розмовляв зі мною. Другу він випиває мовчки — певно, вважає, що заплатив достатньо. Друга склянка, так би мовити, безкоштовна, як у Аделаїди. Йому хочеться зосередитися на ній. А я, скориставшись із його мовчанки, пишу Марселеві листа, якого Пужес опустить у поштову скриньку біля башти. Ключ від скриньки у Марселя. В листі я раджу Марселеві організувати дві опозиції: одну відкриту і помірковану — її вестиме Жюдита проти Фюльбера, і другу — таємну й агресивну — проти Фабрелятра.

З нас усіх мав рацію Пейссу, коли сказав, що пшениця в Рюнах візьме своє. Десь 15 серпня, — це, правда, з великим запізненням, — з'явилися колоски, а 25 серпня вони вже були напівдостиглими. І саме тоді якось пополудні Пейссу помітив на межі поля біля самої річки потолочені стебла, залишки погризених колосків і сліди якогось звіра.

— Це, мабуть, борсук, — каже Пейссу, — і то дуже великий: глянь, які широкі сліди.

— Борсук їсть кукурудзу, — мовить Колен, — або виноград.

Пейссу знизує плечима.

— Я не наполягаю, — мовить він, таки наполягаючи на своєму. — Подумай, а якщо нема кукурудзи! Ця клята тварина в день вибуху бомби, мабуть, сиділа в своїй норі. Борсук заривається глибоко.

— А чим він харчувався досі? — питає Жаке.

Пейссу знову знизує плечима.

— Він не їв, він спав.

Гадаю, що Пейссу має рацію. Правда, в нашій місцевості, де морози помірні й легко добувати їжу, борсук не впадає в зимову сплячку. Та все ж у голодний рік це звіря може спати на дні своєї нори, живучи за рахунок запасів жиру.

Починається воєнна нарада. Колись, щоб вижити борсука, вдовольнялись тим, що розкладали край поля вогнище, дим від якого проганяв тварину. Але нам здається, що зараз цього замало. Нам не тільки хочеться прогнати цю брудну тварину, нам потрібна її шкура. Гнів селянина, якому зіпсовано врожай, закипає в наших серцях.

На схилі пагорка, що по той бік Рюнів, десь за двадцять кроків од нашої нивки, ми викопали в землі невелику заглибину й накрили її дашком з фашин, потім поділилися на групки, які по черзі вартуватимуть уночі. Винятку не становили й жінки, принаймні обидві молодіці, що їх за два останні місяці ми навчили стріляти. Звісно, Каті стоятиме на варті разом з Тома. Я сподівався, що М'етта обере мене, проте вона віддала перевагу Жаке. Це примушує Пейссу, оскільки Жаке вже був з М'еттою, вартувати з Коленом, а мене — з Мейссоньє. Потім Евеліна — мабуть, саме цього побоювалася М'етта — влаштувала мені сцену: мовляв, я мушу вартувати з нею, а коли я відмовив їй, вона оголосила голодовку, що примусило мене здатися.

Минає тиждень. Борсука немає. Хоча він сам смердючий, проте, певно, має тонкий нюх. Правда, цілком імовірно, що, з його погляду, це від нас неприємно тхне. Дарма, ми далі сидимо в засідці.

Час спливав повільно, наче спокійна ріка. Я прокидаюсь удосвіта, ранкове світло не дає мені спати. Відтоді, як випогодилося, я не зачиняю вікно. Люблю, прокинувшись, милуватися рослинністю, яка чимдалі рясніше вкриває пагорок навпроти. Хто міг би повірити, що за два місяці вдасться побачити стільки трави й листя. Листя вкриває не дерева — їх дуже мало вціліло, — а численні маленькі кущики, які скористалися з загибелі своїх великих сусідів і тепер дуже швидко розростаються. Дивлюсь також на Евеліну, вона спить на канапі Тома.

В ту хвилину, коли Евеліна, відчувши на собі мій погляд, розплющує очі, лунає постріл. За ним — другий, а ще за мить — третій. Мене охоплює подив, а потім — тривога. Цієї ночі в курені в Рюнах ночували Пейссу й Колен, але о цій порі вони мали б повернутися додому. Вдень борсук не полізе на поле. А втім, якщо навіть він і з'явився б, то Коленові й Пейссу не довелося б витратити на нього аж три набої. Я підводжуся й швидко натягаю штани.

— Евеліно, біжи до надбрамної башти й скажи Мейссоньє, щоб він узяв рушницю, відчинив браму й чекав на мене.

Місяць тому я справді сказав, щоб кожен мав власну зброю й тримав її у своїй кімнаті. На випадок нічного нападу ми мали б три рушниці в надбрамній башті, три в головній башті й одну, яка належала Жаке, в будиночку.

Евеліна біжить боса, в самій сорочечці, а я, навіть не застібнувши гудзиків, вискакую й собі. Тома виходить у піжамах.

— Що тут робиться?

— Ви обоє беріть рушниці й ідіть стерегти надбрамну башту. Вартуватимете Мальвіль. Швидше, швидше! Не гайте часу на одягання!

Я щодуху мчу крученими сходами й стикаюся з Жаке, який виходить з М'єттиної кімнати. Жаке зреагував швидше, ніж Тома: він у штанях, зі зброєю в руках.

Коли ми добігаємо до середини першого двору, в Рюнах знову лунає постріл. Я зупиняюсь, заряджаю рушницю й стріляю в повітря. Сподіваюсь, вони зрозуміють, що ми йдемо. Біжу далі. Бачу, як попереду Мейссоньє зі зброєю в руці відчиняє браму. Кричу йому:

— Біжи, біжи! Я наздожену тебе!

Жаке, який не переставав бігти, коли я зупинився заряджати рушницю, випередив мене. Я слідом за ним проскакую в браму, спускаюся вниз схилом і, почувши позаду себе чиєсь хекання, озираюсь — то Евеліна, боса, в сорочечці, щодуху біжить за мною.

Мене охоплює шалений гнів, я зупиняюсь, хапаю її за руку й кричу:

— Хай йому біс! Чого тобі тут треба? Марш додому! Додому!

Вона відчайдушно вигукує:

— Ні, ні! Не хочу тебе кидати!

Я горлаю:

— Марш додому!

І, перекинувши рушницю з правої руки в ліву, даю їй ляпаса. Вона скоряється, наче побита тварина, задкує, злякано дивлячись на мене. Я репетую:

— Додому!

Я втрачаю дорогоцінні секунди! А Каті й Тома не видно, нікому її передати! Доручити її Мену не можна, та бореться з Момо на порозі брами; вчепившись йому в сорочку.

Я хапаю Евеліну, підкидаю її собі на плече, поспішаю до порталу й кладу, наче тюк, за брамою.

В цю хвилину бачу, як на Момо рветься сорочка й він, звільнившись, кидається вперед і мчить униз доріжкою.

— Момо! Момо! — безнадійно волає Мену й собі кидається за ним.

А ті двоє ще й досі не прибігли! Мабуть, вона там фарбується, а він чекає на неї.

Я залишаю Евеліну, обганяю Мену, яка дріботить худими ніжками, й гукаю: "Момо! Момо!" Та я знаю, що не наздожену його. Він біжить, наче дитина, чіпляючись ногами за землю, однак дуже швидко.

На крутому повороті, що веде до русла потічка, я бачу, як, вибиваючись із сил, дріботить Мену, а її наздоганяє Евеліна. Мене зовсім деморалізує така недисциплінованість. Тепер я певен, що Каті й Тома теж кинуть свій пост і помчать за нами: Мальвіль залишиться без охоронців. Усе наше добро, всі запаси, вся худоба будуть кинуті напризволяще! Мене охоплює відчай, я біжу, зціпивши зуби, в грудях глухо калатає серце. Лють і страх душать мене.

Коли я збігаю в Рюни, бачу віддалік Пейссу, Колена, Мейссоньє, Жаке, які,

вишикувавшись в одну шеренгу, нерухомо стоять спиною до мене зі зброєю в руках. Мовчазні, схожі на статуї, вони, навіть зачувши мої кроки, не озираються.

Нарешті я підбігаю до них, але вони стоять так само непорушно. І тільки тепер я бачу: на десять метрів од нас, у видолинку, десятків зо два якихось худючих людей у лахмітті, в жовтих виснажених обличчях, поприсідали навпочіпки на нашій пшениці й, полохливо озираючись, пожирають напівдостиглі колоски. Вони навіть не очищують зерно, пхають у рот як є. Я зауважую, що в них шкіра навколо рота зелена — це свідчить про те, що до того, як натрапити на нашу пшеницю, вони пробували їсти траву. Можна б подумати, що то якісь скелетоподібні тварини. Вони скося злякано позирають на нас, кваплячись набити роти колосками. Давляться, випльовують їжу в пригорщі й одразу знову пхають у рот. Є серед них і жінки. Їх можна впізнати тільки по довгому волоссю, бо голод стер з них будь-які інші ознаки статі. Ніхто з цих людей не має рушниць. Але біля них, на потолоченій пшениці, лежать вила й костури.

Видовище настільки вражаюче, що я не одразу усвідомлюю: вони знищили вже чверть нашого врожаю й зараз знищать увесь, якщо ми не втрутимось. Річ у тім, що вони не тільки їдять. Вони нищать багато колосків, затолочуючи їх у землю. А тим часом ці зерна, що їх вони нищать або пожирають, — наше життя. Якщо хтось сплюндрує мальвівську пшеницю, то Мальвіль перетвориться також на голодну бродячу зграю, схожу на цю, що її ми бачимо.

Пейссу стоїть біля мене. Він ще не усвідомив, що я прийшов. Його обличчя мокре від поту.

— Ми все пробували робити, — озивається Колен приглушеним від болю й гніву голосом, — Розмовляли з ними, лаяли їх. Стріляли вгору. Жбурляли каміння. Розумієш, вони не звертають уваги на каміння, лигає затуляють голову рукою й жеруть далі!

— А що ж це за люди? — питає Мейссоньє з подивом, який за інших обставин видався б мені комічним. — І звідки вони йдуть?

Він кричить на них з безсилою люттю місцевою говіркою:

— Геть звідси, хай вам дідько! Бачите, що псуєте нашу пшеницю! А що ж ми будемо їсти?

— Еге ж, — каже Колен, — кричи, говори, вони однаково не відповідають! Вони жеруть. А ми гнівалися на борсука!

— А що, як ми спробуємо прогнати їх прикладами? — нарешті хрипко озивається Пейссу.

Я заперечливо хитаю головою. Не слід довіряти їхньому вигляду. Від доведеної до відчаю людини можна сподіватися всього. А рушничні приклади проти вил — зброя погана. Ні. Я знаю єдиний спосіб врятувати нашу пшеницю. Мої приятелі також знають. Але я не здатний на це. Мало сказати, що я вагаюсь, стоячи з рушницею в руках і поклавши палець на спусковий гачок. У мені відбувається якийсь дивний процес, що ніби паралізує мене.

Лише Момо метушиться. Я знаю, що він дуже нервовий, але ніколи не бачив його таким. Момо тупає ногами, зводить угору руки, вимахує кулаками й люто репетує.

Обернувши до мене спотворене гнівом обличчя, він голосом і жестами благає покласти край грабуванню. Пронизливо кричить:

— Пшен! Пшен!

Мабуть, грабіжники билися між собою або з якоюсь іншою ватагою, бо їхня одіж перетворилася на лахміття, з-під якого видно стегна, тулуби, спини. Бачу якусь нещасну жінку: її висохлі зморщені груди торкаються землі, коли вона рачкує від колоска до колоска. Вона в черевиках, але в більшості ноги обв'язані ганчір'ям. Нема серед них ні дітей, ні підлітків, ні літніх осіб. Вмерли. А ці, що перед нами, в "розквіті сил". Мабуть, то блюзнірство — говорити так про скелети. Коліна, лопатки, ключиці — мене приголомшують ці випнуті кістки. Коли ці люди жеруть, видно м'язи на їхніх щелепах. їхня шкіра схожа на сіру, зім'яту мішковину, що огортає кістки.

— Пшен! Пшен! Пшен! — репетує Момо й хапається руками за чуба, наче збирається рвати волосся собі на голові.

Моя правиця стискає рушницю, проте я не можу прикласти її до плеча. Відчуваю шалену ненависть до цих чужинців, цих грабіжників, бо вони підточують наше життя. А також тому, що ми в Мальвілі дуже швидко станемо такими, як вони, якщо дамо грабувати себе. Однак водночас відчуваю мерзенну жалість, яка врівноважує мою ненависть і робить мене безсилим.

— Пшен! Пшен! Пшен! — горлає Момо.

Нараз він пробігає той десяток метрів, що відділяють нас від ватаги, накидається, репетуючи, на найближчого грабіжника й гамселить його кулаками та чобітьми.

— Момо! Момо! — волає Мену.

Хтось засміявся, мабуть Пейссу. Я теж мимоволі усміхнувся. Усміхнувся тому, що цей вчинок Момо такий дитячий, такий безпосередній і ще тому, що жодний вчинок Момо не може спричинити серйозних наслідків, бо Момо "не береться до уваги". Бо я не уявляю собі, що колись з Момо може щось трапитися. Його завжди так оберігали — Мену, дядько, я, приятелі.

І враз я побачив несамопиті, люті очі. А ще за мить, уже надто пізно, побачив удар вилами. Я гадав, що зможу попередити той удар. Та його вже завдано. Гострі шпичаки зупинили серце Момо, коли моя куля пробила горло його супротивника.

Вони падають водночас. Чую нелюдський стогін і бачу, як Мену кидається вперед і падає на труп свого сина. Я, наче автомат, ступаю вперед і стріляю. Праворуч і ліворуч від мене друзі, наступаючи єдиною шерогою, теж стріляють. Ми стріляємо не цілячись. "Момо загинув", — більше нічого я не думаю й не відчуваю. Ступаю вперед і стріляю. Хоча йти далі нема потреби — ми її без того підійшли надто близько. Але ми йдемо — механічно, методично, мов косарі на полі.

Там більше ніхто не ворухиться, а ми все стріляємо.

XIV.

Ніхто з нас не переживав утрату Момо так боляче, як Мену. Ми просто не могли повірити в неї, до того ж ми два тижні підряд працювали, і думки наші поверталися до тих людей, яких ми знищили.

Насамперед нам треба було поховати мертвих. Це була жахлива робота, ускладнена ще й тим, що я заборонив наближатися до вбитих. Побоювався епідемії, проти якої ми були б безсилі.

Ми викопали яму неподалік од купи трупів і в неї поклали оберемки хмизу, а на хмиз — колоди, якими вщерть заповнили яму. Потім за допомогою затяжної петлі, припасованої на кінчику жердини, чіпляли вірьовкою за ногу кожного мерця й тягли його на великій відстані від себе до ями. Загалом нарахували вісімнадцять трупів, п'ятеро з яких — жінки.

Була одинадцята година вечора, коли ми кинули останній заступ землі на ще гарячий попіл. Я не хотів, щоб ми поверталися до Мальвіля в своєму одязі. Подзвонив у дзвін біля надбрамної баніти й сказав Каті, яка з'явилася, взяти собі на підмогу М'етту й принести нам два баки для кип'ятіння білизни. Коли вони принесли ці баки, ми поскидали в них свій одяг і голі пішли до замку приймати душ, заходячи по одному до ванної кімнати в головній башті. Старанно оглянули кожну зморшку один на одному, але ні на кому не знайшли паразитів. Другого дня розпалили багаття під баками біля надбрамної башти й довго кип'ятили в них одяг, перш ніж занесли його до замку й порозстеляли на сонці.

Ми всі шестеро вечеряли у великій залі будиночка, вечерю на стіл подавала Каті. Евеліна теж була тут, але я не промовив до неї жодного слова, й вона не наважувалася підступити до мене. М'етта, Фальвіна й Мену сиділи в надбрамній башті біля Момо. Ми вечеряли мовчки. Я був знесилений, і почуття мої мовби притупилися. Крім простої тваринної жадоби їсти, мені дуже хотілося спати.

Однак про це не могло бути й мови. Треба було цього ж вечора провести збори. Я не хотів допускати на них жінок. Мав сказати Тома дуже прикрі слова й не хотів робити цього в присутності Каті. Я не бажав також, щоб Евеліна, яку я хоч і не прогнав зі своєї кімнати, але не розмовляв з нею, слухала нашу дискусію.

Всі були стомлені й засмучені. Я почав говорити обережно, байдужим голосом.

— Ми пережили дуже важкі години. Було чимало помилок. Тож виникла потреба розібратися в усьому, але спершу хай кожен висловить свою думку з приводу того, що сталося. — Після тривалої паузи я сказав: — Тобі слово, Колене.

— Ну розумієш, — озвався Колен приглушеним голосом, не дивлячись ні на кого, — мені прикро за Момо, але й прикро за тих, кого ми вбили.

— Мейссоньє?

— Я вважаю, — сказав Мейссоньє, — що ми не дуже добре організовані, було чимало вчинків недисциплінованості.

Мейссоньє теж, кажучи це, ні на кого не дивився.

— Пейссу?

Пейссу підводить широкі плечі й кладе на стіл свої руки.

— Так, — мовить він, — треба визнати, що наш нещасний Момо якоюсь мірою сам винний у тому, що сталося. Та все ж, як сказав Колен...

Він замовкає.

— Жаке?

— Я думаю так само, як Колен.

— Тома?

Я назвав ім'я Тома останнім, щоб тримати його на певній відстані, однак він сам задалегідь погодився з цим, бо не сів на стілець, що його звільнила біля мене Евеліна. Він дивиться кудись поперед себе, я бачу лиш його напружений профіль. Сидить дуже рівно на стільці, обидві руки тримає в кишенях. Гадаю, він сховав їх тому, що вони, мабуть, трохи тремтять у нього.

Тома починає говорити непевним голосом:

— Оскільки Мейссоньє повів мову про вчинки недисциплінованості, то я мушу визнати цей гріх на своїй совісті. По-перше, після пострілів Емманюель наказав мені, не гаючи часу, бігти вниз із зброєю. А я заходився одягатися й прийшов до надбрамної башти занадто пізно, тому й не встиг допомогти Мену втримати Момо. — Тома ковтає слину. — По-друге, замість того, щоб вартувати разом з Каті на фортечному мурі, як наказав Емманюель, я самочинно вирішив піти в Рюни. Я усвідомлюю, що припустився серйозної помилки, залишивши Мальвіль без варти. Якби ватага, з якою ми мали справу, була організованою, вона могла б поділитися на дві групи: одна виманила б нас у Рюни, а друга тим часом захопила б замок.

Якби я не знав так добре Тома, то подумав би, що він просто хитрує. Бо зрештою, сам себе засуджуючи, Тома обеззброює нас. Насправді ж я знаю: за всім цим благородне бажання будь-що виправдати дружину. Це шляхетно, але й надто небезпечно.

Я кажу безбарвним тоном:

— Дякую тобі, Тома, за відвертість. Але гадаю, що ти занадто захищаєш Каті. Скажи: хіба не вона вимагала, щоб ти одягся?

Я дивлюсь на нього. Знаю, він скаже правду.

— Вона, — відповідає Тома здавленим голосом. — Але оскільки я погодився з нею, то сам мушу відповідати за наше запізнення.

Це визнання коштує йому дорого. Тома зачепило за живе. Та все ж я не збираюсь випустити його з рук.

— А коли ви опинилися на фортечному мурі, хіба не Каті вмовила тебе спуститися в Рюни подивитись, що там відбувається?

— Вона, — червоніє Тома. — Однак я винен у тому, що погодився. Я сам відповідаю за цю помилку.

Я мовлю суворим тоном:

— Ви обоє відповідаєте. Каті має тут однакові з нами всіма права й обов'язки.

— За винятком того, — цідить Тома крізь зуби, — що вона не має права брати участь у зборах, на яких ти її критикуєш.

— Я хотів оберегти її від цього. Але якщо ти вважаєш, що вона повинна вислухати все це, йди по неї. Ми чекаємо.

Западає мовчанка. Всі дивляться на Тома. Він опустил очі й сховав руки в кишенях.

Губи в нього тремтять.

— У цьому нема потреби, — зрештою відповідає Тома.

— В такому разі я наполягаю, щоб ми обговорили Коленову думку, яку, коли не помиляюсь, поділяють також Пейссу й Жаке.

— Я не скінчив говорити, — мовить Тома.

— Що ж, говори, говори! — нетерпляче кажу я. — Ніхто тобі не заважає говорити!

Тома провадить далі:

— Я готовий відповідати за те, що разом з Каті залишив Мальвіль.

Я низую плечима й, оскільки він замовк, питаю:

— Ти скінчив?

— Ні, — відповідає Тома глухим голосом. — Оскільки я ще належу до складу общини Мальвіля, то маю право висловити думку з приводу питання, яке ми обговорюємо.

— Що ні, висловлюй! Хто тобі заважає?

Він помовчав трохи й заговорив упевненішим голосом:

— Я не згоден з Коленом. Гадаю, нема чого шкодувати, що ми вбили грабіжників. Я вважаю, Емманюель припустився помилки, не зважившись стріляти раніше. Якби він не зволікав, Момо залишився б живий.

Ніхто не обурився, але друзі дивилися на нього з осудом. Однак цього разу я не буду хитрувати. Справа надто серйозна. Я кажу:

— Тома, ти висловився нетактовно, але правильно. Отже, дозволю собі підправити тебе. Я припустився не однієї помилки, а двох. Перша — загального порядку: я виявився надзвичайно малодушним щодо Евеліни. Я дозволив дівчиську водити себе за носа й цим подав поганий приклад громаді. Якби в ту хвилину, коли я біг з Мальвіля в Рюни, я не мав на руках Евеліни, то зміг би допомогти Мену втримати Момо принаймні до приходу Тома. — Якусь хвилину я мовчу, а потім додаю. — Отож я хочу показати тобі, Тома, що свою малодушність щодо Евеліни ставлю на одну дошку з твоєю щодо Каті.

— Так то воно так, але Евеліна не є твоєю дружиною, — озивається Тома.

Я холодно відповідаю:

— Ти вбачаєш у цьому обставину, яка обтяжує вину?

Тома розгублено мовчить. Гадаю, він хотів сказати, що той факт, що він одружений з Каті, пом'якшує його вину. Але не наважився прилюдно висловити таку думку, яка видала б його малодушність.

— Друга помилка. Як уже сказав Тома, я не зважився трохи раніше вистрелити в грабіжників.

Мейссоньє зводить угору обидві руки.

— Треба бути справедливим! — рішуче мовить він. — Якщо й була помилка, то не ти один припустився її. Ніхто з нас не міг насмілитися стріляти в цих нещасних. Вони були такі виснажені! Такі голодні!

Я питаю:

— Тома, ти теж відчув це?

— Так, — не вагаючись, відповідає він.

— В такому разі, — кажу я, — я змушений зробити висновок, що помилка була колективна.

— Еге ж, — озивається Тома, — але ти завинив у ній найбільше, адже ти — командир.

Я зводжу обидві руки вгору й палко вигукую:

— Так! Ось у чому суть! А чи командир я? Хіба можна бути командиром, коли двоє дорослих людей з твого загону, яким ти збираєшся командувати, у розпалі бою не підкоряються твоїм наказам?

Западає тиша, й я не порушую її. Хай трошки вони всі помовчать.

— На мою думку, — озивається Колен, — склалося не зовсім зрозуміле становище. В Мальвілі проводяться збори й спільно ухвалюються рішення. Так. На цих зборах Емманюель відіграє головну роль. Однак ніхто ніколи не говорив про те, що в разі крайньої потреби, коли не буде часу дискутувати, Емманюель повинен брати на себе функції командира. А я вважаю, що про це слід сказати.

Мейссоньє підносить руку.

— Саме це я й хотів сказати на самому початку, — мовить він задоволено, — коли говорив про нашу неорганізованість. Справді, згадайте, як усе було. Люди розбіглися, нікого не слухаючи. На фортечному мурі залишилися тільки Фальвіна й М'етта. І хоча М'етта вмів стріляти, однак у неї навіть рушниці не було!

— Ти маєш рацію, — киває Пейссу своєю великою головою. — Це була справжня веремія! У Рюни прибіг сердешний Момо, який не мав би там бути, прибігла й Мену, через Момо залишивши замок. Прибігла Евеліна, яка прилипла до Емманюеля. І прибіг...

Пейссу замовкає й червоніє до вух. Захопившись, він ледь не назвав ім'я Тома. Запала тиша. Тома тримає руки в кишенях і ні на кого не дивиться. Колен крадькома усміхається мені.

— Ти побіг мовби на любовне побачення, — рантом озивається Пейссу, простягаючи до Тома руку. — Забаглося — й кинув разом з Каті Мальвіль. Безглуздя, інакше не назвеш це!

— Погоджуюсь з тобою, — одразу ж кажу я.

— І куди побіг би ти спершу, дурню? — запитує Пейссу, вкладаючи в образи багато тепла й прихильності.

Колен сміється. Як завше, сміх його влучає в самісіньку ціль. Ми всі сміємося.

Напруження спадає, навіть на міцно стулених губах Тома з'являється усмішка.

Через кілька хвилин переходимо до голосування. Мене обирають військовим командиром Мальвіля "на випадок крайньої потреби й небезпеки". Ми також домовились, що за нормальних умов усі рішення, навіть ті, що стосуватимуться безпеки, ухвалюватимуться на зборах. Я дякую й прошу, щоб Мейссоньє був моїм заступником, а в разі моєї неієздатності — командиром. Всі пристають на мою

пропозицію.

— Хочу повернутись до думки, — знову забираю я слово, — що її висловив Колен на самому початку. Ми всі відчули, як це було жахливо — стріляти в тих нещасних. Тому ми й завагалися. Та все ж я хотів сказати таке. Якщо наше вагання коштувало життя Момо, отже, його не можна виправдати. Після дня події, почалася зовсім інша епоха, але ми ще недостатньо усвідомили це й не звикли до цього.

— Як це розуміти — інша епоха? — перепитує Пейссу.

Я обертаюсь до нього.

— Наприклад, візьмемо тебе. Уяви, що до дня події якийсь дивак прийшов би до тебе вночі й з наміром помститися підпалив би твою stodолу, сіно й худобу.

— Хотів би я на нього подивитися? — вигукує Пейссу, забувши, що він усе втратив.

— Припустимо. Скажеш, що то була б велика втрата, однак вона не поставила б твоє життя під смертельну загрозу. Передусім тому, що є страхове агентство. І навіть до того, поки воно зважиться тобі заплатити, до твоїх послуг сільськогосподарський банк, який позичить тобі грошей, щоб ти знову міг купити худобу й сіно. А тепер, вислухай добре, той тип, що вкраде в тебе корову або коня чи з'їсть твою пшеницю, так чи інакше прирікає тебе на смерть, бо в тебе не лишається більше ніяких засобів до існування. Це не просто крадіжка, а злочин. І такий злочин, за який слід негайно й без вагання карати на смерть.

Бачу, як Жаке здригнувся. Розумію, це жорстоко. І ні в мене, ні в моїх приятелів за день чи два не може змінитися ставлення до життя будь-якої людини. Але виходу нема.

— Все ж, — сумно озивається Колен, — убивати людей!

— Так треба, — кажу я, не підвищуючи голосу. — Цього вимагає нова епоха. Я повторюю: тип, який бере твою пшеницю, прирікає тебе на смерть. А ти все-таки не бажаєш умерти замість нього!

Колен мовчить. Інші теж мовчать. Не знаю, чи я переконав їх. Але та жахлива пригода відіграла свою роль. Гадаю, що я зможу вплинути на приятелів і викликати в них, а також у самого себе швидкий і грубий рефлекс самозахисту.

Та все ж я помічаю, що в Жаке побагровіло обличчя, й на чолі заіскрилися великі краплини поту. Я починаю сміятись.

— Заспокойся, Жаке! Рішення, що їх ми ухвалюємо сьогоднішнього вечора, не ретроактивні!

— А що означає "ретроактивні"? — запитує він, утупившись у мене добродушними карими очима.

— Це означає, що вони не стосуються минулих вчинків!

— От добре! — мовить він з полегкістю.

— Клятий Жаке! — озивається Пейссу.

І, дивлячись на Жаке, ми сміємось так само, як щойно сміялися з Тома. Я не повірив би раніш, що така веселість можлива після того, що сталося. Однак це не веселість. Сміх цей має соціальний зміст. Він утверджує нашу згуртованість. Після нелегких випробувань наша община перебудовується, загоює рани, зміцнюється.

Похорон було призначено на полудень, і ми домовилися, що будемо причащатися. Після ранкових зборів я чекаю в своїй кімнаті на тих членів нашої общини, які вирішили висповідатися.

Я слухаю Колена, Жаке, Пейссу. Перш ніж ці двоє розтулять роти, я вже знаю, що їх мучить. Вони вважають, що я можу зняти з них цей тягар, коли кажу їм: "Гріхи будуть передані тому, кому ви їх бажаєте передати, й будуть залишені за тим, за ким ви бажаєте їх залишити". Мені й на думку не спадає, що я володію або колись володітиму такою здатністю! Адже іноді сумніваюсь, чи навіть сам бог може очистити людині сумління. Але я мовчу. Я не хочу нікого засмучувати своєю ерессю. Тим більше, що тут я ні в чому не впевнений.

Коли Колен закінчує сповідатись, він каже мені, ледь усміхаючись:

— Пейссу розповідав мені, що Фюльбер ставить багато запитань під час сповіді. Потім грубо лає. А в тебе інший метод.

Я теж посміхаюсь.

— Я не хочу робити цього! Ти ж сповідаєшся задля того, щоб розрадити себе. І я не буду заважати тобі досягти цієї мети.

На мій превеликий подив, Колонове обличчя стає поважним.

— Я сповідаюсь не тільки заради цього. Я сповідаюсь також для того, щоб стати кращим.

Він ніяковіє на цих словах, бо вони йому самому видалися смішними. Я невдоволено кривлюсь, мовби висловлюю сумнів.

— Ти не віриш, що так може бути?

— Можливо, в твоєму випадку й може. Але в багатьох інших — ні.

— А чому?

— Розумієш, люди занадто вже приховують свої гріхи. Наслідок: їхня сповідь нічого не варта. Візьмімо хоча б Мену: я не чув її сповідей, зваж, інакше не розмовляв би з тобою про це. Однак Мену докоряє собі за "жорстокість" у ставленні до Момо й зовсім забуває про своє несправедливе ставлення до Фальвіни. Вона кривдить Фальвіну й не вбачає в цьому ніякої несправедливості, навіть вважає свою поведінку цілком закономірною.

Колен регоче. А я помітив, що говорив про Момо так, ніби він був живий, і мені стало дуже прикро. Змінюю тему розмови.

— Я написав кілька слів Фюльберові, поінформував його про появу ватаги грабіжників у наших краях. Порадив йому краще стерегти Ла-Рок, особливо вночі. Чи не міг би ти, якщо твоя ласка, віднести цього листа?

Колен знову червоніє.

— Чи не гадаєш, після того, що я тобі сказав, трохи...

Він не докінчив речення.

— Гадаю, що ти маєш у Ла-Році подругу дитинства й тобі буде приємно побачитися з нею. Що тут поганого?

Після трьох чоловіків до мене прийшла Каті. Тільки ввійшовши до моєї кімнати,

вона обвиває руками мені шию. Хоч її обійми справляють на мене певне враження, я намагаюсь жартувати й зі сміхом вивільняюся з них.

— Ти переходиш межі. Що маю робити — гратися з тобою чи сповідати? Ну сідай, але сідай з того боку столу, так я буду хоч трохи в безпеці.

Їй, з усього видно, сподобалася моя привітність. Вона сподівалася на холоднішу зустріч. І ось Каті сповідається. Я чекаю закінчення, бо знаю, що вона прийшла не задля сповіді.

Поки Каті кається, розповідаючи мені різні дрібниці, яких вона ніколи не соромилася, я помічаю, що вона підфарбувала собі очі. Скромно, але все — брови, вії, повіки. Використовує ще свої вбогі запаси фарби, що залишилися в неї з часів до вибуху бомби.

Вона вже скінчила свою нікчемну сповідь, а я мовчу, чекаю.

— Ти й досі дуже гніваєшся на мене? — нарешті запитує Каті.

— Гніваюсь? Ні.

— Ти ніби чимось невдоволений.

— Еге ж.

Вона мовчить. Я теж.

— І це ти мною невдоволений, Емманюелю? — запитує Каті дуже лагідно.

— Я невдоволений твоєю сповіддю, — суворо кажу я.

І аж тепер я підводжу голову й дивлюся на неї. Каті не сподівалася цього: мабуть, не приймає мене серйозно за мальвільського абата.

— Ти погано сповідалася, — проваджу далі суворо. — Ти навіть не засудила себе за свій найтяжчий гріх.

— А що це таке було, на твою думку, якщо не сповідь? — запитує вона з агресивністю, яку ледь стримує.

— Кокетство.

— Ага! — вигукує Каті.

— О, звісно, — кажу я, — для тебе — це ніщо! Ти кохаєш свого чоловіка, знаєш, що не зраджуватимеш його, — тут вона глузливо посміхається, — й міркуєш собі так: піду трохи розважусь! На жаль, такі розваги в общині з шести чоловіків і двох жінок дуже небезпечні. А твоє кокетство, якщо я не покладу йому край, призведе до страшного скандалу в Мальвілі. Пейссу й так занадто задивляється на тебе.

— Ти так гадаєш? — запитує Каті.

Вона сяє! Навіть не силкується вдати, що розкаюється!

— Гадаю, так! Іншим ти теж крутиш голови. На щастя, їм байдуже до твоїх бісиків.

— Хочеш сказати, що це тобі байдуже, — каже вона з викликом. — Але ж я знала про це. Тобі подобаються тільки дебелі дівки на зразок тієї голої, фотографію якої ти почепив над своїм ліжком. Ти як священник справді дивуєш мене! Я сподівалася побачити там розп'яття!

Слово честі, вона кусається!

— То репродукція картини Ренуара, — відказую я, дивуючись, що раптом почав

боронитися. — Ти нічого не тямиш у мистецтві.

— А портрет твоєї німчурки на письмовому столі — теж мистецтво? Вона жахлива! А втім, тобі начхати на неї, в тебе є Евеліна.

Яка гадюка! Я кажу, ледве стримуючи гнів:

— Як це — в мене є Евеліна? Що означають слова "в тебе є Евеліна"? Ти маєш мене за Варвурда?

Й утупившись очима в її очі, я приголомшую Каті. Вона одразу ж відступає.

— Розумієш, я не це хотіла сказати, — каже вона. — Все це мене не обходить.

Мені начхати, обходить її це чи ні! Поволі заспокоююсь. Підводжу голову й кажу:

— По суті, ти мрієш, щоб усі чоловіки в Мальвілі закохались у тебе й умирали з відчаю. А ти тим часом кохатимеш тільки Тома.

Гадаю, що принаймні в цю хвилину я влучив у ціль. Бо бачу, як у її очах, спалахує гнів.

— А чого ти хочеш? — запитує вона. — Не можуть бути всі повіями, як твоя М'етта.

Западає мовчанка. Я кажу, не підвищуючи голосу:

— Ти гарно говориш про свою сестру. Браво!

Та Каті все ж непогана дівчина. Вона зашарілася, їй стало ніяково.

— Я дуже люблю її, ти ж знаєш. Не подумай чогось поганого, — Каті замовкає, а перегода додає: — Певне, ти маєш мене за грубіянку.

Я всміхаюсь їй:

— Я маю тебе за молоду й зухвалу.

Оскільки вона не каже більше нічого, дивуючись, що я приязно розмовляю з нею після всіх її вихилясів, я додаю:

— Візьми свого Тома. Він чемний. А ти схильна зловживати цим. Ти крутиш ним і робиш неправильно. Бо Тома не якийсь там тюхтій. Він справжній чоловік і зненавидить тебе.

— Він уже ненавидить мене.

— За ті дурниці, що їх ти примусила його зробити?

— Еге ж!

Я підводжусь і знову всміхаюсь їй.

— Не журись, усе владнається. На зборах він усю вину взяв на себе. Захищав тебе, наче лев.

Каті дивиться на мене палючими очима.

— Але ти також не був дуже злий на зборах.

— Та все ж я хочу тобі сказати: будь трохи обережніша з Пейссу.

— Цього не можу тобі пообіцяти, — відверто зізнається вона, я ніколи не могла встояти перед чоловіками.

Я вражено дивлюсь на неї. Ось що мене бентежить. Розмірковую. Анітрохи я не зрозумів цю дівчину! Якщо вона каже правду, то весь мій аналіз і шеляга не вартий. Каті додає:

— Знаєш, ти скорше був би непоганим ловеласом, ніж священиком. Ну гаразд,

даруй мені всі мої лихі вихватки, особливо вибачай за... Одне слово, за все. Річ у тім, що мені важко стримувати свій язик. Чи можу поцілувати тебе?

Й вона справді цілує мене. Цей поцілунок зовсім відрізняється від попереднього, коли вона ввійшла. Та все ж не перебільшуватимемо його чистоти. Він мене збентежив. Я відчиняю двері, й Каті виходить, біжить безлюдною площадкою, а коли наблизилась до кручених сходів, обертається й ще махає мені рукою.

Ми поховали Момо поряд із Жерменом і невеличкою могилкою, в якій лежать останки родини моїх приятелів. Це кладовище з'явилося в день події, воно стало часткою "пізнішого світу", й ми знали, що теж там колись усі ляжемо. Воно розмістилося перед першою огорожею, в колишньому паркінгу. Там є невеличкий майданчик, що врізається в скелю й трохи далі, метрів за сорок, звужується й перетворюється на доріжку, яка стелиться між скелею й стрімчаком, а потім майже під прямим кутом завертає за скелю.

Саме тут, у вузенькому перешийку між проваллям і кам'яною брилою, яка нависає над ним, ми вирішуємо звести паркан, який буде захищати нас на випадок нічного штурму. Це стіна з міцних, дубових, добре припасованих одна до одної дощок, внизу отвір, крізь який людина може пролізти тільки рачки. Саме через цей отвір будемо пропускати відвідувача, роздивившись його перед цим у вічко, зроблене біля потайного віконця. Заслінку на отворі відсуватимемо лише тоді, коли переконаємося, що це нічим нам не загрожує.

Ми подумали також про можливий штурм. Над парканом, який може розсуватися, щоб пропустити воза, протягли чотири нитки колючого дроту й почіпляли порожні бляшанки, до нього неможливо доторкнутися, не зчинивши гармидеру. Однак відвідувачі доброї волі можуть скористатися з дзвоника, що його Колен розшукав серед свого майна й повісив біля потайного віконця.

Мейссоньє назвав майданчик між парканом і ровом першої огорожі зоною передньої оборони — ЗПО.

Ми вирішили заповнити ЗПО пастками — в шаховому порядку, лишивши понад правим берегом рову нешироку дорогу. Ці пастки, або "капкани для дурня", як їх назвав Мейссоньє, були найкласичнішого типу: ямки завглибшки сантиметрів шістдесят, на дні яких стриміли гострі кілки. Ямки ми прикрили картоном і присипали землею. Маскування — річ не зайва.

Тим часом Пейссу завершував мур першої огорожі, піднявши його на півтора метра на міцних дерев'яних перемичках, перекинутих над бійницями. Коли він скінчив, то попросив Мейссоньє закрити ці бійниці товстими дерев'яними щитами, які "могли б відчинятися з зовнішнього боку знизу вгору. Так зможеш стріляти з-за прикриття, стоячи на фортечній стіні, й не будеш правити за мішень для якогось негідника".

Звичайно, Пейссу припускав, хоч і не говорив цього, і ми також припускали разом із ним, що нападники матимуть, як і ми, лише мисливські рушниці, й товсті сухі дубові дошки будуть для нас надійним прикриттям. Припущення, звичайно, нічим не обгрунтоване.

Того ж ранку я був сам у ЗПО. Спорудження паркана вже завершено, лише пастки ще не зовсім готові. Задзеленчав дзвінок — то приїхав Газель на великому сірому Фюльберовому віслику. Коли я відхилив заслінку на потайному віконці, він саме зліз з осла й обернувся до мене чемне холодне обличчя.

Газель не схотів "підкріпитися", подав мені у віконце листа від Фюльбера й заявив, що почекає на відповідь біля паркана. Правда, я не дуже наполягав, щоб він заходив, бо обладнання ЗПО ще далеко не завершено. Ризикувати не варто.

Ось цей лист:

"Шановний Емманюелю!

Дякую тобі за попередження про ватаги грабіжників. Ми нічого подібного не бачили в наших краях. Правда, ми не такі багаті, як Мальвіль.

Будь ласка, передай мої співчуття Мену з приводу загибелі її сина й скажи їй, що я не забуваю про нього в своїх молитвах.

Ще я хочу повідомити, що збори правовірних парафіян обрали мене єпископом ла-рокським.

Отже, я можу висвятити пана Газеля й призначити його священником у Курсежак та абатом у Мальвіль.

Незважаючи на бажання зробити тобі приємне, я б порушив свої обов'язки, якби визнав священницькі функції, що їх ти, мабуть, думав узяти на себе.

Наступної неділі відправляти месу в Мальвілі приїде пан абат Газель. Сподіваюсь, що ти влаштуєш йому теплу зустріч.

Прошу тебе, шановний Емманюелю, повірити в мої щирі християнські почуття.

Фюльбер Ле-Но, єпископ ла-рокський.

Р. С. Арман занедужав і мусить лежати в ліжку, тому доручаю панові Газелеві відвезти тобі листа й привезти відповідь".

Скінчивши читати цього химерного листа, я знову відхилив заслінку на потайному віконці. (Я закрив її одразу ж, як одержав листа, бо не хотів, щоб Газель побачив пастки, які ми саме готували). Газель стояв під парканом, його клоунське обличчя застигло в напруженому чеканні.

— Газелю, — мовив я, — зараз я не можу відповісти тобі. Маю порадитися на зборах Мальвіля. Колен привезе відповідь Фюльберові завтра.

— В такому разі я сам приїду по неї вранці, — відказав і Газель мелодійним голосом.

— Та що ти, не треба, я не хочу примушувати тебе два дні підряд їздити по тридцять кілометрів. Поїде Колен.

Запала мовчанка. Газель закліпав очима й трохи збентежено мовив:

— Даруй мені, але ми не допускаємо до Ла-Рока більше нікого з чужинців, які не належать до нашої парафії.

— Що? — недовірливо перепитав я. — І ці чужинці — це ми?

— Не зовсім, — відповів Газель, опускаючи очі.

— А що, крім нас, є ще інші люди в наших краях?

— Зрештою, — мовив Газель, — так ухвалила парафіяльна рада.

Я з обуренням сказав:

— Хвала парафіяльній раді! А чи не спадало на думку парафіяльній раді, що Мальвіль може застосувати таке саме правило до ла-рокських людей!

Газель, опустивши очі, мовчав. Я повів далі:

— Однак ти не знаєш, що Фюльбер збирається наступної неділі послати тебе сюди правити месу.

— Знаю, — відповів Газель.

— Отже, ти маєш право входити до Мальвіля, а я не маю права приїхати до Ла-Рока!

— Зрештою, — відказав Газель, — це тимчасове рішення.

— Ну, ну, а чому тимчасове?

— Не знаю, — відповів Газель.

"Він добре знає", — подумав я і крижаним тоном сказав:

— Що ж, тоді до завтра.

Газель попрощався й, повернувшись до мене спиною, намірився сідати на віслюка. Я знову гукнув:

— Газелю!

Він наблизився до мене.

— Що за хвороба в Армана?

Справді ж бо, мені спало на думку, що в Ла-Році почалася якась пошесть і тепер він ізолювався, щоб не дати їй поширитись. Коли поміркувати, думка ця безглузда. Фюльбер не здатний на альтруїстичні почуття.

Однак моє запитання надзвичайно вразило Газеля. Він почервонів, губи в нього затремтіли, він намагався уникнути мого погляду.

— Не знаю, — відповів він.

— Як то не знаєш?

— Монсеньйор сам доглядає Армана, — відповів Газель.

Мені потрібна була ціла хвилина, аби збагнути, що слово "монсеньйор" стосувалося Фюльбера. В усякому разі, одне незаперечне: якщо "монсеньйор" доглядав Армана, то Арманова хвороба не заразна. Я відпустив Газеля й після вечері скликав збори, щоб обговорити одержаного листа.

Я пояснив, що особисто мене надто вразили безглузді Фюльберові вимоги. На мою думку, лист цей свідчив, що у його автора щось на зразок манії величності. Цілком очевидно, Фюльбер звелів обрати себе єпископом, щоб мати перевагу наді мною, висвятити Газеля на священика й зрештою витіснити мене як духовного суперника. Було щось дитяче в цій жадобі панування. Замість того, щоб укріплювати Ла-Рок на випадок нападу грабіжників, він починав боротьбу проти мене — проти того, хто попередив його про небезпеку. Й починав цю боротьбу, не маючи шансів виграти її, бо його світська влада обмежувалася Арманом, а той лежав у ліжку, ставши жертвою якоїсь загадкової хвороби.

Я схильний був сміятися з усього цього, але приятелі сприйняли це без сміху. Вони кипіли з обурення. Мальвіль образили. Фюльбер зважився образити мальвільського абата й збори, які його обрали! "Що, отой прийде нам надокучати?" — мовив малюк Колен, проте цим і обмежився. Мейссоньє вважав, що слід піти нам'яти вуха тому типові А Пейссу заявив, що коли наступної неділі Газель зважиться приїхати сюди, то він, Пейссу, потягне його кропилом. Одне слово, можна було подумати, що повернулися часи "Гуртка", коли легіонери Мейссоньє під фортечними, мурами Мальвіля й Емманюелеві гугеноти на зубцях стін ображали одні одних найбрутальнішими словами, перш ніж перейти до рукопашної. "У самісіньку пельку, — мовив Пейссу, грюкаючи кулаком по столу, — в пельку Газелеві запхаю його кропило".

Трохи дивуючись із цього вибуху мальвільського патріотизму, я прочитав друзям відповідь, що її написав пополудні й виносив тепер на їхній суд.

"Фюльберові Ле-Но, священникові ла-рокському!

Шановний Фюльбере!

Згідно з найдавнішими документами про Мальвіль, які ми маємо в своєму розпорядженні і які датуються XV століттям, у ту епоху справді в Ла-Році був єпископ, якого висвятив у цей сан у містечковій церкві 1452 року мальвільський вельможа, ла-рокський барон.

Однак з цих же документів виходить, що абат мальвільський аж ніяк не залежав од єпископа ла-рокського, а призначався мальвільським вельможею з числа осіб чоловічої статі його родини й жив разом з ним у замку. Найчастіше то був його син або молодший брат. Порушив це правило лише Сигізмунд, барон ла-рокський, який не мав ні сина, ні брата й 1476 року призначив самого себе на пост абата мальвільського. Починаючи з того часу й до наших днів, мальвільський вельможа зберігав за собою право абата мальвільського, якщо навіть іноді й доручав капеланові правити службу.

Не підлягає сумніву, що Емманюель Конт, нинішній володар мальвільського замку, успадкував і виключні права, що їх мали його попередники. Таким чином, зваживши все це, збори віруючих одностайно підтвердили титули й обов'язки Конта як абата мальвільського.

З іншого боку, Мальвіль не може визнати законним призначення єпископа, якого він не просив у його Святості і якого його Святість не звів у цей сан у містечку, що входить до володінь Мальвіля.

Мальвіль справді бажає зберегти повноту своїх історичних прав на ленне володіння Ла-Роком, якщо навіть у своєму палкому прагненні миру й добросусідства нині не має наміру їх використовувати.

Проте вважаємо, що кожний житель Ла-Рока, якого, на його думку скривдила встановлена в містечку влада, може будь-коли звернутися до нас з тим, щоб справедливість перемогла. Думаємо також, що ми повинні постійно мати доступ до містечка Ла-Рока й жодна його брама без дуже поважної причини не має бути зачинена для мальвільського посланця.

Прощу тебе, шановний Фюльбере, вірити в мої найщиріші почуття.

Емманюель Конт, абат мальвільський".

Мушу наголосити тут, що цей лист був лише грубим жартом, покликаним угамувати Фюльберове химерне честолобство. Повинен навіть сказати, що ніколи й ніякою мірою я не вважав себе за спадкоємця мальвільських вельмож. І не сприймав також серйозно васальної залежності Ла-Рока. Однак я прочитав листа звичайним тоном, вважаючи, що приятелі належно оцінять мою дотепність.

Я помилився. Вони зовсім не відчували гумору. Схвалили і стиль листа ("Добре сказано", — зауважив Колен) і ще більше його зміст. Вони попросили показати їм документи, що підтверджували викладене в листі, і я мусив піти й принести ці вікопомні реліквії, а також переклад їх сучасною французькою мовою.

Всі захопилися. Довелося читати й перечитувати ті місця, де говорилося, що Ла-Рок був нашим ленним володінням, а також про історичне рішення Сигізмунда проголосити себе абатом мальвільським.

— Ну от бачиш, — озвався Пейссу, — а я й не подумав, що ми мали право обрати тебе абатом. Ти мусив би показати нам це раніше.

— П'ять століть! — вигукнув Колен. — Уявляєш собі! П'ять століть володар Мальвіля має право бути абатом!

Їх украй вразило те, що мальвільський вельможа "зводив у сан" єпископа в нашому ленному володінні — Ла-Році. На прохання Пейссу я розтлумачив, як тільки міг, значення цих слів.

— Еге ж, усе ясно, Емманюелю, — мовив Пейссу. — Оскільки ти не "зводив у сан" Фюльбера, то він такий єпископ, як я піп (палке схвалення). Отже, залишається тільки вирушити в похід на Ла-Рок, щоб помститися за заподіяну нам образу й відновити свої сюзеренні права.

Я мовчки спостерігав, як розпалюються пристрасті навколо мене. Я навіть не міг сказати друзям, що мій лист — то лише пародія на Фюльберове послання. Надто вже вони запалилися. Вони зненавиділи б мене. Однак я намагався вгамувати найнесамовитіших і добився успіху за допомогою Тома та Мейссоньє, а також Колена, який урочисто проголосив, що ми ніколи не кинемо в біді "наших ла-рокських друзів". І якщо хтось спробує їх кривдити, Мальвіль, безперечно, втрутиться, як про це сказано в листі.

Наступного дня Газель приїхав знову. Я мовчки вручив йому листа, і він поїхав. За два дні ми завершили обладнання ЗПО, а тим часом дозріла пшениця й можна було починати жнива.

То була копітка справа, бо довелося жати серпом, в'язати снопи, возити їх до Мальвіля, розчищати тік у першому дворі й молотити ціпом. Вона забрала чимало ручної праці, а коли була закінчена, кожен з нас немовби по-новому зрозумів біблійну фразу про хліб і піт.

Незважаючи ні на що, ми могли собі сказати, що немарно попрацювали. Коли навіть врахувати, що чверть врожаю зіпсували грабіжники, то співвідношення намолоченого зерна до посіяного було високе — один мішок насіння дав десять мішків

пшениці. Або загалом тисячу двісті п'ятдесят кілограмів зерна. Якщо порівняти з нашими головними запасами, цього було мало, а як для перших, жнив після дня події — досить багато.

У ніч після жнив мене розбудили якісь звуки, що лунали десь біля мене. Коли я розплющив очі, то хоч нічого й не побачив, бо ніч була темна, але здогадався, що на канапці біля вікна плакала Евеліна, притиснувши обличчя до подушки.

— Ти плачеш? — тихо спитав я.

— Так.

— А чому?

Вона схлипує.

— Бо мені прикро.

— Йди до мене й розкажи, що там у тебе.

Вона стрибнула з канапи в моє ліжко й згорнулася клубочком у моїх обіймах. Хоч Евеліна трохи поповнішала, однак видалася мені ще дуже легенькою! Вона лягла мені на плече й здавалася такою легесенькою, наче кошеня. Вона й далі схлипувала.

— Я ж буду мокрий од твоїх сліз! Наче той фонтан! Витри їх!

Я подаю їй носовичок, і Евеліна, висякавшись, перестав схлипувати.

— Ну, що там?

Дівчинка мовчить. Тільки важко ридає.

Мабуть, це в неї від нервового збудження — так само, як і кашель, схлипування й судороги. Після набігу грабіжників на нашу пшеницю та загибелі Момо в Евеліні був жахливий напад астми. Я запитую себе, чи зараз не починається новий.

— Ну, що трапилося? — питаю я.

Евеліна мовчить.

— Усі ті мертві, — зрештою озивається вона тихим голосом.

Дивно. Не цього я сподівався.

— Тому ти плачеш?

— Ага.

А оскільки я мовчу, вона провадить далі:

— Чому? Це дивує тебе, Емманюелю?

— Я гадаю, ти збиралася сказати мені, що я більше не люблю тебе.

— О ні, — мовить Евеліна, — ти дуже любиш мене, я відчуваю це. Єдине, що ти вже нічого мені не вибачаєш. Але це мені більше подобається.

— Це тобі більше подобається?

Мовчить. Розмірковує.

— Еге ж, — зрештою озивається Евеліна. — Я так почуваю себе набагато витриманішою.

Я мовчки слухаю.

— Чи не могли ми взяти тих людей, що повбивали, до Мальвіля? В Мальвілі вистачає місця.

Я хитаю головою в темряві, мовби вона могла побачити це.

Питання не в місці, а в харчах. Нас уже одинадцятро. В крайньому разі могли б прогодувати ще двох-трьох осіб, але не двадцять.

— Тоді треба було дозволити їм з'їсти нашу пшеницю, — мовить вона перегодя.

— А іншим?

— Яким іншим?

— Іншим, що прийдуть пізніше. Ми дозволимо їм забити наших свиней, пожерти худобу й забрати в нас коней. А самі їстимемо траву.

Ця іронія не вплинула на Евеліну.

— Ти ж сам казав, що пшениці в Рюнах вродило небагато.

— Небагато порівняно з нашими запасами. Та все ж тисячі двохсот п'ятдесяти кілограмів зерна можна випекти чимало хліба.

— Але в крайньому разі ми могли б обійтися без нього. Ти ж сам казав це, — додала вона звинувальним тоном.

Усе, що я казав, вона справді запам'ятала.

— В крайньому разі — так. Проте ми не можемо знати чи наступного року буде багатий врожай. Треба мати деякий запас. І чи не краще також у разі потреби допомогти нашим ла-рокським друзям.

— А чому ми не могли допомогти тим, що загинули в Рюнах?

— Я вже сказав, їх було надто багато.

— Їх було не більше, ніж людей у Ла-Році.

— Та все ж цих ми бодай знаємо.

Й оскільки вона мовчить, я перераховую:

— Пімон, Аньєса Пімон, Лянуай, Жюдита й Марсель, який тебе взяв до себе.

— Авжеж, — озивається Евеліна. — А також старий Пужес. Щось давненько він не приходить до нас.

Справді. Вже десять днів цей старий шкарбун не приходив до нас мочити свої вуса у вині. Мене вражає те, як по-дорослому Евеліна розмірковує. Відтоді, як я "вже нічого їй не вибачаю", вона геть відкинула дитячі звички.

— Гаразд, — кажу я. — Допит скінчився. Йди в своє ліжко. Мені хочеться спати.

Вона затримується.

— Чи не можу я побути ще трохи з тобою, Емманюелю? — запитує Евеліна.

— Ні, не можеш. Іди собі.

І вона йде, присмирнівши.

Щось є в ній таке, чого я не зовсім розумію. Евеліна говорила про вбитих у Рюнах, але й словом не згадала про Момо.

Мену теж ніколи не говорить про Момо. Вона не впала в розпач, не перестала верховодити жіноцтвом у Мальвілі. Я не сподівався від неї такої мужності.

Тепер Каті або М'етта накривають на стіл, а Мену розкладає серветки. Одного ранку, сідаючи снідати, я помітив, що хтось поклав скраю стола, де сидів Момо, тарілку й серветку. Бачу, що Коленові теж це впало в око, й він тільки похитав головою. Однак я порахував і побачив, що приборів одинадцять, а не дванадцять. До того ж сьогодні

накривала на стіл Каті, й я не можу припустити, що вона помилилася.

Усі вже посідали, тільки Жаке, опустивши руки, стоїть смутний, бо на його звичному місці нема прибору. Він покірливо дивиться на мене, мовби запитує, чим завинив, що я позбавляю його харчування. Його поведінка скидається на поведінку собаки, який, сьорбнувши лиха в поганого господаря, опинився в іншого хазяїна, який його пестить, і він побоюється, що, прокинувшись одного ранку, втратить це щастя, гідним якого не вважає себе, й безперестанку думає, чи він живе цим щастям, а чи тільки ним марить. Жаке не вважає, що, коли я не дам йому їсти, це буде несправедливо. Якщо я так учинив, отже, я маю на те підстави. Й він готовий по обіді голодний разом з нами знову стати до роботи. Єдине, чого він побоюється, це щоб не було чогось гіршого.

Я всміхаюсь Жаке, щоб заспокоїти його, а Мену каже йому:

— Хлопчику мій, ти шукаєш свій прибор? Він тут.

І підборіддям показує на місце, де колись сидів Момо.

Западає глибока тиша, а Жаке, розгубившись, дивиться на мене. Я схвально киваю йому головою, й він ступає вздовж столу й сідає на місце Момо. Трохи знічений, їсть мовчки, схилившись над тарілкою, а Мену не вгаває упівголоса давати йому поради: "Не горбся! Перестань плямкати губами! Хіба в тебе нема серветки, що витираєшся рукою?"

Через дві доби після завершення робіт у ЗПО, коли ми всі почали тренуватися зі стрільби, до нас знов приїхав Пужес на своєму старенькому велосипеді. Йому зовсім не сподобалося, що довелось лізти рачки під парканом. А ще більше було Пужесові не до смаку те, що йому зав'язали очі, перш ніж провести через зону з пастками. Він дав нам це зрозуміти, коли вже сидів на кухні в надбрамній башті. Кажу "нам", бо звістка про його приїзд швидко облетіла всіх, і Мальвіль зібрався послухати Пужеса.

— Ну й нелегко їхати до тебе, Емманюелю, — мовив він, підкручуючи жовтуватобілі вуса. — Ой як нелегко!

Він озирається навколо, тішачись тим, що став об'єктом загальної уваги.

— Бо вийти з Ла-Рока тепер — дуже складна справа, адже Фюльбер наказав стерегти обидві брами! Ти не повіриш, але є указ, який забороняє прогулюватися мальвільською дорогою. Правда, мені дозволено прогулюватися департаментською дорогою. На щастя, я згадав про стежку, яка веде до Мальвіля. Повз ферму Фожу, якщо пам'ятаєш.

— Ти їхав повз ферму Фожу! — дивуюсь я. — На своєму велосипеді!

— Навіть подекуди доводилось його нести, — каже Пужес. — Мов тому чемпіону з велосипедного спорту, і це моєму віці! Сподіваюсь, — додає він після драматичної паузи, обвівши очима присутніх, — що сьогодні, зваживши на мої злигодні, ти, Емманюелю, не квапитимешся закорковувати свою пляшку.

— Наливай, — кажу я, підсуваючи пляшку до нього. Ти справді заслужив цього.

— Авжеж! — вигукує старий Пужес. — Пам'ятай, що не так просто проїхати на велосипеді біля ферми Фожу А новин у мене стільки для тебе, що аж голова болить від

них. Так само як і ноги від педалей.

— Однак ти мав час натренуватися, — озивається Мену. — Адже колись стільки їздив з Ла-Рока в Мальжак до своєї шльондри.

— За твоє здоров'я, Емманюелю, — з гідністю мовить старий Пужес, мовби не чуючи Мену.

— Мену, — суворо кажу я, — дай йому щось перекусити.

— Не відмовлюсь, — озивається старий Пужес. — Бо добре таки зголоднів, долаючи шлях повз ферму Фожу.

Мену відчиняє стінну шафу праворуч од каміна, сердито ставить перед Пужесом тарілку, потім відрізає тонюсіньку скибку шинки й, узявши її двома пальцями, кидає в тарілку.

Я суворо блимаю на неї, але вона вдає, що не помічає. Мену відкрає Пужесові скибку хліба, намагаючись різати якомога тонше, що зробити нелегко, бо хліб свіжий. Виконуючи цю делікатну операцію, вона щось бубонить сама до себе. А що старий Пужес мовчить, бо, як і завжди, втупившись очима в пляшку, п'є свою першу склянку вина, то й ми мовчимо, чекаючи обіцяних новин. У тиші, що западає на кухні, виразно чути бубоніння Мену, і я намагаюсь заспокоїти її, але дарма.

— Є люди, — мимрить Мену, не дивлячись на мене, — які, наче ті воші, п'ють кров з інших. Хоча б, скажімо, з Аделаїди. Я згодна, що Аделаїда не варта ніякої уваги. Вона — щира душа. Та все ж я знаю таких людей, які користувалися з цього. Спершу вони привертали до себе її увагу, а тоді, коли траплялася нагода, цідили з неї вино. Ця сердешна шльондра не розбагатіла з такими клієнтами!

Старий Пужес ставить склянку, випростовується й лівою рукою витирає вуса.

— Емманюелю, — каже він з гідністю, — я не докорятиму тобі, але ти мусиш заборонити своїй служниці зневажати мене в своєму домі.

— Ви бачили, він хоче, щоб до нього ставилися з пошаною, — гримає Мену.

Збліднувши з гніву, що її назвали служницею, Мену жбурляє на стіл скибку хліба й, утупившись у Пужеса іскрометними очима, схрещує на грудях руки. Пужес спокійно п'є другу склянку вина, не звертаючи уваги на її образ: тепер вважає, що їй помстився за все.

— Мену не служниця, — рішуче відповідаю я. — Вона мала свій маєток. Мешкаючи в мене, вона допомагала мені в господарстві. Але я не платив їй нічого.

— Одне слово, економка пана священика, — озивається Колен.

Всі ми, крім Мену, сміємося, і це розряджає атмосферу. Я користаюсь з цієї нагоди, підводжусь, іду до Мену й шепочу їй на вухо: "Якщо ти не замовкнеш, я в їх присутності вижену тебе за двері". Вона мовчить. Лише важко дихає, міцно стиснувши губи, а очі в неї іскряться, ніздрі тремтять. Мені приємно, що я допик їй.

Старий Пужес доїдає свою шинку й допиває вже третю склянку. Я наливаю йому ще одну й, закоркову пляшку. Він міряє мене поглядом, потім зиркає на склянку з вином, проте не доторкається до неї. Ще не час. Останню склянку він випивав завжди мовчки. Отже, тепер має говорити. Але він мовчить, і починаю я:

— Ну то що ж, Арман занедужав?

Старий Пужес хитає головою.

— Арман не захворів, — озивається він нарешті, і я здогадуюсь, що йому все-таки не дуже хочеться розповідати нам свої новини.

— Отже? — кажу я сухо, щоб нагадати йому про нашу домовленість.

— Отже, те, що там скоїлося, не дуже гарне. — Пужес якусь хвилину мовчить, потім додає: — Пролито кров. — Він дивиться на нас, хитаючи головою. — Пімон застав Армана, коли той намагався звести Аньєсу.

— Силоміць? — запитує Колен, полотніючи.

— Силоміць чи не силоміць... — старий Пужес трохи не скрегоче зубами. — Аньєса каже, що силоміць. А я нічого не знаю. Хлопче мій, ти її краще знаєш від мене.

— Коротше! — гостро втручаюсь я.

— Коротше, Пімон страшенно обурився. Взяв невеличкого кухонного ножа й устроїв йому в спину. Але ти не повіриш, Арманові від цього не стало ні холодно, ні жарко. Він обернувся й сказав: "Я навчу тебе, негіднику, як бити мене кулаком у спину". А потім Арман в упор вистрелив з рушниці Пімону просто в обличчя. Ми всі позбігалися, а Арман, стоячи на порозі Пімонового помешкання, білий як крейда, розповів нам, як його вдарили кулаком у спину. "А тепер тікайте геть, — сказав він, — або я стрілятиму в натовп!" Він спрямував на нас рушницю й позадкував аж до брами замку. Ну, розумієш, Емманюелю, тільки тоді, коли він обернувся, щоб відчинити браму, ми побачили, ще в спині у нього стримить ніж. Арман був у чорному піджаку, а колодочка ножа була червона і її добре було видно. Так Арман і пішов у замок з ножем у спині!

— Що з Аньєсою? — запитав Колен.

— Розумієш, вона наче збожеволіла, — старий Пужес говорив ніби зовсім спокійно. — Фізіономія її чоловіка була геть спотворена, а на паркеті була така калюжа крові, наче зарізали бугая. На щастя, Жюдін забрала її з немовлям до себе. Ну, а Арман прийшов до замку й розповів про свою пригоду Фюльберові в присутності Жозефи та Газеля. А Жозефа й каже йому: "Пане Арман, у вас ніж у спині!" А він не вірить. Мацає рукою й тут-таки падає. Знепритомнів. Нам про це розповідала Жозефа.

— А що потім? — нетерпляче запитую я.

— Що ж потім, це й усе, — відповідає старий Пужес, скося зиркаючи на склянку з вином.

— Як то все? Ну, й життя там у вас! Серед білого дня вбивають людину на очах у всіх, усі знають убивцю, і ніхто нічого йому не каже! Навіть Марсель мовчить! Навіть Жюдіта?

— А, оці! — недбало відповідає Пужес, уникаючи мого погляду. — Вони нічого не зробили, тільки скликали всіх, щоб провести голосування. Мовляв, Армана слід судити й покарати за вбивство.

— По-твоєму, це означає нічого не робити? — обурено запитую я. — Ти вважаєш, що це нічого? — Я майже кричу: — А ти, мабуть, утримався, коли голосували?

Старий Пужес з докором дивиться на мене, легенько смикаючи себе за вуса.

— Це ж у твоїх інтересах, Емманюелю. Не слід цілком приєднуватися до Марселевого табору, якщо я хочу й далі прогулюватися на велосипеді.

Він підморгує мені.

— А що Фюльбер сказав з приводу цього голосування?

— Фюльбер сказав нам у віконечко брами, що це був звичайний самозахист і тут нема за що його судити. Хлопці обурилися. Тоді Фюльбер наказав видавати нам порції у віконечко й не виходить більше із замку. Чекає, коли все вляжеться. За твоє здоров'я, Емманюелю.

Останні слова означають, що тепер Пужес п'є й ми мусимо дати йому спокій, бо він уже й так заплатив за все.

Западає мовчанка. Ми також мовчимо. Слова тут уже зайві. Всі ми думаємо про одне: не можна залишати вбивцю непокараним. Настав час навести порядок у Ла-Році.

Примітка Тома

Цей похід на Ла-Рок відбувся, але значно пізніше, ніж передбачалося. Ось чому я дозволяю собі перервати Емманюелеву розповідь зауваженнями, які недоречно буде робити пізніше, коли завариться каша.

1. Мушу сказати, мені дуже прикро, що Емманюель так гудить Каті в своїй розповіді. У сцені сповіді він докоряє їй за "кокетство". Це зовсім несправедливо. Він глибоко помиляється. Це питання набагато серйозніше. Каті не кокетлива. Вона не може байдуже дивитися на чоловіка, який їй подобається. Власне, те, що її сестра робить з обов'язку, вона охоче зробила б задля власної втіхи.

Тут Каті була щира. Напередодні нашого одруження вона сказала мені: "Єдине, що я не можу пообіцяти, — це бути вірною тобі".

Отже, Каті мене попередила, й, таким чином, було б безглуздо з мого боку ревнувати. Тим паче, що я, одружившись з Каті, попав у надто привілейоване становище. Коли Емманюель повернувся зі "Ставка", привізнивши М'етту, він міг би також одразу ж заявити: "М'етта належить мені". Звісно, М'етта тільки цього й бажала б.

Але Емманюель тримався осторонь, і вона зрозуміла, чого від неї чекали. Емманюель був великодушним.

У цьому він показав себе мудрим і стійким. Я не наслідував його приклад. Забувши, що ділив з товаришами М'етту, я схотів мати Каті для себе одного. Бо я її кохав.

Але чи кохаю я її після того, як погас перший вогник? Хочу сказати, хіба я дужче кохаю її, ніж Емманюель, Пейссу або Мейссоньє? І чому я можу кохати більше якусь жінку — під тим приводом, що сплю з нею, — ніж мій друг? Підозрюю, що надто багато є неправди й умовностей у цьому нікчемному романтизмі.

Інше питання: невже той факт, що ви кохаєте яку жінку, дає вам право загарбати її в общині, де жінок дуже мало? Якщо це так, то Пейссу, який відчуває таку саму симпатію до Каті, як і я, має право на виняткове володіння нею. Щодо Каті, то її саму, коли б вона керувалася своїми селянськими вподобаннями, мабуть більше вабив би Пейссу, ніж я. В мене склалося таке враження, що я опинився в дуже скрутному

становищі і моє самолюбство мусить відступити. Я знаю, що Каті не буде вірна мені, й наперед відмовляюсь гніватися за це. У нас промовляють звички, успадковані з "попереднього світу". Емманюель має рацію: в общині, в якій усе ґрунтується на дружбі і взаємній повазі її членів, чоловік не має виняткового права на жінку.

Я хочу знов повести мову про Емманюелеві почуття неприязні до Каті. Це на тривалий час викликало в Мальвілі неспокій. Каті захоплюється Емманюелем і страждає, що він так не цінує її. В неї склалося враження, що він весь час порівнює її з М'еттою, особливо з М'еттиними вадами. Я гадаю, що саме через це вона стала така вперта й недисциплінована. На мою думку, вона поводитися б інакше, якби Емманюель цінував її трохи більше.

2. Тепер поведу мову про Евеліну. Тут я хотів би бути відвертим, щоб не видатися мерзотником.

Одразу ж скажу про своє переконання: я певен, що в фізичному плані між Евеліною та Емманюелем нема нічого, анічогісінько...

Тривалий час Каті думала інакше, й ми часто сперечалися про це.

Усі ці підозри виникли після зовсім несподіваного випадку, що трапився в дні між нашим поверненням з Ла-Рока й наскоком грабіжників; Емманюель не згадав і словом про нього в своїй розповіді. Я вже помітив: Емманюель не вперше замовчує те, чого соромиться.

Уже відомий мальвівський звичай: щовечора після посиденьок М'етта бере під руку свого обранця. Цей звичай, мушу сказати, спершу мене приголомшував. Потім я звик до нього і з нетерпінням чекав своєї черги. Тепер, коли я одружився й відчуваю себе, так би мовити, в привілейованому становищі — принаймні на якийсь час, — він знов мене приголомшує. Еге ж, я знаю, що мені можуть сказати. Що для людини характерні дві моралі, які залежать від того, чи має користь вона, а чи ні з вчинку, який її приголомшує.

Одне слово, того вечора, десь за місяць після Евелініного приїзду до Мальвіля, М'етта після посиденьок підійшла до Емманюеля й, лагідно всміхаючись йому, взяла його за руку. Тоді Евеліна, яка стояла ліворуч біля Емманюеля, оббігла його й мовчки, рішуче, з силою, що нас здивувало, роз'єднала їхні руки. Здивувавшись і засмутившись, що Емманюель не вчинив ніякого опору Евеліні, М'етта не стала боротися за нього. Вона лише запитливо подивилася на Емманюеля. Але той не ворухнувся й не промовив жодного слова. Він пильно дивився на Евеліну, мовби намагався збагнути її вчинок, хоч усім усе було ясно. Й коли Евеліна схопила своїм "рученням" руку, яку вона щойно звільнила, Емманюель анітрішечки не опирався.

Я не забув погляду, що його Евеліна кинула на М'етту. То був погляд не дитини, а зрілої жінки. Він краще за будь-які слова промовляв: Емманюель мій.

Що подумала М'етта про цей випадок, можна здогадатися. Однак вона не подала жодного знаку. Коли знову настала Емманюелева черга, вона пропустила його, і той удав, що не помітив цього.

Звідси й пішли всі суперечки з Каті про гадані близькі стосунки Емманюеля з

Евеліною. Каті робила висновок, що Емманюель не з тих чоловіків, які можуть обходитись без жінки. Колен, з яким я поділився нашими підозрами, був іншої думки.

— Неправда, — сказав він, — що Емманюель не може бути без жінки. Скажу тобі, бо сам бачив: Емманюель, коли йому йшов третій десяток, не доторкався до жінки Два роки. Два роки! Гулякою він був до й після, причому неабияким, але оті два роки нікуди й кроку не ступив. Якщо хочеш, то ще скажу тобі, що є одна дівчина, яка дуже сумувала за ним. — І додав: — А втім, ти не знаєш Емманюеля. Він ніколи не поведеться підло з дівчиною. Скорше навпаки.

Тоді я запитав у нього, що він думає про все це.

— Авжеж, він любить її, — мовив Колен, — але що то за любов, не можу сказати. Дивно те, що Евеліна, — таке худеньке кошеня, а досі Емманюель полюбляв жінок, як кажуть, у тілі. Крім того, Евеліні тільки чотирнадцять років і вона навіть невродлива, хіба що має гарні очі. Однак він не чіпає її, ні. Це точно. То не в його звичаї.

Я повинен сказати, що пізніше Каті теж погодилась з цією думкою, бо, поставивши перед собою завдання "вистежити їх", не помітила нічого такого, що підтвердило б її підозру.

3. Описані Емманюелем у цьому розділі збори були важливими не тільки тому, що вони засвідчили, як ми засвоїли "жорстоку мораль" і краще призвичаїлись до "нової епохи", а й тому, що вони обрали Емманюеля нашим військовим командиром "на випадок крайньої потреби й небезпеки". А що ці випадки почастишали в наступні місяці, то Емманюель, який був уже абатом мальвільським, зрештою забрав у свої руки всю владу — духовну й світську.

Чи йдеться про "офеодалення" Емманюеля й про наше повернення до феодального минулого? Гадаю, що ні. На мою думку, дух, з яким мальвільська община розглядає свої внутрішні взаємини, — цілком сучасний. Сучасне також Емманюелеве намагання не вживати ніяких заходів доти, доки він не переконається, що ми їх схвалюємо. Не вестиму мову про якусь незлагоді між нами — мені страшно від цієї мазохістської фразеології, — а скажу тільки що Емманюель і всі ми весь час сперечаємось, бо кожен із нас уже надто перевищує своє "я".

XV.

Удосвіта, через два дні після приїзду до нас старого Пужеса, я послав під ла-рокські мури розвідників. Пересвідчився, що Ла-Рок охоронявся погано й захопити місто буде легко. Біля обох брам стояли вартові, але між брамами тяглася довга фортечна стіна, яку зовсім не стерегли; вона не така висока, щоб її не можна було здолати за допомогою драбини або ще краще — за допомогою вірьовки з гаком.

Похід на Ла-Рок я призначив на наступний день, проте все-таки наказав охороняти підступи до Мальвіля до самого світанку. Не маючи більше чого стерегти після жнив, нічна варта перебралася до бліндажа, що його ми викопали на пагорку, де колись стояла ферма "Сім буків", звідти чудово було видно мальвільський шлях і паркан.

Друзі дали зрозуміти, що їм не дуже хочеться вартувати в ніч напередодні походу на Ла-Рок, мовляв, краще було б добре відпочити перед цим знаменним днем. Тоді я

вирішив піти до бліндажа разом з Мейссоньє.

Ніщо так не деморалізує, як нічне вартування. Напружено чекаєш, чи не трапиться чогось, але здебільшого не трапляється нічого. Тома й Каті принаймні мали змогу кохатися на варті, хоча бліндаж, незважаючи на намагання Мейссоньє якнайкраще його обладнати, був не дуже зручний для цього.

Я так розподілив час вартування й сну між собою й Мейссоньє, щоб світанок — на мою думку, найнебезпечніша пора — припадав на мої години вартування.

Я зовсім не чув ніяких звуків. Усе відбулося, неначе в німому кінофільмі. Мені здалося, що я побачив на мальвільському шляху дві постаті, які наближалися до паркана. Я сказав "здалося", бо не був певен, чи справді щось побачив. Людина на відстані сімдесяти метрів — то зовсім невеличка фігурка, а коли ще та фігурка — в тумані й передсвітанкових сутінках — пересувається на тлі сірої скелі, то мимоволі запитуєш себе, чи то не привиділося тобі. А може, я до всього ще й задрімав трохи. Мені спадає таке на думку, бо від дотику бінокля до очей здригаюся й відчуваю, що весь спітнів, незважаючи на холоднуватий досвіток. Сяк-так настроївши бінокль, спрямовую його на паркан, а звідти поволі веду по скелі на захід.

Незнайомців виказали їхні обличчя. Я побачив дві невеличкі круглі світлі плями, що вирізнялися на сірому фоні. Дивна річ, незважаючи на туман і сутінки, ці дві невеличкі плями було видно дуже чітко, в той час як постаті людей майже зливалися зі скелею.

Вони повільно просувалися шляхом, що вів до Мальвіля, здавалося, притискаючись до скелі. Тепер я вже бачив їхні постаті. Один був набагато вищий і стрункіший за другого. Кожен з них тримав у руці рушницю, і ці рушниці здивували мене, бо вони були не схожі на мисливські.

Я поторсав Мейссоньє і, коли він розплющив очі, затулив рукою йому рота.

— Мовчи. Якись два типи з'явилися біля паркана.

Він закліпав очима, потім відштовхнув мою руку й тихо запитав:

— Озброєні?

— Так.

Я подав йому бінокль. Мейссоньє підніс його до очей і щось промовив — так тихо, що я не розчув жодного слова.

— Що ти сказав?

— Вони без клунка, — повторив він, віддаючи мені бінокль.

Його зауваження я зрозумів не зразу. Знову підніс бінокль до очей. Розвиднялося, й обличчя зайд уже не були плямами, я виразно бачив людські постаті. Вони зовсім не скидалися на грабіжників у Рюнах. Молоді, кремезні й добре вгодовані. Я побачив, як вищий наблизився до паркана, і здогадався, що він читає напис, зроблений нами для відвідувачів. То був невеликий квадрат фанери, пофарбований у біле, на якому Колен чорною фарбою написав: "Якщо ваші наміри дружні, вдарте у дзвін. Ми стрілятимемо в кожного, хто спробує перелізти паркан".

Це був справді мистецький витвір. Перш ніж зафарбовувати, Колен накреслив

літери олівцем, а пензлика підстриг ножицями, щоб не розмазувати фарби. Він хотів також намалювати мертву голову з великими кістками, і але я сказав, що досить самого тексту.

Обоє чоловіків марно шукали якоїсь щілини, щоб побачити щось по той бік паркана. Один з них навіть дістав з кишені ножика й заходився довбати тверді дубові дошки. Мейссоньє саме дивився в бінокль.

Я взяв бінокль, але той чолов'яга вже відмовився від своєї спроби. Він підійшов до товариша. Нахилившись один до одного, вони, здавалося, радилися. У мене склалося враження, що вони не дійшли згоди; високий кілька разів махнув рукою у напрямку шляху, мабуть, хотів піти собі геть, а низький, навпаки, мав намір діяти далі. Але як діяти? Не збираються ж вони удвох штурмувати Мальвіль?

У всякому разі, вони нарешті щось вирішили, бо я побачив, як обидва закинули рушниці за плечі. Потім високий присів під парканом і, зчепивши руки на рівні пояса, кивнув низькому: мовляв, лізь. У цю мить я зрозумів зауваження Мейссоньє про те, що ніхто з них не мав клунка. Ці люди діяли не самі по собі. Вони не мали наміру штурмувати Мальвіль, ані навіть проникати в замок. Вони належали до якоїсь ватаги і, перш ніж напасти на Мальвіль, прийшли вивчити місцевість, — так, як учора ми ходили до Ла-Рока.

Я поклав бінокль і тихо сказав, звертаючись до Мейссоньє:

— Зараз спробую застрелити низького й зловити високого.

— Це суперечить нашим правилам, — відповів Мейссоньє.

— Я змінюю правила! — відрубав я, подивився на нього й трохи не зареготав, таким кумедним видалося мені його обличчя, на якому відбивалася боротьба між пошаною до правил і звичкою коритися командирові. Додав так само суворо:

— Ти не стрілятимеш. Це — наказ.

Я підняв рушницю. В оптичному прицілі "спрінгфілда" виразно побачив профіль низького, коли той, стоячи ногами на плечах товариша й ухопившись руками за верх паркана, намагався зазирнути по той бік. Поцілити в нього з такої відстані із снайперської гвинтівки — річ нескладна. Мені спало на думку, що цьому чоловікові, такому молодому й дужому, лишилося жити якусь мить. Не тому, що він спробував перелізти через паркан, у нього такого наміру не було, а тому, що тепер він мав у своїй голові відомості, потрібні ворогові. Й цю голову куля з "спрінгфілда" мала розтрощити, мов горішок.

Поки низький старанно вивчав місцевість, не відаючи, що зібрані ним відомості вже нікому не здадуться, я старанно прицілювався й вистрелив. Низький підстрибнув угору і якось кумедно крутнувся в повітрі, перш ніж упасти. Його товариш на якусь мить завмер на місці, потім круто обернувся й побіг униз мальвільським шляхом. Я гукнув:

— Стій!

Він біг далі.

— Стій, кажу тобі!

Я знову підняв "спрінгфілд", і в цю мить, на превеликий мій подив, він зупинився. Я

крикнув:

— Поклади руки на потилицю! І повернись до паркана.

Він повільно побрів назад. Рушниця була в нього за плечима. Саме на неї я пильно дивився, готовий будь-якої миті вистрелити.

Незнайомець не чинив опору. Він зупинився на деякій відстані від паркана, і я зрозумів, що він не хоче бачити розтощений череп свого товариша. В цю хвилину вдарив на сполох дзвін надбрамної башти. Я почекав, поки замовкне дзвін, і крикнув:

— Стань обличчям до скелі й не ворухись.

Він скорився. Я передав "спрінгфілд" Мейссоньє, взяв його карабін і сказав:

— Триматимеш його на мушці, поки я не зайду з того боку. А як тільки дістанусь туди, ти теж приходить.

— Гадаєш, вони з якоїсь ватаги? — запитав Мейссоньє, облизнувши губи.

— Я впевнений у цьому.

В цю мить хтось, здається Пейссу, закричав з фортечних мурів надбрамної башти:

— Конт! Мейссоньє! Все гаразд?

— Так!

Мені довелося витратити цілу хвилину, щоб збігти з пагорка, на якому колись стояла ферма "Сім буків", і знов піднятися на інший. Незнайомець навіть не ворухнувся. Він стояв обличчям до скелі, тримаючи руки на потилиці. Я помітив, що в нього тремтять ноги. За парканом почувся голос Пейссу:

— Відчинити?

— Ще ні. Я чекаю на Мейссоньє.

Я глянув на незнайомця. Приблизно метр вісімдесят, густий чорний чуб, юнацька потилиця. Поставою схожий на Жаке, лише трохи тонший. Міцний, але стрункий. Одягнений так, як у будні вдягаються молоді хлібороби в наших краях: джинси, черевики й картата вовняна сорочка. Але на ньому цей одяг виглядав вишуканим. Навіть його зовнішність була вишукана. І в тій досить принизливій позі — обличчям до скелі, руки на потилиці — він зберігав гідність.

Коли Мейссоньє підійшов до мене, я сказав йому:

— Забери в нього зброю.

Я приклав дуло карабіна полоненому до спини. Він зразу, не чекаючи, коли йому скажуть, підвів руки, щоб Мейссоньє було легше перекинути ремінець рушниці через його голову.

— Військова гвинтівка, — поважно мовив Мейссоньє. — Модель 36.

Я дістав з кишені носовичок, згорнув його і сказав:

— Зараз зав'яжу тобі очі. Опустити руки.

Він підкорився.

— А тепер можеш обернутися.

Він обернувся, і я нарешті побачив його обличчя. Років двадцять, не більше. Щоби поголені, невеличка гостра борідка дбайливо підстрижена. От тільки не роздивився, які в нього очі.

— Мейссоньє, — сказав я, — забори в убитого рушницю, забори також патрони.

Мейссоньє щось невдоволено пробурмотів. Досі він намагався не дивитися на труп. Я також.

— Пейссу, можеш відчинити.

Грюкнув верхній засув, потім — нижній, за ним поперечні засуви. Клацнув висячий замок.

— Ще одна рушниця моделі 36, — сказав Мейссоньє, підводячись.

З'явився Пейссу, зиркнув на труп, його засмагле обличчя зблідло, він узяв у Мейссоньє обидві рушниці.

— Це з "спрінгфілда" так його почастували? — запитав Пейссу.

Мейссоньє не відповів.

— То ти стріляв? — доскіпувався Пейссу, побачивши "спрінгфілд" у руках Мейссоньє.

Той заперечливо похитав головою.

— Ні, то я, — відповів я гостро.

Поклавши руку на спину молодикові, я підштовхнув його вперед. Пейссу знову зачинив потайний хід. Я взяв полоненого за руку, обернув його двічі чи тричі навколо себе, перш як повести в зону без пасток. По дорозі до надбрамної башти я повторив цю процедуру разів три чи чотири. Пейссу й Мейссоньє мовчки йшли за мною. Мейссоньє не мав бажання розмовляти після того, як опорожнив кишені вбитого, а Пейссу мовчав, бо я грубо обірвав його.

Два дерев'яні щити, що затуляли на мурі надбрамної башти отвори між колишніми зубцями, були відхилені, з-за них визирали чийсь обличчя.

Колен відчинив браму. Я почекав, поки він зачинить її знову, відпустив руку незнайомця, відвів убік Мейссоньє й шепнув йому:

— Веди полоненого до будиночка зигзагами, а я йтиму позаду.

Коли Мейссоньє з молодиком відійшли, я кивнув Коленові й Пейссу, щоб вони йшли за Мейссоньє, але не розмовляли.

Дві бабусі, М'етта, Каті, Евеліна, Тома й Жакє спускалися кам'яними сходами з фортечного муру. Я подав їм знак, щоб мовчали. Почекав, поки наблизилися до мене, й шепнув:

— Тома, М'етта й Каті залишаться на мурі. Евеліна теж. Жакє, віддай свою зброю М'етті. Ти підеш з нами. Мену й Фальвіна також.

— А я чому ні? — запитала Каті.

— Ставитимеш свої запитання потім, — сухо відрубав Тома.

Евеліна кусала губи, але дивилася на мене, не промовивши жодного слова.

— Це несправедливо, — мовила Каті тихим гнівним голосом. — Усі побачать зараз полоненого! А ми ні!

— Так, — відказав я. — Я не хочу, щоб полонений побачив М'етту й тебе.

— Ти збираєшся відпустити його? — жваво мовила Каті.

— Якщо зможу.

— Ох, і люди! — обурено вигукнула Каті. — Вони збираються відпустити полоненого, а ми його навіть не побачимо!

— Ти ж мене бачиш! — гнівно мовив я. — Цього тобі замало? Тобі хочеться ще пококетувати перед цим типом? Власне, перед ворогом!

— А хто сказав тобі, що я хочу пококетувати? — На очах у Каті заблищали сльози. — Мені вже набридли ці твої докори.

М'єтта, яка осудливо стежила за цією сценою, раптом лівою рукою обняла за плечі Каті, а правицею затулила їй рота. Каті відбивалася, наче пума. Але М'єтта міцно притиснула її до себе, ошелешену й зацікавлену.

Я помітив, що Евеліна весь час дивилася на мене. Вона скорилася без жодного слова. Я навіть посміхнувся цій і маленькій лицемірці.

— Ідеш, Жаке?

Жаке розгубився. Я звелів йому віддати рушницю М'єтті, але в неї обидві руки були зайняті.

— Віддай рушницю Тома, — кинув я йому через плече.

Мене наздогнав Жаке.

— Вона завжди була така, — сказав він півголосом. — Навіть у дванадцять років. Як та кішка. Саме з цього й почалося в неї з батьком у "Ставку". Але це не стало для неї уроком. — І по паузі додав: — Ех, вона не варта М'єтті! О ні!

У великій залі будиночка епохи Відродження полонений із зав'язаними очима сів спиною до каміна, біля столу, де колись сидів Момо, а потім — Жаке. Надворі вже розвиднілося, але сонце ще не зійшло. Бабусі залишилися стояти. Фальвіна цього разу була мовчазна. Сніданок був уже готовий. Молоко на вогнищі закипіло, кухлі стоять на столі, тут же й пиріг з домашнім маслом. Тільки тепер я відчуваю, як ссе в мене під грудьми.

— Колене, розв'яжи йому очі.

Очі полоненого. Вони безперестану кліпають і поволі при звичаються до світла. Він дивиться на мене, зиркає на товаришів, а також на кухлі, пиріг і масло. Мені сподобалися його очі. Сподобалася і його поведінка. Він блідий, але не розгублений. Губи пересохли, проте обличчя тверде й рішуче.

— Хочеш пити? — буденним тоном питаю я.

— Так.

— Чого бажаєш? Вина чи молока?

— Молока.

— Хочеш їсти?

Він вагається. Я повторюю:

— Хочеш їсти?

— Дуже.

Він розмовляє пошепки. Віддає перевагу молоку перед вином. Отже, він не хлібороб, хоч, на мою думку, прийшов не з далеких країв.

Я киваю Мену. Вона наливає йому кухоль молока, відкрає скибку пирога, значно

більшу від тієї, що колись була кинула старому Пужесові. Як я уже зазначав, Мену відчуває симпатію до вродливих юнаків. А полонений вродливий, з чорними очима, чорним чубом і чорною гострою борідкою. Худий, але міцний. Мену, оцінюючи чоловіка, завжди враховує, який з нього працівник.

Вона кладе на скибку пирога масло й подає полоненому. Беручи пиріг, він по-синівському всміхається Мену і щиро дякує. Я вже склав собі думку про нього, хоча ще ніяк не виявляю своїх почуттів.

Кинувши погляд на Колена, бачу, що він, мабуть, думає так само, як і я.

Полонений попоїв, поклав обидві руки на стіл і чекає. Схоже на те, що він відчуває себе тут зовсім непогано, більше того, здається, йому приємно бути в нашому товаристві. Приємно й радісно.

Допитую його. Він відповідає зразу ж, без найменшого вагання, нічого не приховуючи. Він немовби радіє з того, що може стати нам у пригоді.

Ми набагато менше радіємо, коли довідуємося, що маємо справу з ватагою з сімнадцяти чоловік на чолі з якимсь Вільменом, котрий видає себе за колишнього офіцера парашутних військ. Ватага різко поділяється на ветеранів і новобранців, останні — раби перших. Буквальні палична дисципліна. Застосовують три види покарання: паличні удари, карцер без води і їжі, різанину перед строєм. Вільмен має базуку з дюжиною невеличких снарядів і двадцять рушниць.

Ерве Легран — так звати полоненого — розповідає нам, як його втягли до ватаги. Вільмен захопив його село, що лежить на південному заході від Фюмеля. Він зазнав чималих втрат під час чергового нападу і схотів поповнити своє військо.

— Вони схопили нас, — каже Ерве, — Рене, Моріса й мене. Нас повели на сільський майдан. І Вільмен спитав Рене: "Погоджуєшся вступити до моєї ватаги?" Рене відповів: "Ні". Брати Фейраки зразу ж поклали його на коліна, й Бебель перерізав йому горло.

— Бебель — якесь ім'я жіноче...

— Яка там жінка!..

— Розкажи, який він на вигляд.

— Метр шістдесят п'ять на зріст, довгий білявий чуб, обличчя дрібне. Стрункий. Ноги й руки невеликі. Полюбляє переодягатися жінкою.

— Хлопці бояться Вільмена?

— Вони особливо бояться Бебеля. — І додає: — Він дуже майстерно кидає ножа. Найкраще з усіх ветеранів.

Я дивлюсь на Ерве.

— Яким чином новобранець стає ветераном?

— Скажу словами Вільмена: тільки не за стажем.

— Тоді як?

— Коли зголошується добровольцем для виконання доручень.

Я сухо кажу:

— Тому ти зголосився йти в розвідку до Мальвіля?

— Ні. Ми з Морісом хотіли вас попередити й дезертирувати.

— То чому ж ти не зробив цього?

Він відповів без будь-якого вагання:

— Бо то не Моріс був зі мною. Ось як усе сталося: сьогодні вранці Вільмен попросив чотирьох чоловік виконати два доручення: одне — в Курсежаку, друге — в Мальвілі. Тільки Моріс і я вийшли зі строю. Два новобранці. Вільмен почав лаяти ветеранів, і нарешті двоє з них зголосилися. Вільмен послав мене з одним, а Моріса — з другим у Курсежак.

— Щось я ніяк не збагну: сьогодні вранці Вільмен послав розвідку до Курсежака й Мальвіля. А чому не послав її також до Ла-Рока?

Якусь хвилину Ерве дивиться на мене.

— Таж ми в Ла-Рокі квартируємо, — повільно відповідає він.

— Що?! — вигукую я і мимоволі підводжуся на стільці. — Що? Ви квартируєте в Ла-Рокі? З якого часу?

Моє запитання безглузде. Мало важить те, коли Вільмен там засів. Важливо, що він там. З гвинтівками моделі 36, обстріляними молодиками, базукою й досвідом.

Бачу, як друзі бліднуть.

— Ватага взяла Ла-Рок учора ввечері після заходу сонця, — каже Ерве.

Я підводжуся, приголомшений. Учора вдосвіта я посилав людей розвідати, як укріпився Ла-Рок, а ввечері Ла-Рок захоплено, але не нами! А якби сьогодні я не взяв полоненого, то був би з'явився під ла-рокськими мурами з друзями, впевнений у легкій перемозі. Фантазія моя розігрується, і я бачу, як сімнадцять гвинтівок нищівним вогнем приковують нас до голого вигону.

Я сідаю й коротко кажу:

— Розповідай далі.

Ерве розповідає, як було взято Ла-Рок. З настанням ночі Бебель, переодягнувшись жінкою, з клуночком у руці з'явився перед південною брамою. Дивак, який стеріг башту — пізніше ми довідаємося, що то був Лянуай, — впустив його, й Бебель, пересвідчившись, що Лянуай сам, перерізав йому горло. Потім відчинив браму для інших. Містечко було захоплено без жодного пострілу.

Мейссоньє щось хоче сказати, і я обертаюся до нього.

Скільки у вас гвинтівок моделі 36? — запитує він полоненого.

— Двадцять.

— А набоїв багато

— Гадаю, що так. Їх бережуть, але не дуже пильно. — Ерве додає: — Принцип Вільмена — завжди мати двадцять чоловік на свої двадцять гвинтівок.

На прохання Мейссоньє Ерве докладно описує базуку. Коли він закінчує, я запитую:

— Треба дещо уточнити. Вас двадцять чи сімнадцять?

— Взагалі нас було двадцять. Але ми втратили трьох у Фюмелі. І нас залишилося сімнадцять. Одне слово, сімнадцять. Тепер, коли ти вбив ще одного, тільки шістнадцять! А оскільки взяв мене в полон, то вже п'ятнадцять!

Схоже на те, що він таки справді радий, що опинився серед нас.

Я питаю далі:

— Ти давно знаєш отого Моріса, якого разом з тобою взяли до ватаги?

— Ще б пак! — вигукує Ерве. — Він мій друг дитинства. Я гостював у нього, коли вибухнула бомба.

— Дуже любиш його?

— Ще б пак! — мовить Ерве.

Я міряю його поглядом.

— Отже, ти не можеш залишити його в одному таборі, а сам перейти до іншого. Це неможливо. Адже тобі доведеться стріляти в нього, якщо Вільмен наступатиме на нас!

Я легенько ляскаю долонею по столу.

— Ерве, я скажу тобі, що ми зробимо. Ми відпустимо тебе.

Пильно дивлюсь на Ерве. Він блідне.

— Щось у тебе не гаразд? — питаю його.

Він киває головою.

— Якщо відпустиш мене, не віддавши моєї зброї, — каже він глухо, — то це однаково, що ти засудив мене на смерть.

— Я подумав про це. Коли йтимеш, забереш свою зброю.

Товариші збуджено заворушилися. Але я вдаю, що не помічаю цього, й веду далі:

— Ось що ти маєш зробити. Звичайно, ти не скажеш, що тебе взяли в полон. Скажеш, що твого товариша вбили, коли він підвів голову над парканом, і що ти втік під градом куль. — І додаю: — Скажеш, що, на твою думку, стріляли з даху головної башти.

Я зовсім не хотів би, щоб Вільмен здогадався перед наступом про існування невеличкого бліндажа на пагорку ферми "Сім буків".

— Запам'ятай, це важливо.

— Запам'ятаю, — мовить Ерве.

— Гаразд. А тоді за першої-ліпшої нагоди ти й Моріс...

— Не треба мені розтлумачувати, — каже Ерве.

Останнє запитання, Ерве: як ти йшов з Ла-Рока?

— Шляхом, — дивується Ерве. — Хіба є інша дорога?

Я не відповідаю. На цьому край. Нам більше нічого сказати один одному. Він дивиться на нас лагідними чорними очима. Йому дуже пасує ота борідка клинцем. Вона надає йому солідності. Він переводить погляд на Мену — відчув її прихильність до себе, — на склепіння вікон, старовинну зброю між вікнами, монументальний камін. Він судорожно ніби ковтає щось, і, хоча його обличчя спокійне, я знаю добре, що цей хлопчак — він ще справжній хлопчак — дуже хвилюється. Він боїться втратити людей, які вже прийняли його. Втратити Мальвіль.

Я підводжуся.

— Час іти, Ерве.

Він встає, я наближаюсь до нього й знову зав'язую йому очі. Ми всі разом проводжаємо Ерве до надбрамної башти, а звідси Мейссоньє і я ведемо його до

паркана. Випускаємо Ерве через потайний прохід. Я подаю йому в отвір рушницю, і, підвівшись, він махає нам рукою, по-дитячому щиро всміхаючись. Ерве йде широкими кроками. Я дивлюсь на нього у потайне віконце.

— Можливо, ми втратили одну рушницю, — шепоче Мейссоньє.

Я зиркаю на нього.

— А може, заволодіємо ще двома.

І що найважливіше, матимемо ще двох бійців. Бо тепер у нас рушниць, рахуючи ту, що забрали в убитого, аж вісім. Є чим озброїти шість чоловік, М'етту й Каті. Ні, нам більше потрібні чоловіки. Якщо Ерве й Морісові пощастить, у Вільмена залишиться лише чотирнадцять бійців. А ми матимемо десять.

Саме це я пояснюю на зборах, які скликаю у надбрамній башті зразу ж після відходу Ерве, тим часом Жаке копає могилу для вбитого за парканом, й Пейссу з рушницею причаївся трохи далі, метрів за сто, на узбіччі шляху, щоб у разі потреби прикрити Жаке. "І затям собі, Пейссу, — сказав йому Мейссоньє, — ти маєш там сховатися. Так, щоб сам бачив усе, а тебе — ніхто".

Мейссоньє — наш експерт. Унтер-офіцер надстрокової служби. Комуніст усім своїм еством, він пройшов добру військову підготовку. Безперечно, вважав Мейссоньє, завжди корисно набувати знання, незалежно від того, хто тобі їх дає. І на початку зборів він розповідає нам, що гвинтівками моделі 36 була озброєна французька армія під час другої світової війни. Звичайно, після того виготовлялися й кращі гвинтівки, але й ця непогана. Щодо базуки, на думку Мейссоньє, то її випустили американці; десь року 1942-го, щоб стріляти з неї в танки. Мальвільським мурам вона не страшна.

— Гірші справи з парканом! — каже Мейссоньє, похитуючи головою. — І з брамою в першій огорожі! І з звідним мостом у другій...

Ми презираємось.

— Нема ніякої проблеми, — рішуче кажу я. — Звичайно, доведеться пожертвувати парканом, хоч і він відіграє свою роль: адже ворог, руйнуючи його, тим самим викрие себе. Я пропоную збудувати перед порталом надбрамної башти, щоб захистити його, кам'яний мур з метр завтовшки й заввишки метрів три: ми ж маємо у дворі пісок, а в льоху мішки. Наповнимо їх піском і складемо перед муром.

На мою велику радість, Мейссоньє схвалює цю пропозицію й, зробивши деякі технічні зауваження, замовкає. Тоді всі інші пристають на мою пропозицію.

Перш ніж перейти до конкретного втілення нашого плану, я виголошую ще кілька слів. Наперекір усім я виставив минулої ночі варту. Отже, зробив правильно. Не хочу нагнітати атмосферу, але наголошую, що вчорашня поведінка товаришів була ще одним виявом недисциплінованості. Особливо неправильно поводитися Каті перед допитом полоненого, коли я посилав її вартувати на фортечний мур. Тут я підвищую голос:

— Віднині я більше не терпітиму такого! Сподіваюсь, що мені не доведеться витратити час на суперечки з якимись занудами, коли даватиму наказ!

Я підводжусь. Збори не тривали й десяти хвилин. Зайвим балачкам зараз немає місця.

Каті не пустила й пари з вуст, тільки обпалила мене своїм поглядом. Не знаю, що й сказати про цей погляд. Він не був сповнений ні ненависті, ні зухвалості. Вона ніби хотіла сказати мені: "Я зануда? Що ж, ти ще побачиш!" Однак оте "ти ще побачиш" аніскілечки не було погрозою. То скорше було чимсь багатообіцяючим.

Вбитого поховано, і я забираю з переднього поста на ла-рокському шляху потрібного мені Пейссу, натомість посилаю туди Колена, бо не хочу, щоб на нас напали зненацька серед дня, в розпал роботи. Я організовую дві бригади. Одна на чолі з Пейссу носить до місця будівництва муру кам'яні брили, яких за першою огорожею маємо цілі купи. Друга, до якої ввійшли чотири жінки та Евеліна, наповнює мішки піском, зав'язує й тягне їх до рову, де ми маємо їх поскладати. В нас є також дві тачки, якими возимо все необхідне до місця роботи.

Прагнучи зекономити час, а також мати людей поблизу паркана, я даю розпорядження, щоб ніхто нікуди далеко не ходив: відтепер ми по черзі обідатимемо на кухні надбрамної башти. А Мену й Фальвіна хай подають нам на обід тільки ковбасу. Треба працювати. Зараз нема часу кухарити.

До того як Пейссу поклав перший камінь, я витягнув два вози — наш і той, зі "Ставка", й поставив їх біля рову, там, де немає пасток. Тут вони не заважатимуть стріляти й не залишаться замкнені за споруджуваним муром. На мою думку, цей мур має стати постійним елементом укріплення замку. Бо коли навіть припустити, що одного дня на нас нападе ватага, яка не матиме базуки, великий дерев'яний портал надбрамної башти все одно лишається найвразливішою ланкою Мальвіля: супротивник може його підпалити або виламати. Отже, слід перегородити ворогові дорогу муром, за який він може проникнути тільки через вузький прохід, що легко перекривається інтенсивним рушничним вогнем.

Мені впадає в око, що середньовічні муляри полюбляли великі кам'яні брили. Брили, якими ми мурували, лежали на місці зруйнованих будиночків для челяді, вони справді важкі. Їх не так уже й легко піднімати й класти в тачку. Іноді доводиться братися за брилу удвох. Я тому й послав на варту Колена, щоб він не надривався тут. Але Тома, хоч зовні й виглядає фізично міцним, втомлюється. Мейссоньє весь мокрий. Лише Жаке з горячими руками без особливих зусиль жбурляє ці каменюки. Я теж ледве піднімаю їх і нишком думаю собі, що вже старію. О тринадцятій годині Мейссоньє згадує про наше нічне вартування і йде спати. О п'ятнадцятій годині, задовольнившись тим, що я побив рекорд витривалості Мейссоньє на сто двадцять хвилин, і собі кидаю роботу. До речі, в Пейссу того каміння є вже більше ніж треба, і він просить Жаке допомогти йому мурувати стіну. Я покладаю командування на Мейссоньє, який за дві години знову з'являється тут, оголошую, що також іду трохи відпочити. Коли вже трохи відійшов, почув, як Мейссоньє посилав Тома змінити Колена на нашому передньому посту — на ла-рокському шляху.

У своїй кімнаті я ледве зібрався на силі, щоб роздягтись. Я розпростерся на ліжку й одразу заснув. Той пообідній сон був дуже неспокійний, сповнений кошмарів. Я не буду їх переказувати, бо подібне сниться всім: вас переслідують якісь люди, що прагнуть

вашої смерті. Коли вони наздоганяють вас, ви відбиваєтеся, але всі удари зовсім безсилі. І ще сниться мені вдягнений у спідницю Бебель з ножем у руці, з довгим білявим волоссям, що розсипалося в нього на спині.

Саме в ту мить, коли лезо Бебелевого ножа торкається мого горла, я прокидаюся. Розплющую очі. В моїй кімнаті є якась жінка, однак, дякувати богам, то не Бебель. То — Каті.

Вона стоїть біля мого ліжка, лукаво усміхається й мовчить. Та враз кидається до мене й притискає свої вуст до моїх.

Я не зовсім прокинувся, і мені здається, що й Каті прийшла до мене уві сні. Коли нарешті прокидаюся остаточно, то бачу, що то був не сон...

Дивлюсь на неї. Раніше вона не здавалася мені такою вродливою. Одночасно в мені прокидається сумління і я з докором кажу:

— Каті, нащо ти так зробила?

Каті відповідає одразу ж, з притиском, весело:

— Передусім, Емманюелю, тому, що ти мені подобаєшся, навіть такий старий (дякую за комплімент). Справді, коли не брати до уваги Тома, то, якби мені випало давати оцінку вам, я поставила б тебе зразу ж після Пейссу (знову дякую).

Якусь хвилину Каті мовчить, підводить голову, й у її очах спалахує вогник.

— А особливо мені хотілося, щоб ти, Емманюелю знав, що Каті — це жінка. Каті не якась зануда, як ти думав, а жінка, справжня жінка.

Облишмо натяк Каті (бідоласна М'етта). Сидячи по-турецькому на ліжку з розкуйовдженим волоссям, рум'яними щічками, Каті тріумфуюче дивиться на мене, жваві очі палахкотять гордістю. На перший погляд може видатися безглуздом те, що вона так пишається своїм темпераментом, у чому нема жодної її заслуги, бо ним наділила її природа. Але чи ми, з свого боку, не так самі пишаємося своєю чоловічою вдачею? А втім, нема нічого дивного. Наприклад, кілька хвилин тому в мене з'явилося набагато більше симпатії до Каті, ніж я мав її раніше. Тепер я теж вважаю, що Каті — "жінка, справжня жінка". Коли б не Тома й докір сумління, що засмутив мене, я хотів би, щоб так тривало й надалі.

Хто сказав, що Каті нерозумна жінка? Вона втупилася в мене очима, тими очима, в яких я тільки-но побачив стільки радості, й стежить за кожною моєю думкою. В міру того як вони в мене змінюються, в неї змінюється вираз очей.

Каті розуміє або скорше відчуває, що раніше я її недооцінював, а тепер ставлюся зовсім інакше до неї. Вона вся в п'яному захопленні від того, що ціна її так раптово підстрибнула. Каті підвела голову, розтулила вуста, й очі в неї заіскрилися. Триумф — це те вино, яке Каті зараз жадібно п'є.

Я озиваюсь приглушеним голосом:

— Але ж, Каті, доведеться розповісти про все Тома...

Ця думка бентежить мене, але не її. Каті мовить, усміхаючись:

— Не турбуйся. Я візьму це на себе. Можеш не хвилюватися.

Таке зухвальство приголомшує мене.

— Та ну ж бо, Каті, його це вразить, він розгнівається...

Каті хитає головою.

— Ні. Зовсім ні. Він надто любить тебе.

— Я вельми вдячний йому, — кажу й ніяковію від думки, що сказав це в таку хвилину.

Каті підводиться й чепається. Вона дивиться на мене з виразом власника, мовби щойно купила мене в універмазі головного департаментського міста і, задоволена, повернулася додому з покупкою під пахвою. До свого дому чи до мого? Бо тепер хазяйським поглядом окидає мою кімнату, затримує його на письмовому столі ("фотографія твоєї німчурки!") й ще довше дивиться на канапку під вікном.

— Бідний Емманюелю, — каже Каті, — щось не схоже на те, що тебе дуже порадувала ця хвилина!

Вона зухвало дивиться на мене.

— Ти досі не зважувався щодо Евеліни?

Слово честі, вона гадає, що їй усе дозволено! Я серджуся. Та ні, навіщо брехати, я не серджуся. В усякому разі набагато менше, ніж сердився спочатку. Дивно, що вона вгамувала мій гнів! До речі, вона добре це бачить і наполягає:

— Ти не відповідаєш?

— Що ти хочеш, щоб я тобі сказав? Їй тринадцять років!

— Чотирнадцять. Я бачила її документи.

— Зрештою вона ще дівчинка.

Каті підводить руки.

— Дівчинка? Жінка, еге ж! І така, яка знає, чого хочеться!

— А чого їй хочеться?

— Тебе, звичайно! — Каті тріумфуюче регоче. — І вона заволодіє тобою. Я ж бо заволоділа тобою, мальвільський абате!

Це — парфянська стріла, але Каті не пускає її в мене втікаючи, а кидається мені на шию й обцілює моє обличчя.

— Бачу, що ти хвилюєшся, Емманюелю. Думаєш собі тепер дисципліні край! З оцією несамовитою! Що ж, не впадай у відчай! Все буде навпаки! Ось побачиш! Буду справжнім солдатиком! Гаразд, я йду від тебе!

Вогонь, а не дівка. Грюкають двері. Я приголомшений присоромлений, зачарований. Кидаю собі на плече рушника й спускаюсь поверхом нижче прийняти душ, що освіжити собі голову. Але й після купання голова залишається важкою. Та, власне, мені байдуже. Одне незаперечне: якусь годину я не думав про Вільмена, й мені було добре.

Чоловіки на будівництві зустрічають мене зовсім природно, зате жінки позирають якось дивно. Вони все знають. Можливо, підозрюють мене в тому, що я, аби полегшити собі справу, послав Тома на передовий пост на шлях, хоч я не причетний до цього: то Мейссоньє послав його туди.

Перша кидає на мене погляд Евеліна. І хоч очі у неї голубі, мені здалося, що на

мене хлюпнуло чорним вогнем. Схвильовано й розуміюче зиркає Фальвіна. Мену похитує головою й веде свій монолог *sottovoce*. Вона, на жаль, не може допустити, щоб я його почув, бо тоді почує й Евеліна. Тільки М'етта не дивиться на мене, й мені стає прикро.

Каті тримає пластиковий мішок, а М'етта кидає в нього пісок лопаткою для сміття. Каті якось тріумфально й недбало тримає цей широко розкритий мішок, а М'етта працює, наче рабиня, рабиня німа й, крім того, сліпа, бо проходжу за два кроки від неї, а вона й не підводить очей, не всміхається мені, як колись всміхалася.

— Еммануелю, ти добре виспався? — питає Каті зовсім безсоромно.

Вона навмисне звертається до мене! Я хотів би відповісти їй сухо. Дуже хотів би дати їй зрозуміти, щоб вона прилюдно не хвалилася, що, як сама висловилася, "заволоділа мною". Хотів би дати зрозуміти їй також, що я й далі високо ціную її сестру, хай Каті марно не гне високо свою кирпу. Однак Каті примушує мене своїм настирливим, безсоромним поглядом ніяковіти.

Цей її погляд аж занадто сковує мене, я зовсім не можу опанувати себе. Тому я, відвернувши від них голову, якось незграбно, забувши про те, що встав після пообіднього сну, вітаюсь:

— Добридень вам, дівчата.

Каті далі весело сміється, а М'етта й не дивиться на мене. Досі вона була німа й сліпа, а тепер ще й вдає з себе глуху.

Я теж відчуваю себе винним перед нею. Так, я зрадив її. Високо оцінив її сестру й, здається, надто знецінив саму М'етту. Мені стає боляче, і я повільним кроком іду від них.

Я проходжу через портал надбрамної башти й опиняюсь біля чоловіків. Тут усе простіше. Коли вони щось роблять, то тільки про те й думають. Вони думають лише про свій об'єкт. Я з вдячністю дивлюсь на них.

Робота наближається до кінця. Мур вже три метри заввишки, останній метр якраз добудовується. Дві драбини стоять зіперті на нього, Пейссу та Жаке кладуть собі на широкі плечі по кам'яній брилі і несуть їх аж на вершину муру, важко переступаючи з щабля на щабель. Тільки Пейссу та Жаке здатні на цей подвиг. Колен допомагає їм піднімати каменюки. Щодо Мейссоньє, то він зостався безробітним, бо каміння вже досить, щоб завершити мур.

Я пропоную йому йти зі мною патрулювати. Він погоджується. Але спершу я прохаю Мену, щоб вона дала мені ниток.

— Річ у тім, що в мене самої мало ниток,— відказує вона і з докором дивиться на мене своїми запалими очима. — А чим ти мені заміниш ті нитки, коли їх у мене більше не буде?

— Та мені треба з метр-два нитки й, звісно, не для забави!

Мену йде, бурмочучи, на кухню надбрамної башти, а я дуже нерозсудливо також іду за нею, бо, опинившись з нею віч-на-віч і чекаючи, коли вона знайде мені нитку, одержую прочуханки.

— Бідний Емманюелю, — каже вона, зітхаючи, — ти завжди однаковий. І далі впадаєш коло молодиць! Як твій дядько Самюель! Тобі не соромно! Ту ж дівку ти сам вінчав зі своїм другом! Не знаю, хто з нас двох мав би сповідати одне одного! Звичайно, в тебе є про що розповісти! Звичайно також, що добрий бог, мабуть, не і дуже задоволений тобою! Зваж, я нічого не кажу про цю... Ох, не буду грішити. Та все ж я собі дещо міркую. Більше не треба ні про що турбуватися, тепер можна дозволити всьому занапаститися! Від неї можна всього сподіватися, а чого саме, ти знаєш. До того ж у неї зміїний язик, хоч вона ще така молода! В усякому разі, ти можеш бути певен, що вона не зупиниться на тобі. О ні! Після тебе надійде черга Пейссу, а після Пейссу — Жаке й інших! Вона матиме змогу порівняти вас між собою, — здається, Мену вимовляє ці слова не без заздрощів.

Як і дядько, я слухаю мовчки. Як і дядько, я, слухаючи, виконую свою роль у цій комедії: насуплюю брови, знизую плечима, хитаю головою, одне слово, всіляко виявляю невдоволення, хоч зовсім не відчуваю його. Після того, як вона вилаяла Пужеса, це друга її вихватка по смерті Момо. Знову та сама агресивність. Ніколи цей скелетик ще так не шаленів. У неї погляд на ці речі простий: бик існує для того, щоб паруватися. А корова — це розпусниця. Принаймні якщо вона сама шукає бугая замість того, щоб просто скоритися йому.

Мену вдруге веде мову про те саме. І я вдруге маю змогу уявити собі, як у Мальвілі все занапастилося. Якщо Мену не зупинити, сама вона цього не зробить, тому я грубо перебиваю її:

— Де ж та нитка?

Тут же невідомо звідки з'являється шпулька ниток. Вона лежить на столі. Мену скупю відміряє мені нитку, усе ще бурмочучи. Я виходжу з кухні, дивуюся, що життя в Мальвілі далі таке буденне, хоч кожної миті нам загрожує смерть.

— Знаєш, що я думаю? — звертається до мене з високої драбини Пейссу, орудуючи кам'яною брилою, як орудував би камінцем для бруківки. — Мішки треба скласти таким чином, щоб не видно було муру. Хай Вільмен думає, що він має справу з піском.

Я погоджуюся й доручаю командування на час моєї з Мейссоньє відсутності Коленові, який проведе нас аж до паркана й зачинить потайний хід, коли ми підемо. То не дуже приємно виходити з замку рачки, але я подаю приклад, щоб до цього звикли. Будь-яка ватага може за якусь мить вдертися до порталю, але не зуміє проникнути в дірку на рівні землі, до заслінки якої знизу прикріплене — я забув зазначити цю деталь — лезо коси.

Спершу ми йдемо на ла-рокський шлях; Тома, мабуть, таки добре сховався, бо ми почули від нього коротке: "Куди ви йдете?" — не збагнувши, де він. Нарешті він з'являється, напівголий, нагадуючи статую.

— Йдемо перевірити лісовий путівець. Коли повернемось, я заступлю тебе на вартуванні, якщо ти не проти.

— О, знаєш, — каже Тома, — я лежу собі й дивлюся. Це не так стомлює, як та праця, яку ти щойно виконував.

Я відчуваю, як густо червонію.

— В усякому разі, мені треба поговорити з тобою, — кажу я.

Не буду ховатися за спиною Каті. Якщо хтось має завдати йому цього удару, то я зроблю це перший. Легенько махаю рукою Тома й іду далі, тримаючись праворуч від Мейссоньє. Якщо стовбури дерев, здебільшого обвуглені, стоять без листя, то дрібна поросль, навпаки, розростається з неймовірною швидкістю. Я ніколи не бачив такого буяння рослинності. Метрів за три від мене височить папороть, її стебла завтовшки як рука, далі поросль терну, що скидається на високу стіну, дикий глід вже вигнався в стовбури, гілля каштанів та в'язів утворюють у мене над головою шатро.

О цій порі з шляху не видно, де починається лісова стежка, яка веде до Ла-Рока, але я давно зробив тут деякі позначки й без будь-яких труднощів знаходжу її. До події я часто на цій стежині тренував своїх коней. Вона вкрита чорноземом, м'яким і зручним для кінських копит. Я навіть доглядав її, щороку вирубуючи колючі чагарники й гілля, що найбільше заважали, хоча ліс мені й не належав. Намагався також нікому не розповідати про неї в Ла-Році, щоб Лормйо не забаглося прогулюватися тут верхи. І нарешті, вже зовсім недавно, я розчистив її від обгорілих стовбурів, що попадали на неї й заважали мені, коли я разом з Коленом їздив до Ла-Рока попереджати Фюльбера про одруження Каті.

Я ступаю попереду, пильно придивляючись до кожного сліду на м'якій землі, але нічого не бачу. Не думаю, щоб хтось із уцілілих мешканців Ла-Рока знав про цю стежку й тепер показав її Вільменові. Ла-рокські хлібороби — жителі врожайних рівнин, вони ніколи не ходили на мальжакські пагорки. Цей шлях не позначено також на військових картах, бо його порівняно недавно проклав лісник, який вивозив звідси деревину. Навряд щоб Вільмен сам натрапив на нього. Проте я хочу бути впевненим у цьому й тихо пояснюю це Мейссоньє після годинної прогулянки в гнітючій лісовій тиші.

Я не побачив нічого підозрілого: ні чийхось слідів, ні потолоченої рослинності, ні свіжих поламаних гілок.

Повертаючись назад, я роблю деякі позначки, щоб, коли ми знову прийдемо на цю стежку, пересвідчитись, що ніхто, крім нас, не ходив нею. Для цього нагинаю через стежку на висоті стегна гнучкий тоненький прутик і прив'язую його з другого боку чорною ниткою до гілки. Якщо хтось тут ітиме, він розірве нитку, навіть не помітивши цього. Коли мені вдається знайти колючий чагарник, замість нитки перетинаю стежку найдовшою з ліан.

Це нагадує нам гру часів "Гуртка". З тією лише різницею, що тепер ставиться на карту наше життя. Проте ні він, ні я не говоримо про це вголос. Після двогодинної прогулянки сідаємо перепочити в такому місці, звідки добре видно ла-рокський шлях.

— Гадаю, ми якось впораємося, — каже Мейссоньє.

Мейссоньє спокійний, хіба що тільки частіше кліпав очима. Я схвально киваю головою, й він веде далі:

— Намагаюся уявити собі картину: з'являється Вільмен зі своєю базукою, першим пострілом руйнує паркан і долає його. Бачить перед собою мішки з піском, думає, що

за ними — портал, і стріляє. Стріляє раз, удруге, втретє, та дарма. Він має лише з десяток снарядів. Треба бути ощадливим. Тоді наказує відступити.

Я хитаю головою.

— Розумієш, саме цього я й боюся. Якщо він відступить, це нас не врятує. Скоріше навпаки. Вільмен — фахівець. Тільки-но зрозуміє, що наштотхнувся па перепону, повернеться знову до Ла-Рока й почне з нами партизанську війну — із засідками, несподіваними наскоками...

— Ми можемо також улаштувати йому засідки, — відповідає Мейссоньє. — Ми ж краще знаємо місцевість.

— Він не забариться також вивчити її. Навіть небагато йому потрібно буде часу, щоб довідатися, скажімо, про цю стежку. Ні, Мейссоньє, якщо почнеться подібна війна, ми можемо її програти. У Вільмена більше людей і він краще озброєний. Більшість наших пукавок здатна стріляти тільки на відстань до сорока метрів, а його гвинтівки моделі 36 уколошкають людину за чотириста метрів.

— І навіть трохи далі, — озивається Мейссоньє.

Я мовчу, й він запитує:

— Тоді що ти пропонуєш?

— Поки що нічого. Треба поміркувати.

Коли ми знову виходимо на ла-рокський шлях, сонце вже починає хилитися на вечір, сіючи золотисте бокове проміння.

— Тома!

— Я тут, — озивається Тома, підносячи руку й цим виказуючи свій тайник на схилі над шляхом.

Навколо тихо, однак на душі в мене не дуже спокійно, коли я звертаю до Тома, махнувши рукою Мейссоньє, щоб ішов до Мальвіля.

Тома знайшов собі добру схованку, звідки проглядається метрів сто дороги. Рушницю він поклав на два плескаті камені. Я лягаю поряд з ним.

— Війна — то гидота, — каже Тома. — Я побачив вас здалеку, навіть узяв на мушку. Дуже легко міг би вас знищити, наче квітку, одного й другого.

Спасибі за квітку. Якби я був забобонний, то подумав би, що то не дуже добрий початок для розмови, яка мала відбутися.

— Тома, мені треба поговорити з тобою.

— Що ж, говори, — мовить він, відчувши мою ніяковість.

Я розповідаю йому все. Або точніше, не розповідаю йому всього. Бо не хочу звинувачувати Каті. Ось моя версія: Каті прийшла до моєї кімнати, коли закінчувався мій пообідній відпочинок, очевидно, щоб побалакати зі мною. Я не міг стриматися.

Тома, обернувши до мене вродливе, з правильними рисами обличчя, пильно дивиться на мене.

— Ти не зміг стриматися?

Я киваю головою.

— От бачиш, — спокійно говорить він, — не така вже вона й погана. Ти завжди

недооцінював її.

Він також! Я мовчу, втупившись очима в землю.

— Ти наче розчарований, — придивляється до мене Тома.

— Розчарований — не те слово. Здивований. Трохи.

— Річ у тім, що в мене змінилася точка зору, — каже Тома. — Але я не розповів тобі про це. Пригадуєш дискусію на зборах, коли ти привів М'етту? Один чоловік чи багато. Всупереч тобі я захищав моногамію, ти тоді залишився в меншості й дуже образився. — Тома всміхається й провадить далі: — Одне слово, тепер я згоден з тобою. Ніхто не може розглядати жінку як особисту власність, коли їх усього дві на шістьох чоловіків.

Я вражено дивлюсь на нього. Це для мене несподіванка — почути від нього свої думки.

— До того ж Каті не є моєю власністю. Вона чинить так, як хоче. Вона — людина. Каті не обіцяла мені бути вірною. І я не хочу знати, що вона робила сьогодні пополудні. І годі про це, — з притиском закінчує він свою тираду.

Коли б не остання його фраза, я подумав би, що він зовсім спокійний. Але ні. Просто він передбачав невірність Каті й приготувався до цього, сформулювавши для себе виправдання її вчинку. Щоправда, формулювання ті він запозичив у мене. Тепер я знову пізнаю Тома. Суворого, але вразливого. І ось, лежачи поряд з ним, утупившись очима, як і він, у шлях, я відчуваю до нього велику приязнь. Ні, я не шкодую, що таке трапилося. Здається, немає нічого спільного між тим, що я пережив сьогодні пополудні, й тим, що відчуваю в цю хвилину.

Я підводжусь на ліктях, бо мовчанка, як на мене, надто затяглася.

— Якщо ти не проти, я зміню тебе на посту, можеш іти до замку.

— Ні, — озивається Тома, — ти більше потрібен у Мальвілі, ніж я. Подивишся, як там наш мур.

— Що ж, — кажу я, — ти маєш рацію. Але коли звечоріє, кидай вартувати. Для нічного вартування маємо бліндаж.

— А хто піде туди?

— Пейссу й Колен.

— Гаразд, — мовить Тома, — я прийду, як смеркне.

— Кланяюсь, — якимось надто вже невимушено кажу я, відходячи від нього. До речі, за звичайних обставин я не вжив би цього фальшивого слова "кланяюсь".

Я прискорюю ходу. Дзвоню в дзвін біля паркана, і Пейссу відчиняє потайний вхід.

— Скінчили, — озивається він, коли я опиняюсь біля нього. — Що ти думаєш з цього приводу? І зваж, якщо навіть станеш збоку — внизу чи біля скелі, то однаково не побачиш і краєчків муру. Добре замаскували. Не побачиш жодного каменя, самі мішки. Якщо Вільмен сюди поткнеться, він розіб'є собі голову.

Крім двох бабусь і Тома, всі мешканці Мальвіля оточили мур, роздивляються його. Каті, стоячи на одній з драбин, вирівнює мішки в останньому ряді. Вона стоїть до нас спиною.

Лунає постріл. Я застигаю на місці.

— Відчиняй, — звертаюсь до Пейссу. — Я піду туди. То стріляв Тома.

— А якщо не він?

— Відчиняй, кажу! І хай ніхто не йде за мною!

Я біжу з рушницею в руці. Відстань чималенька — метрів сто. Я уповільнюю біг на другому повороті. Пригинаюсь і йду кюветом.

Тома нерухомо стоїть на дорозі з рушницею в руці. Вія стоїть спиною до мене. Щось світле лежить біля його ніг.

— Тома!

Він обертається, але вже майже споночило, і я не бачу його обличчя. Наближаюсь.

Оте світле, що лежить на землі, — якась жінка. Я бачу спідницю, білу блузку, довге біляве волосся. На грудях у неї чорна пляма.

— Бебель, — каже Тома.

XVI.

— Ти певен?

В сутінках мені видно, як він знизує плечима.

— Я зразу ж упізнав його з опису Ерве. А також по ході. Він гадав, що поблизу немає нікого, й не грав під жінку.

Тома замовк, ковтає слину.

— А далі?

— Я перечекав, коли він пройде повз мене, потім підвівся, сперся он на те дерево й тихо сказав: "Бебелю!"

Він обернувся так рвучко, мовби його схопив за литку собака, й шурхнув рукою в свій клунок. Я сказав: "Руки на потилицю, Бебелю!" І тоді він метнув у мене ножа.

— Ти вчасно відхилився?

— Не знаю. Не знаю, чи це я вчасно відхилився, а чи Бебелю завадило дерево. Бо він, мабуть, учився кидати ножа в дерево. В усякому разі, ніж уп'явся в дерево за кілька сантиметрів од моїх грудей. І тоді я вистрелив. Ось цей ніж.

Я зважую на руці ножа й задираю ногою спідницю на Бебелі аж до плавок. Потім нахиляюсь і в сутінках розглядаю його обличчя. Воно досить гарне, лукаве, з правильними рисами, облямоване довгим білявим волоссям. Справді можна прийняти його за жінку. "Що ж, Бебелю ти нарешті розв'язав свої проблеми. Ми поховаємо тебе як жінку".

— Вільмен хотів зробити з нами те саме, що він зробив з Ла-Роком, — озивається Тома.

Я киваю головою.

— Але його нема в наших краях. Інакше він був би вже тут.

Та все ж нам краще не засиджуватись. Я тягну Тома до Мальвіля й вартувати на фортечному мурі виставляю Жаке.

По якомусь часі ми всі збираємось на кухні надбрамної башти. Тіснимось навколо столу при яскравому світлі газової лампи, яку принесла Фальвіна з будиночка. Мовчки презираємось. Рушниці стоять під стінкою в нас за спиною, й кишені наших джинсів

та фуфайок набиті патронами. Патронташів у нас є тільки два, й їх ми віддали М'єтті та Каті.

Вечеря проста: пиріг, масло, шинка й на вибір молоко або вино.

Тома знов починає розповідати, його всі слухають з неослабною увагою, а Каті — з явною симпатією, що завдає мені гіркоти.

Коли Тома закінчує, всі висловлюють думку, що Вільмен і його ватага в околиці Мальвіля не були. Бо, почувши постріл і знаючи, що Бебель не взяв з собою рушниці, вони б напали на Тома. Місія Бебеля полягала не в тому, щоб перерізати горло вартовому й відчинити браму, як це зробили в Ла-Році. Він ішов у звичайну розвідку. Як ті, що приходили сьогодні вранці.

Розмова вривається. Западає тривала мовчанка.

По вечері слово беру я:

— Якщо ви згодні, я запричащу вас, коли будете вільні. Всі схвально кивають головами, за винятком Тома й Мейссоньє. Поки жінки прибирають зі столу, Пейссу тягне мене в двір.

— Я хотів би перед тобою висповідатися, — шепоче він.

— Зараз?

— Еге ж.

Я піднімаю руки.

— Бідолашний мій Пейссу, таж усі твої гріхи я знаю напам'ять!

— З'явився ще один, — відказує він. — Тяжкий.

Западає мовчанка. Шкода, що надворі темно і я не можу розгледіти його обличчя.

— Тяжкий, кажеш? — перепитую я.

— Дуже, — відповідає Пейссу,

Ми мовчимо. Поволі простуємо в темряві до "Материнства".

— Каті?

— Так.

— Подумки?

— Авжеж! — зітхає Пейссу.

Ми заходимо до "Материнства", й Бурка, яка не бачить, але чує мене, ніжно форкає. Я наближаюся й навпомацки шукаю голову кобили, щоб її погладити.

— Каті з тобою ніжна?

— Так.

— І цілує тебе!

— Еге ж, і то часто.

— Як вона тебе цілує?

— Палко, — відповідає Пейссу.

— Обвиває руками твою шию й обсипає поцілунками?

— Звідки ти знаєш? — дивується Пейссу.

— І водночас пригортається до тебе?

— Вона не просто пригортається! Вона вся аж тремтить! — відказує Пейссу.

У цю хвилину я раптом згадую Фюльбера й починаю думати про те, що вчинив би він, якби опинився на моєму місці. По суті, це непогана ідея: думати, що вчинив би за подібних обставин Фюльбер, і зробити навпаки.

— Знаєш, ти не сам, — кажу я.

— Що? — дивується Пейссу, — і ти теж?

— Так.

Ще одне невеличке зусилля. Ідімо до кінця в антифюльберизмі.

— А в мене, — мовлю я, — набагато гірше.

Я розповідаю йому про свій пообідній відпочинок. Стою, спершись спиною на низеньку перегородку стійла, й Бурка кладе мені на плече голову. Я гладжу рукою її морду. Бурка легенько хапає мене губами за шию, але не кусає.

— Ти прийшов сповідатися до мене, а я, бачиш, сповідаюся тут перед тобою.

— Але я не можу відпустити тобі гріхи, — каже Пейссу

— Це не так важливо. Важливо розповісти товаришеві про те, що тебе мучить, і бути готовим до спокути, — швидко відповідаю я.

Западає мовчанка.

— Я тебе не засуджую, — мовить Пейссу, — На твоєму місці я вчинив би так само.

— Ну що ж, — кажу я, — ось ти й висповідався. І я також.

Я нічого не кажу йому про те, що незабаром він опиниться "на моєму місці". Ця думка викликає в мене ревності. Що ж, я спробую стати над цим почуттям, як Тома. Рано чи пізно кожному з нас треба перебороти в собі ці почуття власності, якщо ми хочемо жити в Мальвілі у злагоді.

— Ти ба! — дивується Пейссу, — Каті й ти! Я в це не повірив би, я гадав, що ти тільки з Евеліною. — Я мовчу, й він веде далі: — Я зовсім ні на що не натякаю.

— І правильно робиш.

— На мою думку, це скорше схоже на взаємини батька з дочкою, — провадить Пейссу.

— Ти не помиляєшся, — сухо відповідаю я.

Пейссу мовчить, злякавшись, що бовкнув зайве. Я беру його за лікоть.

— Ходімо, — кажу я. — Нас, мабуть, чекають.

Я добре розумію: Пейссу волів би, щоб гріхи йому відпустили за всіма правилами, а в мене це виходить дуже незграбно.

Зі столу вже прибрали посуд, змели крихти хліба й витерли. Його темна горіхова поверхня аж вилискує. Переді мною велика, наповнена вином склянка. А на тарілці шматочки хліба. Я мимохіть лічу їх. Шматочків дванадцять. Мену врахувала й Момо.

Стіл тут набагато менший, ніж у будиночку. Ніхто не каже й слова. Ми сіли дуже щільно, торкаємось один одного ліктями. Помилка Мену кожному з нас нагадала, що, можливо, завтра під час вечері доведеться забрати зі столу чийсь прибор. Ця думка неприємна. І не так думка про саму смерть, як про те, що хтось із нас не сидітиме більше серед друзів.

Перш ніж почати причастя, я виголошую коротеньку промову.

— На мою думку, — кажу я, — суть того, що ми робимо в Мальвілі, полягає в тому, що ми докладаємо всіх зусиль, аби вижити, вирощуючи хліб і вигодовуючи тварин, тобто не за будь-яку ціну, а чесною працею. На противагу нам, такі люди, як Вільмен та Бебель, не хочуть працювати. Для досягнення тієї самої мети вони не гребують ніякими засобами — грабують, убивають... Але якщо людству судилося існувати далі, то воно існуватиме тільки завдяки таким осередкам, як наш, що насамперед прагне збудувати суспільство на засадах добра й справедливості. Такі типи, як Вільмен та Бебель, — паразити й хижі звірі. І їх треба знищувати. Однак хоч наше діло й справедливе, це не означає, що ми неодмінно переможемо. І навіть якби я сказав, що "молю бога, щоб він допоміг нам", це все одно не означає, що ми переможемо.

Такі слова, сказані мальвівльським абатом, можуть декого здивувати. Але я добре знаю, навіщо сказав їх, і веду далі:

— Щоб перемогти, окрім усього іншого, потрібна хитрість. А також фантазія. Ви обрали мене своїм командиром на випадок небезпеки; це не звільняє вас від того, щоб самим думати. Отож закликаю кожного внести свою частку в організацію відсічі нашому смертельному ворогові... Ви знаєте приказку: гуртом легше й батька бити, — спершу я мовлю її місцевою говіркою, а потім повторюю літературною мовою для Тома. — З цього погляду ми в Мальвілі маємо багато шансів на перемогу. Гадаю, не помилюсь, коли скажу, що ми так здружилися, що ніхто з нас не бажав би лишитися серед живих, якщо б інші загинули. І я молю бога, щоб після перемоги всі ми, живі й здорові, зібралися в Мальвілі.

Я освячую хліб і вино. Склянка, яку я трохи надпив, разом з тарілкою йде по колу. Це відбувається в глибокій тиші. Мені здається, що моє палке почуття передалося друзям. Я бачу це в їхніх збуджених поглядах, трохи врочистих жестах. У своєму виступі я наголосив на майбутньому людини, щоб такі переконані атеїсти, як Мейссоньє та Тома, могли поділити спільну надію. А втім, не обов'язково вірити в бога, щоб перейнятися божественним почуттям. Воно може також визначатися зв'язками людини з людиною. Мейссоньє кліпає, п'ючи своє вино, а коли я нахиляюся до нього, щоб запитати, що він думає про все це, вів, як завжди, поважно відповідає: "Це наша ніч перед боєм".

Всі за столом статечні й заклопотані. Тома помітно зблід. Убивство Бебеля його приголомшило.

Коли Мену причастилася, я посилаю її на фортечний мур по Жаке. Вона вражено дивиться на мене: невже їй доведеться заступити його на посту? Але мовчки виконує мій наказ. Коли вона виходить, я прошу Тома, до якого саме дійшла тарілка з хлібом, узяти ще один шматочок. Я також прошу його заступити на посту Жаке, коли той прийде сюди.

Покінчивши з причастям, ми вирішуємо, що, крім нестройових, — Фальвіни, Евеліни та Мену, які підуть спати на другий поверх будиночка, — всі залишимося цієї ночі в надбрамній башті. Тут усього п'ять ліжок, але нам більше й не треба, бо Колен і Пейссу підуть уночі вартувати в бліндажі. Евеліні дуже не хочеться розлучатися зі

мною, але вона мовчки підкоряється моєму наказу.

Коли ми залишаємося вп'ятьох — М'етта, Каті, Жаке, і Мейссоньє і я (Тома вже пішов на фортечний мур), я складаю на клапті паперу розклад зміни варткових і засуваю його під лампу. Проти свого імені ставлю четверту1 годину ранку й прошу друзів, щоб кожен з них, коли повертатиметься з вартування, будив мене. Це, на мою думку, примусить їх бути пильними під час варти. Жаке приніс мені матрац, і я лягаю в куточку кухні. Решта розташовуються на двох поверхах надбрамної башти. Кожен лягає одягнений і кладе зброю собі в головах.

Я майже не сплю (а може, це тільки так мені здається, що я не сплю), і в хвилини безсоння до мене приходить усвідомлення того, що я припустився серйозної помилки, не визначивши для кожного місце на фортечних мурах і в надбрамній башті на випадок загальної паніки.

Не передбачив я і зв'язку між бліндажем, що на пагорку ферми "Сім буків", та фортечними мурами. А це було це вкрай необхідно. Вартові в бліндажі, побачивши наближення ворога, могли б непомітно подати нам якийсь сигнал, і ми таким чином виграли б дорогі секунди, поки бійці займуть свої місця.

Я думаю над цією проблемою всю другу половину ночі, але не можу нічого придумати. Мене приходить будити М'етта, повернувшись з вартування, відтак Мейссоньє, й протягом усього цього часу я обмірковую нездійсненні плани зв'язку бліндажа з фортечними мурами. Мабуть, я таки задрімав, бо раптом злякано підхоплююсь, коли Каті термосить моє плече й шепоче, що настала моя черга, легенько вкусивши мене за вухо.

Каті залишила відчиненою одну з бійниць, і хтось, не знаю хто саме, мабуть Мейссоньє, приніс сюди ослінчик. Це дуже зручно, бо отвір бійниці надто низький, щоб можна було стежити через нього стоячи. Я роблю кілька глибоких вдихів, повітря напрочуд свіже, й після цієї неспокійної ночі до мене повертається відчуття молодості й сили. Я певен, що Вільмен піде в наступ. Ми вбили Бебеля, й він захоче помститись нам. Але я не певен, що він піде на Мальвіль, не зробивши останньої спроби розвідати наші сили. Певне, Вільмен довідався від Ерве про паркан і тепер намагається вгадати, що цей паркан затуляє.

Темрява ще не рідшає, і я навряд чи побачу за сорок метрів перед собою барикаду. Я до болю напружую очі й раз по раз протираю їх пальцями лівої руки.

За хвилину мене починає долати сон. Я встаю, ступаю кілька кроків по фортечному муру й пошепки читаю байки Лафонтена, які тільки знаю. Позіхаю. Сідаю знову. На місці ферми "Сім буків" блимає якесь світло. Я здогадуюсь, що це Пейссу й Колен подають мені сигнал за допомогою електричного ліхтарика. Тієї ж миті біля паркана двічі бамкає дзвін.

Я випростуюсь. Серце калатає мені в грудях, гупає в скронях, долові мокріють. Іти туди? Чи не йти? Що, коли це якийсь підступ? Вільменова пастка? Що, коли він стрільне з базуки в ту ж хвилину, коли я відчиню потайне віконечко в паркані?

У дверях надбрамної башти зі зброєю в руках з'являється Мейссоньє. Він дивиться

на мене, і його погляд вимагає від мене рішучості. Я тихо запитую:

— Всі прокинулись?

— Так.

Тоді клич.

Але в цьому немає потреби: зачувши дзвін, усі прийшли сюди з рушницями в руках. Я задоволений їхнім спокоєм, швидкістю дій. Наказую тихенько:

— М'єтто й Каті, ставайте до бійниць надбрамної башти. Мейссоньє, Тома й Жаке ідуть на фортечний мур до амбразур. Стріляти тільки за командою Мейссоньє. Жаке, випустиш мене з брами й зачиниш її за мною.

— Ти йдеш туди сам? — питає Мейссоньє.

— Так, — коротко відповідаю я і допомагаю Жаке безшумно відсунути засуви на брамі.

Мейссоньє кладе мені на плече руку. Подає якийсь предмет. Це ключ від замка на потайному вході. Мейссоньє дивиться на мене. Якби було можна, він з радістю пішов би туди замість мене.

— Обережно, Жаке.

Я ледь прохиляю браму, втягнувши живота, прослизаю назовні.

Хоч ніч і прохолодна, по щоках у мене котиться піт. Я поминаю місток, долаю відстань між муром і ровом, відтак зупиняюсь, щоб скинути черевики, й повільно біжу в шкарпетках до паркана, силкуючись не дихати. В останню секунду, замість підняти завісу на потайному віконечку, зазираю у вічко, що його приробив Колен. Там стоять Ерве і ще якийсь трохи нижчий за нього молодик. Я прочиняю потайне віконечко.

— Це ти, Ерве?

— Я.

— Хто це з тобою?

— Моріс.

— Гаразд. Слухайте мене уважно. Зараз я відчиню потайний вхід. Спершу ви просунете сюди рушниці. Потім Ерве, зайдеш ти, Моріс почекає.

— Гаразд, — озивається Ерве.

Я відмикаю потайний вхід, піднімаю заслінку й закріплюю її. Просовуються дві рушниці. Я опускаю заслінку Один за одним відкриваю затвори, і ствол, і магазин коробки порожні. Я кладу обидві рушниці під паркан і знімаю з плеча "спрінгфілд". Відтак пропускаю Ерве, зачиняю за ним потайний вхід, веду до брами й тільки тоді, коли вона за ним зачиняється, іду по його товариша.

До сьогоднішнього ранку я чітко не усвідомлював, як нам краще використати ЗПО. Вона повинна працювати як своєрідний шлюз. Через неї ми пропускатимемо відвідувачів по одному, перед тим роззброївши їх. Повернувшись до надбрамної башти, я беру папір, на якому вчора ввечері накидав розклад зміни вартових, і на зворотному боці, перш ніж допитати Ерве, записую олівцем нове правило, яке щойно спало мені на думку.

Поки я записую, приходять Мену, Фальвіна й Евеліна. Мену одразу ж починає

розпалювати вогонь і сухо наказує Фальвіні йти доїти корів.

Ми не всі тут зібралися: Пейссу й Колен вартують у бліндажі на пагорбі ферми "Сім буків", а Жаке чатує на фортечних мурах. Я помічаю, що Тома, який сидить по той бік столу, не дивиться на Каті. Мейссоньє стоїть у мене за плечима й читає, що я пишу.

Коли я кінчаю писати, Мену гасить лампу, і я починаю допитувати Ерве.

Він розповідає цікаві речі. Учора ввечері Бебель, який ішов у розвідку до Мальвіля, був не сам. Його супроводжував один ветеран. Вони виїхали з Ла-Рока на велосипедах, але Бебель сховав свій за двісті метрів од Мальвіля й наказав ветеранові ні в якому разі не втручатися в події. Той сховався. За хвилину він почув рушничний постріл, побачив, що Бебель упав, і повернувся до Ла-Рока. Вільмен одразу ж заявив, що Мальвіль убив його "двох хлопців" і що він "відплатить" Мальвілеві. Проте спершу, щоб "забезпечити собі тили", а також, мабуть, щоб не потрапити в скрутне становище, послав до Курсежака під командуванням братів Фейраків нічну експедицію в складі шести чоловік. Як на те, вдосвіта ветеран, який разом з Морісом ходив у розвідку до Курсежака, вкрав дві курки. Курсежакські хлопці виставили варту і, коли з'явилася ця ватага, відкрили вогонь і вбили Данієля Фейрака. Жан Фейрак у нападі люті наказав узяти село штурмом і винищити всіх до ноги.

— Кого це "всіх"?

— Двох молодиків, літнє подружжя, жінку й немовля.

Ми мовчки презираємося.

— А що сказав про цей подвиг Вільмен? — питаю я трохи перегодя.

— "Рахунок зведено. Вони вбили твого одного хлопця. Ти примусив їх заплатити цілим селом".

Знову западає мовчанка. Я киваю Ерве, щоб він розповідав далі. Він прокашлюється.

Після Курсежака Вільмен хотів негайно напасти на Мальвіль. Але ветерани не погодилися. Особливо Жан Фейрак: мовляв, не можна так зопалу накидатися Мальвілю, спершу треба все як слід розвідати.

— Це він таке сказав?

— Він.

Я нишком посміхаюсь. "Заплатити цілим селом" — ці порівняно легко. Але Мальвіль — зовсім інша річ. Мальвіль примусив цих панів замислитись. Доказ: коли Вільмен знову почав шукати добровольців, то не знайшов серед ветеранів жодного. Тоді зголосилися Ерве й Моріс.

— І що сказав Вільмен?

— Що коли ці бовдури доможуться успіху, вони перейдуть у ветерани. А якщо їх уколошкають, ми підемо на Мальвіль штурмом.

— А ветерани що сказали на це?

— Вони не виявили надто великого ентузіазму.

— Але якщо Вільмен усе-таки накаже їм штурмувати Мальвіль, вони послухаються?

— Так. Вони ще бояться Вільмена.

— Чому "ще"?

— Бо з учорашнього вечора вони вже трохи менш його бояться.

— Після загибелі Бебеля?

— Після загибелі Бебеля й Данієля Фейрака. Кліка найзапекліших розпалася.

Принаймні я так це розумію.

— Якщо Вільмена вб'ють, — веду далі я, — чи знайдеться хтось такий, що зміг би його замінити?

— Жан Фейрак.

— А якщо вб'ють Фейрака?

— Тоді ніхто.

— Ватага розпадеться?

— Мабуть.

Сніданок готовий. На вилискуючому горіховому столі парують кухлі. Яка ідилічна картинка! А всього за кілька кілометрів звідси в дворі ферми лежать шість трупів, і серед них дитячий. Ми ціпеніємо з жаху. Людина за допомогою жорстокості домагається пошани до себе! Ще більше, ніж садизм, у цьому винищенні вражає безглуздість. Люди озлоблюються проти життя й винищують самі себе.

Я присуваю до себе кухоль. Не хочу більше думати про Курсежак. Треба поміркувати про наступний бій з Вільменом. Ми їмо мовчки. Тишу порушує непогамовне бубоніння Фальвіни, яка повертається зі стайні. Правда, вона не чула розповіді про те, що відбулося в Курсежаку, й не може перейнятися нашим настроєм. У всякому разі, Фальвіна сьогоднішнього ранку торохтить гак, як ще ніколи не торохтіла. Коли Мену була в доброму гуморі, то порівнювала Фальвініну балаканину з млинком, тартаком або водоспадом, а коли була в поганому, — з проносом. Після того, про що ми довідалися, то тільки й думаємо про цю невеличку ферму, яку добре знаємо, і їмо, не промовляючи жодного слова. І ця нескінченна Фальвінина балаканина не уривається, бо ніхто до неї не озивається. Вона нагадує потік води, що стікає з даху, або шум колишньої мальжакської бетономішалки чи стрічкової пили. Хоч цей словесний струмок складається зі слів — літературних або діалектних, — у ньому нема нічого людського: він нічого спільною не має з розмовою, бо на нього не чекаєш, будь-яке вухо відмовиться його слухати, й він, відкинутий усіма, дзюркоче собі цілком даремно. Минула ніч мене дуже зморила, до того ж зморує ще й напружене чекання наступної ночі, тому я, ризикуючи дати Мену черговий привід для нападок на Фальвіну, гостро кажу:

— Та замовкни ж, Фальвіно! Ти заважаєш мені думати!

На, маєш! Сльози! Але так чи інакше, треба було, щоб вони полились! Та коли б вони лились мовчки. Але ж ні! Фальвіна не просто плаче, вона ридає, зітхає, пирхає ротом, шморгає носом. Я її не бачу, бо сиджу до неї спиною. Однак чую її. Цей плач ще нестерпніший, ніж її балаканина. Тим паче, що тепер уже починає бурчати Мену. Правда, в її бурчанні я не ловлю змісту, але Фальвіна, мабуть, таки чує, про що бурчить Мену, й це, певне, ще більше ранить її душу. Якщо так триватиме й далі, неодмінно

втрутитися Каті. Ні, річ не в тім, що Каті дуже любить свою бабусю. При нагоді вона теж шпигає її. Та все ж це її бабуся. Родинна кров вимагає, щоб стати на захист бабусі, Каті не дозволить, щоб у неї на очах цькували Фальвіну, й сама покаже пазури. А це вона любить. Каті брутальна й запальна. Кусається боляче, хоч "ще така молода". А я також не дуже розсудливо вчинив, що пожбував каменюку в осине гніздо. Зчиняється справжній лемент, тепер їх не заспокоїш. Добре, що хоч М'етта німа. І дякую тобі, юна Евеліно, що ти ще побоюєшся мене (це в тебе минеться) й мовчиш, коли я серджусь.

Треба якнайшвидше давати цьому раду. Тому відразу ж одбиваю неминучий контрнаступ Каті.

— Каті, ти вже попоїла?

— Так.

— А ти, Фальвіно?

— Авжеж, сам бачиш, Емманюелю, я вже попоїла.

Їй замало одного слова, як Каті, їй треба для цього аж сім.

— Тоді ви обидві йдіть вичищати стайні. Жаке буде зайнятий цього ранку.

Каті слухається зразу. Вона підводиться. Дотримується даної вчора обіцянки: справжній солдатик.

— А посуд? — питає Фальвіна підкреслено ввічливо.

— Мену й М'етта помиють його.

— І я, — озивається Евеліна.

— Справа в тому, що посуду багато, — каже Фальвіна.

— Іди ж! — гримає Мену. — Я впораюсь без тебе.

— Ходімо, бабусю, — також роздратовано каже Каті.

Каті, худорлява й прудка, наче стріла, виходить, тягнучи за собою цю велетенську пампушку, яка, похитуючись, ледве ступає своїми товстими ногами.

Мену здобуває перемогу, хоч тепер їй доведеться помити цілу гору посуду. Але вона цього не дуже боїться. Саме це вона недвозначно висловлює в своєму останньому бурчанні. Зараз воно в неї трохи стримане: Мену хоче й дошкулити Фальвіні, й боїться накликати на себе мій гнів, який знецінив би її перемогу. Поступово галас змовкає, западає тиша, й я можу думати... На цей раз бій не буде вже нерівним. Вільмен утратив трьох ветеранів, а двоє новачків зрадили його. У його ватазі, яка ще позавчора складалася з сімнадцяти чоловік, залишилося всього дванадцять. Нас же, разом з Ерве та Морісом, десять. Водночас збагатилось і наше озброєння на три рушниць моделі 36.

Якщо вірити Ерве, Вільменів авторитет похитнувся. Після загибелі трьох ветеранів ватага занепала духом. Вона ще більше занепаде, довідавшись про перехід на наш бік Моріса та Ерве.

Переді мною стоять три проблеми:

1. Знайти таке місце для битви, яке б дозволило мені до кінця використати його переваги.
2. Придумати якусь хитрість, котра прискорила б деморалізацію противника.
3. Якщо він почне відступати, будь-що не дозволити йому дістатися до Ла-Рока,

звідки він міг би вести проти нас затяжну війну.

Останній пункт здається мені найважливішим.

Перш ніж допитати Моріса, я чекаю, коли піде Ерве. Хочу вести цей допит без нього, щоб переконатися, чи розповідь Моріса підтвердить його слова.

Моріс, так би мовити, євроазіат. Хоч Колен нижчий за нього на якихось два чи три сантиметри, він здається набагато вищим, мабуть, через те, що тонкий, з вузькими стегнами. Обличчя янтарного кольору. Смолисто-чорне волосся спадає з голови, облямовуючи лукаве обличчя, яке зрідка освітлює м'яка посмішка.

Моріс розповідає, що він — син француза, одруженого з індокитайкою з Сент-Ліварда, що в департаменті Ло-і-Гаронна. Батько його був управителем у невеличкому господарстві неподалік від Фюмеля, й Ерве приїхав до Моріса на Великдень. І раптом цей вибух бомби. З цього моменту його розповідь підтверджує слова Ерве, хоч я докладаю чималих зусиль, щоб спіймати його на брехні. Мені це не вдається. Моріс, здається, взяв близько до серця загибель свого товариша Рене й затаїв злість на Вільмена. Він не говорить про це, але, коли згадує про вбивство, його чорні зіниці раптом твердішають і косі прорізи повік стягуються. Як і Ерве, він справляє на мене добре враження. Навіть краще, Ерве красномовний, дотепний, з артистичними нахилами. Моріс, хоч і не такий мастак, — людина загартована, мов сталь.

Я підводжуся.

— Мену, кинь на хвилику свій посуд і ходи зі мною.

Вона витирає свої вузлуваті руки й ступає за мною.

Я веду її до машинного відділення, що над звідним мостом.

— Як гадаєш, Мену, чи зможеш ти в разі потреби сама впоратися з ось цим? Чи хочеш, щоб тобі допомогла Фальвіна?

— Обійдусь і без неї, — відповідає Мену.

Я показую їй, що вона повинна робити, і після двох чи трьох спроб, вигнувши дугою свою маленьку худу постать і зціпивши зуби, Мену чудово зводить і опускає міст.

Я залишаю її тут. Швидко підіймаюсь до головної башти, а там — до своєї кімнати. Сідаю за письмовий стіл і в шухляді, до якої вже довгенько не зазірав, знаходжу те, що мені треба: два м'яких олівці — один чорний, а другий червоний. Тут лежить також великий поліцейський свисток, якого в нападі великодушності я віддав Пейссу того дня, коли ми дали йому доброї прочуханки, щоб відбити бажання керувати "Гуртком". Свисток знов опинився в мене, бо наступного дня я впрохав Пейссу від продати мені його за високу ціну. Сьогодні я з задоволенням кручу цей свисток у пальцях. Його хромове покриття не піддалося часові, й він видає пронизливий звук, який чути дуже далеко. Кладу свисток собі в нагрудну кишеню сорочки і, відірвавши чверть великого аркуша креслярського паперу, беруся до роботи.

Я попрацював лише якихось п'ять хвилин, як хтось постукав в двері. Це була Каті.

— Сідай, Каті, — кажу я, не підводячи голови.

Мій стіл стоїть під стіною навпроти вікна, й Каті доводиться обходити, щоб сісти навпроти мене спиною до світла. Проходячи, вона проводить, мовби ненароком, лівою

рукою мені по потилиці й шиї. Водночас кидає погляд на те, що я роблю. Я намагаюсь приховати, що її присутність бентежить мене. Та її не обдуриш. Вона сидить на краєчку стільця й, примруживши очі, з усмішкою дивиться на мене.

— Каті, ти вже скінчила роботу в стайні?

— Так, і навіть уже скупалася під душем.

Гадаю, що це вона зробила не без певного наміру. Але я далі не відриваю очей від роботи. Вдаю, що не розчув її слів.

— Хочеш поговорити зі мною? — запитую я перегодя.

— Еге ж, — зітхає вона.

— Про що саме?

— Про Вільмена. Маю одну думку. — І веде далі: — Ти ж сказав, якщо в когось виникнуть якісь думки — хай він прийде й поділиться ними з тобою.

— Авжеж.

— Ну так ось, у мене є одна думка, — скромно каже вона.

— Слухаю тебе, — кажу я, не відриваючи очей від своєї роботи.

Западає мовчанка.

— Я не хотіла б турбувати тебе, — починає вона, — особливо коли ти так захопився роботою. — І враз запитує: — Що ти пишеш, Емманюелю? Оголошення?

— Відозву до Вільмена та його ватаги.

— А про що йдеться в твоїй відозві?

— Про дуже прикрі речі для Вільмена й не такі вже прикрі для його ватаги. Якщо хочеш знати, я намагаюсь використати занепалий дух ватаги й відірвати її від ватажка.

— І гадаєш, це тобі вдасться?

— Так, якщо справи обернуться для них кепсько. Якщо ж ні, то нічого не вийде. У всякому разі, це коштуватиме мені тільки аркушика паперу.

У мене за спиною хтось стукає в двері. Не обертаючись, запрошую ввійти. Це Евеліна.

Я насуплюю брови.

— В чому справа?

— Мейссоньє вже закопав Бебеля й повернувся додому, я прийшла тобі про це сказати.

— Мейссоньє просив тебе це зробити?

— Ні,

— Тобі не хочеться допомогти мити посуд?

— Хочеться.

— Хіба вже скінчили його мити?

— Ні.

— То ж іди допоможи.

— Йду, — каже вона, не ворухнувшись і вступившись у меле великими голубими очима.

За звичайних обставин їй перепало б на горіхи, та я не хочу принижувати її в

присутності Каті.

— Ну? — чемно питаю я.

Ця чемність розчулює її.

— Йду, — відповідає вона крізь сльози, причиняючи за собою двері.

— Евеліно!

Вона з'являється знову.

— Скажи Мейссоньє, що він мені потрібен. Негайно ж.

Евеліна весело всміхається мені й причиняє двері. Одним пострілом я убиваю трьох зайців. Мені справді потрібен Мейссоньє. Заспокою Евеліну й спроваджу Каті, з якою я тут почуваюсь не дуже безпечно.

Каті знову спирається плечима на спинку стільця. Я не дивлюся на неї. Знову берусь до роботи. На щастя, мені залишилося тільки переписувати, бо я приготував текст на чернетці. Каті неголосно сміється.

— Бачив, як вона несподівано прийшла! Вона схилнулася з розуму через тебе!

— Це цілком взаємно, — відповідаю я сухо, підводячи голову.

Каті дивиться на мене з посмішкою, яка дратує мене.

— В такому разі, — каже вона, — не розумію, що...

— Ну, ну, кажи...

Каті зітхає, совається на стільці.

— Гаразд, — каже вона. — Наприклад, Вільмен наступає. А потім, як ти сказав, він натрапляє на перепону. Бог її знає, чому вона сміється. — І повертається до Ла-Рока, веде з нами партизанську війну, а це буде не на твою користь.

— Це щось більше, ніж не на користь. То буде катастрофа. Він може завдати нам багато лиха.

— Що ж, тоді, — провадить далі Каті, — якщо він почне відступати, треба перешкодити йому повернутися до Ла-Рока, треба піти йому навперейми.

— Він відступатиме дуже швидко.

Каті тріумфально дивиться на мене.

— Так, але ж у нас є коні!

Я торопію. То не був тільки привід прийти сюди, вона справді мала що мені сказати! А я, присвятивши своє життя коням, і не подумав про це. Я мав таку велику перевагу над Вільменом — кавалерію, й не збирався застосувати її!

— Браво, — кажу я, — bravo, Каті, я обміркую все це а поки що — anichirck!

— Звичайно, — гордо відповідає вона. — Ну, я біжу, каже Каті. — Ти працюєш, я не заважатиму тобі.

Я дуже необачно підводжусь, бо, обходячи стіл, Каті кидається мені на шию й обнімає мене. Пейссу має рацію: вона вся тремтить.

Хтось стукає в двері. "Прошу!" — гукаю я. Входить Мейссоньє.

— Що ти скажеш про це? — питаю, подаючи йому відозву, Мейссоньє читає вголос: "Мальвільське й ла-рокське володіння.

Злочинців, прізвища яких подаються нижче, засуджено до страти:

Вільмена — людину поза законом, ватажка банди.

Жана Фейрака — ката Курсежака.

Що стосується інших, то, якщо вони складуть зброю за першою нашою вимогою, ми обмежимося тим, що дамо їм тижневий запас харчів і виженемо звідси на всі чотири сторони.

Емманюель Конт, мальвільський абат"

Мейссоньє перечитує відозву, цього разу мовчки. Я дивлюсь на його довгобразе обличчя, на зморшки, що перетинають щоки. Кожна рисочка його обличчя промовляє про сумлінність. Він був відданим комуністом-борцем. І, — з своєю відданістю справі, доскіпливістю, — був би дуже добрим керівником. Шкода, що він не став мером Мальжака!

— Ну, що ти скажеш на це?

— Психологічна війна, — стримано відповідає Мейссоньє.

Поки що він тільки констатує факт. Оцінку йому дасть трохи пізніше. Він повинен розміркувати. Що ж, нехай розмірковує.

— На мою думку, це дасть наслідки тільки тоді, якщо буде вбито Вільмена й Фейрака, — провадить він за хвилину. — Решта, якою більше не буде кому командувати, скорше, мабуть, рятуватиме свою шкуру, ніж кидатиметься в бій.

Так, він має рацію. Про це мені треба буде пам'ятати, коли даватиму під час бою команду стріляти.

Я підводжусь.

— Гаразд. Чи не міг би ти знайти мені шматок фанери, почепити на неї цю відозву й зробити в ній дві дірочки?

— Це дуже просто, — відповідає Мейссоньє й теж підводиться. Відтак обходить стіл з моїм плакатом у руці й зупиняється біля мене. — Я хотів спитати тебе: ти й далі вважаєш, що ми повинні стріляти тільки з бійниць, зроблених у парпеті?

— Так. А чому ти про це запитуєш?

— Їх лише п'ять. Разом з бійницями надбрамної башти їх буде сім. А нас тепер десять.

Я уважно дивлюсь на нього.

— Ну й що ж ти можеш запропонувати?

— Щоб за межами замку вартували троє, а не двоє хлопців. Кажу тобі про це, бо бліндаж для трьох замалий.

Весь Мальвіль тепер дбає про те, щоб досягти єдиної мети — розбити банду Вільмена.

Я кладу руку Мейссоньє на плече й веду його до кручених сходів. Він виходить, а я повертаюсь, щоб узяти "спрінгфілд" і замкнути двері.

В дворі за першою огорожею на мене чекають Колен, Жаке й Ерве. Двоє останніх тримають заступи. Колен стоїть трохи осторонь.

Не кидайте своє знаряддя, — кажу я їм. — У мене є для вас робота. Зараз сюди прийде Мейссоньє.

Почувши мій голос, з "Материнства" виходить Каті, тримаючи в одній руці скребло, а в другій — пирієву щітку. Вона чистила Бурку. Фальвіна сидить на великому пеньку, що стоїть біля входу до печери, й, побачивши мене, винувато підводиться.

— Сиди, сиди, Фальвіно, це ж твоя черга відпочивати

— Ні, ні, — каже вона аж надто підкреслено, що мене дратує. — Гадаєш, що в мене є час сидіти.

Вона залишається стояти, але до роботи не береться. Мовчить. Ще досі не може вибачити мені те, що сьогодні вранці я її образив.

Поведінка Фальвіни дратує також і Каті, тим більш що вона, вичищаючи в стайні, мусила, як сама сказала "покарати себе" найгрубішою роботою.

Відчувши, що Каті зараз накинеться на стару, я вступаю в розмову:

— Ти скінчила чистити Бурку?

— З цим так швидко не впораєшся! Дарма я купалася під душем! Гадаєш, то легко працювати з рушницею з плечима? — Вона сміється. — А ця дурна Бурка тільки те й робить, що вбиває курей! Ще одну вбила! Я дала їй по писку, хай пам'ятає.

Я прошу показати мені жертву. На щастя, то стара курка. Я віддаю її Фальвіні.

— Візьми, Фальвіно, обскуби й випотроши її, а потім віднесеш Мену.

Фальвіна погоджується. Певно, зрадівши, що можна щось робити й сидячи.

І ось ми чекаємо на Мейссоньє. Життя в Мальвілі триває, як звичайно. Жаке, дивуючись, що залишився без діла, розмахує руками й поглядає якось винувато на мене. Ерве, перевалившись на одну ногу, потирає свою гарну клинцювату борідку, не зводячи очей з Каті. Колен, спершись на стіну, з посмішкою стежить за цією сценою. А Фальвіна знову сіла, поклавши курку собі на коліна. Вона ще не почала її скубти, але зараз почне. Вона готується до цього.

— Одне слово, — каже Каті, далі маніжачись, — у твоєї Бурки самі тільки вади. Вона хворіє на тик, качається в гною, вбиває курей.

— Нічого, Бурка добра кобила.

— О, звісно, ти її любиш! — зухвало мовить Каті. — Її також! — Вона сміється. — Проте все-таки мусиш закласти низ її стійла дротяною решіткою. Ми маємо аж вісім чоловіків у домі, але серед них нема жодного, який міг би нам це зробити! — Вона сміється й крадькома зиркає на Ерве.

Я полишаю гурт, широкими кроками простую до комори в головній башті, беру там моток дроту й кліщі і роблю про це запис на грифельній дошці. Нараз мені спадає на думку: те, що ми всі зараз робимо в Мальвілі, — а робимо швидко, дуже швидко, бо швидкість є тепер запорукою успіху, — означає, що ми вчимося військовому мистецтву.

Коли я виходжу з комори, зустрічаю Мейссоньє, який несе мій плакат. Я забираю його в нього. Чудово. Навіть мистецьки. Мейссоньє залишив береги на фанері навколо аркушика креслярського паперу. Повертаючись разом з ним за першу огорожу, я знову читаю відозву. Раптом відчуваю, як у мене пече під грудьми. Та дарма. Це минеться.

Коли ми наблизились до гурту, Каті запитує, що це в мене на фанері, я піднімаю її, щоб усі могли прочитати. Колен також підходить ближче.

— Що? Ви — абат? — здивовано запитує Ерве, і його звертання на "ви" викликає посмішки в моїх друзів.

— Так, мене обрали абатом мальвільським, але ти можеш звертатись до мене на "ти".

— Що ж, — мовить Ерве, опанувавши себе, — ти добре зробив, що написав такий текст, у банді є хлопці, на яких це вплине. І правильно назвав Вільмена "людиною поза законом". Цілком правильно.

Ці слова мені подобаються. Вони підтверджують те, що я й думав. Всупереч усьому, чин, титул, посада й досі не втратили своєї ваги. В загальному хаосі люди хапаються за залишки колишніх порядків. Найменша подоба законності їх зачаровує. Отже, я завдав Вільменові відчутного удару, здерши з нього, принаймні на папері, офіцерські погони.

— Каті, ти зараз випустиш нас усіх п'ятьох через потайний вхід. А сама будеш біля надбрамної башти доти, доки ми не повернемося. А ти, Фальвіно, зараз попередиш Пейссу, що ми йдемо. Він з Морісом у льоху.

— Зараз же? — запитує Фальвіна, не підводячись і тримаючи на колінах курку, якої ще не торкалась.

~~ Зараз же, — сухо кажу я. — І поквапся.

Каті сміється й дивиться, як іде її бабуса, здригаючись, мов холодець.

Опинившись за межами замку, я беру Мейссоньє під руку й пошепки даю йому вказівку викопати нору для одного стрільця на горбі, який поряд з пагорбом ферми "Сім буків", звідки добре було б видно паркан.

Мейссоньє погоджується. Я залишаю його з Ерве й Жаке, а сам беру Колена й звертаю на лісову стежку. Якщо мої гілки й досі зв'язані, обійду їх хашами, щоб не розірвати.

До моїх гілок ніхто й не доторкався. Отже, наш супротивник нічого не знає про цю дорогу лісом, яка веде до Ла-Рока. Першу частину завдання виконано. Лишається ще й друга його частина. Останнього разу, їдучи верхи до Ла-Рока, я помітив дуже вузький прохід між двома пагорбами, обабіч якого стирчали два обгорілих стовбурів дерев. Я спробую натягти дріт між цими стовбурами й почепити на ньому відозву, адресовану Вільменові. На жаль, пішки туди надто далеко. Чую, як позад мене важко ступає й сопе Колен, і враз згадую, що він мало спав минулої ночі, бо вартував у бліндажі. Обертаюсь до нього.

— Стомився?

— Трохи.

— Потерпи ще з півгодини, гаразд? Як тільки почеплю цю відозву, ми з тобою перепочинемо.

— Не турбуйся, — відказує Колен, насупивши брови.

Хоч йому вже за сорок, він здається мені дитиною, коли отак супиться.

Стоїть дуже тепла погода. Мене заливає піт. Я розстібаю комір і закачую рукави сорочки. Час од часу нахиляюсь і притримую гілку, щоб вона не стьобнула Колена. Бачу, що він зблід, очі запали, губи пересохли. Коли прибуваємо на місце, мені стає

легше за нього.

Ми виходимо на узлісся й починаємо спускатися пологим схилом, який переходить у крутий кам'янистий спуск метрів двадцяти. Зійти вниз, до шляху, а тим більше піднятися знову вгору дуже важко.

Я квапливо спускаюсь униз. Просмикую дріт через обидві дірочки у фанері, прив'язую його до одного стовбура, потім натягую впоперек шляху й прив'язую до другого стовбура. Колен, якого мені не видно, лежить на узліссі над крутим спуском з рушницею наготові й прикриває мене з боку Ла-Рока. Прикриття це не дуже надійне на випадок, якби з'явилася вся банда. Я перетворився б на справжню мішень, бо сховатися тут ніде.

Колен так добре замаскувався, що я, вибравшись на узлісся, ніде його не бачу. Він, звичайно, бачить мене, та не наважується гукнути, бо боїться, щоб нас не почули. Раптом долинає звук, схожий на крик сови. Й я з подиву завмираю. Бо після дня події ми не чули в лісі ні дзижчання комах, ні пташиного крику. Звук повторюється, цього разу зовсім близько. Я йду в тому напрямку й нашттовхуюсь на Коленові ноги.

— Егей, обережно, це я! — озивається він пошепки.

— Ти чув крик сови?

— Це я кликав тебе, — відповідає Колен, беззвучно сміючись. І, сухо клацнувши затвором гвинтівки, ставить її на запобіжник.

— Ти? Тоді це справді здорово! Ти навіть мене обманув. — Я всміхаюся йому. — Кілька хвилин перепочинемо. Можеш подрімати.

— Ти знаєш, про що я думав, прикриваючи тебе, Емманюелю? Що це ідеальне місце для засідки. Четверо чоловік, засівши по двоє з обох боків шляху, переб'ють тобі всю ватагу.

— Ну, спи, спи! До стратегії повернемося пізніше!

А щоб він заснув якомога швидше, я відходжу від нього, але цього разу, щоб знов не загубити його, роблю на кущі позначку, озираючись на Колена. Лише лігши, він завмирає, притолочивши спиною два чи три кущики папороті й обійнявши рушницю, наче кохану.

Зиркаю на годинник. Тихо походжаю сюди й туди. Схил пагорба повернений на північ і після дощів буйно поріс мохом. Рослинність тут не дуже багата. В мене таке враження, що папороть заглушує все довкола себе. Тиша гнітить мене. Навіть звичайнісінька павутинка, що зачепилася за гілку, принесла б мені радість. Я боюсь, що ми більше не побачимо тут комах, якщо принаймні вони не переселяться до нас із менш ушкоджених районів. А птахи? Припустімо, що вони десь уціліли, але як вони зможуть жити тут без комах? Ліс відродиться за якусь чверть століття, проте природа так і залишиться знівеченою.

Ця порожнеча видається мені нестерпною, і я буджу Колена. Який егоїзм! Буджу його на п'ять хвилин раніше, ніж пообіцяв собі.

Колен розплющує очі, потягується, озивається до мене й грубо лає мене. Проте, почувши його голос, я поступово опановую себе.

— Ти міг не будити мене! — шепоче Колен. — Мені снився гарний сон!

Він хоче розповісти мені свій сон, але я подаю йому знак мовчати, бо ми дуже близько від шляху. Та, заглибившись у хащі, Колен забуває про свій сон.

Він дивиться на мене, усміхаючись, і брова в нього зламуються.

— Скажи, чи Каті не заграє з тобою?

— Еге ж.

— Із Пейссу?

— Ти помітив це?

— Із Ерве?

— Можливо.

Він на хвильку вмовкає. Потім знову:

— Скажи-но, а як Тома реагує на це?

— Тома вважає, що в Мальвілі є дві жінки на шістьох чоловіків.

— Ну то що ж?

— Запитує себе, чи мудро вчинив, що одружився з Каті.

Перегода Колен питає:

— Як ти гадаєш, чому так мало залишилося жінок?

— Щодо бродячих ватаг, це само собою зрозуміло. Тут або ватажки не хочуть їх утримувати, або їх фізично винищили. Коли не вистачає харчів, тоді...

— А серед таких людей, як ми?

— Хочеш сказати, серед осілих?

— Так.

— Гадаю, що то інше явище. До дня подіїдесь вісімдесят відсотків дівчат тікало з села до міста.

— І ти вважаєш, що всі міста зруйновані?

— Не знаю. Але досі ватаги, з якими ми мали справу, не склалися з городян.

Знову западає мовчанка.

— Жаль, — сумно мовить Колен. — Було б набагато краще, якби кожен мав свою дружину.

Я змінюю тему розмови.

— Колене, мені хотілося б, щоб ти виспався досхочу.

Як я і передбачав, він огризається.

— А чому саме я? — запитує Колен, підводячи плечі.

Справді, чому він? Не тому, що він маленький.

Я кажу поважно:

— Хочу доручити тобі дуже важливу роль в організації оборони.

— Невже? — спокійно перепитує він.

— Хочу, щоб ти зайняв нору, яку зараз копає Мейссоньє.

— А хто піде до бліндажа?

— Ерве й Моріс.

— А я в нору?

— Так. Але ти не зможеш спати вночі. Вони по черзі спатимуть, а ти ні.

— Я не боюсь цього,— недбало каже Колен і додає: — Яку ти даси мені зброю?

— Гвинтівку моделі 36.

— Це добре! — задоволено вигукує він. Потім підводить голову й дивиться на мене.

— А їм?

— Ерве й Морісові?

— Так.

— Я віддам їм їхні рушниці.

— Чому нам усім трьом ти вирішив дати гвинтівки моделі 36?

— Щоб Вільменові хлопці не змогли відрізнити їх за звуком від своїх, коли ви почнете стріляти їм у спину.

Колен зупиняється й, посміхаючись, дивиться на мене.

— За звуком, але не за градом куль. — І додає: — Тобі таке спадає на думку, що нікому не спало б.

— Тобі теж.

— Мені?

— Скажу тобі про це пізніше. Я ще не скінчив. Я дам тобі на цю ніч бінокль.

— Та ну! — вигукнув Колен.

Я додаю:

— Гадаю, що Вільмен почне атаку на світанку. Розраховую, що ти перший помітиш його й даси нам сигнал.

— Ліхтариком?

— В жодному разі. Цим ти себе одразу викриєш.

— А як?

Я дивлюсь на нього.

— Криком сови.

Він гордо всміхається.

— Ти говорив про якусь мою думку, — мовить Колен перегодя.

— Одну думку подала Каті, а ти подаєш другу.

— Одну думку подала Каті? — перепитує Колен.

— Певне, ти й сам не помітив цього. Мабуть, ти висловив свою думку цілком машинально.

Якийсь час ми сміємося, а потім я веду далі:

— Якщо Вільмен почне відступати, ми кинемося на конях йому навперейми. Але не шляхом, а оцією стежкою. Прибудемо набагато раніше на те місце, де висить відозва. І зробимо там засідку на нього.

— Думка про засідку належить мені! — мовить зі стриманою гордістю Колен. — А Каті?

— Каті придумала, як краще використати наших коней. Кілька хвилин ми йдемо мовчки, а тоді він питає трохи зміненим голосом:

— Як гадаєш, всиплемо Вільменові?

— Неодмінно, — І додаю: — Боюсь тільки, що він не прийде.

XVII.

Цієї ночі, як і минулої, я вартую на світанку. Беру з собою Евеліну. В неї два завдання: тільки-но я подам їй знак, вона зніме тривогу серед бійців у надбрамній башті, а звідти побіжить до "Материнства", де осідлає Бурку та двох білих кобил, бо, можливо, нам доведеться гнатись за ватагою. Силача я не братиму, бо він, опинившись серед кобил, може викрити нас своїм іржанням.

Розподілено всі ролі. Мену стане біля механізму звідного моста. Фальвіна піде до льоху, де повинна заспокоїти корів і бика, що їх ми там прив'язали. То найкращий спосіб урятуватись від її базікання.

Я пронумерував бійниці від першої до сьомої з півдня на північ. На оклик Евеліни бійці мають мерщій бігти ді них. Жаке призначено першу, Пейссу — другу, Тома третю, четверту — мені, п'яту — Мейссоньє. М'етті й Каті шосту й сьому. Дві останні бійниці розташовані всередині надбрамної башти. З них відкривається великий сектор обстрілу, й водночас вони захищають стрільців від вогню. Ми всі погоджуємося на тому, що поставимо біля них М'етту й Каті, бо не можемо дозволити собі втратити наших жінок: майбутнє общини залежить від них.

Ерве та Моріс розташовуються в бліндажі, що за межами замку. Колен у норі на пагорбі. Саме він і має подати їм знак — криком сови, коли Вільмен та його ватага наблизяться.

— Я візьму лук, — сказав Колен учора ввечері.

— У тебе ж є рушниця!

— В мене з'явилась одна цікава ідея, — мовив Колен.

— Розумієш, ідеться про ефект страху. Ні гуку, ні диму, а людина падає, пронизана стрілою. Це їх приголомшить. І тоді я пущу в хід рушницю.

Як і минулої ночі, я заступаю на варту на світанку й, сівши біля четвертої бійниці на маленький ослінчик, що його змайстрував Мейссоньє, почуваю себе досить бадьоро, хоч майже зовсім не спав. Дуло "спрінгфілда" кладу на столітнє каміння парапету, а приклад — собі на коліна. Я, людина двадцятого століття, сиджу тут, де колись англійські чи протестантські стрільці з лука стояли на чатах у своїх кольчугах. Якби біля мене не було Евеліни, якби в надбрамній башті не спали товариші, я не став би боротися за своє життя в таких непевних умовах. Скільки років ми ще боротимемося проти банд, житимемо цим здичавілим гарнізонним життям?

Евеліна сидить поруч мене на стільчику, який їй дуже подобається. Спиною зіперлася мені на ліву ногу й голівку поклала на моє коліно. Вона в неї така легенька, що я майже не відчуваю її. Вона не спить. Час від часу я гладжу їй щічку, і її рученя зразу ж тягнеться до моєї руки. Ми домовилися, що будемо мовчати.

Я знаю, що мої стосунки з Евеліною дивують товаришів. Але вони зачаровані тим, як терпляче я її доглядаю, займаюся з нею гімнастикою, навчаю її. По суті, якби я обрав її собі за дружину, вони, певне, засудили б мене. Однак потім зрозуміли б мене

краще. Правда, сам я відмовився розуміти себе. Мої взаємини з Евеліною платонічні, хоча й забарвлені відтінками хтивості. Я не робив спроб заволодіти нею, проте її крихітне тільце вабить мене. І її прозорі очі, й її довге волосся. Якщо Евеліна стала б колись вродливою дівчиною, цілком імовірно, я перестав би опиратися. Однак мені здається, що тоді я багато втратив би. В сто разів більше мені хочеться, щоб вона лишилася б такою ж і щоб наші взаємини не змінювались.

Сьогодні пополудні, коли я спав, Евеліна, "порядкуючи" в шухляді мого письмового стола, знайшла там гострий кинджал, подарований мені дядьком, щоб розрізувати папір. Коли я прокинувся, Евеліна попрохала його в мене.

— Навіщо він тобі?

— Сам знаєш.

Так, я це знаю. І не хочу, щоб вона ще раз розповідала. Згідливо киваю головою.

Вона відразу ж прив'язує мотузку до пояса штанців і чіпляє на неї кинджал. Увечері весь Мальвіль пускав на її адресу компліменти й жарти. Я теж запитав у неї, чи не розраховує вона "знищити мечем" Вільмена. Як і інші, вдавав, що захоплений її дитячою грою, хоч добре знав, який намір криється за нею.

Ніч прохолодна, й світанкові проблиски ледве долають муарову темряву. Я майже нічого не бачу з бійниці в парпеті. Весь "перетворююсь па слух". Цей вислів належить Мейссоньє, який, мабуть, почув його на військових курсах. Птаство загинуло, й світанок через те дивовижно тихий. Я чекаю. Напевне, цей войовничий кретин таки піде на нас штурмом. Бо, сказавши це, не захоче вже відмовлятися від свого рішення. До того ж він сліпо вірить у свою перевагу, яку обіцяє йому базука старовинної моделі.

Мозок у таких людей працює за найпримітивнішою схемою. Вони собі гадають: "Оскільки в мене є базука, я диктуватиму свій закон". А закон Вільмена полягає в тому, щоб нас знищити. Ми вбили його двох "хлопців", і тепер він хоче "відплатити Мальвілеві".

Йому це не вдасться. Цілий день мене не полишав страх; але нарешті він вичерпався. Я спокійний. Чекаю Коленового крику, й коли він нарешті лунає, то в першу мить я навіть розгублююсь з несподіванки. Евеліна торкається мене рукою, щоб я подав їй знак. Я роблю це, на мій погляд, дуже кумедно, бо вона знає, що я маю це зробити

Евеліна залишає мене, забираючи з собою, як ми домовились, стільчик, щоб ніхто об нього не спіткнувся, а я стаю на коліна біля ослінчика, на якому щойно сидів, і, спершись на нього лівим ліктем, прикладаю до приклада рушниці щоку. Бачу краєчком ока (надворі дедалі розвидняється), як товариші позаду мене займають свої позиції, тихо й дуже швидко.

Западає нескінченно довга пауза. Вільмен не наважується відкрити вогонь по паркану, й, дивна річ, я відчуваю велике незадоволення, що він зволікає з виконанням ролі, яку я відвів йому в своєму сценарії. Я не пам'ятаю, чи це було насправді, але Мейссоньє згодом запевнить мене, що я безнастанно повторював: "Боже мій, що ж він робить?! Що ж він робить?!"

Нарешті лунає вибух, якого ми всі так чекали. І до певної міри розчаровує нас, бо він набагато слабкіший, ніж ми сподівалися. Мабуть, він розчарував і Вільмена, бо снаряд не розбив весь паркан і навіть не зірвав із завіс обидві ступки. Він лише зробив у паркані пробоїну півтораметрового діаметру, але його верхня й нижня частини стоять.

Що ж відбувається далі? Протяжним свистом я мав подати сигнал відкрити вогонь. Я цього не роблю. Але всі ми починаємо стріляти, і я також, бо кожен з нас подумав, що його товариш щось помітив. Насправді ж ніхто нічого не бачить, бо бачити нічого: супротивник не наступає.

Свідчення полонених потім усе прояснять: в ту хвилину, коли ми почали стріляти, Вільменові хлопці перебували трохи нижче того місця, де їх могли вразити наші кулі: їх захищав ще й виступ скелі. Вони саме рушили до пробоїни, що її базука зробила в паркані, коли раптом пролунали передчасні постріли наших рушниць і зупинили їхнє просування. Не тому, що стрілянина завдала їм втрат, а тому, що шріт з наших рушниць безперестану перішив рештки паркана, з якого летіли тріски. Нападники залягли й відкрили безладну стрілянину. Але той самий виступ скелі, що став на заваді нашим кулям, заважав їм бачити й нас, і ми, і вони вели пекельний вогонь по невидимих цілях.

Нарешті я починаю розуміти ситуацію, і Мейссоньє також, бо він мені каже:

— Треба припинити цю безглузду стрілянину.

Я цілком погоджуюсь, але для цього мені потрібен мій свисток (свисток Пейссу). Я гарячково шукаю по всіх кишенях, але не знаходжу його. Нишпорячи по кишенях, уявляю, який у мене смішний вигляд. Головнокомандуючий не може більше командувати військами, бо він загубив свисток! Я міг би крикнути: "Припиніть вогонь!" М'єтта й Каті почули б мене навіть у надбрамній башті. Але я й сам не відаю, чому мені здається, що треба подати сигнал свистком.

Нарешті я знаходжу цю коштовну реліквію. Свисток лежав там, де я його поклав, — у нагрудній кишені сорочки. Я подаю три коротких свистки через певні інтервали, й наші рушниці замовкають.

Однак мій свист, мабуть, долинув і до Вільмена, бо на фортечному мурі, де я присів навпочіпки, мені чути, як він гримає на своїх людей: "У кого ви стріляєте, йолопи?"

Після шаленої стрілянини западає тиша. Сказати — мертва тиша буде занадто, бо нікого не вбито. Перша фаза бою закінчується досить кумедно, й настає затишшя. Ми не маємо наміру виходити з Мальвіля на пошуки ворога, а він у свою чергу теж не має ніякого бажання підставляти голови під наші кулі.

Що було потім, я не бачив, але про це розповіли мені ті, хто стояв на варті за межами замку.

Ерве й Морис упали в розпач. Місце для бліндажа було вибране не зовсім вдало. З нього добре видно кожного, хто йде мальвільським шляхом. Але коли він залягає, то його прикриває насип, що поріс бур'янами. Отже, Ерве й Моріс не могли стріляти у ворога. До того ж вони не знали, чи треба відкривати вогонь, бо рушниця Колена

мовчала.

Коленові з пагорба навпроти Мальвіля добре було видно шлях, що збігав аж до самого паркана. Він добре бачив нападників, які лежали під скелею. І коли після мого свисту Вільмен підвівся на ліктях, щоб загорлати: "В кого ви стріляєте, йолопи?", Колен упізнав його поголену маківку. Він упізнав її й вирішив убити Вільмена.

Але він і не подумав скористатися для цього рушницею. Щоб створити цей "ефект страху без звуку й диму", він вирішує застосувати лук.

Місце для стрільби тісне, а лук великий. Колен розуміє, що він не зможе натягти тятиву в цій "щурячій норі". Та дарма! Він вилазить з нори (кинувши в ній рушницю!), повзе з луком до грубезного обгорілого стовбура каштана, що стоїть за три метри від нього, й випростується за ним. На повен зріст! І спокійно прицілюється Вільменові в спину.

Як на те, Вільмен раптом обертається, щоб дати наказ, і стріла, пролетівши повз нього, впирається в спину чоловікові, який лежить поряд з ним. Той чолов'яга, мабуть підносив снаряди до базуки, бо Колен бачить, як з його рук випадають два чи три снаряди, котяться по шляху і зупиняються за багато метрів унизу. Поранений розпачливо скрикує, підводиться на повен зріст (у цю хвилину його також побачили вартові з бліндажа) й біжить зигзагами по шляху, намагаючись витягти собі зі спини стрілу. Пробігши кілька кроків, він падає, уп'явшись руками в землю.

"Ефекту страху" досягнуто, але Вільмен встигає побачити, звідки стріляти. Він віддає наказ своїм людям, і дванадцять рушниць одночасно стріляють у каштан, за яким припав до землі Колен, неспроможний дати відсіч, бо його рушниця лежить за три метри від нього в норі. З лука він теж не може стріляти, бо натягти тятиву лежачи йому важко.

Я чув з фортечного муру цю шалену стрілянину, але нічого не бачив, не міг навіть сказати, хто в кого стріляв, бо вартові за межами замку мали таку саму зброю, як і наш супротивник. Я дуже захвилювався: поєдинок між трьома нашими друзями й дванадцятьма Вільменовими людьми був нерівний. Завдяки чисельній перевазі Вільмен міг маневрувати й обійти наших. А ми не здатні були нічого вдіяти, щоб допомогти їм, хіба що вийти з Мальвіля, але це було б божевіллям.

Хлопці з бліндажа все ще не бачили ворога. Їм не видно було, як Колен виходив із свого сховища, через те вони дивувалися, чому Вільмен спрямував вогонь на каштан, й не розуміли, чому мовчить Коленова рушниця.

Та найбільше хвилювався, звісно, сам Колен. Він зрозумів, що на порятунок у нього немає ніяких шансів. Він лежав беззбройний за почорнілим каштановим стовбуром на віддалі якихось сімдесяти метрів од супротивника, й кулі відрізали йому всі шляхи до відступу. Він чув, як вони з глухим свистом упиваються перед ним у стовбур дерева й навіть біля самої його голови відколюють шматки кори. Колен вирішив зачекати, коли настане затишшя, й стрибнути в нору, яка була всього за три метри від нього. Але й далі кулі дзижчали то праворуч, то ліворуч од нього. "Вперше в житті, — розповідав згодом Колен, — мені хотілося бути ще меншим".

Як розказали потім полонені, Вільмен спершу дуже злякався, коли Колонова стріла вбила його піднощика снарядів; він зрозумів, що за спиною в нього сидить ворог. Коли цей ворог не став відповідати на його стрілянину, Вільмен здогадався, що той беззбройний, і вирішив витіснити його з-за дерева. Він наказав двом ветеранам підповзти до пагорка й обійти супротивника з правого боку, тим часом як четверо його найкращих стрільців притискатимуть Колона вогнем до землі. Та не встигли ветерани відповзти й на кілька метрів, як Вільмен покликав їх назад. "Я сам почастию цього парубка", — сказав він. І підвівся. Без сумніву, Вільмен хотів реабілітувати себе в очах ветеранів, оскільки операція взяття Мальвіля почалася не дуже вдало.

Він звівся на повен зріст, герой із рушницею в руці та пістолетом на поясі, квалітивно пішов шляхом униз, щоб обійти Колона з тилу. Особливим героїзмом це не можна було вважати, бо Колона не відстрілювався, а від нас Колона затуляв виступ скелі.

Ерве й Морісові досі не видно було Вільмена, як і його людей, що залягли, та тільки-но він підвівся й пішов неквалітивно шляхом, то обернувся для них у чудову мішень.

Ерве, який чекав Колонового сигналу, навіть не ворухнувся, коли побачив ватажка банди. Але Моріс, який відчував до Вільмена люту ненависть, зразу ж узяв його на мушку, а коли побачив, що той зупинився й приклав зброю до плеча, прицілювався йому в скроню й вистрелив.

Вільмен з розтрощеним черепом упав на шлях. Колона скористався миттєвим замішанням серед ворогів, стрибнув у нору, схопив рушницю й відкрив звідти вогонь. Він стріляв швидко й влучно і поклав одного за одним двох Вільменових людей.

Становище різко змінилося. Жан Фейрак, який взагалі (про це потім розкажуть полонені) був проти штурму Мальвіля, дав сигнал для відступу. Це справді був відступ, а не безладна втеча. Град куль посипався на Колонову нору, примусивши його пригнути голову, а коли він підвів її, ворог уже відступив, прихопивши з собою базуку, снаряди й рушниці вбитих.

Колона голосно закричав совою. Ніколи ще мені не приносив стільки радості крик сови. Він дав мені знати, що ворог утік і що Колона неушкоджений.

Я наказую Тома відчинити браму й стрімголов збігаю сходами з фортечного муру, мчу до "Материнства". Слідом за мною біжить Мейссоньє. Я кричу йому через плече — Бери Мелюзіну!

На бігу ставлю затвор рушниці на запобіжник і закидаю її за плече. Евеліна, зачувши мій голос, виводить з "Материнства" Моргану. Я хапаю за вуздечку Бурку, але вона чомусь дуже збуджена. Я заспокійливо гладжу її. Вона спершу слухняно кориться мені, але, опинившись перед потрощеним парканом, нюхає його і зупиняється, норовисто задерши голову. Піт градом котиться мені з чола. Я ж бо знаю Бурку та її норовистість!

На превеликий мій подив і радість, вона за хвилину дуже повільно переходить через паркан. За Буркою слухняно йдуть і інші коні.

Я ледве встигаю порахувати вбитих і помітити, що ворог забрав їхню зброю, як всі

трое із зовнішньої варти одночасно виходять на шлях. Ось вони, розпашілі, захекані, збуджені. Я обнімаю їх, але часу для розмов у нас немає. Допмагаю Морісові сісти на круп Мелюзіни позад Мейссоньє, а Ерве, який здається мені важчим, — сісти на коня позад Колена і завважую, що Колен, крім рушниці моделі 36, закинув собі за плече й лук.

— Евеліно, ти поїдеш з нами!

— Я?

— Стерегтимеш коней.

Вона від радості не може й слова вимовити. Я хапаю її на руки, висаджую на Бурку й сам стрибаю в сідло позад неї. Доїхавши до лісової стежки, я обертаюсь і пошепки кажу Коленові:

— Будь обережний з луком. Ми помчимо галопом!

— Добре, — відповідає він, на вигляд хоробрий і войовничий.

Бурку вже два дні не виводили на прогулянку, через то мені не доводиться підганяти її. Вона рвучко кидається вперед, і чоло мені обвіває свіже повітря. Евеліна, затиснута між моїми руками, велично сидить на кобилі, тримаючись за луку сідла, а коли я, намагаючись уникнути зустрічної гілки, нахиляюсь уперед, Евеліна згинається під моїм тиском, прибирає свої руки із сідла й кладе їх Бурці на шию. Бурчина грива злітає в повітря, й майже так само злітає до моєї голови довге біляве Евелініне волосся. Не чути жодного звуку, крім глухого ритмічного тупоту кінських копит на чорноземі й шелестіння листя, що його розтинають Бурчині груди. Це листя таки боляче мене шмагає. Бурка мчить галопом, а за нею трюхикають Моргана й Мелюзіна. Вони як заведені. Проте Бурка — вогонь, рішучість, п'янке захоплення простором. Я подумки зливаюсь з нею, її рухи здаються моїми рухами: я підстрибую й опускаюсь униз одночасно з її спиною, Евеліна також піддається цьому ритму, лише вона легенько, наче пір'їнка. Я в цьому шаленому польоті почуваю себе незборимим і радісним. Я мчу галопом, відчуваючи лише маленьке тільце Евеліни між своїми руками, поспішаю знищувати ворога, який нам загрожував, прагну захистити Мальвіль, здобути Ла-Рок. Здається в цю хвилину, що ні літа, ні смерть неспроможні вгнатися за мною. І раптом мені забаглося на повний голос закричати.

Мені впадає в око, що я надто відірвався від Мелюзіни й Моргани. Починаю побоюватися, що вони, не побачивши більше перед собою Бурки, можуть заіржати й цим викриють нас.

На одному зі схилів я притримую Бурку, хай тепер вона біжить риссю. Але Бурка рветься вперед, вона анітрохи не стомилася.

Лісовий путівець збігає круто вгору, а відтак під прямим кутом завертає вбік. Тут я знову зупиняюсь, щоб Моргана й Мелюзіна, втративши з поля зору Бурку, не заіржали.

Праворуч від мене тягнеться вгору, вище моєї голови, велетенська папороть, і поміж її зубчастим листям я спершу помічаю далеко внизу сірий ланцюжок ларокського шляху, а згодом бачу, як з-за найвіддаленішого повороту з'являються Вільменові люди. Вони, розтягнувшись на шляху один за одним, ступають швидким, але

вже розміреним кроком. Дехто з них несе по дві гвинтівки.

Тим часом приїждять Колен і Мейссоньє. Я подаю знак, щоб вони мовчали, й рукою показую на ла-рокський шлях, яким іде Вільменова ватага. Ми затамовуємо дихання й крізь листя папороті мовчки якусь хвилину дивимось на людей, яких зараз маємо повбивати.

Мейссоньє під'їздить на Мелюзіні до Бурки й, схилившись до мене, ледь чутним голосом каже:

— Я бачу, що їх там тільки семеро. Цікаво знати, куди подівся восьмий?

Справді. Я рахую, їх тільки семеро.

— Очевидно, він відстав.

Я пускаю Бурку вчвал, але цього разу трохи повільніше. Я навмисне стримую її, бо помітив тоді, коли ми зупинялися, що Мелюзіна й Моргана засапались. До речі, захмеління від швидкості в мене вже розвіялося. Тепер я зовсім інакше думав про нашу наступну перемогу. Вона не була більше для мене абстрактною, я не відчував особливого захоплення від неї, вона більше не вабила мене. Думаючи про неї, я дедалі виразніше уявляв собі обличчя тих нещасних, що, обливаючись потом, важко йшли ла-рокським шляхом, сподіваючись, що вони вже врятувалися від смерті.

Ось нарешті я помічаю на лісовому путівці свою останню позначку. Вона впадає мені в око саме в ту мить, коли я розриваю перекинутий через стежину прутик. Отже, ми прибули на місце.

— Евеліно, бачиш цю галявину? Отут ти й триматимеш наших коней.

— Усіх трьох? А чи не краще зв'язати їхнє повіддя?

Я заперечливо хитаю головою. Мелюзіна й Моргана наздоганяють нас, четверо вершників спішуються, і я показую Коленові й Мейссоньє, як зав'язати повіддя на шиях коней, щоб вони не заплутались.

— Типустиш їх пастись? — запитує Мейссоньє.

— Вони далеко не підуть. Не зважаться віддалитись від Бурки, а Бурку триматиме Евеліна. Колене, покажи їм те місце.

Друзі йдуть, а я на хвилинку затримуюсь сказати Евеліні, щоб вона, коли не зможе втримати Бурку, сіла на неї й кружляла на галявині.

— Емманюелю, чи можна мені тебе поцілувати?

Я нахиляюсь, і в ту ж мить Бурка штовхає мене мордою в спину, — це її улюблений жарт. Я падаю на Евеліну й звалюю її з ніг. Ми обоє зразу ж підводимось. Евеліна не випускає з рук повід. Її стривожене обличчя виглядає набагато старшим.

— Не вбивай їх, Емманюелю, — пошепки просить Евеліна. — На своєму плакаті ти пообіцяв, що подаруєш їм життя.

— Вислухай мене, Евеліно, — відказую я тремтячим голосом, — їх восьмеро, й усі вони озброєні. Якщо я, побачивши їх, крикну: "Здавайтесь!" — вони можуть не підкоритися й зав'язати бій. Цілком імовірно, що когось із наших буде поранено або вбито. Ти хочеш, щоб я пішов на такий ризик?

Евеліна опускає голову й не відповідає. Я залишаю її, не поцілувавши, але,

відійшовши кілька метрів, обертаюсь і киваю їй. Евеліна стоїть посеред галявини, сонячний зайчик падає їй на волосся, на поясі висить кинджал, вона здається такою малесенькою й тендітною серед цих велетенських тварин, крупі яких парують.

Друзі чекають на мене на схилі над шляхом. Я нагадую їм про правила. Не стріляти до протяжного свисту. Припинити вогонь після трьох коротких свистків. Нагадую також про бойовий порядок. Я з Коленом займу позицію за двадцять метрів попереду дерев з відозвою: Колен по той бік шляху, а я по цей. Мейссоньє й Ерве заляжуть метрів за двадцять позаду. Мейссоньє з цього боку, а Ерве — з того.

Друзі швидко й мовчки йдуть на свої місця.

Я на мигах спілкуюся з Коленом, який лежить по той бік шляху, а біля себе залишив Моріса, щоб у разі потреби послати з дорученням до Мейссоньє, який зможе в свою чергу все передати своєму візаві Ерве.

Ми чекаємо. Дріт, на якому висить моя відозва, не пошкоджено. Вільменові люди не мали чим його перерізати й пройшли сьогодні на світанку попід ним. За кілька хвилин з'являться тут і зустрінуться зі своєю смертю.

Перший звук, який я чую, заінтриговує мене. Щось схоже на уривчастий скрип колодязного ланцюга, намотуваного на вісь коловорота.

Я дивлюсь на Моріса й зводжу брови. Моріс нахиляється до мого вуха:

— Ланцюг велосипеда?

Він має рацію. Я в думці запитую себе, чи це не той велосипед, який Бебель заховав біля Мальвіля і який ми не схотіли забрати собі. Якщо це той самий, то ми припустилися грубої помилки й можемо тяжко поплатитися за неї.

За хвилину з-за повороту шляху виринає постать велосипедиста, й по опису Ерве я пізнаю в ньому Жана Фейрака. Він починає підніматися вгору, і я раптом помічаю на рамі велосипеда трубу базуки. Шлях круто підіймається вгору, і Фейрак насилу крутить педалями, робить зигзаги. Не виключено, що йому доведеться злізти з велосипеда. Часу в нас буде достатньо.

Для чого в нас буде достатньо часу? Обличчя мені заливає піт, Фейрак — новий ватажок. До того ж, як розповідав Ерве, він рішуча й жорстока людина. Я повинен його вбити. Але якщо я його вб'ю, то решта людей, які йдуть пішки за ним, почувши мій постріл, зійдуть зі шляху, заглибляться в зарості й, чого доброго, натраплять на Евеліну та наших коней. У всякому разі, в заростях я втрачу перевагу, ми вп'ятьох можемо сміливо виступити проти семи чоловік ворога, але нічого втішного це нам не обіцяє.

Як я й передбачив, Фейрак злазить з велосипеда біля відозви й нахиляється, щоб пролізти попід дротом. Він низький на зріст, кремезний, з непривітним обличчя. Дивлячись на нього, я з жахом згадую про курсежакське побоїще. Однак я вже зробив вибір і, незважаючи на цей його злочин та базуку, збираюсь Фейрака пропустити. Ватажок без людей не такий небезпечний.

Фейрак проходить повз мене. Від нього мене відділяє тільки крутий схил. Він сідає на велосипед, і до нас знову долинає розмірений, дратливий скрип ланцюга. Ось він

досягає закруту, і за хвилину я гублю його з очей. Стискаю в руках "спрінгфілд", і краплі поту з мого чола падають на його приклад.

Фейрак завертає за поворот. Я більше не бачу його.

Далі все відбувається так швидко, що я не можу повірити власним очам. Я бачу, як по той бік шляху Колен випростується на повен зріст, виставляє ліву ногу вперед, натягує за всіма правилами тятиву лука й старанно цілиться. Лунає свист, і за секунду чути, як щось важко гепає на шлях. Я нічого не бачу, але Коленові видно закрут шляху. Він радісно махає мені рукою і зникає в кущах.

Колен — геніальна людина, і я недаремно "все йому прощав", як мені докоряв Тома.

За моїми підрахунками, в нас залишилося всього кілька хвилин. Однак час, здається, тягнеться страшенно повільно. Я лежу долілиць у папороті поряд з Морісом.

Та ось і наші вороги. Вони розтяглися па шляху, спітнілі. Йдуть, важко дихаючи, і їхні ковані черевики лунко відзвонюють об камінь. Я дивлюсь на їхні селянські обличчя, червоні руки, незграбні постаті: піхотинці, яких убивали на всіх війнах. Уб'ють їх і під час цієї війни. Якби тут був Пейссу, йому б здалося, що він стріляє в самого себе.

Троє крокують попереду. Здається, вони ще не стомилися. За кілька метрів позад них ступають двоє інших, трохи далі ледве плентають ще двоє. Згідно з моїм планом операції, троє, що йдуть попереду, і двоє, що плентаються ззаду, приречені на смерть. Найсильніші й найслабші.

Я підношу до губ свисток і прикладаю до плеча рушницю. Ми домовилися з Коленом, що стрілятимемо перехресно, щоб не цілитися в одну й ту саму мішень. Я беру на мушку чоловіка що ближче до нього, а він цілиться в отого, що йде з мого боку. Ці два наші, Мейссоньє й Ерве, що розташувалися трохи нижче, мають таку саму домовленість. Що ж до Моріса, то він вільний у своєму виборі.

Я вичікую, коли двоє передніх проминуть відозву, і як тільки ті двоє, що йдуть посередині, наближаються до дроту, даю сигнал і стріляю. Наші постріли лунають одночасно, із загального гуркоту вирізняється тільки постріл Мейссоньє з карабіна моделі 22, звук якого, набагато слабкіший і сухіший, долинає до нас з деяким запізненням. П'ятеро чоловіків падають. Вони не падають раптово, як у кінофільмах про війну, а надзвичайно повільно, наче в фільмі з уповільненою зйомкою. Двоє вцілілих зупиняються, паралізовані, й тільки через кілька секунд підводять руки. Це дуже до речі. Я подаю три коротких свистки. Операція скінчилася.

Обертаюсь до Моріса й пошепки питаю:

— Що це за одні?

— Отой лисий пузань — кухар Бюр. А худий — це Вільменів денщик Жанне.

— Новобранці?

— Так, обидва.

Я голосно кричу, не показуючись їм:

— Говорить Емманюель Конт, мальвільський абат! Бюр, Жанне, позабирайте зброю в своїх товаришів і складіть її під відозвою.

Почувши мій голос, молодики здригаються й підводять голови. На кручах обабіч ніщо ані ворухнеться. Вони розгублено озираються. Дивляться навіть на відозву, неначе мій голос промовляв звідти. Вони йшли полювати на мене до Мальвіля, а я раптом опинився тут! І називаю їх на ймення!

Повагавшись, вони повільно виконують мій наказ. Я знову даю три свистки і в супроводі Моріса з'їжджаю схилом униз, до шляху, Колен спускається теж. Віддалік, метрів за сорок, з'являються Ерве й Мейссоньє.

— Руки за голову! — наказую я коротко.

Полонені скоряються. Я ступаю кілька кроків. Усюди кров, я дивлюсь на неї. Її червоний колір здається мені на тлі сіро-голубого шляху надто яскравим. Та я добре знаю, що вона швидко померкне й почорніє. Незбагненна людська натура. Ще зовсім недавно цю дорогоцінну кров ділили на групи, брали в донорів і зберігали її. Ї водночас у якомусь іншому місці щедро поливали нею землю. Я дивлюсь на загиблих Вільменових людей. Їхня пролита червона кров не знадобиться вже нікому.

— Ерве, заberi велосипед і базуку і пересвідчись, чи Фейрак мертвий.

Я обертаюсь до полонених, наказую їм опустити руки й дозволяю сісти. Лисий пузань — це кухар Бюр. У нього жваві чорні очі, лукаве обличчя. Його товариш, незграбний парубійко, — Жанне. Вони дивляться на мене з неприхованим захватом.

Я довідаюсь від них багато цікавих речей. Учора вранці від рани, завданої йому ножом, помер Арман. Не встиг Вільмен оселиться в замку, як він прогнав Жозефу: не хотів, щоб його обслуговувала жінка. Куховарив Бюр, а Жанне подавав на стіл. Коли в Ла-Році з'явився Вільмен, Газель також покинув замок, але з власної волі. Він не міг подарувати йому вбивства Лянуайя.

Я не вірю власним вухам і прошу їх ще раз повторити ці слова. Хвала Газелеві! Хто б міг подумати, що він виявить таку відвагу?

— І не лише різанину, — докидає Бюр, — не схвалював Газель також "надмірностей".

— Надмірностей?

— Еге ж, так він називав згвалтування, — мовить Бюр.

Повертається Ерве з велосипедом, до рами якого прив'язана базука. Він прихиляє велосипед до кручі, скидає одну з двох рушниць, які приніс із собою, й наближається до нас.

— Фейрак не мертвий, — повідомляє безбарвним голосом. — Він дуже мучиться. Просив у мене пити.

— І що ж?

— Що я маю робити?

Я міряю його поглядом.

— Що ж, сідай в авто, їдь до Мальжака й дзвони до лікарні, щоб прислали карету швидкої допомоги. А наступної неділі ми віднесемо йому апельсинів.

Ерве опускає голову й водить носком черевика по асфальту.

— Це мені не подобається, — відповідає він приглушеним голосом.

До нас підходить Моріс.

— Я можу піти туди, — каже він і блискає на мене своїми чорними очима. Він нічого не забув. Ні свого товариша Рене, ні Курсежак.

— Гаразд, я все зрозумів, — озивається Ерве, мовби щойно прокинувся, скидає з плеча рушницю й віддаляється твердим кроком.

Я обертаюсь до полонених.

— Продовжимо нашу розмову. Арман помер, Жозефу прогнали, Газель пішов. А хто ж лишився в замку?

— Звісно, Фюльбер, — відповідає Бюр.

— І він їв за одним столом з Вільменом?

— Авжеж.

— Незважаючи на те, що той убив Лянуайя? Незважаючи на "надмірності"? Скажи, Жанне, адже на стіл подавав ти...

— Фюльбер сидів між Бебелем і Вільменом, — мовить Жанне. — Я можу сказати, що він любив випити, попоїсти й пожартувати.

— Він жартував?

— Особливо з Вільменом. Вони приятелювали.

Це проливає світло на ситуацію. І не тільки мені. Я бачу, як Колен нашорошує вуха і як у Мейссоньє суворішає обличчя.

— Жанне, зараз я поставлю тобі одне дуже важливе запитання. Постарайся відповісти цілком щиро. А особливо не кажи того, чого не було.

— Я вас слухаю.

— Як по-твоєму, це Фюльбер спонукав Вільмена атакувати Мальвіль?

— Ну звичайно ж! — не вагаючись, відповідає Жанне. — Я все чув і бачив!

— Наприклад?

— Фюльбер безнастанно твердив йому, що Мальвіль — справжня фортеця й багатства там — хоч греблю гати.

"Хоч греблю гати". Це добре сказано. А Фюльбер скористався б подвійно: позбувся б Вільменової опіки в Ла-Році й нас здихався б у Мальвілі. На жаль, довести його активне співробітництво з убивцею Вільменом важко, бо ніхто з ларокців не бував на обідах цих двох "приятелів".

Лунає постріл, і, дивна річ, мені відлягає від серця. Я бачу, що так само легшає на душі в Мейссоньє, Колена, Моріса й навіть у полонених. Мабуть, вони почувають себе безпечніше тепер, коли й другий з братів Фейраків сконав.

Повертається Ерве. Приносить пояс, до якого причеплена кобура з пістолетом.

— Це Вільменів пістолет, — каже Бюр. — Фейрак забрав його перед тим, як дати сигнал для відступу.

Я беру зброю цього негідника. В мене нема ніякісінького бажання носити її. Я дивлюсь на Мейссоньє: він теж не хоче. Але я добре знаю, кому цей пістолет принесе велику радість.

— Колене, візьми його собі. Це ж бо ти вбив Фейрака.

Зраділий Колен хвацько підперізується поясом з пістолетом. Моріс усміхається, і його янтарні очі лукаво зблискують. Я поки що не знаю, що це він убив Вільмена, і коли довідаюсь, буду йому вдячний за мовчанку та витриманість.

— Хай полонені обшукають убитих і заберуть у них набої, — коротко наказую я. — Я повертаюсь до Мальвіля. Піду по воза. Зі мною піде й Колен. А Мейссоньє залишиться тут і керуватиме обшуком.

Не чекаючи Колена, я дерусь на кручу і, досягши заростів, починаю бігти. Дістаюсь до галявини. Евеліна радісно кидається мені назустріч, і я міцно пригортаю її. Ні я, ні вона не кажемо їй слова, але знаємо, що не змогли б жити одне без одного.

Чується хрускіт гілок і шелест листя. Наближається Колен. Я відпускаю Евеліну й кажу їй: "Сядеш на Моргану". Ще раз зиркаю на неї й посміхаюсь, радіючи в душі цим коротким хвилинам нашого щастя. Я сідаю в сідло й даю їй змогу сісти самій, що вона, незважаючи на свій низенький зріст, робить дуже швидко й вправно. Колен обвішаний зброєю — рушниця моделі 36, лук, сагайдак, що він собі його змайстрував, Вільменів пістолет на поясі й бінокль на ланцюжку, якого він "забув" мені повернути. В цьому місці зарості дуже густі, і я їду ступою. Я відчуваю на собі погляд Евеліни, Обертаюсь у сідлі й читаю в ньому німе запитання.

— Ми взяли двох полонених, — кажу їй і пускаю Бурку галопом.

На околиці Мальвіля переді мною раптом виринає стривожений Пейссу, і я кричу йому: "Всі живі!" Він нетямиться з радості й розмахує рушницею. Наполохана Бурка кидається вбік, Моргану за нею, а Мелюзіна підстрибує. Колен вилітає з сідла, опиняється в неї на шиї і хапається обома руками за її гриву. На щастя, Мелюзіна, побачивши, що обидві кобили зупинилися, зупиняється й собі, і Колен має змогу знову сісти в сідло. Щоправда, він робить це дуже кумедно. Ми сміємось.

— Дурню! — вигукує Колен. — Бачиш, що ти накоїв?

— Я гадав, — посміхнувся Пейссу, — що ти все-таки вмієш їздити верхи.

Я так регочу, що Пейссу не витримує й, коли я опиняюсь біля нього, накидається на мене, наче боксер. Я сварюсь на нього, бо він, негідник, боляче молотить мене своїми кулачищами. На щастя, від його "ніжності" мене рятують Каті й М'етта, які вибігли до мене на шлях.

— Я впізнала твій сміх, — каже Каті. — Я почула його з фортечного муру!

Вона обіймає мене. Це набагато приємніше. А М'еттині обійми ще солодші.

— Мій бідолашний Емманюелю, — вже трохи перекода каже Мену, притуливши пересохлі губи до моєї щоки.

Називає мене "бідолашним", неначе я вже мертвий.

Жаке дивиться на мене мовчки, тримаючи в руці заступ, яким копає яму для чотирьох убитих, а Тома, зовні байдужий, каже мені:

— Я зняв з них взуття, воно ще добре. Зробив для нього в коморі спеціальну полицку.

Фальвіна вся в сльозах, вона плаче всім тілом, плаче так, мовби на сонці танув смалець.

— Шістьох убито, а двох узято в полон, — повідомив Колен, широко ступаючи обіч мене.

— Розкажи, Емманюелю! — вигукує Пейссу.

— Нема коли, — відповідаю я. — Ми знову вирушаємо. Беремо, звісно, й тебе, а також Тома і Жаке. Колен залишиться тут і візьме на себе командування в Мальвілі. Ви вже попоїли? — питаю, обертаючись до Пейссу.

— Без цього теж не можна, — відповідає Пейссу так, ніби я йому за це докоряв.

— Правильно. Мену, приготуй сім сандвічів.

— Сім? Чому аж сім? — питає Мену, вся наїжившись.

— Для Колена, для мене, Ерве, Моріса, Мейссоньє і для двох полонених.

— Для полонених? — скрикує вона. — Ти збираєшся годувати й негідників?

Жаке червоніє, ніби ці слова стосуються і його.

— Роби, що тобі звелено. Жаке, запрягай Силача. Поїдемо возом. Евеліно, ти з Каті розсідлай коней. А я тим часом хлюпну собі в обличчя трохи води.

Я купаюся під душем, мию голову й голюсь. Роблю все це дуже швидко. А що я готуюсь до візиту в Ла-Рок, то скидаю старі кавалерійські штани й поношені чоботи, які не скидав від дня події, й надягаю свої білі штани, в яких ходив на кінні змагання, взуваю нові чи майже нові чоботи та вбираюся у білу сорочку з відкладним комірцем. Відтак, чистенький і елегантний, виходжу за першу огорожу.

Евеліна й Каті виходять з "Материнства" помилуватись на мене. Прибігає М'єтта й на мигах висловлює своє захоплення мною, навіть цілує мене.

Я прискорюю крок. Пейссу, котрий іде позаду, несучи під пахвою пакунок із сандвічами, зауважує, що, отак убравшись, я скидаюся на людину, яка йде до свого першого причастя.

— Якби я побачила тебе такого в Ла-Році, то вийшла б заміж не за Тома, а за тебе! — весело вигукує Каті.

— Я спритно цього уникнув! — відповідаю я й стрибаю на воза.

— Почекай! — кричить Жаке, який прибіг зі старим лантухом під пахвою. Склавши лантух удвоє, він застеляє ним соломі, щоб я не забруднився. Всім стає весело, і я теж усміхаюся Жаке.

Колен, який спершу теж сміявся, тримається осторонь і сумно кривиться. Я раптом згадую, що так само, як сьогодні, я був одягнений за тиждень до події, коли, повертаючись із кінних змагань, запросив його з дружиною до ресторану. Саме під час цього обіду Колен поділився зі мною своїми клопотами: десятирічна Ніколь щомісяця хворіє на ангіну, а дванадцятирічний Дідьє ніяк не може засвоїти правопис. І ось тепер усе це перетворилося на попіл, зібраний у маленьку скриньку разом з прахом родин Пейссу й Мейссоньє.

— Колене, — рішуче кажу я, — ти на мене не чекай і розкажи їм усе. Я вимагаю тільки одного: під час нашої відсутності не виходьте з Мальвілі й на крок. Решта — на твій розсуд.

Колен мовби прокидається, махає мені рукою, але стоїть на місці, тимчасом як

Евеліна, Каті й М'етта, пролізши крізь дірку в паркані, біжать за нашим возом. Пересилюючи тупіт Силачевих копит і порипування воза, я кричу М'етті, щоб вона розважила Колена, який засумував.

Конем править Жаке. Тома сидить біля мене. Пейссу вмотився навпроти, і його довгі ноги майже торкаються моїх.

— Я зараз скажу тобі одну дуже цікаву річ, — озивається раптом Тома. — Я перевіряв Вільменові документи. Він був зовсім не офіцер, він — бухгалтер!

Я сміюсь. Тома залишається байдужим: він не бачить у цьому підстав для сміху. Вважає, що Вільменова брехня тільки обтяжує його злочин. А я ні. Я майже не дивуюсь цьому. Слухаючи розповіді Ерве, я не раз думав про те, що Вільмен, мабуть, напускав туману своїми розмовами. Лжесвященик, лжепарашутист. Які самозванці! Невже це породження нової епохи?

Тома подає мені професійне посвідчення, я зиркаю на нього, ховаю в гаманець і починаю розповідати, яку роль відігравав Фюльбер у тім, що нам загрожувало. Пейссу обурено лається, а Тома мовчки зціплює зуби.

На місці засідки нас чекають Мейссоньє, Ерве, Моріс і двоє полонених. Ми садовимо їх на воза, вантажимо рушниці, базуку, патрони й велосипед. Дев'ять чоловіків вага чималенька, навіть для нашого Силача, й там, Де шлях круто здійсмається вгору, всі ми, крім Жаке, здаймо. Я користаюсь з цієї нагоди, щоб поділитись своїм планом.

— Насамперед одне запитання, Бюр. Чи не завинили ви з Жанне в чому-небудь перед ларокцями?

— А в чому ми могли перед ними завинити? — відповідне Бюр з обуренням.

— Я не знаю. Може, грубістю чи "надмірностями".

— Я повинен тобі сказати, — гордо кидає Бюр, — що це не в моєму характері бути грубим і тим паче не в характері Жанне. А щодо "надмірностей", то скажу тобі, — додає він з несподіваною відвертістю, — в мене не було для цього й нагоди. Новобранець у Вільмена не мав ніяких прав.

— Ще одне запитання: чи стережуть ларокці свою південну браму?

— Так, — відповідає Жанне. — Вільмен поставив біля неї ла-рокського чолов'ягу, якого звуть чи то Фабр, чи ті Фабремашен.

— Фабрелятр?

— Еге ж, Фабрелятр.

— Що-що? — перепитує Пейссу, який, почувши, що я сміюсь, наближається до нас.

Я повторюю. Він регоче й собі.

— І вони дали йому рушницю?

— Так.

Ми знов регочемо.

— Все буде гаразд, — проваджу я далі. — Під'їхавши до Ла-Рока, в браму постукають тільки Бюр і Жанне й попросять, щоб їм відчинили. Ми роззброїмо Фабрелятра й залишимо його під вартою. — Я роблю коротку паузу. — Ось тут і

почнеться наш фокус, — всміхаючись, підморгую я Бюрові.

Він теж усміхається. Він задоволений нашим взаєморозумінням. Воно обіцяє йому непогане майбутнє. Тим паче, що я перериваю розмову, розгортаю пакунок, якого приніс Пейссу, і роздаю сандвічі. Хліб дуже подобається Бюрові й Жанне, особливо Бюрові.

— Ви самі випікаєте такий смачний хліб? — поважно запитує він.

— А що тут такого? — вигукує Пейссу. — Ми в Мальвілі все вміємо робити. В нас є пекар, муляр, столяр, слюсар-водопровідник. І є навіть Емманюель, який замінить тобі навіть найкращого панотця. Я — муляр, — скромно додає він.

Він, звичайно, не розповідає про добудову фортечного муру, але я здогадуюся, що він пишається цим і що йому приємно залишити цей шедевр майбутнім століттям.

— Нам бракує тільки дріжджів, — втручається в нашу розмову Жаке, який сидить на возі.

— Дріжджі є в ла-рокському замку, — повідомляє Бюр, радий зробити нам послугу, і кусає міцними білими зубами сандвіч.

— План мій такий, — починаю я. — Коли ми нейтралізуємо Фабрелятра, Бюр і Ерве підуть до міста самі. Вони розшукають Фюльбера і скажуть йому: "Вільмен здобув Мальвіль, Емманюеля Конта взято в полон, і ми привезли його сюди на возі. Ти повинен негайно влаштувати над ним суд у каплиці в присутності всіх ларокців".

Реагують на цей мій план по-різному: Пейссу, Ерве, Моріс і двоє полонених радіють, Мейссоньє запитливо дивиться на мене, Тома рішуче не схвалює мого наміру, а Жаке боїться за мене.

Я проваджу далі:

— Пересвідчившись, що всі зібралися в каплиці, ви підете по мене до південної брами. Всі четверо — Бюр, Жанне, Ерве й Моріс — приведете мене до каплиці. Коли почнеться процес, ти, Ерве, дозволиш мені боронитися й надаси слово тим ларокцям, які забажають щось сказати.

— А як же ми? — питає Пейссу, глибоко засмучений тим, що не побачить цього видовища.

— А ви включитесь в дію аж згодом, коли Моріс покличе вас. Ви прийдете всі четверо й приведете з собою Фабрелятра. Жаке, ти взяв із собою вірвовку, щоб спутати Силача?

— Авжеж, — відповідає Жаке й дивиться на мене сповненими страху очима.

— Бюра я обрав тому, що він був кухарем і його знав Фюльбер, — веду я далі. — А Ерве вибрав за його акторський хист. Розмовлятиме тільки Ерве, а вам краще не втручатися.

Западає мовчанка. Ерве поважно гладить свою клинцювату борідку.

— Можете знову сідати на воза, — каже Жаке, зупиняючи Силача. — Ідіть сідайте, — звертаюсь я до новачків і полонених. — Мені треба поговорити з друзями.

Я бачу, оТома точить якийсь хробачок, і хочу його чавити, поки він не виріс у великого черв'яка. Пропускаю воза метрів на десять уперед. Тома йде ліворуч, а

Мейссоньє й Пейссу — праворуч. Ми йдемо одною шеренгою.

— Що це за комедія? — гнівно питає Тома. — Навіщо все це? Нам лишилося тільки взяти Фюльбера за бара й поставити до стінки!

Я обертаюсь до Мейссоньє.

— Ти згоден з таким аналізом становища?

— Це залежить від того, — відповідає він, — що ми збираємось робити в Ла-Році.

— Ми зробимо те, про що домовились: візьмемо владу в свої руки.

— Я так і думав, — каже Мейссоньє.

— О, річ зовсім не в тому, що я прагну влади. Це просто необхідність. Слабкість Ла-Рока ослаблює й нас. Його може захопити перша-ліпша банда й використати як плацдарм для нападу на Мальвіль.

— Крім того, — докидає Пейссу, — Ла-Рок володіє родючими ґрунтами.

Я теж подумав про це, але не сказав, бо не хотів, щоб Тома звинуватив мене в зажерливості. Для мене на першому плані тепер стоїть проблема безпеки Мальвіля. Не минуло й місяця, як я позбувся приватновласницьких почуттів. Більше навіть не згадую, що колись Мальвіль належав мені. Єдине, що мене тепер непокоїть, це те, щоб якийсь енергійний ватажок не захопив Ла-Рок і щоб згодом не поневолив нас. Я також не хочу поневолювати Ла-Рок. Мрію про союз двох рівноправних общин, які б допомагали одна одній, виручали одна одну, але щоб кожна зберегла свою власну індивідуальність.

— У такому разі, ми не можемо розстріляти Фюльбера, — каже Мейссоньє.

— А то чому? — войовничо запитує Тома.

— Пролиття крові зовсім небажане, якщо ми збираємось захопити там владу.

— А тим паче крові священика, — докидаю я.

— Це лжесвященик, — мовить Тома.

— Все одно багато ларокців мають його за справжнього.

— Припустімо, — мовить Тома. — Тоді я не розумію цієї комедії. Тут вам не театр!

— Театр. І мета його цілком чітка: змусити Фюльбера зізнатися перед усіма ларокцями в своєму співробітництві з Вільменом. Я певен, що, відчувши під собою міцний ґрунт, він зробить це з неприхованим цинізмом.

— Ну й що з цього?

— А те, що це зізнання ми зможемо використати проти нього в процесі над ним.

— Але смертного вироку він уникне?

— Повір мені, що більшого вдовolenня я не можу й бажати, але тобі вже сказали, що це неможливо.

— Отже?

— Не знаю, можливо, ми його проженемо.

Тома зупиняється. Зупиняємось і ми.

— І для того, — мовить він обурено, — щоб прогнати його, ти збираєшся довірити своє життя чотирьом типам, яких зроду-віку не бачив? Людям з Вільменової банди?!

Нарешті я розумію справжню причину, чому він так вороже ставиться до мого

"театру". Тома боїться за мене. Я знизую плечима. На мою думку, тут немає ніякого ризику. З учорашнього дня Ерве і Моріс мали не одну нагоду зрадити нас. Вони цього не зробили, вони воювали на нашому боці. А ті двоє полонених зараз думають тільки про одне: якомога швидше стати членами нашої общини.

— Та все ж таки вони будуть озброєні, а ти ні.

— Ерве й Моріс візьмуть з собою рушниці моделі 36 з повними обоймами. Бюр і Жанне матимуть рушниці, але без патронів. А в мене є оце. — І я дістав з кишені невеличкий дядків револьвер, який здогадався взяти з шухляди свого письмового стола, коли перевдягався. Це — іграшка, однак, звикши після пригоди в Рюнах постійно носити за плечима рушницю, я почував би себе зовсім беззахисним без зброї. Бачу, що револьвер, хоч він і маленький, заспокоює Тома.

— Я гадаю, — озивається Мейссоньє, обміркувавши мій план, — що ця ідея непогана. Жозефа й Газель пішли з замку, ларокці не знають, чи Фюльбер і Вільмен справді були нерозлучні друзі. А погодившись судити тебе, він викриє себе. Ось так, — провадить далі Мейссоньє поважно й з апломбом, — це справді непогана ідея, примусимо ворога викрити себе.

XVIII.

Каплиця, в якій мав відбутись "процес", належала замкові, церква в долішній частині міста згоріла в день події. Щонеділі родина Лормйо запрошувала одного священика з числа своїх друзів відправляти в нім месу, і з її милості сюди приходила знать із Ла-Рока та навколишніх сіл, що разом з жінками й дітьми складало душ двадцять. У родині Лормйо не ділили бога з простолюдом.

Я вже згадував, що ла-рокський замок був часів Відродження, тому мальвільцеві він здавався новітнім, але каплиця датувалася XII століттям. Ребристе склепінні спирається на стовпи, в грубезних мурах пробито отвори трохи ширші за звичайні бійниці. Крізь них проникає так мало світла, що неф, наче склеп, виповнюють сутінки.

Наскільки я можу судити, всі ларокці вже зібрались тут. Прийшовши з-під теплого й яскравого пообіднього сонця, я нічогісінько не бачу в цьому середньовічному вертепі, де на плечі мені лягає вогка прохолоді. Як ми і домовилися, четверо озброєних Вільменових хлопців садовлять мене на приступку хорів. Вони теж сідають обабіч, суворі, поставивши сторчма між колінами рушниці Позад мене престол, а трохи вище над ним — вікно родини Лормйо. Крізь нього мало б литися проміння, бо вже по четвертій, але вікно темне — саме в ту хвилину, коли я ввійшов до каплиці, сонце сховалося за хмару. Я схрешую на грудях руки й намагаюсь розгледіти в напівтемряві обличчя. Поки що бачу лише, як де-не-де блищать очі й біліють сорочки. І тільки згодом мені вдається розпізнати обличчя ларокців. З сумом помічаю, що дехто а них уникає мого погляду. В тому числі й старий Пужес. Але ліворуч я бачу бастіон своїх друзів: Марселя Фальвіна, Жюдиту Медар, вдовиць Аньєсу Пімон і Марі Лянуай та двох хліборобів, імена яких не можу пригадати. В першому ряду завважую Газеля, який схрестив на животі пухкі руки, над його вузьким лобом в'ються кучерики, що нагадують мені моїх сестер.

Коли я входив через невеличкі бічні двері під хорами, то не бачив Фюльбера. Сівши, я тим більш не бачу його, бо вхід до нефа огорнений сутінками — в цьому місці немає бічних віконець. Але тишу, яка запала після мого приходу, порушують Фюльберові кроки по великих кам'яних плитах. Кроки наближаються, і Фюльбер поволі виринає з п'тьми. Він в антрацитового кольору костюмі, сірій сорочці й чорній краватці. І перше, що мені впадає в око, — це його білий лоб, білі скроні і запалі щоки. За хвилину бачу також, що на грудях у нього погойдується срібний хрест.

Наближаючись до мене розміреною твердою ногою, видзвонюючи підківками об кам'яні плити, Фюльбер дивиться на мене так, немовби хоче з'їсти. Однак за три кроки від мене він зупиняється й, закривши руки за спину, мовчки міряє мене поглядом з голови до п'ят. Навіть з цієї відстані я ледве бачу його — чорна постать губиться в сутіні каплиці. Але мені дуже добре видно його голову; вона, здається, плаває десь наді мною, й мене дивує погляд гарних, косих очей. Бо вони випромінюють тільки доброту, жалість і смуток. Фюльбер похитує головою, і можна подумати, що він опинився в дуже скрутному становищі.

Я розчарований. Ні, я й на мить не повірив у його щирість, проте, якщо Фюльбер до кінця вдаватиме з себе ангола, мій план зазнає поразки і мені, зрештою, важко буде ухвалити вирок людині, яка відмовилася судити мене. Бо його жаліслива поза, здається, свідчить саме про те, що він відмовляється мене судити.

Тиша триває кілька довгих секунд. Ларокці позирають то на Фюльбера, то на мене й дивуються, що він мовчить. А я поволі починаю заспокоюватися. Ця тиша, здається мені, — хитрість проповідника, який хоче привернути до себе увагу, а також, на мою думку, садистична підступність, мета якої — вселити в звинуваченого надію на помилування. Вивчаючи Фюльберів погляд, що прикипів до мене, я тільки тепер помічаю, що вираз Фюльберових очей не однаковий.

Я дуже задоволений своїм відкриттям, бо воно, на мою думку, доповнює дволикий образ Фюльбера: великі руки з вузлуватими пальцями контрастують з інтелігентним обличчям, і маленька голова не гармоніює з огрядним тулубом. По суті, його постава, а також очі, ще навіть до того, як він розтулить рота, викривають усю облудність цієї людини.

Нарешті він озивається. Промовляє низьким, глибоким голосом. Голосом єлейним, музичним, схожим на звук віолончелі. Й відразу ж перевершує мої сподівання. Йому бракує слів, каже Фюльбер, щоб оплакати моє скрутне становище. Воно викликає в нього вельми сумні почуття, особливо коли врахувати "палку" приязнь, з якою він завжди ставився до мене, приязнь, яку я зрадив і якої він, Фюльбер, мусив з великим жалем зректися через мою гордість, за яку мене сьогодні покарає рука господня...

Я не цитую повністю цей гидкий виступ. За ним іде пряме звинувачення. І Фюльбер перестає бути таким лагідним. Його звинувачення пов'язане з так званим "викраденням" Каті, — капицею прокочується шепіт, і цей шепіт дедалі наростає, незважаючи на погрозливі погляди, які Фюльбер кидає довкола себе, різкий тон, до якого він вдається, щоб висловити свої претензії.

А претензії ці такі: я, порушивши указ парафіяльної ради, викрав ла-рокську дівчину й, обдуливши її, віддав одному з своїх хлопців, про людське око повінчавши їх. Я дискредитував релігію, дозволивши наймитам обрати себе священиком, а також осквернити таїнство церковної сповіді, давши волю своїм єретичним нахилам. Нарешті — я підтримав ла-рокських баламутів у відкритому заколоті проти їхнього пастора й надіслав погрозового листа, що прийду зі зброєю в руках, якщо їх покарають. І навіть вимагав в ім'я лжеісторичної правди сюзеренних прав на Ла-Рок. Цілком очевидно, мовить на закінчення Фюльбер, якби капітан Вільмен, — саме так він називає його, — не оселився в Ла-Році (лунають вигуки: "Лянуай! Лянуай!"), то одного чудового дня Ла-Рок став би жертвою моїх загарбницьких намірів, наслідки яких для жителів Ла-Рока можна легко собі уявити (знову голосні вигуки: "Лянуай! Пімон! Курсежак!").

Становище в каплиці вкрай напружується. Три чверті присутніх, поопускавши очі, вороже мовчать: здається, на них наводять жах Фюльберів тон і люті погляди, які він кидає в їхній бік. Решта — Жюдита, Аньеса Пімон, Марі Лянуай, Марсель Фальвін і двоє хліборобів, імен яких я не можу пригадати, — шаленіють. Вони протестують і, підвівшись з місць, навіть погрожують Фюльберові кулаками. Особливо шаленіли жінки, і якби біля мене не було чотирьох чоловіків, які вдають, що охороняють мене, то, мабуть, вони накинулися б на свого священика й роздерли б його.

Процес наді мною діє як детонатор і спонукає опозицію вибухнути прокляттям на адресу Фюльбера. Вибух цей такий лютий і такий несподіваний, що Фюльбер розгублюється.

Він навіть гадки не мав, що його так ненавидять ларокці — всі без винятку, бо настрій більшості не менш ворожий, хоч вони тільки перешіптуються. Удар цей для нього жахливий. Фюльбер, погойдуючись, наче від подуву сильного вітру, то багровіє, то блідне, стискає кулаки, швидко говорить, але не може закінчити свою думку, обличчя його судомиться, а в очах світяться то жах, то гнів.

Однак Фюльбер не боягуз. Він твердим кроком піднімається сходами на хори й, ставши між Жанне й Морісом, закликає всіх до тиші. Й, дивна річ, за хвилину він досягає успіху — настільки ларокці звикли його слухати.

— Я бачу, — починає Фюльбер тремтячим, сповненим гніву й обурення голосом, — що настав час одрізнити добро від зла. Тут є люди, які вважають себе християнами і які не вагаються нишком вступити в змову проти свого пастора. Їм треба було б знати одну річ: я будь-що виконаю свій обов'язок. Баламутів і підбурювачів відлучу від церкви, очищу від них дім отця мого! Вимету звідси це сміття!

Ці слова викликають вигуки обурення й протесту. Я чую, як Марі Лянуай, котру ледве стримують Марсель і Жюдита, вигукує пронизливим голосом:

— Ти сам сміття! Хто обідав із вбивцею мого чоловіка?

Я скося позираю на свого обвинувача. Він палає несамовитою люттю. Більше не маневрує, поводитьсь зухвало. Не лукавить, а провокує. Відчуває за собою силу Вільменових людей, вирішує кинути виклик ларокцям і розгромити їх. Захмелівши від злості, він дає нищівну характеристику своїм співгромадянам і прагне цим дошкулити

їм.

Знов закликавши всіх до тиші, Фюльбер схвильованим, істеричним голосом кричить:

— Тепер я знаю, хто справжній ініціатор усіх цих змов, Емманюелю Конт! Ваша поведінка викрила вас до кінця. Іменем парафіяльної ради я засуджую вас до смертної кари!

Обурення публіки перевершує мої сподівання. Праворуч від мене занепокоївся Ерве: він боїться, що його разом з товаришами можуть роззброїти ларокці, бо надто вони вже розгнівалися. І якщо вони ще цього не зробили, то, певне, тому, що Фюльбер своєю присутністю й відвертою ненавистю збиває ларокців з пантелику.

Газель невдоволено кривиться, зачувши, що його колишній приятель промовляє від імені парафіяльної ради. Він хитає головою й заперечливо махає брезклыми руками. Я нахилиюсь до Ерве й тихо шепочу йому: дай слово Газелеві, здається, він хоче щось сказати.

Ерве підводиться й, випроставшись, закидає рушницю за плече, щоб показати свої мирні наміри. Й цілу хвилину стоїть отак, домагаючись уваги. А коли западає тиша, мовить спокійним і чемним голосом, який різко контрастує з погрозливими криками, що їх ми тільки-но чули:

— Пан абат Газель, здається, хоче щось сказати. Я надаю йому слово.

Ерве сідає. Його молодість, ввічливий і поважний той а також той факт, що він діє через голову Фюльбера надаючи слово Газелеві, вражають присутніх, особливі Фюльбера, який ніяк не може збагнути, чому Вільменів посланець надає Газелеві слово, Газелеві, який затаврував убивцю Лянуайя та Вільменові "надмірності"!

А Газель помітно розгубився, побачивши, що йому надали слово, якого він не просив. Але в каплиці лунають вигуки: "Говоріть, говоріть, пане Газель!"; Ерве підбадьорливо киває, і той поволі підводиться. Під дрібненькими кучериками посивілого волосся його клоунське обличчя здається зів'ялим, сторопілим, і коли він нарешті озивається, ніхто не може без усмішки слухати його безбарвний, кволий голос. Однак Газель каже те, що мав сказати нам і Фюльберові.

— Я хотів би зауважити, — мовить він, схрестивши руки на грудях, — що відтоді, як я покинув замок через усі ті неподобства, які кояться в Ла-Році, парафіяльна рада не засідала ні разу.

— А яке нам діло до того, що ти залишив замок, або до того, що парафіяльна рада останнім часом не засідала? — презирливо кидає Фюльбер.

По довгій Газелевій шії прокочується клубок, і його в'яле обличчя твердішає. Якщо і є щось, чого ніколи не вибачають отакі напівкаліки, то це — ображене самолюбство.

— Перепрошую вас, пане, — мовить Газель кислим і в'їдливим голосом старої дівки, — але ви сказали, що засуджуєте пана Конта іменем парафіяльної ради. А я відповідаю вам, що парафіяльна рада останнім часом не засідала ні разу і що особисто я не згоден з вироком панові Конту.

Газелеві плещуть у долоні, й не тільки п'ятеро членів опозиції, а й дві чи три особи

з більшості. Почервонілий Газель сідає, і Фюльбер одразу ж шулікою накидається на нього:

— Я обійдусь без твоєї згоди! Ти зрадив мою довіру, нікчемо! Цих твоїх слів я не забуду, й ти ще заплатиш за них!

Присутні з обуренням зустрічають Фюльберову погрозу, і Жюдита, яка раптом згадує, що колись належала до лівих християн, кричить на повні груди: "Нацист! Есесівець!" Я бачу, що Марсель легенько стримує її, і потерпаю, щоб ларокці не побачили в ній свого ватажка. Особливо я боюсь за безпеку новобранців, отож підводжусь і кажу рішучим тоном:

— Прошу слова.

— Можеш говорити, — з явною полегкістю дозволяє мені Ерве.

— Як? — вигукує Фюльбер, обертаючи свій гнів проти Ерве. — Ти надаєш слово цьому мерзотникові? Цьому ворогові бога? Подумай, що ти робиш! Цю людину я щойно засудив до страти!

— Тим більше, — мовить Ерве, байдуже поглажуючи свою чорну гостру борідку. — Тим більше йому треба дати змогу в усьому зізнатися.

— Це ж казна-що! — не вгамовується Фюльбер. — Чому ти чиниш на власний розсуд? Я наказую тобі примусити його замовкнути, чуєш?

— Я не можу підкорятися вашим наказам, — з гідністю відповідає Ерве. — Ви не мій командир. За відсутності Вільмена я тут команду, — провадить він далі, ляскаючи долонею по прикладу рушниці, — і я хочу, щоб звинувачуваний висловився. Він говоритиме стільки, скільки сам захоче.

І тут сталося щось небачене: половина ларокців заплодувала Ерве.

— Це обурливо! — вигукує Фюльбер, стиснувши кулака й вибалушивши свої косі очі. — Ти не розумієш, що, надаючи слово цьому типові, стаєш його співучасником. Це тобі так просто не минеться! Попереджаю: я про все повідомлю твого командира, він покарає тебе!

— Боюсь, що у вас нічого не вийде, — каже Ерве так безтурботно, що я вже починаю потерпати, аби Фюльбер про все не здогадався. — В усякому разі, — провадить він, — слово надається звинувачуваному.

В такому разі, — кричить Фюльбер, — я його не слухатиму! Я йду додому й почекаю на Вільмена!

Фюльбер спускається з хорів і під крики опозиції швидко прямує до дверей. Мене це зовсім не влаштовує. Без Фюльбера контрпроцес відбутися не може, і я голосно кричу йому вслід:

— Ти, бачу, боїшся вже навіть мого голосу!

Фюльбер зупиняється і повертає до мене обличчя.

— Зараз чверть на шосту, — веду я далі. — Вільмен сказав, що буде тут о пів на шосту. Отже, мені лишилося якихось п'ятнадцять хвилин, а ти боїшся мене, жалюгідний страхопуде, і хочеш заховатися під ліжку й дочекатися там свого хазяїна! Так, під ліжку! Не в ліжку, а під ліжком!

Поведінка Ерве викликала в Фюльбера занепокоєння. Почувши, що Вільмен прибуде сюди за чверть години, він заспокоюється. Тим паче, що не хоче виглядати в очах своїх людей боягузом. Як я й сподівався, він збирається відповісти на моє підбурювання викликом. Блідий, тремтячий, з запалими щоками й гарячковим блиском в очах, Фюльбер зупиняється й погордливо мовить:

— Можеш говорити! На мене всі ці дурниці не діють. Але пам'ятай, що часу в тебе лишилося небагато.

Я зразу ж веду далі:

— Я зараз відкину всі твої звинувачення. Передусім щодо Каті. Я не обдурих її, як ти сказав, і не викрадав її. Це чистісінька вигадка. З власної волі й за згодою дядька ("Це правда!" — вигукує раптом Марсель, якого я вже не боюсь скомпрометувати) вона поїхала провідати свою бабусю в Мальвілі, а там закохалась у Тома й одружилася з ним. Це тобі, Фюльбере, дуже не сподобалось, бо ти хотів узяти її до себе в покоївки.

— Неправда! — кричить Фюльбер.

— О, даруйте, — підводиться раптом низенька на зріст огрядна жінка років п'ятдесяти.

Це Жозефа, покоївка з замку. Загалом її тут не дуже люблять за португальське походження (ларокці — расисти), але поважають за те, що за словом у кишеню Жозефа не лізе й "говорить все у вічі, якщо має щось на серці".

Вродливою назвати її не можна. Вона належить до тих, хто, здається, боїться води й мила. До того ж вона присадкувата, товстощока й повногруда. Але її білі зуби, кругле тверде підборіддя, жвавi чорні очі й густе волосся свідчать про міцне здоров'я.

— Даруйте! — провадить Жозефа з різким акцентом. Навіщо казати, що це неправда, коли це правда! Правда й те, що пан не хотів більше мене, він хотів крихітку Каті! Хоч вона й не дуже беручка до роботи, — додає Жозефа зі справжньою чи вдаваною, — не берусь сказати, — наївністю.

Вона сідає. В каплиці лунають сміх і грубі жарти. Я помічаю, що Фюльбер уникає вступати в суперечку з Жозефою. Либонь, він добре знав її гострий язик, тому воліє не зачіпати її.

— Не розумію, що ти виграв, спрямувавши ці плітки проти свого єпископа! — з погрозою звертається він до мене.

— Ти не мій єпископ! О ні! А я виграв те, що викрив твою брехню! А зараз я викрию ще одну твою брехню. Ти сказав, що я примусив наймитів обрати мене абатом. Насамперед я хочу довести до твого відома, що наймитів у мене немає. У мене є друзі й рівні в правах зі мною люди. На відміну од Ла-Рока, в Мальвілі кожен важливу справу ми обговорюємо гуртом. Тебе дивує, що мене обрали абатом? Зараз я тобі скажу чому. Ти дуже прагнув нав'язати нам на цю посаду в Мальвілі пана Газеля, а ми його не хотіли. Гадаю, що, почувши про це, він не гніватиметься на нас. Ось чому мої друзі обрали мене абатом. Щодо того, яким я був абатом — добрим чи поганим, я й сам не відаю. Намагаюсь робити все якнайкраще. Коли нема змоги орати конем, запрягають у плуг осла. Не думаю, що я гірший за пана Газеля й не міг би бути кращим за тебе (сміх

і оплески).

— Це промовляє твоя пиха! — горлає Фюльбер. — Ти ж несправжній абат! Поганий абат! І ти це знаєш! Я не кажу вже про твоє особисте життя...

— А я про твоє.

Він не йде на відвертість. Мабуть, злякавшись, що я розповім про М'етту.

— Ти можеш навести тільки один приклад, — з люттю провадить Фюльбер. — До того ж ти дотримуєшся єретичного розуміння сповіді!

— Не знаю, — стримано відповідаю я, — чи є в цьому якась ересь. Я недостатньо обізнаний у релігійних питаннях, щоб судити про це. Можу сказати тільки одне: я й справді ставлюсь з деякою недовірою до сповіді, бо дехто із священників використовує її зі шпигунською метою.

— Ви маєте слухність, пане Конт! — вигукує голосно Жюдита. — Саме так розумів сповідь цей есесівець!

— Замовкніть! — кричить Фюльбер, обертаючись до неї. — Ви божевільна, бунтівниця і єретичка!

— Як вам не соромно, — вигукує Марсель, нахилиючись і обома могутніми руками хапаючи спинку свого стільця, — розмовляти отак з жінкою, набагато освіченішою за вас? Вона навіть колись поправила вас, коли говорили дурниці про братів і сестер Ісуса.

— Поправила! — репетує Фюльбер, підводячи руки. Вона сама нічогоісінько не розуміє в євангелії! Брати й сестри — це помилка в перекладі: йдеться про двоюрідних братів і сестер.

Тим часом, коли починається таке дивне тлумачення євангелія, я шепочу Морісові:

— Йди по наших, скажи, хай приходять під каплицю й зачекають, поки я оголошу про загибель Вільмена, а тоді хай входять.

Спритний, наче кіт, Моріс зникає, і я перебиваю Жюдіту, яка, забувши про все на світі, почала сперечатися з Фюльбером про Ісусову рідню.

— Хвилинку! — мовлю я. — Я хотів би скінчити!

Западає тиша, й Жюдита винувато зиркає на мене. Спокійним голосом я проваджу далі:

— Переходжу до останнього злочину, який приписує мені Фюльбер. Він каже, ніби я написав йому листа, в якому вимагав сюзеренних прав на Ла-Рок і повідомляв про свій намір силоміць захопити місто. Шкода, що Фюльбер не зачитав цього листа, тоді всі побачили б, що в ньому зовсім не про це йшлося. Та припустімо на хвилину, що я справді повідомляв про свій намір напасти Ла-Рок. Виникає запитання: чи вчинив я це? Чи проник з настанням ночі до Ла-Рока й перерізав горло вартовому? Чи пограбував запаси ваших харчів, поневолив вас і згвалтував жінок? Невже я здатний на таке? Може, я повбивав усіх до єдиного курсежакців? Однак того, хто вчинив це, Фюльбер вважає своїм другом! А мене засуджує на смерть за те, що я тільки, як він каже, збирався це вчинити! Ось яка його справедливість: смерть — невинному й дружба зі злочинцем!

Сонце на хвилину зазирає в віконце за моєю спиною.

— Послухай, ти! Раджу тобі трохи ввічливіше розмовляти зі старшими! — удавано гримає на мене Ерве, але на цьому його роль кінчається.

— Не заважай, Ерве. Жарт скінчився, — перебиваю його.

Почувши ці слова, Фюльбер люто підстрибує, а ларокці витріщують на мене очі. Я випростовуюсь. Твердо стаю на ноги. З насолодою підставляю обличчя під сонячне проміння, що летить з віконця. Очі мої широко розплющуються, я полегшено зітхаю під теплим дотиком сонця.

Починаю говорити, намагаючись погамувати тремтіння свого голосу. Хочу, щоб мене було чути в усіх куточках каплиці.

— Ти покрив Армана, коли він убив Пімона після спроби згвалтувати його дружину. Коли Бебель перерізав Лянуайєві горло, ти сів з ним і з Вільменом за один стіл. Ти цокався з Жаном Фейраком навіть після того, як він учинив у Курсежаку різанину. Все це ти робив для того, щоб схилити на свій бік Вільмена, бо завдяки Вільменові сподівався зберегти свою владу в Ла-Році після смерті Армана й водночас розправитися з опозицією.

Голос мій гучно лунає в тиші. Але Фюльбера не так легко збити з пантелику.

— Мене цікавить, — озивається він, і його голос нагадує звук віолончелі, — до чого ти ведеш. Уся твоя балаканина нічогісінько вже не змінить у твоїй долі.

— Ви не відповіли на його звинувачення! — кричить Жюдита, й очі її палають гнівом.

— Я відповім одним словом, — каже Фюльбер, крадькома зиркаючи на годинника. Мабуть, йому нарешті вдалося погамувати страх, і він з хвилини на хвилину чекає появи Вільмена. — Гадаю, вам і так ясно, що я не схвалюю всіх дій капітана Вільмена та його людей. Але солдати є солдати, і ми нічим не можемо зарадити. Моя роль ларокського єпископа полягає в тому, щоб зважувати добро, яке можна добути з цього зла. Якщо завдяки капітанові Вільмену мені вдасться викоренити ересь у Ла-Році й Мальвілі, то я вважатиму, що виконав свій обов'язок.

Це вже край — каплиця гуде, мов потривожений вулик, його зізнання викликає гнів у більшості присутніх, не лише в опозиції. Але я навіть гадки не маю скористатися з цього. Мовчу. Бо щойно з глибоким подивом переконався, що Фюльбер у своїх словах був цілком щирий. Цей лжесвященик, пройдисвіт й авантюрист скінчив тим, що увійшов у свою роль і щиро вірить у свою місію охоронця релігії!

Хоч ніхто не розумів повністю, чому варта так добре поводить себе зі мною, однак поведінка вартових, мабуть, підбадьорила й заспокоїла каплицю, бо з усіх боків на адресу Фюльбера сиплються лайки й погрози. Дехто висловлює йому й особисті претензії. Я чую навіть, як старий Пужес з ненавистю докоряє "попикові" за те, що той якось відмовив йому в склянці вина. Мені здається, Фюльбер — єдиний, хто тепер вірить у повернення Вільмена. Він тримається за цю ілюзію. Гомін, що долинає від великих дверей за його спиною, підбадьорює Фюльбера. Він обертається, й саме тієї миті в двері входить Моріс і подає мені знак, що друзі вже тут.

Прокляття дедалі рясніше сиплються на Фюльбера, що стоїть заціпеніло посеред

центрального проходу. Якби слова, погляди й жести могли вбивати, то вони вже давно розтерзали б його. А я, коли вже треба було завдати останнього удару, починаю раптом вагатися. Мені не хочеться брати зайвого гріха на душу. Але вже пізно. Машину запущено, і вже несила зупинити її. Якщо Фюльбер вважає, що я повинен загинути як еретик і небезпечний супротивник, то я вважаю, що його смерть необхідна в ім'я нашої безпеки. Різниця полягає лише в тому, що я збираюсь його вбити без смертного вироку, без судового процесу, без жодного пострілу.

Фюльберів голос заглушають люті вигуки присутніх і я милуюсь його відвагою, бо нездатний примусити їх слухатись, він раз у раз вороже глипає на публіку. Однак за якусь хвилину запановує тиша, й Фюльбер ще зважується кинути з викликом:

— Ви враз змініте свій тон, коли тут з'явиться капітан Вільмен!

Цими словами він підштовхує мене. Настає нарешті моя хвилина. Зрадівши нагоді, я починаю імпровізувати. Вимагаю жестом тиші й, коли галас замовкає, мовлю якнайспокійнішим тоном:

— Цікаво, чому ти так уперто називаєш Вільмена капітаном? Він зовсім не був капітаном, — на словах "не був", я роблю наголос. — У мене тут є, — дістаю з задньої кишені гаманець, — один документ, який незаперечно підтверджує це: особисте посвідчення. З дуже чіткою фотографією. Всі присутні тут, хто знав Вільмена, можуть його упізнати, і в цьому посвідченні чорним по білому написано, що Вільмен був бухгалтером. Пане Газель, чи не бажаєте показати це посвідчення Фюльберові?

Западає глибока тиша, й очі присутніх одночасно звертаються до Фюльбера. Бо він поки що не сліпий, хоч, мабуть, бажав би ним бути в цю хвилину. Якщо документ, котрий я йому передаю, потрапив до моїх рук, то який тут можна зробити висновок? Фюльбер хапає посвідчення, яке подає йому Газель. Він лише зиркає на посвідчення. Обличчя його лишається байдужим, але рука з посвідченням починає тремтіти. Спершу ледь помітно, але потім усе дужче й дужче. Я дивлюсь на його напружене обличчя й бачу, що Фюльбер докладає неабияких зусиль, щоб припинити це тремтіння, але дарма. Минає хвилина, потім друга, Фюльбер не здатний вимовити й слова. Я бачу перед собою людину, яка силкується здолати страх, і голосно кажу, сподіваючись, що мої слова почують аж за великими дверима за Фюльберовою спиною:

— Я повинен вам дещо пояснити. Четверо озброєних вартових, яких ви бачите поруч мене, — порядні хлопці, що їх Вільмен силоміць затагнув до ватаги. Двоє з них перейшли на мій бік ще до битви, а двоє стали служити мені зразу ж після неї. Вціліли тільки ці четверо з усієї ватаги. Вільменові дісталось два метри землі неподалік од Мальвіля.

Зчиняється гамір, лунають здивовані голоси, з-поміж яких виділяється голос Марселя:

— Ти хочеш сказати, що він мертвий?

— Так. Жан Фейрак загинув. Вільмен теж загинув. І всіх інших теж убито, за винятком цих чотирьох хлопців, які стали моїми друзями.

В цю хвилину в глибині каплиці відчиняються великі двері, й один за одним зі

зброєю в руках до каплиці входять Мейссоньє, Тома, Пейссу й Жаке. Вони входять спокійно, навіть повільно. Коли б не рушниці в їхніх руках, можна було б сказати, що це зовсім мирні люди. Вони ступають кілька кроків центральним проходом, і я зразу ж подаю їм знак зупинитися й киваю своїм охоронцям. Вони підводяться й стають довкола мене. Присутні на якусь мить ціпеніють, а тоді починають викрикувати страшні погрози на адресу Фюльбера. Мовчать лише дві озброєні групки, які перекрили собою центральний прохід.

Усе діється блискавично швидко. Зачувши рипіння дверей, Фюльбер повертається на закаблуках, та його остання надія гасне. Коли він знову з перекошеним від страху обличчям обертається до мене, то бачить, що я з охоронцями закрив прохід, у якому він опинився. Його нерви не здатні витримати такий крах після стількох сподівань, і він здається. Думає тільки про те, щоб утекти від цих людей, які цькують його. Єдина його мета — дістатись до бічних дверей, пробігши одним з проходів, що ведуть праворуч. І в засліпленні кидається в той бік, де сидять Марсель, Жюдіта і дві вдови. Марсель штовхає його, але штовхає надто сильно, і Фюльбер падає сторчма на підлогу в центральному проході. З усіх боків, перекидаючи стільці, до нього кидаються розлютовані ларокці, і Фюльбер зникає під купою їхніх тіл, встигнувши ще двічі скрикнути. Переляканий Пейссу пильно дивиться на мене, ні питаючи, чи втручатися йому в цю веремію. Я заперечливо хитаю головою.

Цей самосуд — неприємне видовище, але він здається мені цілком справедливим. І я не буду лицемірно вдавати що хочу його зупинити чи оплакати, тоді як усе зробив для того, щоб спричинити його.

Коли крики ларокців змовкають, я здогадуюсь, Фюльбер уже неживий. Люди поволі відступають від його трупа. Йдуть на свої місця, ставлять стільці, одні ще червоні й розпалені, інші, здається мені, засоромлені, з опущеними очима. Тихо гомонять. Я не дослухаюсь до їхніх слів. Дивлюсь на розпростерте посеред каплиці тіло Фюльбера. Киваю друзям, щоб вони підійшли до мене. Вони поминають труп, навіть не глянувши на нього. Зупиняється тільки Тома й розглядає Фюльбера.

Ми не розмовляємо, хоч новачки й відійшли вбік. Коли Тома, який припав на коліно, підводиться й наближається до мене, я ступаю два кроки вперед, віддаляючись від гурту.

— Мертвий? — запитую шепотом.

Тома похиляє голову.

— Що ж, — шепочу я йому, — мабуть, ти задоволений, маєш те, чого хотів.

Він затримує на мені погляд. І в цьому погляді, як завжди, я бачу водночас любов і антипатію до себе.

— Ти теж, — каже Тома уривчастим голосом.

Я підіймаюсь сходами на хори. Звертаюсь до присутніх, закликаю їх до тиші. Оголошую:

— Бюр і Жанне віднесуть тіло до Фюльберової кімнати. Пан Газель, коли його ласка, піде з ними й посидить біля нього. А ми продовжимо наші збори ще десять

хвилини. Обговоримо разом деякі питання, котрі цікавлять Ла-Рок і Мальвіль.

Спершу гамір вщухає, але потім, коли Бюр і Жанне підіймають Фюльбера, знову посилюється. Я прохаю друзів стати так, щоб чемно не допустити до мене людей, які хотіли б оточити мене.

Відтак спускаюся сходами наниз і підходжу до групи опозиції, єдиної групи, яка виявила хоробрість під час впробування й гідність у хвилини перемоги, бо ніхто з них не взяв участі в розправі над Фюльбером, у тому числі й Марсель. Відштовхнувши Фюльбера, він закам'янів у своєму проході. Не зрушили з місця також Жюдита, обидві вдови й обидва хлібороби, одного з яких звать Фожане, а другого — Дельпейру. Фюльбера вбили боягузи.

Аньеса Пімон і Марі Лянуай цілують мене, на очах у Марселя блищать сльози. А Жюдита, взявши мене за руку вище ліктя, каже: "Пане Конт, ви були чудові. Одягнені в біле, ви, здавалося, ввійшли сюди через велике вікно, щоб здолати дракона".

— Друзі, — кажу я тихо, відводячи їх, а також Фожано та Дельпейру вбік, і довго тисну їм руки, — в нас справді обмаль часу. Вам треба організуватися. Ви не повинні дозволити колишнім Фюльберовим підлабузникам керувати Ла-Роком. Запропонуйте муніципальну раду. Запишіть шість ваших прізвищ на клапоть паперу й запропонуйте цей список. Ніхто не наважиться виступити проти.

— Мого прізвища не пишть, — просить Аньеса Пімон.

— І мого теж, — докидає Марі Лянуай.

— Чому?

— Якщо в списку буде багато жінок, це їх може роздратувати. Але пані Медар запишіть. Пані Медар — професор.

— Називайте мене просто Жюдітою, серденько, — каже Жюдита, поклавши їй руку на плече.

— Я не насмілююся, — мовить Аньеса, червоніючи.

Я дивлюся на Аньесу. Мені подобається, як її біле обличчя наливається рум'янцем.

— А хто буде мером? — питає Марсель. — З-поміж усіх нас виступати вміє лише Жюдита. Я зовсім не хочу вас ображати, — провадить він, люб'язно вклонившись їй, — але вони ніколи не погодяться, щоб мером була жінка. Тим паче, — докидає він, звертаючись до Жюдіти то на "ти", то на "ви", й через те ще дужче червоніє, — тим паче, що ти не розмовляєш місцевою говіркою.

— Тоді дайте мені відповідь на таке запитання, — втручаюся я в їхню розмову. — Чи погодитесь ви на те, щоб вашим мером був хтось із мальвільців?

— Ти? — з надією запитує Марсель.

— Ні, не я. Я маю на увазі таку людину, як, скажімо, Мейссоньє.

Краєчком ока бачу, що Аньеса Пімон розчарована. Мабуть, вона сподівалася почути інше ім'я.

— Ну що ж, — мовить Марсель, — він серйозний, статечний...

— І має військові знання, що стане вам у пригоді, коли виникне потреба організувати оборону, — докидаю я.

— Я його знаю, — озиваються Фожапе.

— Я теж, — додає Дельпейру.

Вони не скажуть більше нічого. Я дивлюсь на їхні простодушні засмаглі обличчя. За отими словами "я знаю" немає й крихти якоїсь обережності.

— ... проте... — провадить далі Марсель.

— Що "проте"?

— ... він комуніст.

— Та що ви, Марселю, будьте серйозні, — картає його Жюдита.

Вона розмовляє чітким голосом вчительки, який, коли б я спілкувався з нею щодня, діяв би мені на нерви, а цей голос впливає на Марселя.

— Ваша правда, — хитає Марсель лисою головою. — все ж нам тут більше не потрібно диктаторів, ми вже скуштували, що це таке.

— Це не в характері Мейссоньє. Зовсім ні. То навіть образливо думати так про нього.

— Я його не ображаю, — каже Марсель.

— Ти забуваєш, що в нас тепер є рушниці, — озивається Фожане.

Я зиркаю на нього. Квадратне, теракотового кольору обличчя. Плечі також квадратні. Чоловік він, видно, з кебетою. Я радий, що він поставив питання про рушниці так, ніби воно вже розв'язане.

— Я гадаю, що першою ж ухвалою муніципальної ради буде ухвала про озброєння мешканців Ла-Рока.

— Гаразд, — каже Марсель.

Ми доходимо згоди. І Жюдита, на диво, виявляє тактовність. Вона майже не втручається в розмову.

— Що ж, — кажу я, нишком усміхаючись, — тепер мені тільки залишилося переконати Мейссоньє.

Я кидаю їх і киваю Марі Лянуай, мовляв, маю їй щось сказати. Вона зразу ж підходить до мене. Марі Лянуай чорнява, повненька й досить рішуча жінка років тридцяти п'яти. Вона підводить за мене очі, чекає, що я їй скажу, і в мене раптом з'являється нездоланне бажання обняти її. Я ніколи не фліртував з нею і навіть не думав про неї, через те не знаю, чим викликаний цей мій раптовий порив. Може, прагненням перепочити? Але навряд — є заняття набагато спокійніші.

— Марі, — кажу я приглушеним голосом. — Ти знаєш Мейссоньє, він людина проста. Він не захоче жити в замку. В тебе великий будинок. Чи не взяла б ти його до себе?

Марі дивиться на мене, розтуливши від подиву рота. Те, що вона не сказала зразу ж "ні", підбадьорює мене.

— Їсти йому ти не готуватимеш. Він, певне, захоче, щоб усі ларокці харчувалися спільно. Подбаєш тільки про його білизну.

— Гм, я б не проти, — відповідає вона, — але ж ти знаєш людей. Якщо Мейссоньє оселиться в мене, все місто плескатиме язиками.

Я знижую плечима.

— Ну, то й що з цього? А якщо між вами й справді щось виникне?

Марі сумовито дивиться на мене й кивав головою.

— Гаразд, Емманюелю, — зітхає Марі. — Після всього того, що тут сталося!

Я зиркаю на неї.

— Це буде зовсім інше.

— Так, так, — каже вона, — це буде зовсім інше.

Я всміхаюсь їй.

— Признайся, Мейссоньє ніколи не залицявся до тебе?

— О, ще й як! — відповідає вона, розвеселена, цим спогадом. І веде далі: — І знаєш, він мені теж подобається. Але батько був проти. Через його погляди.

Отже, згода. Я дякую їй, цікавлюсь, як здоров'я маленької Наталі. Наша розмова триває ще якихось п'ять хвилин, проте я не слухаю Марі, не чую навіть власних слів. Тільки останні її слова змушують мене здригнутись:

— Знаєш, я зовсім замучилася з нею. Наталі не зроблено жодного щеплення. Аньєсиній Крістіні також. Я боюся, щоб Наталі не захворіла. Нема ні лікаря, ні антибіотиків, та що там антибіотиків — перекису водню й того не знайдеш ніде. Єдине, що в мене є, це термометр!

— А хто її зараз доглядає, сердешна ти моя Марі?

— Одна бабуса з містечка. Вона доглядає також і Крістіну.

Я відпускаю її й прошу, щоб вона покликала мені Аньєсу. Ось і вона. З Аньєсою я розмовляю коротко, владно і навіть ніжно.

— Аньєсо, зараз ти проголосуєш за Жюдіту й повернешся до містечка. Навідаєшся до своєї Крістіни й зачекаєш на мене в своєму домі. Я маю до тебе розмову.

Її трохи дивує мій наказовий тон, але вона, як я й сподівався, погоджується. Я залишаю її і йду шукати Мейссоньє.

Мейссоньє — міцний горішок. Наблизившись до нього, відчуваю деякі докори сумління, що так маніпулюю людьми, особливо коли мати на увазі його. Однак у цьому зацікавлені всі — як мешканці Мальвіля, так і ларокці. Це велика справа, про яку я збираюсь просити його.

Він слухає мене мовчки, його вузьке обличчя напружене й зосереджене, очі кліпають. Я цілком усвідомлюю те, що роблю: підношу йому на золотій таці ключі від Ла-Рока, а разом з ними й Марі Лянуай. Це не так і багато, коли зважити на те, що йому доведеться кинути Мальвіль. Я знаю, йому важко буде це зробити. Однак у мене нема іншого виходу. Я не бачу в Ла-Році нікого, хто зміг би очолити мерію.

Коли я йому все пояснив, він не сказав ні "так", ні "ні". Він розмірковує.

— Якщо я правильно тебе розумію, то мене чекає в Ла-Році два завдання: нормалізувати життя й забезпечити оборону.

— Передусім забезпечити оборону, — кажу я.

— Річ у тім, що це буде непросто. Через мур легко перелізти, приставивши до нього драбину. Фортечний мур між південною й західною брамами дуже довгий, і мені

бракуватиме людей, щоб домурувати його. Особливо молодих.

— Я дам тобі Бюра й Жанне.

Мейссоньє копить губу. І

— А озброєння? Мені будуть потрібні Вільменові рушніці моделі 36.

— У нас їх двадцять, ми поділимося.

— Мені буде потрібна також базука.

Я починаю сміятися.

— Ого, який ти ненаситний! Інтереси Ла-Рока тобі, бачу, ближчі, ніж Мальвіль.

— Я ще не сказав, що погоджуюсь, — стримано відповідає Мейссоньє.

— Гарзд, — кажу я, хвилину поміркувавши. — Я позичатиму тобі базуку на п'ятнадцять днів щомісяця. Але тільки після того, як ти належно обладнаєш міські укріплення.

— Отож-то! — вигукує Мейссоньє. Потім провадить далі: — А що буде зі здобиччю, яку Фейрак привіз із Курсежака? Вона досить велика. Ти будеш її домагатися чи ні?

— А що там є? Ти знаєш?

— Так. Мені щойно сказали. Свійська птиця, дві свині, дві корови, сіно й цукрові буряки. Сіно залишилося там в одній stodolі, просто дивно, що їм вистачило глузду не підпалити її.

— Дві корови? Я гадав, що в Курсежаку була тільки одна.

— Другу вони сховали, щоб не віддати її Фюльберові.

— Які скнари! Їм начхати на те, що ла-рокські немовлята могли померти з голоду, головне, щоб їхнє було сите! Але це все одно їх не врятувало!

— Ну то як? — править своєї Мейссоньє. — Вимагатимеш своєї частки?

— Як це частки? Яке зухвальство! Ця здобич повністю належить Мальвілю, бо це він переміг Вільмена!

— Послухай, що я тобі запропоную, — каже Мейссоньє. — Забирай усіх курей...

— На дідька вони мені? Їх уже й так забагато в Мальвілі. Вони пожирають чимало зерна.

— Почекай. Ти візьмеш курей, дві свині, а ми залишимо собі решту.

Я заходжуюсь сміхом.

— Мальвілеві дві свині, а Ла-Рокові дві корови! І це, по-твоєму, справедливий поділ? А сіно? А цукрові буряки?

Мейссоньє мовчить. Ні пари з вуст.

— Я вирішу це сам, — додаю я трохи перегодя. — Але попередньо обговорю з мальвільцями.

Й, оскільки він уперто мовчить, суворо дивлячись на мене, я веду далі:

— ■ Зваживши на те, що в Ла-Році є тільки одна корова, ми, можливо, чимось зарадимо вам.

— Нарешті! — вигукнув Мейссоньє.

Відтак западає мовчанка. Він знову поринає в задуму. Я не кваплю його.

— Якщо я правильно розумію ситуацію, — мовить він, — то, крім усього, доведеться дотримуватись демократичних формальностей, дискутувати довгі години і дозволяти критикувати себе за кожну дрібницю людям, які самі нічогоісінько не робитимуть.

— Не перебільшуй, ти матимеш золоту муніципальну раду.

— Золоту? І ця жінка золота?

— Жюдита Медар?

— Так, Жюдита. Вона не полізе за словом у кишеню! А що вона являє собою насправді? — запитує він з підозрою. — Член ОСП ?

— Зовсім ні! Вона — ліва християнка.

Його обличчя веселішає.

— Мені це більше подобається. Я завжди добре ладнав з такими людьми. Вони ідеалісти,— додає він з прихованим презирством.

Мейссоньє повеселішав. Бо він знає Марселя, Фожане, Дельпейру. Лише Жюдита була для нього загадкою.

— Я згоден,— нарешті каже він.

Оскільки Мейссоньє згоден, я зараз поставлю йому свої умови.

— Послухай, Мейссоньє, я все ж таки хотів би, щоб Ла-Рокська муніципальна рада і Мальвіль домовились про таке: десять Вільменових рушниць моделі 36, скажімо, дві курсежакські корови належатимуть не Ла-Року, а їх буде надано тобі особисто на час твоєї діяльності в Ла-Році.

Він пильно дивиться на мене.

— Це означає, що ти забереш їх назад, якщо ларокці виженуть мене під три чорти!

— Так.

— Мабуть, це буде не так легко зробити.

— Що ж, у такому разі рушниці і худоба стануть предметом спільних переговорів.

— Що? Станемо торгуватись? — обурюється Мейссоньє.

Від його слів віє холодком. Я ніяковію. Мене засмучує те, що ми розстаємося без отого тепла, яким були пройняті наші взаємини у Мальвілі.

— Ну, — кажу я із удаваною веселістю, — ось ти вже й мер. Ти радий?

Я зразу ж зауважую, що моє запитання майже не впливає на нього.

— Ні, — холодно відповідає Мейссоньє. — Я сподіваюсь, що буду непоганим мером, але я не радий.

Безтактність — наче той схил. Я далі кочуся цим схилом.

— Навіть якщо ти житимеш у Марі Лянуай?

— Навіть якщо я житиму в Марі Лянуай, — незворушно відказує Мейссоньє й одвертається.

Я залишаюсь сам. Серце моє болісно стискається від цих його непривітних слів.

Розумію, що я цілком заслужив таке ставлення до себе, але це нітрохи не втішає мене. На щастя, мої душевні муки перериває пан Фабрелятр, який чемно торкається мого ліктя. Я не можу сказати, що мені дуже подобається ця висока біла свічка з кострубатими вусиками й очима, які кліпають за окулярами в залізній оправі. До того

ж він сопе, наче ковальський міх.

— Пане Конт, — мовить Фабрелятр безбарвним голосом. — Дехто з присутніх тут каже, що мене засудять до страти через повішення. Невже це справедливо?

Я відступаю крок назад. Холодно відповідаю:

— Я не вважаю, що це справедливо говорити про ваше повішення, пане Фабрелятр, до того, як вас судитимуть.

Губи його тремтять, очі перелякано блимають. Ця людина викликає в мене жалість. Але чи зможу я забути про його шпигунство? Про його співучасть у Фюльберових злочинах?

— А що це за люди? — питаю я.

— Які, пане Конт? — мовить він ледь чутним голосом.

— Ті, що говорять про суд над вами.

Фабрелятр називає мені імена двох чи трьох осіб, які, звісна річ, за Фюльберового правління сиділи тихо. Фюльбер зазнав краху, і тепер ці тюхтії посміливішали.

Однак старий Фабрелятр не такий дурний, як здається. Він уважно стежить за моєю думкою. Мовить тоненьким голоском:

— Але ж я робив тільки те, що робили й вони. Я корився всім Фюльберовим наказам.

Я міряю його очима з голови до п'ят.

— А може, ви, пане Фабрелятр, трохи перестаралися в цьому?

Боже мій, який він м'який! Від мого звинувачення Фабрелятр згортається, наче слимак. А я ніколи не чавлю слимаків. Я завжди байдуже відкидаю їх носком чобота.

— Пане Фабрелятр, не панікуйте, сядьте отам в куточку й сидіть нишком. Я спробую вам допомогти.

Потім я відправляю Фабрелятра, не вислухавши його подяки, обертаюсь до Бюра, що йде до мене з глибини каплиці куцими ногами, очі в нього жвавi и кмітливі, кухарський животик виставлений уперед.

— Ну й ну, — мовить Бюр єдиним подихом. — Якби почули! В Газеля ціла історія з отими людьми, що прийшли заборонити йому читати молитви над Фюльберовою могилою. Газель страшенно розхвилювався. Попросив мене попередити вас про все, що сталося.

Я дивуюся. У цю хвилину дурість і підлість людини здаються мені безмежними. Запитую себе, чи варто докладати стільки зусиль, щоб увічнити цю лиху істотку. Кажу Бюрові, щоб він почекав на мене, що потім разом з ним піду до Газеля. Підходжу до Жюдiти й відводжу її трохи вбік.

— Пані Медар, — кажу я, — люди втрачають терпіння, час не жде. Чи можу поділитися з вами деякими міркуваннями?

Вона схиляє важку голову.

— По-перше, на мою думку, список ради мусить представити Марсель. Він це зробить як слід. Можу бути відвертим?

— Звичайно ж, пане Конт, — мовить Жюдiта, тримаючи в своїй широкій руці мій

біцепс.

— Є два прізвища, які можуть викликати незадоволення: ваше, бо ви жінка, й Мейссоньє, бо він комуніст.

— Яка дискримінація! — вигукує Жюдита.

— Щодо вас, Марсель має наголосити на тому, що ви освічена жінка й подаєте велику допомогу раді. А Мейссоньє він повинен представити як спеціаліста у військовій справі, крім того, Мейссоньє — це, так би мовити, живий зв'язок з Мальвілем. Поки що жодного слова про мерію.

— Я захоплююсь вашою кмітливістю, пане Конт, — каже Жюдита, потискуючи мені руку.

— Якщо дозволите, я скажу ще кілька слів. Є люди, які хочуть судити Фабрелятра. Що ви думаєте про це?

— Яке безглуздя! — коротко відказує Жюдита.

— Я згоден з вами. Вистачить з нього просто громадського осуду. До речі, інші люди чи ті самі хочуть заборонити Газелеві поховати Фюльбера но-християнському.

— Дякую, що попередили мене, пане Конт. Якщо нас оберуть, ми на самому початку відкинемо будь-які дурниці.

— Насамперед треба буде — я дозволяю собі це підказати вам — скасувати всі Фюльберові укази.

— Певна річ.

— Гарзд, оскільки я не хочу справити враження, що роблю тиск на ларокців під час голосування, я зникаю звідси, йду до Газеля.

Я всміхаюсь їй. Тямуца жінка. Я майже впевнений, що вони порозуміються з Мейссоньє.

Бюр веде мене лабіринтом коридорів до Фюльберової кімнати. Кидаю погляд на Фюльберове тіло. І одразу ж відводжу очі. Його обличчя — суцільна рана. Хтось, мабуть, ударив його кинджалом. Газель, заручившись моєю підтримкою, сердечно дякує мені. Він уже почав порпатись у Фюльберових паперах (я підозрюю, що його взяла нестримна цікавість старої дівки), він пропонує, щоб я забрав назад свого листа. Я погоджуюсь. Те, що годилося для того, щоб залякати Фюльбера, не годиться більше для наших стосунків з Ла-Роком. Навпаки, коли залишу цього листа тут, одного дня його можуть використати недоброзичливці.

Перетнувши майданчик перед замком, я прямую до великого темно-зеленого порталу. Опиняюсь на сонці й одразу ж веселішаю. Міркую, що ла-рокська рада для проведення зборів, певне, знайде в замку хоч і не таку гарну, проте світлішу й сухішу залу, ніж каплиця.

Аньєса Пімон живе на Путівці трохи вище книжкової крамнички, яку тримав її чоловік, у старовинному й чепурненькому будиночку, де все таке крихітне, навіть круті гвинтові сходи, якими я підіймаюся на другий поверх. Аньєса зустрічає мене на площадці сходів і веде до малесенької кімнатки з одним віконцем, теж зовсім крихітним. Стіни обтягнені старим джутом золотистого кольору, й якщо подиву в мене

не викликають двоє найменших у світі крісел, то я ніяк не можу зрозуміти, як опинилася тут обтягнена оксамитом канапа, в усякому разі, ні у вікно, ні в двері вона не пролізла. Канапа вже надто стара для того, щоб можна було визначити її стиль, але дата, висічена на великому кам'яному ригелі над дверима, свідчить, що будинок зведено за часів Людовіка XIII.

На підлозі, між двома низенькими кріслами й канапою, лежить розкішний, виготовлений у Франції східний килим, а на килимі — штучне біле хутро. Мабуть, килим і хутро дісталися Пімонам у спадщину, і вони, не знаючи, що з ними робити в такому маленькому помешканні, вирішили постелити все те на підлогу. Аньеса, свіжа, рум'яна білявка з добрими й гарними ясно-карими очима, що завжди здавалися мені голубими, садовить мене в одне з крісел. У мене складається таке враження, ніби я сиджу на підлозі коло Аньесиних ніг, яка сидить на канапі.

Її товариство мені завжди приємне. Я трохи не одружився з нею, і вона зберегла до мене приятельство. Я поважаю її за це, бо гадаю, що тільки одна з тисячі дівчат здатна вчинити так, як вона. А я щоразу, коли зустрічаюся з нею, кажу собі в думці без крихти жалю: "Ось одна з тих жінок, з якими я міг зв'язати своє життя". В усякому разі, якби я був одружився з нею п'ятнадцять років тому, вона стала б мені у великій пригоді. Аньеса майже не постаріла. Або, точніше, вона постаріла, ні зів'явши й не зсохнувшись, а навпаки. Незважаючи на те, що вона народила Крістіну, стан в Аньеси й досі стрункий, а личко таке рум'яне, таке свіже, що здається, ніби вона щойно вийшла з лазні. Чекаючи на мене, вона, видно, довго чепурилася. Це трохи полегшує мені справу, бо я знаю, що розмова в нас буде нелегка. Я сиджу в низенькому кріслі, дивлюсь їй у вічі, силкуюсь приборкати свої почуття й кажу напростець:

— Чи не хотіла б ти перебратися до нас у Мальвіль, Аньесо?

Я кажу "до нас", а не "до мене", але не знаю, чи Аньеса вловила цей відтінок, бо вона вся багровіє, її проймає легкий трепет. Западає тривала мовчанка. Аньеса пильно дивиться на мене, і я докладаю чималих зусиль, щоб мій погляд не сказав їй більше, ніж треба.

Аньеса розтуляє губи (вони в неї гарненькі й повні), знову стуляє їх, ковтає слину, а тоді нарешті зважується й невиразно мовить:

— Якщо це тобі буде приємно, Емманюелю.

— Не тільки мені, Аньесо.

Вона підстрибує, мовби я дав їй ляпаса. У тоні її звучать одночасно розчарування і докір.

— Ти маєш на увазі Колена?

— Ні, не тільки Колена.

Аньеса дивиться на мене, нічого не розуміючи, і тоді я розповідаю їй про М'етту, про Каті, про її одруження з Тома й про те, як це позначилось на всій общині.

— Я, Емманюелю, не можу сказати тобі наперед, що я теж, як Каті...

Я перебиваю її.

— Облишмо Каті. В Мальвілі живе восьмеро чоловіків і дві молодих жінки. Три,

якщо ти прийдеш. Чи може хтось із чоловіків дозволити собі загарбати котрусь із них тільки для себе одного? А якщо він це зробить, то що подумують інші?

— А як же почуття? Що робити з почуттями? — жваво запитує Аньєса, і в голосі її звучать нотки обурення.

— Ти не зрозуміла мене, Аньєсо. Ніхто ніколи не силуватиме тебе до того, чого тобі не хочеться. Ти будеш абсолютно вільна у своєму виборі.

— Мій вибір! — вигукує Аньєса.

Це справжній крик. Вона вкладає в нього весь вогонь своїх докорів, і не тільки докорів, бо вона вся аж палає бажанням освідчитись мені. Її порив захоплює й мене, і, піддавшись йому, я готовий зробити їй поступку. Не дивлюсь на неї. Мовчу. Мені потрібна ціла хвилина, щоб перебороти себе. Я занадто добре розумію, що сімейні пари в Мальвілі швидко стануть несумісними з колективним життям. З цього погляду диспропорція між кількістю чоловіків і жінок, на яку я спираюсь у суперечці, не головна. Питання треба ставити зовсім інакше.

Я думаю про те, що не можу навіть сказати Аньєсі, на яку йду жертву, відмовляючись од неї. Якби я це сказав, то тільки зміцнив би Аньєсу в її "почутті" до мене.

— Аньєсо, — кажу я, ледь нахилившись уперед, — це неможливо через Колена. Якщо я одружусь з тобою, він буде розчарований і ревнуватиме. Якщо ти вийдеш за нього, не буду щасливий я.

Цей аргумент переконує її. Але вона все одно не може вирішити, чи їй залишатись у Ла-Році, чи перебратися до Мальвіля, і вдається до сліз. Я підводжусь із низенького крісла, сідаю біля неї на канапу й беру її за руку. Аньєса плаче. Я її розумію. Вона, як і я, щойно відмовилася від свого щастя.

Коли вона заспокоюється, я подаю їй свою хустинку, Аньєса дивиться на мене й пошепки мовить:

— Ти знаєш, що мене згвалтували?

— Ні. Я цього не знав. Але здогадувався.

— Вони згвалтували всіх жінок у містечку, навіть літніх, навіть Жозефу.

Я мовчу, а вона провадить далі:

— Може, ти через це.

— Ні! — перебиваю я її. — Є тільки одна причина, та, про яку я тобі щойно сказав!

— Знаєш, Емманюелю, це було б несправедливо. Навіть якщо мене взяли силою, то я все одно не повія.

— Звичайно, я в цьому впевнений, — кажу з притиском. — Ти тут зовсім не винна, і я про таке навіть не подумав!

Я обнімаю Аньєсу й тремтячою рукою гладжу її щокі і волосся. Та замість жалості мене охоплює жага. Вона така раптова й нестримна, що я аж сам цього жахаюся. В очах мені тьмариться, і я цілком виразно усвідомлюю що коли негайно не доб'юся її згоди, то зроблю те, ще зробили з нею інші...

Коли я знов зустрічаюся з Мейссоньє в темній каплиці, він набагато приязніший.

Бере мене під руку й відводить убік.

— Де ти був? Ми тебе всюди шукали. Зрештою, — провадить він із звичною стриманістю, — це не має значення. У мене для тебе добрі новини. Все пішло як по маслу. Вони проголосували за весь список, потім, на пропозицію Жюдіти, дуже незначною більшістю обрали своїм духовним наставником Газеля, а за одним заходом і тебе ла-рокським єпископом.

Я приголомшено дивлюсь на нього. Це вже крайність, оте обрання мене єпископом, але якщо я повинен убачати в цьому перст божий, то господь виявив до мене свою поблажливість, бо я ніколи не визнавав його.

— Мене? Ла-рокським єпископом? — вигукую я. — Але ж моє місце в Мальвілі! Ти сказав їм про це?

— Вони знають, що ти не покинеш Мальвіль. Але, якщо я їх правильно зрозумів, вони хочуть мати когось над Газелем, хто б його приборкував. Вони бояться його запопадливості. — Мейссоньє заливається сміхом. — Це спало на думку Жюдіті, і я підтримав її.

— Ти її підтримав!

— Ну звичайно ж. Спершу я розмірковував, що справді варто, аби ти стояв над Газелем. А потім подумав, що частіше бачитиму тебе.

Я дивлюсь на нього. Він теж зиркає на мене. Потім відвертає голову. Я не знаю, що йому сказати. З шкільних років ми — Пейссу, Колен, Мейссоньє і я — ніколи не розлучалися. А тепер цьому настане край. Наш "Гурток" розпадається. Нам у Мальвілі також буде сумно без Мейссоньє. Я кладу йому руку на праве плече й пробую втішити:

— Все буде гаразд, ось побачиш.

До нас підходить Тома й скупко вітає мене. Відтак наближається Жаке. Я питаю, де Пейссу, і Мейссоньє показує мені його. Він стоїть за кілька кроків од нас. Жюдіта рада, що нарешті знайшла на голову вищого від неї чоловіка, цілком заповонила його. Без угаву щебече до нього.

— Знаєш, — звертається до мене Мейссоньє, — після засідки, коли ти пішов по наших до Мальвіля, я залишився сам серед трупів там, на шляху, й мене охопили невеселі думки.

— Які саме?

— Ну, наприклад, про того Фейрака, якого ми мусили добити. А якби на його місці опинився хтось із нас? Що б ми робили? Без лікаря, без ліків, без інструментів? Чим би за таких обставин ми йому допомогли?

Я мовчу. Я вже думав про це. Тома теж, це видно з виразу його обличчя.

— Ми повернулись до середньовіччя, — провадить далі Мейссоньє.

Я хитаю головою.

— Ні. Не зовсім. Щоправда, певна аналогія є, в середньовічні часи люди теж переживали подібні хвилини. Але ти забуваєш одну річ. Наш рівень знань набагато вищий. Я не кажу вже про те велике багатство, що його містить моя невеличка бібліотека в Мальвілі. Воно нам знадобиться, розумієш, бо колись ми заходимось усе

відбудовувати.

— Коли ж це буде? — недовіжливо питає Тома. — Нині ми всі свої сили вкладаємо в те, щоб вижити. Боремося з грабіжниками, голодом. Завтра можуть початися епідемії. Мейссоньє має рацію, ми повернулися до часів Жанни Д'Арк.

— Ну що ти, — палко заперечую я йому. — Як ти, математик, можеш припускатися такої помилки? В нас набагато більше знань, ніж у людей часів Жанни д'Арк. Нам не потрібні будуть цілі століття, щоб відновити свій технічний рівень.

— І все почати спочатку? — питає Мейссоньє й, звівши брови, дивиться на мене.

Це запитання приголомшує мене, по-перше, тому, що його ставить він, прогресивна людина, і по-друге, що я добре розумію, що він бачить на кінцевому етапі цього відновлення.

Примітка Тома

Завершити цю розповідь судилося мені.

Передусім кілька слів про себе. Після лінчування Фюльбера Емманюель записав, що він прочитав у моєму погляді "любов і антипатію", які я завжди виявляв до нього. "Любов" — тут слово неточне, "антипатія" — тим більше. Мені було двадцять п'ять років, коли відбувалися події, життєвий досвід мій був ще невеликий, й Емманюелева спритність мене приголомшила. Я вважав її цинічною.

Тепер я досяг зрілості й більше не думаю так. Навпаки, я вважаю, що трохи лукавства ніколи не завадить тому, хто хоче керувати людьми, якщо навіть він їх любить.

Емманюель завжди був задоволений собою і надто самовпевнений. Я не серджусь більше на нього за ці вади. Вони не що інше, як зворотний бік самовпевненості, котра була йому потрібна, щоб керувати нами.

І нарешті, я хотів би сказати ще й таке: я зовсім не вважаю, що менше чи більше угруповання людей завжди знаходить у своєму середовищі велику людину, яка йому потрібна. Скорше навпаки: в історії не раз траплялося, що в слухну мить не було належного ватажка й усе зазнавало невдачі.

Нам у Мальвілі дуже поталанило, що ми мали Емманюеля. Він дбав про злагоду й навчив нас боронитися. А Мейссоньє під його керівництвом перетворив Ла-Рок у неприступну фортецю.

Якщо навіть Емманюель пожертвував ним в ім'я спільних інтересів, то треба визнати, що в цьому справді була доконечна потреба. Він підняв фортечні мури довкола міста й, головне, спорудив між двома укріпленими брамами велику квадратну башту, на третьому поверсі якої, перетвореному на постійну вартівню, був камін, а з зовнішнього боку — бійниці, з яких відкривався краєвид на неосяжні поля.

Навколо фортечних мурів Мейссоньє, створив ЗПО з мережею таких самих пасток і капканів, як біля Мальвіля. Гористі околиці не дозволяли збудувати загородження, але Мейссоньє знайшов у закапелках замку мотки колючого дроту і використав їх для того, щоб перекрити два підхідні шляхи — гудронний мальвівільський і той, що вів до головного міста департаменту, — цілою системою перегорожок, відчинених удень і

зачинених уночі.

Якщо Мейссоньє (частково завдяки Жюдіті, яка високо цінувала його) знаходив завжди спільну мову з радою та своїми підлеглими, то з Газелем вони постійно сварилися. Вірний обіцянці, яку він дав Емманюелеві, Мейссоньє й далі ходив на месу і причащався, але від сповіді відмовився. Газель, перебравши в свої руки смолоскип правовірності, вирішив, як і свого часу Фюльбер, поєднати причастя із сповіддю. Він вирішив поговорити про це з Мейссоньє на засіданні ради. Виникла сварка, бо Мейссоньє відмовився йти на будь-яку поступку. "Я можу прилюдно вдатися до самокритики, — твердо сказав Мейссоньє, — якщо зробив якусь дурницю, але не розумію, чому повинен сповідатися тільки перед вами".

Врешті-решт вони звернулися до Емманюеля як до єпископа ла-рокського. Він уважно вислухав обидві сторони й запровадив прилюдні колективні сповіді, що мали відбуватися щонеділі вранці. Кожен по черзі мав признатися, в чому докоряв собі й іншим, знаючи, що звинувачені, в свою чергу, мали право або протестувати, або визнати свою провину. Емманюель був присутній на першій такій сповіді, йому це страшенно сподобалося, і він переконав мешканців Мальвіля й собі запозичити цей метод, назвавши його "пранням білизни вдома". "Це дуже здоровий і навіть розумний захід", — сказав він мені.

Про індивідуальну сповідь питання більше не ставилося, і Газель мусив відмовитися від привілею "прощати" й "відпускати" гріхи іншим, привілею, що його Емманюель вважав "невиправданим" і ніколи не користався ним без докорів сумління.

Перш ніж знайти це хитре рішення, яке мало покласти край "сваволі" ла-рокського священика, Емманюель не раз скаржився мені на чвари між Газелем і Мейссоньє. Це було тоді, коли ми вдвох сиділи один навпроти одного в його кімнаті, а Евеліна, бліда й знесилена, лежала на великому ліжку з нападом астми, спричиненим, на мою думку, тим, що в Мальвілі з'явилася Аньєса Пімон.

— Розумієш, Тома, в одній общині не варто мати аж двох ватажків: духовного й світського. Інакше будуть нескінченні конфлікти й чвари. Той, хто командує Мальвілем, має бути також його абатом. Якщо колись, після моєї смерті, тебе оберуть військовим начальником, тобі доведеться також...

— Нізащо в світі! — вигукнув я. — Це суперечить моїм поглядам!

— Твої особисті погляди в цьому випадку не мають ніякісінького значення! Передусім Мальвіль і його єдність! Зрозумій: якщо не буде єдності, ніхто з нас не виживе! — гарячково заявив Емманюель.

— Облиш, Емманюелю. Ти уявляєш собі, що я зможу стати перед товаришами її читати молитви?

— А чому б і ні?

— Я матиму кумедний вигляд!

— Чого це раптом?

Його запитання прозвучало так категорично, що я затнувся.

Мені дуже прикро писати про те, що сталося потім, тому розповім про все сухо й

коротко.

Впродовж весни й літа 1978 та 1979 років Мальвіль і Ла— Рок, об'єднавши свої сили, розгромили ще дві ватаги грабіжників. Ми налагодили з нашим сусідом систему зорового та слухового зв'язку, що дозволяла нам попереджати один одного про небезпеку й негайно вирушати на допомогу.

Найсерйознішу тривогу було оголошено 17 березня 1979 року. Дзвін на ла-рокській каплиці вдарив на сполох і попередив нас про серйозну небезпеку. Емманюель залишив у Мальвілі Жаке та двох жінок, а з рештою кинувся на допомогу Ла-Року. Через три чверті години ми дісталися до узлісся. Те, що ми побачили, приголомшило нас. Незважаючи на пастки, незважаючи на колючий дріт, незважаючи на запеклий вогонь захисників, п'ять чи шість драбин уже стояли зіперті до фортечних мурів. Ватага нараховувала з півсотні одчайдушних головорізів, і близько десятка вже проникло за мур. Ми напали на них із тилу й вогнем з рушниць та базуки (вона була тоді в нас) перебили багатьох із них. Решта кинулася тікати, і Емманюель зразу ж організував переслідування вцілілих бандитів, які, поділившись на невеличкі групи, сховалися в лісових хащах. Полювання на них тривало цілий тиждень.

25 березня ми впевнилися, що вбито останнього грабіжника. Цього дня Емманюель, зіскочивши з Бурки, відчув у животі різкий біль. Його почало нудити, піднялася температура. Він ліг у ліжку, і на його прохання я помацав йому живіт і натиснув чотирма пальцями в тому місці, де він мені показав. Емманюель закричав не своїм голосом і, кинувши на мене погляд, який я ніколи не забуду, кволом сказав: "Це приступ апендициту. Вже третій".

В наступні дні Емманюель розповів мені, що в нього вже були два приступи 1976 року й що його мали оперувати перед самим різдвом. Він навіть побував у лікарні, й для нього вже приготували окрему палату, та в останню хвилину Емманюель, обтяжений роботою й до того ж почувуючи себе трохи краще, відклав операцію на весну. "Я вчинив нерозважливо і тепер розплачуюсь за це", — сказав він, навіть не глянувши на мене.

Однак через тиждень після серйозного приступу Емманюель уже знову був на ногах. Але я помітив, що він більше не їздив верхи, намагався не натужуватись, їв дуже мало, часто лягав і скаржився на нудоту. Цілий місяць перебував Емманюель у такому стані, і ми потай сподівались, що він скоро видужає, але насправді хвороба тільки на якийсь час відступила.

27 травня, коли він сидів за столом, у нього знов почався приступ. Ми перенесли його до кімнати. Його морозило, термометр показував 41 градус; живіт був напружений і твердий. Емманюель страшно мучився й почав танути як свічка. Менш як за три дні очі його глибоко позападали, а обличчя, недавно ще повне й рум'яне, змарніло, стало попелясто-сірим. Ми не могли нічим допомогти йому, в нас не було навіть аспірину. Ми сновигали біля його кімнати, плакали від люті й безсилля і думали про те, що Емманюель незабаром помре. За нормальних часів його врятувала б операція, яка триває всього десять хвилин.

На шостий день біль трохи попустив, й Емманюель випив півкухля молока, яке я приніс йому вранці. У нас знову зажевірла надія.

По обіді, як і в попередні дні, з Ла-Рока прийшов Мейссоньє. Емманюель, хоч він і дуже ослаб, розпитав Мейссоньє про його взаємини з Газелем і був радий почути, що вони поліпшилися. Він ані на хвилину не втрачав свідомості.

Ввечері Емманюель попросив мене скликати всіх мешканців Мальвіля до його кімнати. Коли ми зібралися, він по черзі подивився на кожного з нас, неначе хотів навіки запам'ятати наші обличчя. Він ще міг тоді розмовляти, але не сказав ні слова. Може, боявся, що піддасться своїм почуттям і розплачеться перед нами. Удовольнившись тим, що побачив нас, він махнув рукою, щоб ми йшли собі, заплющив очі, знову розплющив їх і попросив мене й Евеліну залишитись. Після цього ми не почули від нього більше ні слова. Десь близько сьомої години вечора він міцно стиснув Евелініну руку й помер.

Евеліна попросила, щоб я залишив її біля небіжчика. Я дозволив їй, нічого не підозрюючи, бо вона просилася цілком спокійним голосом і не зронивши жодної сльозини. А коли ми зайшли через дві години, то побачили, що вона лежить на Емманюелеві. Евеліна встромила в серце той кинджалик, який носила на поясі.

Хоч ніхто з нас не був прихильником самогубства, проте це нікого не здивувало. Евелінин вчинок тільки випередив імовірну розв'язку. Емманюель завжди намагався підбадьорити її, а вона, здавалось, народилася для того, щоб ніколи не розлучатися з ним. Ми порадилися між собою й, за винятком Колена, дійшли одностайної згоди не розлучати Евеліну з Емманюелем і поховати їх разом.

Розміркувавши про те, що сталося, мене більше не дивували взаємини між Евеліною і Емманюелем. Хоча до вибуху бомби Емманюель висловлювався проти моногамії й навіть наполягав на своїй думці, прагнення великого кохання не було йому чуже. Саме цим прагненням і можна було пояснити його взаємини з Евеліною.

Крім двох вартових, яких Мейссоньє залишив на фортечних мурах, усі ларокці прийшли на Емманюелів похорон. Для цього їм довелося зробити в обидва кінці двадцять п'ять кілометрів. Згодом вони щороку приходитимуть на могилу свого визволителя, і це стане для них справжнім паломництвом.

На прохання муніципальної ради Жюдита Медар виголосила досить довгу промову, деякі слова якої слухачі пропускали повз вуха. Наголосивши на Емманюелевій людяності, вона сказала про "його фантастичну любов" до людей і майже незбагненне прагнення продовжити рід людський". Я запам'ятав це речення, бо мені здалося, що його не зрозуміли. Наприкінці промови Жюдита зробила паузу, щоб витерти сльози, й ми відчували до неї вдячність.

Але на цьому наші випробування не скінчилися. Десь через тиждень після похорону Мену припинила будь-яке спілкування з нами, перестала їсти і впала в стан протрації й мовчазності, вивести з якого її не могло вже ніщо. Вона ні на що не скаржилася, ми не помічали якогось певного симптому. Вдень вона мовчки сиділа на ріжку каміна й порожніми очима дивилася на вогонь. Спочатку, коли ми просили її

встати й піти щось поїсти, Мену відповідала так само, як відповідав за життя Момо: "Та дайте мені спокій, ради бога!" А потім перестала відповідати, й одного дня, коли ми всі сиділи за столом, вона зсунулася з різка каміна і впала у вогонь. Ми кинулись до неї. Мену була мертва.

Її смерть засмутила нас. Ми гадали, що Мену переживе смерть Емманюеля, як пережила загибель Момо. Ці дві втрати були для неї надто важкими. До того ж ми зовсім не розуміли, що Мену мала постійну потребу спиратись на когось, хто вселяв би в неї впевненість, і що цією людиною був для неї Емманюель.

Після похорону мальвівці хотіли призначити мене своїм військовим начальником, а Колена обрати абатом. Я відмовився, пам'ятаючи про те, що Емманюель був проти поділу духовної й світської влади. Тоді мені запропонували взяти на себе й обов'язки духівника. Я знову відмовився, і з мого боку це була велика помилка. Всю владу в Мальвілі, духовну і світську, захопив Колен.

За життя Емманюеля Колен був дотепний, чемний, послужливий і веселий. Але він був таким через прихильність Емманюеля, який завжди захищав його. Після смерті Емманюеля Колен уявив себе його наступником і, не маючи ні авторитету Емманюеля, ні вміння переконувати, став тираном, бо його ніхто не поважав. Подумати тільки: я боявся, що Емманюель стане феодалом! А він же був ангелом демократії порівняно зі своїм наступником! Тільки-но ми встигли обрати Колена, як він перестав скликати збори й правив, наче самодержець.

У Мальвілі майже щодень виникали серйозні сварки "ватажка" з Пейссу, зі мною, Ерве, Морісом і навіть Жаке. Сперечаючись із чоловіками, Колен не мирився також і з жінками. Він посварився з Аньєсою Пімон, бо хотів, до речі даремно, примусити її покохати його. Не знаходив він спільної мови й з Ла-Роком, який, довідавшись від нас про Коленів абсолютизм, не захотів обрати його єпископом. Колена це дуже прикро вразило, він посварився з Мейссоньє й спробував підбурити проти нього й нас, але марно.

Звичайно, замінити Емманюеля було нелегко, але Коленова пиха й бажання наслідувати його викликали в нас осуд. Як тільки його обрали абатом і командиром Мальвіля, голос його зазвучав поважно, він, як кажуть, тримав нас на відстані, мовчав і супився, коли хтось озивався перший. Він буквально по-дитячому домагався для себе різних привілеїв, вдавав старшого, тож цілком природно, що кожен намагався чимось дошкулити йому. Коленова дотепність, що нею так захоплювався Емманюель, цього разу не врятувала його, він почувався самотнім, бо ізолювався від нас.

В Мальвілі почався розлад. Усі недовірливо позирали один на одного, стосунки між людьми стали напруженими. Аньєса Пімон і Каті двічі попереджали, що повернуться до Ла-Рока. На Колена це нітрохи не вплинуло. Нарешті Колен дійшов того, що почав удавати, ніби йому загрожує смертельна небезпека. Він постійно носив на поясі пістолет, не розлучався з ним навіть за столом, зиркав на нас полохливими й гнівними очима.

Ми перестали розмовляти за обідом, бо Колена все дратувало.

Атмосфера напруженості в Мальвілі не спадала. Й через високі темні мури до величезного замку почали проникати нудьга і страх.

Колен страшенно боявся нашої змови, й зрештою ми справді вдалися до неї. Вирішили всупереч його волі скликати в Мальвілі збори і скинути його. Проте ми так і не встигли втілити в життя свій план, бо Колен загинув під час битви з малочисельною й погано озброєною бандою грабіжників. Мабуть, розраховуючи повернути нашу повагу, Колен кинувся на них, і в нього впритул вистрелили з мисливської рушниці.

Після смерті Колена я погодився взяти в свої руки духовну й світську владу в Мальвілі, знову налагодив дружні зв'язки з Ла-Роком, і через рік Ла-Рок обрав мене своїм єпископом.

Жнива 1978 року були гарні, але ще кращі були жнива наступні. Не без труднощів мені вдалося переконати ларокців, що в майбутньому весь хліб буде спільним для Мальвілі й Ла-Рока і розподілятиметься відповідно до кількості мешканців. Дві частини — Ла-Рокові й одна — нам, бо нас було десятеро, а ларокців — двадцятьоро. В спокійний час ми багато вигравали від цієї угоди, зважаючи на родючість ґрунтів навколо Ла-Рока. Але я наполог (гадаю, небезпідставно) на тому, що рівнині більше загрожували навали, ніж нашим пагорбам, і якщо поля ларокців спустошать грабіжники, то ми не дамо їм померти з голоду — вони одержать дві третини нашого врожаю.

Під час цих переговорів Мейссоньє, який аж занадто захищав ларокців, не зробив мені жодної поступки. Але я поводився терпляче і, як сказав би Емманюель, "гнучко". Коли я досяг успіху в цій справі, збори мальвівців палко мене привітали, "Навіть, сам Емманюель не зміг би зробити краще, — сказав Пейссу. — Пригадуєш, як він виміняв у Фюльбера рушниці на корову?"

Ще за життя Емманюеля в Мальвілі виник справжній культ дитини, коли 1977 року в нашому замку з'явилася Крістіна Пімон, якій було тоді шість місяців. Ми удочерили її, постійно гралися з нею, й Крістіна почала на всіх мальвівських жінок казати "мамо", а на чоловіків — "тату".

Коли мене обрали на місце Колена, за згодою зборів, я вирішив узаконити це мимовільне звертання. Тим більше, що згодом у Мальвілі з'явилося троє інших дітей: М'етта народила Жерара, Каті — Бріжітту, Аньєса — Марселя, який народився через чотири місяці після смерті Емманюеля. З цілком очевидних міркувань Аньєса хотіла дати йому ім'я Емманюеля, але я відрадив її, і на мою пропозицію збори засудили також намагання знайти фізичну схожість дитини з її батьком.

Переїзд Аньєси Пімон до Мальвілі порушив рівновагу між жіноцтвом. Аньєса не забарилася скористатися незалежністю, яку їй гарантував Емманюель. Як і Каті, вона вередувала й кокетувала з тими, хто їй подобався. Але в неї це виходило краще й вишуканіше. В обіймах Каті відчуваєшся так, ніби танцюєш на вулкані, перед тим як звалитися в його кратер. Аньєса, "ніжна й спокійна, наче весняний струмок" (слова Емманюеля), спершу приваблює до себе свіжістю, а потім уже роздмухує в тобі полум'я.

Суперництво цих двох жінок, трохи приглушене під час Емманюелевого правління,

після смерті Мену вилилося у відверту боротьбу за владу. Словесна війна лютувала цілі тижні, аж поки не перейшла в справжню бійку. Тоді між них утрутилася М'етта і в присутності єдиного свідка, отетерілого Пейссу, "всипала перцю їм обом".

Коленова тиранія змусила обох суперниць помиритись. Вони об'єдналися проти нього й шпигали його, де тільки могли. На жаль, у цій своїй грі вони зайшли надто далеко, глузували й з інших товаришів, а після загибелі Колена зовсім стали непокірними. Довелося докласти багатьох зусиль, щоб охолодити їхній войовничий запал. Причиною тут, мабуть, була незалежність, яку ми гарантували їм, хоча, з другого боку, вони навряд чи стали б терпіти, якби ми загнуждали їх. До всього цього долучалася ще й смерть Емманюеля, якого вони вважали своїм батьком. Довідавшись, що Аньеса, Каті й М'етта збираються в М'еттиній кімнаті, я застав їх там, коли вони плакали й молилися біля столу, на якому, наче на престолі, стояв Емманюелів портрет. Не знаю, чи правильно я зробив, але я не став їм заважати і вийшов. А незабаром їхній приклад наслідували й ла-рокські жінки, і зрештою виник справжній культ померлого Емманюеля, і цей культ став у нас трохи не другою релігією.

Почасти завдяки двом урожайним рокам, а почасти завдяки нашій справедливій угоді з Ла-Роком, у нас буде вдосталь зерна, фуражу, м'яса й молока. 1979 року ми зазнали також лише одного нападу грабіжників, під час якого й загинув Колен. І далі не послаблюючи своєї пильності, я вирішив порадитися з Мейссоньє про те, що ми робитимемо за мирного часу, а точніше, в дні затишшя, яких, мабуть, тепер випадатиме щораз більше.

Спершу ми поговорили про це втрьох, Мейссоньє, Жюдита і я, відтак скликали загальні збори, які й затвердили наше рішення.

По суті, перед нами виникло те саме питання, яке поставили собі Мейссоньє й Емманюель ще тоді, коли ми визволили Ла-Рок від Фюльберової тиранії. Крім невеличкої бібліотеки в Мальвілі, до наших послуг була також бібліотека з ла-рокського замку, що нараховувала багато наукових праць, бо пан Лормйо навчався свого часу в політехнічному інституті. Ми постали перед вибором: чи нам, скориставшись цими скарбами і своїми власними скромними знаннями, заходитись виготовляти знаряддя, щоб полегшити собі працю, й зброю, щоб захистити своє життя, а чи, знаючи з гіркого досвіду всю небезпеку, яку криє в собі техніка, раз і назавжди оголосити поза законом науковий прогрес і машинне виробництво?

Я гадаю, що ми обрали б другу частину цієї альтернативи, якби мали певність, що інші угруповання людей, котрі вціліли у Франції або в інших країнах, не оберуть першу. Де гарантія, що ці угруповання, маючи велику технічну перевагу над нами, не захочуть поневолити нас?

Отже, ми висловилися за науку, але без будь-якого оптимізму, бо знали, що певні сили знову зможуть її використати нам на шкоду.

На загальних зборах мешканців Ла-Рока й Мальвіля, на яких обговорювалася ця проблема, Фабрелятр, якого ларокці призначили комірником, звернув увагу на той факт, що почали вичерпуватися патрони до рушниць моделі 36 і що ці рушниці будуть

нам ні до чого, коли ми вистрелимо останній патрон. Мейссоньє на це відповів, що в нас є можливість виготовляти чорний порох: у нашому районі є стара вугільна шахта, ми роздобудемо сірки, бо тут були сірчані води. Щодо металу, то його аж занадто багато в Фабрелятровому магазині залізних товарів і колишній Коленовій майстерні. Залишається тільки розв'язати проблему литва, але це не так уже й складно.

Зрештою 18 серпня 1980 року на загальних зборах було ухвалено почати експерименти над виготовленням патронів до рушниць моделі 36.

Відтоді минув рік, і нині я можу цілком певно сказати, що результати перевершили всі наші сподівання, й ми поставили перед собою в галузі оборони набагато складніші завдання. Тепер ми можемо з надією дивитися в майбутнє.

*Перекладено за виданням: Robert Merle, Malevil,
Editions Gallimard, Paris, 1972.*